

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР
АКАДЕМИЯСИ АБУ РАЙХОН БЕРУНИЙ НОМИДАГИ
ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ

ФАРҒОНА ВИЛОЯТИ МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

АБЛАТ ХЎЖАЕВ

ФАРҒОНА

ТАРИХИГА ОИД МАЪЛУМОТЛАР

(ҚАДИМИЙ ВА ИЛК ЎРТА АСР ХИТОЙ
МАНБАЛАРИДАН ТАРЖИМАЛАР
ВА УЛАРГА ШАРҲЛАР)

ТОШКЕНТ
2013

Т.ф.д. Хўжаев Аблат (Абдул-аҳад). Фарғона тарихига оид маълумотлар (қадимий ва илк ўрта аср хитой манбаларидан таржималар ва уларга шарҳлар).

Мазкур асарда милоддан аввалги II-милодий XII асрлар оралиғида ёзилган сулолалар тарихи, айрим мавзуларга бағишланган тарихий асарлар ва сафарномалар каби хитой манбаларидаги қадимий Фарғона тарихига оид асосий маълумотларнинг ўзбек тилидаги илмий таржимаси ва бир қатор топоним ҳамда этнонимларга батафсил ёзилган шарҳлар келтирилган. Таржималар аслият асосида амалга оширилган. Шарҳларни ёзишда муаллиф турли хитой луғатларидан, Хитой Халқ Республикаси (ХХР)да хитой ва уйғур тилларида нашр этилган тарихий асарлардан кенг фойдаланган.

Асар Ўзбекистон тарихининг манба асосини бойитишда муҳим илмий аҳамият касб этади. У мутахассислар, олий ўқув юртлари ўқитувчилари, талабалар ва кенг доирадаги китобхонлар учун фойдалидир.

Масъул муҳаррир:

тарих фанлари доктори Д.Ю. Юсупова

Муҳаррир:

педагогика фанлари номзоди Г.С. Джумаева

Такризчилар:

тарих фанлари доктори Р.Х. Сулайманов

тарих фанлари номзоди А. Айтбаев

К И Р И Ш

Қадимги Марказий Осиё халқларининг, жумладан ўзбекларнинг этногенези, уларнинг давлатчилик тарихи, атрофидаги халқлар ва давлатлар билан муносабатлари, бу муносабатларга таъсир кўрсатган ташқи омиллар, маданий ва халқаро савдо алоқаларда тутган ўрни каби масалалар ҳали тўла ёритилмаган масалалардан ҳисобланади. Булар каби ечимини топмаган муаммоларнинг ва аниқлик киритилишига муҳтож мавзуларнинг долзарблиги ҳеч кимда шубҳа уйғотмайди, зеро ҳар бир халқ тарихининг мукамал ва тўлиқ бўлиши нафақат фан учун, балки баркамол ёш авлодни муносиб тарбиялашда, уларнинг онгида миллий ғояни, ватанпарварлик руhini шакллантириш ҳамда ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этади.

Қадимги замон тарихимиздаги бўш саҳифаларни тўлдиришда дунё тарихидаги турли халқ ва миллатларнинг тилларида битилган ёзма манбаларни, йирик тарихчи олимларнинг улар устида олиб борган тадқиқотларини, хусусан Марказий Осиё тарихига бевосита боғлиқ бўлган Хитой халқининг қадимги ёзма манбаларини чуқур ва атрофлича ўрганиш, улардаги маълумотларни илмий муомалага киритиш бу мақсад сари қўйилган тўғри қадамларнинг биридир.

Қадимги замон тарихимизга оид маҳаллий ёзма манбаларнинг йўқлиги хитой тилида сақланиб қолган маълумотларни ўрганиш масаласини янада долзарблаштиради. Аммо таъкидлаш жоизки, қадимий хитой тили ва ёзуви замонавий хитой тили ва транскрипциясидан тубдан фарқ қилади, чунончи, асрлар давомида юз бераётган техник революциялар, интеграция ва глобализация жараёнлари шароитида халқ ва миллатлар тилларининг байналминал сўз ва терминлар ҳисобидан бойиши унинг фонетик жиҳатларини ўзгартиради, демакки, тилнинг морфологик структурасига ҳам таъсир қилади. Ёзуви мураккаб иероглифлар тизимига асосланган ва фақат ўзига хос хусусиятлари жуда кўп бўлган хитой тили учун бу ўзгаришлар янада сезиларлироқ кечган. Шунга кўра қадимги манбаларни тадқиқ этиш мураккаблашган ва бу манбаларидаги бизнинг тарихимизга алоқадор

маълумотлар ханузгача тўла равишда илмий муомалага киритилмаган.

Яқинда чоп этилган катта ҳажмдаги қадимий хитой манбаларидаги кам ўрганилган ёки бутунлай ўрганилмаган маълумотларни топиб, уларни таржима қилиш, бу таржималарни зарур изоҳлар ва керакли шарҳлар билан таъминлаш асосида илмий муомалага киритиш тарихимизда сақланиб келаётган муаммоли масалаларга муайян даражада аниқлик киритиши шубҳасиздир. Қолаверса, ушбу маълумотларнинг таржималари ва кенгайтирилган шарҳлари хитой тилини билмаган тарихчилар, диссертация устида изланиш олиб бораётган ёш олимлар, тарих ўқитувчилари, тарих фанидан дарсликлар ёзиш билан машғул мутахассислар учун манба сифатида хизмат қилади.

Қадимги хитой ёзма манбаларининг сақланиб қолиши маълум анъаналарга асосланган. Бинобарин, илк хитой жамоалари орасида табиатда кўзга кўринган нарсалар ва содир бўлган ҳодисаларнинг расмини чизишга интилган одамлар бўлган. Жамоат бундай одамлар қобилиятини илоҳий деб билган ва уларни «ши» (史) деб атаган. Милоддан аввалги XVI-XII асрларга келиб, Хитойда расмлар асосида чизилган иероглифлар шаклланган¹. Шундан сўнг «ши» сўзи воқеаларни хотиралаб қолувчиларга берилган лавозим сифатида ишлатилган ва бу лавозимга эга бўлган кишилар катта обрўга сазовор бўлган. Бундай шахслар томонидан битилган ёзувларни асраш эса ҳар бир инсоннинг бурчи ҳисобланган. Уни бузган ёки унга зарар етказган киши гуноҳкор деб танилган. Шунинг учун ҳам янги ҳукмдорлар ҳокимиятга келганда, бу манбаларни йўқ қилмасдан, аксинча, уларни тўлдириш, янги воқеаларни ёзиб қолдириш ва асрашни ўзларининг шарафли вазифалари деб билган. Қадимги хитой манбаларининг сақланиб қолиши ушбу тушунча билан бевосита боғлиқдир. Қадим замонда нималарни ёзиш «ши»лар ихтиёрига боғлиқ бўлган бўлса, кейинчалик Хитой ҳукмдорлари ёза оладиганларни², яъни саводли кишиларни саройда йиғиб, улар фаолиятидан ўз

¹ *Шанг Юэ*. Чжунггуо лиши гангъяо (Хитой тарихининг қисқача баёни). Пекин, 1954. 5-б.

² *Мурзаев Э.М.* География о названиях. Москва, 1982. С. 128.

мақсадлари йўлида фойдаланганлар. Шундан сўнг сарой тарихчилари мактабини яратиш ва ривожлантириш ишлари фаоллашган.

Милоддан аввалги 2205-1766, 1766-1122 йилларда Хуангхэ (Қорамурон)³ дарёсининг қуйи оқими жанубида мавжуд бўлган Шя (夏) ва Шанг (商) номли ҳокимликларда «ши» амалдорлик лавозимига айлантирилган ва уларга содир бўлаётган воқеаларни тош, суяк, хитой камишларига ёзиш буюрилган. «Ши»лар томонидан битилган ёзувларга Тангри амри билан амалга оширилган муқаддас хотира деб қаралиб, уларни авлоддан авлодга қолдириш, ўрганиш ва улардан сабоқ олиш ҳар бир олий зотнинг, айниқса, ҳукмдорларнинг бурчи ҳисобланган. Хотираларни мерос қолдирган биринчи амалдорлардан Са Же (Ца Цзе) ва Рюй Сунгларни тилга олиш мумкин⁴.

Милоддан аввалги биринчи мингйиллик давомида

³ Хуангхэ (Huang-he 黄河) – сўзма-сўз таржима қилганда, сариқ дарё маъносини англатади. Унинг қадимги туркий номи «Қорамурон», яъни Буюк дарё демакдир. Чунки қадим замонларда дарё атрофида турли номлар билан аталган туркий қавмлар яшаган. Қадимги хитойлар (ся, шя, хуашя – ҳозирги хан, ханзуларнинг аجدодлари) эса ушбу дарё қуйи оқимининг жанубида истиқомат қилган [Хўжаев А. Буюк ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар. Тошкент – 2007. 17-21-б.]. Сариқ сўзини билдирувчи хуанг (黄) иероглифи қадимда «марказ» маъносида ҳам ишлатилган [Циюан. (Сўзларнинг келиб чиқиши). 4 жилддан иборат. Пекин, 1982. 4-жилд. 3566-б.; Ханюй дазидян. (Хитой тили ёзувининг катта луғати). 8 жилддан иборат. Чэнду, 1988. 7-жилд. 4596-б.]. «Марказ» сўзи эса буюкликни билдирган. Шунга қараганда, Хуангхэ «Қорамурон»нинг таржимасига ўхшайди. Халқ орасидаги талқинларга кўра, дарёнинг номи унинг суви рангидан келиб чиққан. Дарё қизғишсариқ тупроқли дала ва тепаликлар орасидан ўтганлиги туфайли унинг суви қадимдан лойқа ва ранги қизғиш-сариқ бўлиб оққан. Айни замонда дарёнинг бир неча жойида тўғонлар қурилганлиги туфайли унинг оқими секинлашган ва сувнинг ранги ўзгарган, яъни бироз тиниқлашган. Ҳозирги Хитой Халқ Республикасидаги икки катта дарёнинг биридир.

⁴ Барча тарихий шахсларнинг исми, этник ва топонимик атамалар ҳозирги ўзбек тили ёзувида берилди, зеро уларнинг транскрипцияси аслиятга яқинроқ. Рус тилида бир қатор хитой фонемаларининг йўқлиги сабабли рус алифбоси билан атамаларни транскрипциялаш мураккаб кечади ва аслиятдан узоқлашади.

«ши»ларнинг, яъни ҳодиса ва воқеийликларни баён эттиришга мойил бўлган амалдорларнинг тобора кўпайиши, шунинг ҳисобидан ёзилган хотиралар сони ва ҳажмининг ошиб бориши ҳамда улар сифатининг яхшиланиши кузатилган. Милоддан аввалги VII асрда «ши» деб номланган лавозим «чапқўл тарих битувчи» («зуоши» 左史)⁵ ва «ўнгқўл тарих битувчи» («юши» 右史)⁶ каби икки даражали лавозимга бўлинган. Биринчи даражалилар ҳукмдорлар сўзларини, иккинчисини эгаллаганлар эса ҳаётда содир бўлаётган асосий воқеаларни битиб боришган.

Милоддан аввалги III асрда Хитой илк бор бирликка келтирилганидан сўнг, тарих ёзувчилар лавозимларининг турлари ва сони кўпайган. Шунга кўра мавзулар доираси ҳам кенгайган. Ҳукмдорлар ихтиёри билан битилган бундай тарихий хотиралар ва баённомалар тобора уларнинг ҳуқуқини ҳимоя қилувчи қуролга айланган ҳамда уларга тегишли мафқурани акс эттирувчи мазмунга эга бўлган. Ҳукмдорлар «Тангри ўғли» (Тянзи 天子) деб қайд этилиб, уларнинг фаолияти «қонуният» (дао 道), «ахлоқ ва одамийлик» (дэ 德), «ғамхўрлик ва ҳиммат кўрсатиш» (恩), «Тангри амри» (тянминг 天命) каби тушунчаларга асосланган ва Хитой билан ўзга мамлакатлар ўртасидаги муносабатларни белгилашнинг муҳим омили бўлган. Чунончи, уларга кўра, Хитой ҳукмдорлари Тангрининг ер юзидаги ўғилларидир; улар Осмон тагидаги барча мамлакат ва халқларга нисбатан эгадорлик ҳуқуқига эгадир; уларнинг қарорлари Тангрининг буйруқларидир; ўзга мамлакатларнинг Хитойга юборган совғалари Тангри ўғлонларига билдирган итоаткорлик белгисидир; бу совғалар эвазига Хитой ҳукмдорлари томонидан берилган нарсалар уларнинг ўзга давлат ва халқларга нисбатан кўрсатган ҳиммати ва ғамхўрлигидан далолатдир.

Ушбу тушунчалар асосида Хитой императорларининг

⁵ «Зуоши» унвони «тайши» (太史) деб ҳам аталган бўлиб, у «биринчи даражали тарих битувчи» маъносини англатган.

⁶ «Юши» унвони «иккинчи даражали тарих битувчи» маъносини англатган. У «нейши» (内史), яъни «ички тарих битувчи» деб ҳам номланган.

тажовузкорликлари осмон тагидаги заминни «бирлаштириш» («тунгйи» 统一)га, уни «идора қилиш» («жингйинг» 经营)га қаратилган ва Тангри амри билан амалга оширилган ҳаракатлар деб таърифланган. Хитой хоқонларининг бундай амалиётларига нисбатан ўзгача қарашлар ва қилинган барча ҳаракатлар эса хоинлик, исёнкорлик сифатида баҳоланган. Шу сабаб хитой манбаларидан фойдаланганда, хитой мафкурасидаги бу хусусиятларга диққат қилмоқ, уларга танқидий ёндашмоқ лозим. Акс ҳолда уларда баён этилган кўп воқеаларнинг асл мазмуни ва моҳиятини тўғри тушуниб олиш қийин кечади. Шунинг билан бирга эътироф этиш жоизки, манбаларда келтирилган фактологик маълумотлар муҳим илмий аҳамиятга эга. Уларни инкор этиб бўлмайди.

Тарихдан маълумки, милоддан аввалги биринчи мингйилликнинг биринчи ярми давомида Хитой майда хонликларга бўлиниб яшаган. Шу даврда бир қатор географик, тарихий ва фалсафий асарлар битилган. Улар орасида «Шанхай жинг» (山海经 – «Тоғлар ва денгизлар баёни») ва «Эръя» (尔雅 – «Шарҳлар» ёки «Шарҳлар тўплами») каби икки асар алоҳида ўрин тутди. Биринчи асарнинг муаллифи номаълум, лекин унинг битилган вақти мил. авв. 475-221 йилларга тўғри келади. Иккинчиси – мил. авв. XI асрдан мил. III асргача бўлган давр давомида Хитойда турли номаълум муаллифлар томонидан ёзилган шарҳлар тўплами. Мазмунан у 3 қисмдан иборат бўлиб, уларнинг биринчиси кўҳна битиклар ва турли асарлар матнини, иккинчиси қадим замонда ишлатилган сўзларни ва учинчиси билимдонлар насихатларини шарҳлашга бағишланган⁷.

Тарихий асарлар ичида «Шангшу» (尚書 – «Қадимий китоб» ёки «Қадимий тарих»)⁸, «Шяшу» (夏書 – «Шя китоби» ёки «Шя [сулоласи] тарихи»), «Цзочжуан» (左传 – «Цзуо баёни») каби манбалар ҳам эътиборга моликдир. Биринчи асар мил. авв. 475-221 йилларда ёзилган бўлиб, у илгари битилган бир қатор асарларнинг мажмуаси ҳисобланади.

⁷ Цихай (Сўзлар денгизи). 6-чи нашр. Шангхай, 1985. 1114-б.

⁸ Шу (書) иероглифи ёзиш, китоб, биронта воқеа ёки давр тарихини ёзиб, китоб шаклига келтириш каби маъноларни англатади. Кўп ҳолларда у тарих маъносида ишлатилган.

Унда келтирилган воқеалар баёни мил. авв. XVI-XI асрларда мавжуд бўлган Шанг ва мил. авв. 1066-771 йилларда ҳукмронлик қилган Ғарбий Чжоу («Ши-Чжоу» 西周) сулолалари ҳаётига тегишлидир.

Иккинчи асар аслида милоддан аввал XXI-XVI асрлардаги илк хитой ҳокимлиги тарихига бағишланган. Кейинчалик у сарой тарихчилари томонидан кўчирилиб, «Шангшу»нинг бир қисми сифатида сақланган. Ушбу икки асарнинг муаллифлари ва уларнинг сақланиб қолишига сабабчи бўлган қатор тарихчиларнинг исмлари номаълум. Шу боис манбаларда улар кўрсатилмайди.

Учинчи асар – «Зуочжуан»ни илгари ёзилган тарихий воқеалар баёнини умумлаштирган ҳолда Цзо Цюмин (мил. авв. VII асрнинг иккинчи – VI асрнинг биринчи яримида яшаган) исми тарихчи битган.

Ушбу умумлаштирилган асарларда қадимий Хитой ва унинг атрофида яшаган халқлар ўртасидаги муносабатлар ниҳоятда қисқа баён этилган. Шунингдек, уларда хитойларнинг шимолий ва ғарбий томонида бундан 3,5-4 минг йил муқаддам «тиек» (狄, зам. ўқ. «ди»), «тиук» (зам. ўқ. *di* 翟), *гуз*, *ху* (*ху* 胡), *ривем* (зам. ўқ. *рунг* 戎) деб номланган халқ яшаганлиги тилга олинади. Кейинги даврда амалга оширган тадқиқотларимиз жараёнида *тиек* ва *тиук* этнонимлари *турк*, *ху* – *гуз*, *хун* атамаларининг хитойча транскрипцияси, учинчиси – *ривем* (*рунг*) эса – хитойлар томонидан туркларга қўйилган ном эканлиги ва у «от минувчи жангчилар» ёки «от минувчилар» маъносини билдирганлиги аниқланди⁹. *Тиек* (*тиук*) бир тоифадаги қавмларнинг умумий номи бўлса, *гуз* ва *хун* уларнинг айрим қисмларига тегишли бўлган.

Хитой манбалари ўзбек тилига умуман таржима қилинмаган. Шу нуқтаи назардан олиб қараганда, хитой

⁹ *Ходжаев А.* О самой ранней китайской транскрипции этнонима тюрк // «Актуальные проблемы китаеведения: Вопросы филологии, политики, экономики и философии» Ташкент, 2006. С. 12-17; *Шу муаллиф.* Древнейшая китайская иероглифическая транскрипция этнонима тюрк // *Shygys Kazakhstan.* № 1, 2008. С. 7-26; *Шу муаллиф.* Из истории древних тюрков (сведения древнекитайских источников). Ташкент, 2010. С. 19-31.

манбаларидаги қадимги юртимизга, хусусан, Фарғона тарихига оид маълумотларнинг таржимасига қўл уришимизни катта ишга қўйилган биринчи қадам, деб ҳисоблаш мумкин. Ўзбек тилига таржима учун олинган ушбу маълумотлар «24 тарих» («Эршиси ши»)¹⁰ таркибига киритилган 5 хонлик давригача (907-979) бўлган сулолалар тарихлари, VIII-XII асрлар оралиғида алоҳида мавзуларга бўлинган ҳолда ёзилган тарихий асарлар ва Хитойдан Туркистонга келиб кетган сайёҳлар эсдаликларидан иборат.

Шу жойда «24 тарих» таркибига киритилган сулолалар тарихларининг номларини муаллифлари билан келтириб ўтиш ўринли, деб ўйлаймиз.

1. *Сима Чян*. Шижи (司马迁. 史記 / 史记 – Тарихий хотиралар); 2. *Бан Гу*. Ханшу (班固. 漢書 / 汉书 – Хан [сулоласи] тарихи); 3. *Фан Е*. Хоу Ханшу (范曄. 後漢書 / 后汉书 – Кейинги Хан [сулоласи] тарихи); 4. *Чэн Шоу*. Сангуо чжи (陈寿. 三国志 – Уч хонлик хотираси); 5. *Фанг Шюанлинг*. Жиншу (房玄齡. 晉書 – Жин [сулоласи] тарихи); 6. *Чэн Юе*. Сунгшу (沈约. 宋書 – Сунг [сулоласи] тарихи); 7. *Сяо Зисян*. Нан-Чишу (萧子显. 南齐書 – Жанубий Чи [сулоласи] тарихи); 8. *Яо Силян*. Лянгушу (姚思廉. 梁書 – Лянг [сулоласи] тарихи); 9. *Яо Сылян*. Чэншу (姚思廉. 陈書 – Чэн [сулоласи] тарихи); 10. *Вэй Шоу*. Вэйшу. (魏收. 魏書 – Вэй [сулоласи] тарихи); 11. *Ли Байяо*. Бэй-Чишу (李百药. 北齐書 – Шимолий Чи [сулоласи] тарихи); 12. *Лингху Дэфэн*. Чжоушу (令狐德棻. 周書 – Чжоу [сулоласи] тарихи); 13. *Вэй Вэй*, *Ян Шигу*. Суйшу (魏徵, 颜师古. 随書 – Суй [сулоласи] тарихи); 14. *Ли Яншоу*; Нанши (李延寿. 南史 – Жанубий [сулолалар] тарихи); 15. *Ли Яншоу*. Бэйши (李延寿. 北史 – Шимолий [сулолалар] тарихи); 16. *Лю Шюн*. Цзю Тангушу (刘昫. 旧唐書 – Танг [сулоласи]нинг кўхна тарихи); 17. *Оу*

¹⁰ «24 тарих» «Шижи» («Тарихий хотиралар») ва Аввалги Хан ёки Фарбий Хан (мил.авв. 206-23), Кейинги Хан ёки Шарқий Хан (мил.авв. 25-220); 3 ҳокимлик (321-263); Жин (265-316), Сунг (420-479), Жанубий Чи (479-502), Лянг (502-557), Чэн (557-589), Шимолий Вэй (386-534), Шимолий Чи (534-550), Шимолий Чжоу (557-581), Суй (581-618), Жанубий сулолалар (420-589), Шимолий сулолалар (386-581), Танг (618-907), 5 ҳокимлик (907-979), Сун (960-1127), Ляо (907-1125), Цзин (1115-1234), Юан (1279-1368), Минг (1368-1644) каби сулолаларининг тарихларидан ташкил топган.

Янгию, Сунг Чи. Шин Тангшу (新唐書 – Танг [сулоласи]нинг янги тарихи); 18. *Сюе Жюйчжэнг.* Жю Удайши (薛居正. 旧五代史 – 5 [сулола] даврининг кўхна тарихи); 19. *Оу Янсю.* Шин Удайши» (新五代史 – 5 [сулола] даврининг янги тарихи); 20. *Туотуо.* Сунгши (脱脱. 宋史 – Сунг [сулоласи] тарихи); 21. *Туотуо.* Ляоши (脱脱. 辽史 – Ляо [сулоласи] тарихи); 22. *Туотуо.* Жинши (脱脱. 金史 – Жин [сулоласи] тарихи); 23. *Сунг Лян.* Юанши (宋濂. 元史 – Юан [сулоласи] тарихи); 24. *Чжанг Тингюй* – «Мингши» (张廷玉. 明史 – Минг [сулоласи] тарихи).

Буларнинг ичида 5 хокимлиқ ҳамда Танг ва Юан сулолаларининг тарихлари икки маротабадан ёзилган. Шунинг учун улар кўхна ва янги тарихларга бўлинган.

Маълумки, хитой манбаларининг рус тилидаги таржималари ҳам мавжуд. Масалан, Н.Я.Бичурин¹¹ ва Н.В.Кюнёр¹² таржималари тарихчилар тадқиқотларида кўп қўлланадиган асарлардир. Бироқ уларда топонимлар, этнонимлар ва тарихий шахсларнинг исмлари хитой иероглифларининг қадимги талаффузида эмас, балки замонавий ўқилишида транскрипция қилинган. Марказий Осиёга тегишли хитойча топонимлар ва этнонимларнинг маҳаллий номини топишнинг иложи бўлмаган. Шу туфайли уларнинг таржималарига асосланган тарихий ва илмий асарларда турли чалкашлиқлар ва ноаниқликлар юзага келган. Масалан, хитой манбаларида келтирилган Фарғонага оид маълумотларда учрайдиган Даван (қадим. ўқ. Дай-юан), Ван (қадим. ўқ. Юан), Эрши (қадим. ўқ. Риейшией), Юйчэнг (қадим. ўқ. Йивечэнг), Гуйшан (қадим. ўқ. Кивэйшан) топонимларининг этимологияси ва географик жойлаштирилиши, яъни локализацияси уларнинг замонавий ўқилишига асосланган; *юэчжи* (қадим. ўқ. *рузие*), *ди* (қадим. ўқ. *тиек*), *дили* (қадим.

¹¹ *Бичурин Н.Я. (Иакинф).* Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3-х т. Московское изд. 1950. Т. 2. (Қуйида: *Бичурин Н.Я. Собрание сведений...* Московское изд.); *Бичурин Н.Я. (Иакинф).* Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3-х т. Алмата, 1987. Т. 2. (Қуйида: *Бичурин Н.Я. Собрание сведений...* Алматинское изд.).

¹² *Кюнёр Н.В.* Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. Москва, 1961. (Қуйида: *Кюнёр Н.В. Китайские известия о народах...*).

ўқ. *тиеклик*), *динглинг* (кадим. ўқ. *тиенглиенг*) этнонимлари ҳам шулар жумласидандир. Бундай ҳолатлар тарихий воқеаларнинг қайси жойга ва қайси этносга тегишли эканлигини аниқлашни қийинлаштириб қўйган. Бу ҳақда биз шу кунгача нашр этган тадқиқотларимизда батафсил фикрлар билдирганмиз¹³. Афсуски, тарихчиларимиз-нинг асарларида, жумладан, яқинда рус тилида нашр этилган «История государственности Узбекистана»¹⁴ номли йирик асарда юқорида кўрсатилган топоним ва этнонимларнинг Н.Я.Бичурин таржимасидаги транскрипциялари келтирилган.

Сўнгги 20 йил ичида Хитойда араб алифбосига асосланган уйғур тилида нашр этилган асарларда Марказий Осиё халқлари тарихига алоқадор ва бизга номаълум ёки кам маълум маълумотлар келтирилади. Лекин тилга олинган топоним ва этнонимларнинг келиб чиқиши ва локализация масалалари бу асарларда ҳам тўла ечимини топмаган. Улар тил муаммоси туфайли олимларимиз эътиборидан четда қолмоқда. Таржима жараёнида бундай маълумотларни ҳам илмий муомалага киритишга ҳаракат қилдик. Айниқса, шарҳларни ёзишда улардан кенг фойдаландик.

Мазкур таржима ва шарҳлар устида иш олиб борар эканмиз, имкониятимиз доирасида хорижда нашр этилган таржималардан ва адабиётлардан ҳам фойдаландик. Эътироф этиш керакки, қатор чет тиллардаги таржималарни қиёсий таҳлил қилиш, уларни мусулмон манбаларидаги тегишли маълумотлар билан таққослаб чиқиш мураккаб масала, улар ёш олимлар амалга ошириши мумкин бўлган алоҳида тадқиқот йўналиши бўлиши мумкин. Ишончимиз

¹³ *Ходжаев А.* Қадимий хитой манбаларидаги туркий халқларга оид айрим этнонимлар // «Ўзбекистон тарихи» № 1, 2003. 3-11-б.; *Шу муаллиф.* Сведения китайских источников о «юэчжи» // Ўзбек халқининг келиб чиқиши: илмий-методологик ёндашувлар, этногенетик ва этник тарих» мавзусидаги республика илмий-назарий семинар материаллари. Тошкент, 2004. 13-16-б.; *Шу муаллиф.* О самых ранних транскрипциях этнонима *тюрк* в китайских источниках // Ўзбекистонда этнодемографик жараёнлар. Часть 1. Ташкент, 2005. С. 102-105; *Шу муаллиф.* Из истории древних тюрков (сведения древнекитайских источников). Ташкент, 2010; *Шу асар.* Алматы, 2011.

¹⁴ История государственности Узбекистана. Т. 1, Ташкент, 2009.

комилки, ёш ва истеъдодли олимларимиз орасида бу мавзу устида тадқиқот олиб бориш истагида бўлганлар оз эмас.

Тақдим этилаётган таржималаримизда Марказий Осиёга тегишли топоним, этнонимлар ва тарихий шахсларнинг исмини транскрипциялашда улар ифодаланган иероглифларнинг қадимги ўқилишига асосландик, уларнинг замонавий ўқилишини эса қавс ичида кўрсатдик. Иероглифларнинг қадимги ўқилишини аниқлашда хитой олимлари нашр этган «Ханзи гуйинг шоуцэ» («Хитой иероглифларининг қадимий талаффузи кўлланмаси») ¹⁵ ва «Ханюй дазидян» («Хитой тили ёзувининг катта луғати») ¹⁶ номли луғатларга асосландик, транскрипциялар кирилл алифбосидаги ўзбек ёзувида берилди. Бинобарин, хитой тилидаги товушларнинг аксарият қисмини рус транскрипциясидан кўра ўзбек ёзувида аниқроқ ифодалаш мумкин. Масалан, хитой тилидаги «ng» товуши ўзбек тилида «нг» товушини ифодалаши мумкин. Рус ёзувида бу товушни тўғри талаффузга мос келтириб ёзишнинг иложи йўқ. Шу боис «guang» деб ўқиладиган 30 дан зиёд иероглифлар русчада «гуан» («guan») деб талаффуз этилади, 20 дан ортиқ «guan» иероглифлари эса «гуань» деб транскрипция қилинади. «Rong» иероглифини ўзбекчада «рунг» деб аниқ транскрипция қилиш мумкин, русчада «ng» товуши бўлмаганлиги туфайли у «жун» деб ёзилади. Хитой транскрипциясида «qian», «qiang» («q» ҳарфи «ч» деб ўқилади) иероглифларининг талаффузларини ўзбекчада «чян», «чянг» шаклида ёзиб, аниқ ифодалаш мумкин. Лекин русчада улар «цянь», «цян» шаклида транскрипция қилинади. Шунингдек, рус тилида «j» товуши бўлмаганлиги туфайли, уни «дж» ҳарфлари билан ифодалашга тўғри келган, ўзбек тилида эса уни «жэ» товуши билан аниқ талаффуз этиш мумкин. Рус тилидаги бу ҳоллар адабий хитой тилидаги талаффузнинг бироз бузилишига олиб келади.

Таржималаримизда кўлланган хитой иероглифларининг кириллицага асосланган ўзбек ёзувидаги талаффузлари юзасидан яна бир таъкидлаб ўтишга молик бўлган товуш «шыя» ҳисобланади. Катта хитой луғатларида шундай

¹⁵ Ханзи гуйинг шоуцэ (Хитой иероглифларининг қадимий талаффузи кўлланмаси). Пекин, 1986.

¹⁶ Ханюй дазидян (Хитой тили ёзувининг катта луғати). 8 жилддан иборат. Чэнгду, 1986-1991.

ўқиладиган иероглифлардан 80 таси мавжуд. Улар русча-хитойча луғатларда «ся» деб транскрипция қилинган. Хитой адабий тили нуқтаи назаридан олиб қараганда, бу биров бузилган талаффуз ҳисобланади. Хитой луғатларида мазкур иероглифлар лотин ёзувига асосланган транскрипцияда «xia» шаклида ифодаланган. Бундаги «х» ҳарфи ўзбекча «ш»га тўғри келади. Шунини ҳисобга олиб, биз «xia»ни «шя» шаклида ишлатишни лозим топдик. Чунки бу хитойча талаффузга аниқ мос келади.

Аммо келтирилган мисоллар билан биз хитой тилидаги барча иероглифларнинг ўқилишини амалдаги кирилл алифбосига асосланган ўзбек ёзувида тўла ифода қилиш мумкин, демоқчи эмасмиз. Чунинчи, ўзбек ёзувида «ы» товуши бўлмаганлиги туфайли «зы», «сы», «цы» «шы» ўқиладиган иероглифларни «зи», «си», «ци» «ши» шаклида ёзишга тўғри келади. Бу ҳолатда уларнинг талаффузи аниқ ифодаланмайди. Шу боис бундай ўқиладиган иероглифларни ўзбекча транскрипция қилишда рус тилидаги «ы»ни ишлатишга тўғри келди.

Кирилл ёзувига асосланган ўзбек ёзувида «ü» ҳарфи бўлмаганлиги туфайли «shü», «yü», «jü» каби иероглифлар «шюй», «юй», «жюй» шаклида охирига «й» ҳарфини қўшиб транскрипция қилинди. Хитой тилига хос бўлган яна бир қатор товушлар мавжуд. Уларни ўзбек тили ёзувида ҳам, рус графикасида ҳам аниқ ифодалаб бўлмайди. Шу сабабли айрим ҳолларда топоним, этноним ва тарихий шахсларнинг номларини ёзиш учун ишлатилган иероглифларнинг талаффузи лотин ёзувига асосланган янги ўзбек ёзуви ва халқаро транскрипция белгилари билан кўрсатилди.

Асл матндаги топонимлар, этнонимлар ва тарихий шахсларнинг номлари иероглифларнинг қадимги ўқилишида ва қавс ичида замонавий талаффузида кўрсатилди. Уларнинг маҳаллий номлари аниқланган ҳолларда хитойча номлари қавс ичида берилди. Топоним ва этнонимлар биринчи марта учраганда, уларни ифодалаш учун ишлатилган иероглифлар асл матндаги кўринишида ёзиб қўйилди. ХХРда нашр этилган ҳозирги замон тарихий адабиётларда бу иероглифлар қисқартирилган шаклида ишлатилади.

Милодий VI асргача ёзилган хитой манбаларидаги маълумотларни чуқур ўрганиш натижасида қадимий Фарғона мамлакати билан унинг илк пойтахт шаҳрининг номи бир хил бўлганлиги ва улар хитойча атрофи тоғлар билан ўралган текислик маъносини билдирувчи битта Юан (宛 зам. ўқ. Ван)¹⁷ иероглифи билан ифодаланганлиги аниқланди. Чалкашликларнинг олдини олиш мақсадида қадим хитой тарихчилари мамлакат номига «да» (大 – буюк, катта) сўзини қўшиш орқали уни Дай-юан (大宛 зам. ўқ. Даван – Буюк Паркона ёки Катта Паркона) деб номлашган. Шунинг учун биз мазкур таржималаримизда ушбу ёндашувни тўғри топиб, асл матннинг мазмунига мос ҳолда «Дай-юан» («Даван») топонимини Буюк Фарғона деб қўлладик. Аммо айрим ҳолларда мамлакат номи бўлмиш Дай-юан (Даван) топоними қисқартирилиб, Юан (Ван) деб ёзилган. Буни мавжуд таржималардан эмас, балки фақат асл матндан билиб олиш мумкин. Бундай ҳолларда мамлакат номини Фарғона давлати деб таржима қилиб, унинг ёнига қавс ичида аслиятдаги «юан» иероглифини ёзиб қўйик. Н.Я.Бичурин таржималарида шу камчилик бартараф этилмаганлиги туфайли унинг асарларида «Юан-чэнг» (宛城 – Фарғона қалъаси ёки шаҳри)¹⁸ тушунчаси йўқолиб қолган. Н.Я.Бичурин «Даван» Фарғона эканлигини яхши билган. Бироқ у ушбу атамадаги «ван»нинг ўзи Помир халқлари тилида «атрофи тепаликлар ёки тоғлар билан ўралган текислик» маъносини англатувчи «Паркона» сўзининг таржимаси эканлигини айтиб ўтмаган. Шунинг билан бирга олим «ван» сўзига «да» иероглифини қўшиб «Даван» деб айтилганда, бу атама «Буюк Паркона»нинг таржимаси бўлажagini таъкидламаган.

VI асрдан кейин ёзилган хитой манбаларида Фарғона топонимининг турли транскрипциялари ишлатила бошланган. Тушунмовчиликларнинг олдини олиш мақсадида бу ҳолларда ҳам мазкур топонимнинг хитойча транс крипциялари қавс

¹⁷ *Ходжаев А. К* этимологии топонима Дайюнь (Давань) в китайских источниках // Фарғона водийси тарихи янги тадқиқотларда (История Ферганы в новых исследованиях). Фарғона, 2009. 135-140-б.

¹⁸ Юан-чэнг ҳақида ишнинг тадқиқот қисмида батафсил маълумот берилган.

ичида бериб кўйилди, зеро таржимада мазкур мамлакатнинг фақат маҳаллий номи ишлатилса, аслиятда қандай ёзилган экан, деган савол туғилиши табиийдир.

Тарих фанида кўп мунозараларга сабаб бўлиб келаётган аслиятдаги бир қатор этноним ва топонимларга махсус тадқиқотларга таянган ҳолда мақола шаклида кенгайтирилган шарҳлар ёздик. Улар таржималарнинг охирида жойлаштирилган иловада, қисқа изоҳлар эса бет охирида келтирилди.

Алоҳида таъкидлаб ўтмоқ керакки, хан миллати, яъни хитойлар анъаналарига кўра, одамнинг исми-шарифи 2 ёки 3 иероглифдан иборат. Уларнинг биринчиси фамилия (шажара) ҳисобланиб, у авлоддан авлодга ўтиб бораверади. Қиз бола турмушга чиқса ҳам, фамилияси ўзгармайди, бироқ унинг фарзандлари ота фамилиясини давом эттиради. Таржима қилинган Фарғонага оид маълумотларнинг асл матнида хитойларга мансуб бўлган тарихий шахслар биргина фамилияси ёки исми билан кўрсатилган ҳоллар кўп учраб туради. Айрим ҳолларда улар унвони ёки лавозими билан тилга олинади. Масалан, Марказий Осиёга юборилган Хан империясининг биринчи элчиси Чжанг Чян¹⁹нинг фамилияси бўлган «Чжанг» (張 / 张) иероглифи қисқартирилиб, исми бўлмиш иккинчи «Чян» (騫) иероглифи билан кўрсатилишини кўп учратамиз. Баъзи ҳолларда элчи фақат элчилик вазифасини

¹⁹ Чжанг Чян (асл матнда 張騫, замонавий хитой адабиётида 张骞, рус транскрипциясида Чжан Цянь) – туғилган йили ноъмаълум, мил.авв. 114 йилда вафот этган, – миллати хитой, қадимий Хитой давлатидан Марказий Осиёга биринчи элчи бўлиб келиш шарафига муяссар бўлган шахс, сарой амалдорларидан бири бўлган. У биринчи марта сафарга мил.авв. 139 йилда отланиб, 13 йилдан сўнг қайтиб келган. Сабаби йўлда хунлар кўлига тушиб, 10 йилдан ортиқ вақт давомида улар назорати остида бўлган. Хунлар элчини оилали қилиб қўйсак, ўз вазифасини унутди, деган фикр билан бир маҳаллий қизга уйлантириб қўйганлар. Аммо Чжанг Чян бола-чақали бўлса ҳам, ўз вазифасини эсидан чиқармаган. У борган жойларининг аҳволини, маҳаллий халқлар турмуш тарзини, ҳарбий қуввати ва заиф томонларини билишга ҳаракат қилган. Унинг олиб келган маълумотлари сарой тарихчилари томонидан ёзиб қолдирилган. Чжанг Чяннинг махсус хотира ёзган-ёзмаганлиги номаълум [Хўжаев А. Буюк ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар. Тошкент, 2007. 147-157-б.].

бажариб бўлганидан сўнг олган унвони «буованг-хуо»²⁰ ёки унинг қисқа шакли «буованг» сўзи билан кўрсатилган.

Иккинчи бир мисол. Фарғонага юборилган Хан империяси кўшинининг бош кўмондон Ли Гуангли шу муносабат билан унга инъом этилган лавозим бўлмиш «Риейшией (Эрши) жянгжюнь»ни («Риейшией кўмондони, яъни Риейшией шахрига юборилган Хан империяси кўшинининг бошлиғи») қисқартирилган ҳолда «Риейшией» («Эрши») деб тилга олинди тез-тез учрайди. Бундай ҳолларда шахслар исм-фамилияси, унвони ва лавозимининг қисқартирилган қисми катта квадрат қавс ичида берилди.

Қадимги хитой тилининг ўзига ҳос хусусиятларидан яна бири – унда нуқта, вергул, икки нуқта, қўштирноқ каби тиниш белгилари йўқ. Гап тугаганда, «йе» (也) деб ўқиладиган иероглиф ёзиб қўйилади. Замон ва сифатни кўрсатувчи сўзлар тушириб қолдирилади, воқеалар ниҳоятда қисқа баён этилади. Шу боис таржимага аниқлик киритиш учун зарур тиниш белгилари қўйилди ва асл матнда йўқ сўзлар қўшилди. Бундай сўзлар катта қавс ичига олинди.

Қадимий хитой манбаларида давлатлар ва шаҳарлар орасидаги масофа ёки йўл узунлиги хитой ўлчови бирлиги бўлмиш «ли» (里) сўзи билан берилган. Ҳозирги замон ўлчовларига кўра, 1 ли 500 метрга тенгдир. Аммо ўтмишда ли (里)нинг узунлиги ҳар хил бўлган. Чунончи, мил. авв. XI-III асрларда гоҳ 300, гоҳ 350 кадам узунликдаги масофа 1 ли ҳисобланган. Хитойни илк бор бирликка келтирган ва

²⁰ Буованг-хуо (bowang-hou 博望侯) – Хан империясига содиқ хизмат кўрсатган шахсларга бериладиган унвон, у икки қисмдан иборат. Биринчи қисми – «буованг» узокни кўра оладиган ёки билимдон маъносини англатади. Иккинчиси – «хоу» (侯) атамаси иккинчи даражали унвон бўлиб, у Европа давлатларидаги «маркиз» ёки айрим Шарқ мамлакатларидаги «тўра» унвонига тўғри келади. Шунинг учун бу унвонни билимдон маркиз ёки тўра деб таржима қилиш мумкин. Қадим замонда у вилоятларни назорат қилиб турувчи ҳарбий амалдорга берилган. Айрим ҳолларда Хитой ҳукмдорларининг яқин қариндошлари ва Хан империяси назорати остига тушиб қолган мамлакатлар ҳукмдорларига ҳадя этилган [Чжунггуо лидай гуанчжи цидян. (Хитойнинг ўтмишдаги маъмурий лавозимлари луғати). Хэфей, 1991. 739-б.].

биринчи империяни ташкил этган Чин Ши-хуангди²¹ (мил. авв. 246-208 йилларда тахтда ўтирган) даврида ёзув, пул, узунлик, оғирлик ўлчовлари умумлаштирилиб, бирликка келтирилган. Шундан кейин давлат томонидан муқимлаштирилган қоидага кўра, 1 *ли* 576 метрга тенглаштирилган²². Биз таржима қилган маълумотлар Чин Ши-хуангдидан кейинги минг йилдан ортиқ давр давомида ёзилган бўлганлиги учун масофалар узунлигини ўша замондаги ўлчов бирлиги қоидаси бўйича километрга ўтказиб, қавс ичига олиб қўйилди.

Сўнги даврда уйғур тилида нашр этилган сулолалар тарихидан олинган танланма таржималарда *ли* сўзи «чақирим» деб олинган. Бизнинг таржималаримизда аслиятдаги *ли* сўзи сақлаб қолинди. Чунки *ли* билан «чақирим»нинг узунлиги бир хил бўлмаган. Чунончи, XIX асргача 1200 кадам ёки 900 метрга тенг масофа 1 чақирим ҳисобланган. Мазкур асрдан бошлаб, адабиётларда 1 чақиримни 1085 метрга тенглаштириш ҳоллари пайдо бўлган²³.

Яна бир эътиборга сазовор масала – таржима қилинган маълумотларда «ванг» (王) унвони кўп учрайди. Қадимги Хитой анъанасига кўра, ушбу унвон давлат доирасидаги ҳокимлик ҳукмдориغا берилган. Милоддан аввалги III асрдан бошлаб, Хитойнинг олий ҳукмдори «хуангди» (皇帝 – император) деб номлана бошланган²⁴. Шундан кейин хитой императорлари ўзларининг мартабасини устун қўйиш мақсадида ўзга мамлакатларнинг олий ҳукмдорларига нисбатан «ванг» унвонини ишлатишган. Сарой тарихчилари бу қоидадан четга чиқиши мумкин бўлмаган. Ушбу анъана қадимги хитой ҳукмдорлари орасида шаклланган «хуангди»

²¹ Чин Ши-хуангди (秦始皇帝) – мил.авв. 221-206 йилларда қадимий Хитойда ҳукмронлик қилган Чин (秦 қад. ўқ. Dzien) сулоласи биринчи императорининг унвони бўлиб, у «биринчи Чин императори» маъносини англатади. У ўзи учун илк бор «хуангди» (皇帝 – император) унвонини жорий этган. Шундан кейин Хитойнинг тахтини эгаллаган барча ҳукмдорлар ушбу унвон билан аталган. Унинг исми Инчжэнг (Yingzheng 嬴政) эди, этник келиб чиқиши қадимги хитой этносига тааллуқли бўлмаган. Тахтга ўтирган вақти мил.авв. 246-210 йилларга тўғри келади. Буюк хитой деворининг қурилиши ҳам шу шахс билан боғлиқ.

²² Ханюй дазидян. 6-жилд, 3680-б.

²³ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 9-жилд, Тошкент, 2005. 580-б.

²⁴ Чжунггуо лидай гуанчжи цидян. 115-б.

Тангрининг ер юзидаги ўғлидир (Тянзи / Тяньзы 天子), осмон тагидаги барча мамлакатлар ҳукмдорлари унинг итоатидаги ҳокимлардир, деган жаҳонгирлик фалсафий назарияга асосланган. Шунинг учун хитойлар томонидан Ғарбий ва Шарқий Туркистон ҳамда бошқа минтакалардаги давлатлар ҳукмдорларига нисбатан ишлатилган «ванг» атамасини маҳаллий ҳукмдорларнинг унвони, деб қабул қилиб бўлмади.

Афсуски, сўнгги пайтда айрим олимларнинг «ванг» атамасини маҳаллий ҳукмдорларнинг унвони сифатида қўллаш ҳолатлари кузатилмоқда. Масалан, «История государственности Узбекистана» номли китобнинг 1-жилдидаги «Ферганское государство Давань» бўлимида айнан шундай хатога йўл қўйилган. Унда «Государство древней Ферганы управлялось правителем, носившим титул «Ван»²⁵, деган жумла келтирилган. Шу асосда «фу-ван» (узбекча транскрипцияда фу-ванг) сўзи қадимги Фарғона давлати ҳукмдорининг биринчи, «фу-гован» эса иккинчи ёрдамчисининг унвонлари сифатида ишлатилган²⁶. Қуйида келтирилган Фарғонага оид маълумотларнинг таржималарида бу фикрларнинг аслиятга зидлиги аён бўлади.

Сўнгги даврда ХХРда уйғур тилида нашр этилган асарлар ва таржималарда «ванг» («ван») унвони «ҳоким» деб таржима қилинган. Биз таржималаримизда Хитойга тегишли бўлган тарихий воқеалардаги «ванг» (王)ни «ҳоким», хорижий давлатлар, яъни қадимий Хитойнинг ташқарисидаги мамлакатлар ҳукмдорларига нисбатан ишлатилган «ванг»ни эса «хон», «ҳукмдор» деб олдик.

Хитой манбаларида биргина *хунлар* империяси ва Турк хоқонлиги ҳукмдорларига нисбатан «ванг» унвони ишлатилмаганлиги кузатилади. Бу давлатлар парчаланганидан кейинги даврларда ҳукмронлик қилган шахсларга нисбатан «ванг» ишлатилганлиги учрайди. Бу Хитой ҳукмдорлари ушбу икки давлатни ўзи билан тенг кўрганлигидан далолат беради. Хитой тарихчилари *хунларнинг* хоқонларини «Танйи» (зам. ўқ. «Шанюй») деб аташган. Мазкур ном «Тангрикут»нинг хитойча қисқартирилган транскрипцияси эди. Бу ҳақда хитой манбаларида аниқ маълумот бор. Чунончи, «Ханшу»нинг *хунларга* бағишланган бобида «Муотуэн (зам. ўқ. Маодун – Ботир-Тангрикут, мил. авв. 210-174 йилларда ҳукмронлик

²⁵ История государственности Узбекистана. Т. 1, Ташкент, 2009. С.188.

²⁶ Ўша жойда. 193-б.

қилган) даврида *хунлар* ҳаммадан кучли эди. Шимолдаги барча ёввойилар унга итоат қилган. Уларнинг давлати жанубдаги шяларнинг душмани бўлиб қолган (дигуо 敵國) эди. Уларнинг авлоддан авлодга ўтиб келаётган номлари ва унвонлари ўзгача, [Уларнинг] Тангрикути (танйи) эса ливантие (liwantie, liwentiei, зам. ўқ. Луанди / luandi 孛鞮) уруғидан эди. Хукмдорни [*хунлар*] Тангрикут деб аташади. *Хунлар* тилида Тангри – Осмон, кут – ўғил демакдир. Танйи буюклик сиймоси бўлган», деб ёзилган. Лекин Н.Я.Бичурин ушбу маълумотни қуйидагича таржима қилган:

«При Модэ Дом Хуннов чрезвычайно усилился и возвысился; покарив все кочевые племена на севере, на юге он сделался равным срединному Двору; почему названия наследственных чинов можно еще описать»²⁷. Ушбу таржимада *хунлар* хукмдорининг унвони бўлмиш «танйи» («шанюй») «Тангрикут»нинг транскрипцияси эканлиги ва унинг маъноси «Тангри ўғли» эканлиги ҳамда бу буюклик сиймоси эканлиги тушиб қолган.

Таржималаримизда «қадимий Хитой» атамаси ишлатилди. Бунинг сабаби – худудий жиҳатдан олганда, ҳозир биз Хитой деб аташга ўрганиб қолган давлат 1949 йил 1 октябрда ташкил топган Хитой Халқ Республикаси (ХХР)дир. Унинг таркибига Шарқий Туркистон (1954 йилдан Шинжян-Уйғур мухтор ўлкаси), Тибет, Кўккўл (Чингхай), Ички Монголия, Манчжурия каби ўлкалар киради. Бу мамлакатлар XVII-XVIII асрлар давомида манжурлар қадимги Хитойда ташкил қилган Цин империяси (清 – 1644-1911) томонидан бирин-кетин босиб олинган. ХХР ташкил топганда, янги ҳукумат уларни ажралиб чиқишга ёки федератив республика сифатида сақланиб қолишга йўл қўймаган эди. Шунинг учун «қадимий Хитой» тушунчаси бу ўлкаларни ўз ичига олмайди²⁸.

Таржималар ва шарҳларда «Гансу» (Кенгсув) топоними кўп учрайди. Ушбу топоним билан аталган ўлка узок ўтмишда туркий қавмлар яшаган жой бўлган. Ҳозир у Хитой Халқ Республикасининг шимоли-ғарбий ўлкаси ҳисобланади. Географик жиҳатдан олиб қараганда, мазкур ўлка ғарбдан шарққа қараб чўзилган бўлиб, унинг узунлиги 1400 км, эни

²⁷ Бичурин Н.Я. Собрание сведений... Алматинское изд. Т.1. С. 48.

²⁸ Бу ҳақда қаранг: Хўжаев А. Буюк ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар. Тошкент, 2007. 8-52-б.

530 км иборат. Қадим замонда Хитойнинг пойтахти Чангъанга бориш учун албатта шу ўлкадан ўтиш лозим бўлган. Шу боис бу ерда яшаган халқларнинг ҳаёти маълум даражада халқаро савдо ишларига боғлиқ бўлган²⁹.

Мазмунан ва ёзиш услуби нуқтаи назардан олиб қараганда, таржимага жалб этилган манбалар 3 турга бўлинади. Буларнинг бири белгиланган қонун-қоида асосида ёзилган ва юқорида кўрсатилган «24 тарих» («Эршиси ши»)га киритилган сулолалар тарихи, иккинчиси – VIII-XII асрларда сарой тарихчилари томонидан битилган асарлар, охиргиси – турли мақсад ва сабаблар билан шу даврда Марказий Осиёга келиб кетган хитойлик сайёҳлар, жумладан будда дини роҳиблари қаламига мансуб хотиралардир.

Биринчи ва иккинчи турдаги манбалар сарой тарихчилари томонидан битилганлиги сабабли шу даврдаги анъаналарга кўра, ўтмишдаги тарих қайд этилиши билан бирга асар муаллифлари хизмат қилган сулолалар даврдаги воқеалар кўшиб кетилган. Аммо қайд этилган тарихда аниқлик киритилган ва тузатилган ҳолларни кузатиш мумкин. Муаллифлар воқеаларнинг концептуал томонларини, яъни уларнинг Хитойда ҳукмронлик қилган сулолар ҳамда улар билан муносабатда бўлган давлатлар ва халқлар учун ижобий ёки салбийлигини эркин талқин қилиш имкониятига эга бўлмаган. Масалан, уларда Хитой императорларининг зўровонлик ҳаракатлари Тангри амри билан «Осмон тагидаги» барча мамлакатларни ва халқларни бирликка келтиришга қаратилган амал, бунга қаршилик кўрсатиш эса хоинлик, Тангри амрига қарши чиқиш ҳаракатлари сифатида таърифланади. Бу тушунчалар доирасидан чиққан сарой тарихчилари олий жазога маҳкум этилган.

Расмий тарихий манбаларнинг бу ғоявийлигини дастак қилиб, улардаги амалий маълумотларни бутунлай инкор қилиб бўлмайди.

²⁹ Ли Мингвэй. Суй Танг сичоу чжилу (Суй ва Танг давридаги ипак йўли). Ланчжоу, 1994. 215-216-б.

1. СУЛОЛАЛАР ТАРИХИДАГИ ҚАДИМИЙ ФАРҒОНАГА ОИД МАЪЛУМОТЛАР

«ШИЖИ»

«Тарихий хотиралар»

Манба ҳақида: «Тарихий хотиралар» («Шижи» 史記, рус адабиётида «Шицзи», Европа адабиётида «Shi-ji») икки иероглиф билан ёзилган сўз бўлиб, унинг биринчиси тарих, иккинчиси хотиралаш маъносини англатади.

«Тарихий хотиралар» дастлаб «Тайши-гунг³⁰ шу» («Битикчилар бошлиғи ҳазратларининг китоби»), кейин «Тайши-гунг жи» («Битикчилар бошлиғи ҳазратларининг хотиралари»), ундан ҳам кейин «Тайши жи» («Битикчилар бошлиғи хотиралари») деб аталган бўлиб, унга бу қисқартирилган ном Шарқий Хан³¹ сулоласининг (мил. 25-

³⁰ Одатда «гунг» (公) атамаси сарой амалдорларига бериладиган биринчи даражали унвон маъносида ишлатилган. Европаликлар ва россияликлар тилидаги «князь», «герцог», айрим Марказий Осиё халқлари тилидаги «тўра», «ҳоким», «ҳоким-бек» унвонлари билан таққослаш мумкин. Лекин қадимий хитойлар анъанисига кўра, айрим ҳолларда ушбу атама ҳурмат рамзи сифатида қўлланган [Ханюй дазидян. 1-жилд. 242-б.]. Шунинг учун биз бу жойда мазкур атамани «ҳазратлари» деб таржима қилишни маъқул топдик.

³¹ Хан (漢 замонавий адабиётлардаги қисқартирилган шакли 汉, рус тилида Хань, узок ўтмишда «shan» деб ўқилган) – қадимий Хитойдаги иккинчи марта мамлакатни бирлаштирган ва унинг доирасини кенгайтиришга жиддий ҳаракат қилган императорлар сулоласининг (мил.авв. 206-мил. 220) номидир. Ушбу сулола номини ёзиш учун ишлатилган «хан» иероглифи «эркак», «жаҳл», «жаҳлланиш» каби маъноларни англатади. Қадимда айнан шу ном билан Хитойдаги энг узун дарё – Янзи (Яньцзы / Чангжянг 长江)нинг шимолий ирмоғи Ханшуй (漢水 – Хан суви демакдир) аталган. Шунинг учун «Хан» атамасининг келиб чиқиши дарё номи билан боғлиқ бўлган, деб ҳисоблаш мумкин. Хан сулоласи даврида қадимий Хитойнинг шимолий томонида яшаган халқлар, жумладан хунлар хитойларни «хан» деб аташган. Хан давлати йўқолиб кетгандан кейин унинг номи бирлик ва устунлик сиймосига айланиб қолган эди. Шунда хитойлар ўзларининг номини хан деб аташни одат қилганлар. Хан сўзи этнонимга айлангунга қадар хитойлар ўзларини шя (ся), хуашя (хуася) деб атаган [Ханюй дазидян. 3-жилд, 1714-б.]. Шу

220) императори Хуан-ди (桓 帝 – 147-165) даврида берилган³². Мазмунан олганда, унда асар ёзилгунга қадар 3 минг йиллик тарих баён этилган. Шунинг учун «Шижи» қадимий Хитойда илк бор янги услубда битилган умумий тарих ҳисобланади. Унинг ҳажми 130 бобдан иборат бўлиб, шундан 12 боби қадим замонда ўтган ҳокимлар, амалдорлар ва уларнинг шажараларига, мамлакатда содир бўлган йирик воқеаларга; 10 боби императорлар, ҳокимлар, олий табақали амалдорлар фаолияти ва уларнинг шажаралари, муҳим давлат ишларига; 8 боби илм фан, урф-одатлар, санъат, сув хўжалиги ишлари, иқтисодиёт ва қонун-қоидаларга; 13 боби майда ҳокимлик ва сулолалар тарихига; 30 боби мил. авв. XI-III асрларда ўтган майда давлатлар ва улар орасидаги муносабатлар тарихига, ҳукмдорлар, амалдорлар, йирик шахслар шажаралари ҳамда уларнинг фаолиятларига бағишланган. Қолган 70 боби нисбатан пастроқ даражали ҳукмдорлар, маъмурий ва ҳарбий амалдорларга, маҳаллий ҳукумат бошлиқлари фаолияти ва уларнинг шажараларига, хитойларнинг атрофида яшаган халқларга, улар томонидан ташкил этилган давлатлар ва ҳокимликларга бағишланган. Умумлаштирилган ҳолда улар «Лечжуан»³³ («Қатор баённомалар» ёки «Қатор тазкиралар») деб аталади. Сўнги бир боби муаллиф ҳаёти, фаолияти, шажараси ва мазкур асарнинг ёзилиш тарихига бағишланган бўлиб, у «Тайши

асосда мил. III асрлардан бошлаб, «хан» атамаси хитойларнинг этник номига айланган, деб айтиш асосли бўлади.

³² Сима Чян юй шижи (Сима Чян ва тарихий хотиралар). Пекин, 1957.109-110-б.

³³ Лечжуан (列传, рус адабиётида «Лечжуань») сўзи рус тилига «жизнеописание» (ҳаёт тавсифи) деб, ХХРда нашр этилган уйғурча таржималарда эса «Таржимаи ҳол» деб ўгирилган. Аммо бу икки таржимада «Лечжуан» сўзининг маъноси аниқ ифода этилмаган. «Ле» иероглифи қатор, бир тартибга солинган, бирин-кетин тизилган бўлинма, бирма-бир айтиб ўтиш, «чжуан» иероглифи эса узатмоқ, баён этмоқ, тарих, таърифламоқ каби маъноларни англатади. Асарнинг бу қисмида шахсларнинг таржимаи холи ва уларнинг фаолияти зикр этилиши билан бирга ажнабий халқлар ва давлатлар, мамлакатлар тарихига оид маълумотлар ҳам келтирилади. Шу боис «Лечжуан» сўзини «қатор тазкиралар» ёки «тарихий шахслар, топонимик ва этник атамаларга оид баёнлар» деб тушуниш мумкин.

зиюй» («Битикчиларнинг сўзи») деб номланган. Ушбу бобда «Шижи»да баён этилган айрим тарихий воқеаларга ва шахсларга муаллифнинг бўлган муносабати, баҳоси, мулоҳазалари ҳамда хитойларга қўшни бўлган халқлар ва мамлакатлар, Хан сулоласи билан алоқада бўлган давлатлар ҳақидаги маълумотлар келтирилган.

«Шижи»нинг ёзиб тугатилган вақти мил. авв. 104-91 йилларга тўғри келади. Унинг айрим йўқолган қисмларини Юан-ди (мил. авв. 48-31) ва Чэнг-ди (мил. авв. 32-5) исмли Фарбий Хан императорлари даврида яшаб ўтган Чу Шаосун (туғилган ва ўлган йили номаълум) исмли олий даражали илмий унвонга эга бўлган тарихчи тўлдирган. «У-ди чжуан» («У-ди тазкираси»), «Санванг шижя» («Уч ҳоким шажараси»), «Гуй Цэ чжуан» («Гуй Цэ ҳақида баён») каби боблар, Хан хонадони билан қардош бўлиб қолганларга оид маълумотлар ва У-дидан кейинги императорлар тазкиралари ана шу тўлдирилган қисмлардан.

«Шижи»нинг муаллифи Сима Чян (司馬遷 Sima Chian, рус адабиётида Сыма Цянь, ёшлик даврдаги исми Цзичжан)³⁴ ҳисобланади. У ҳозирги ХХРнинг Шэнши ўлкасидаги Ханчэнг шаҳридаги Лунгмэн номли жойда туғилган. Унинг таваллуд топган ва ўлган вақти аниқ эмас. Айрим япон ва хитой олимларининг ҳисоблашича, Сима Чян тахминан мил. авв. 160-161 йилларда туғилган ва 42-43 йил умр кўрган. Бошқа бир гуруҳ олимларнинг кўрсатишича, Сима Чян 60 йил яшаган ва Хан сулоласининг олтинчи императори У-ди³⁵

³⁴ Одатда хитойларнинг фамилияси бир иероглифдан иборат бўлади. Лекин асар муаллифининг фамилияси икки иероглифдан ташкил топган. Чунки Сима (司馬) аслида олий даражали ҳарбий лавозимнинг номи бўлган. У 3-4 минг йил олдин тош ва суякларда ёзилган битикларда учрайди. Аммо ҳар бир даврда ушбу лавозимнинг мавқеи ва даражаси ҳар хил бўлган. Сима фамилияли шахслар, жумладан, «Тарихий хотиралар» асари муаллифи фамилиясининг келиб чиқиши ана шу лавозим билан боғлиқ бўлганлиги сабабли Сима ажратилмай ёзилади.

³⁵ Хитой манбаларида У-ди (武帝 – жанговар император маъносини англатади) номи билан тахтга ўтирган ҳукмдорлар кўп. Масалан, Жин (晉 – 265-420), Сунг (宋 – 420-479), Лян (梁 – 502-556) сулолаларининг асосчилари ва Чи (齊 – 449-501) сулоласининг иккинчи ҳукмдори ҳам шу ном билан тахтга ўтирган. Лекин бир сулола доирасида фақат битта ҳукмдор шу номга эга бўлиши мумкин бўлган.

(мил. авв. 140-85)дан кейин вафот этган³⁶. У Хан сулоласи саройида кўзга кўринган тарихчи Сима Ян (? мил. авв. 110 й.) оиласида таваллуд топган. Шу сабабли Сима Чяннинг ҳаёт йўли саройида хизмат қилишдан бошланган. Император У-ди даврида Сима Чян бир неча йил сарой соқчиси (лангчжунг) лавозимида ишлаган, сўнгра Башу номли кўшни давлатга элчи қилиб юборилган. Милоддан аввалги 108 йилда илгари отаси эгаллаган сарой битикчилари (император учун ҳужжатлар тайёрловчилар) бошлиғи лавозимига тайинланган. Милоддан аввалги 100-97 йилларда Ли Линь (мил. авв. ? 74 й.) исмли лашкарбоши 5 минг чавандозга бош бўлиб, *хунларга* ҳужум қилганда, асирга тушиб қолган. *Хунлар* уни қатл этмасдан, беклик лавозимини инъом этганлар.

«Шижи»да Сима Чян ушбу лашкар бошлиғининг Хан хонадони учун кўрсатган хизматларини ҳам баён қилган. Бундан норози бўлган У-ди Сима Чянга қамоқ жазосини буюрган. Сима Чян қаттиқ хафа бўлиб, аламзадалик билан тарих ёзишга киришган. Милоддан аввалги 96 йилда Сима Чян қамоқдан озод этилиб, императорнинг сафарлари арафасида ўтказиладиган маросимлар бошқарувчиси лавозимига (чжунгшулинг) тайинланган. Ушбу вазифани бажариш даврида Сима Чян кўп ўлкаларда бўлган ва фурсатни қўлдан бой бермай, кўрган-билганларини ёзиб борган.

«Шижи»га киритилган Фарғонага оид маълумотлар У-ди томонидан Марказий Осиё мамлакатларига юборилган элчи Чжанг Чяннинг тўплаб келган маълумотлари асосида ёзилган. Элчининг кундалик дафтари ёки ёзма ҳисоботи сақланмаган. Унинг ғарбга элчи қилиб юборилиши эса Ғарбий Хан (Ши-Хан) хонадонининг ташқи сиёсати билан бевосита боғлиқ бўлган. Бинобарин, манбаларнинг гувоҳлигига кўра, У-ди даврида, яъни мил. авв. 140-85 йилларда Ғарбий Хан ҳар томонлама юксалган, моддий имконияти ва ҳарбий қудрати ошган

Шу боис уларни ажратиш учун ҳар доим ҳукмдор номининг олдида сулола номи ёзилган. Ҳукмдорларга У-ди деб ном бериш одати Танг сулоласи (618-907) давригача сақланиб келган. «Шижи»даги «Фарғона тазкираси»да У-ди номи илк бор қўлланилгани учун унинг олдида сулола номи бўлмиш Хан кўшилмаган. Ханнинг фамилияси Лю (劉), исми Чие (徹) бўлган. Кўп адабиётларда номи дефис билан ажратишиб ёзилади. Бу хато эмас, ўрнашиб қолган одатдир.

³⁶ Сима Чян юй шижи. 149, 151, 188-б.

давлат бўлган. Унинг асосий мақсади атрофдаги халқларни ўзига итоат қилдириб, уларнинг ерлари ҳисобига Хитойнинг ҳудудини кенгайтириш эди. Аммо ўша даврдаги Хун хоқонлиги ушбу мақсадни рўёбга чиқаришга кўпдан бери тўсиқ бўлиб келаётган ягона куч сифатида намоён бўлган эди. Қолаверса, У-дининг ўзи ҳам *хунларни* тор-мор келтириб, уларнинг назорати остидаги ерларни ва бойликларни тортиб олишни жуда истарди. Лекин *хунларга* қарши амалга оширилган ҳаракатлар натижа бермаганидан сўнг, У-ди масалага бошқача ёндашди. У узоқда жойлашган ва илгари *хунлардан* азият чеккан давлатлар ва халқлар билан бирлашиб, улардан фойдаланган ҳолда Хун хоқонлигини йўқотиш режасини тузди. У-дининг фикрича, бундай халқларнинг бири ҳозирги Афғонистон ва Ўзбекистон ҳудудида жойлашган ва хитой манбаларида «Дай-рузие» (зам. ўқ. Да-юэчжи)³⁷ деб тилга олинган давлат бўлган. Шунинг учун У-ди мазкур халқ ҳукмдори ҳузурига элчи юборишни лозим топган. Бу вазифани бажариш учун Чжанг Чян танланган.

Шу жойда шарҳлаб ўтиш жоизки, «Дай-рузие» (Да-юэчжи) атамаси «Ғуз-йер» ёки «Оғуз-йер» топонимининг хитойча транскрипцияси бўлмиш «Рузи»га «улуғ», «буюк» маъносини англатувчи «дай» («да») сўзини қўшиш асосида шаклланган. «Рузи» атамаси эса миллоддан аввалги 176 йилгача бўлган 800 йилга яқин давр давомида Тангри тоғнинг Шарқий Туркистон қисмидаги яйловларини марказ қилиб яшаган туркий давлат номи бўлиб, у «ғузлар ёки оғузлар замини» маъносини билдирган.

³⁷ Дай-рузие (大月氏 зам. ўқ. Да-юэчжи – «Улуғ Ғуз-ер» сўзининг қадимги хитойлар тилидаги транскрипциясидир) хитой манбаларида этноним ва топоним сифатида ишлатилади. У хитой манбаларида мил.авв. II асрда пайдо бўлган ва Шарқий Туркистондан Амударё бўйларига кўчиб кетган *ғуз-ерлик* (*рузиелик* / *юэчжи* 月氏)лар ҳамда мазкур дарёнинг жанубида улар томонидан ташкил этилган давлатга нисбатан қўлланган. Хитой манбаларида Кушон хонлиги ҳам Дай-рузие (Да-юэчжи) деб аталган мисоллар кўп учрайди. Айни замонда ХХРда уйғур тилига таржима қилинган матнларда Дай-рузиени «Улуғ явчи» деб ишлатиш ҳоллари учраб турибди. Биз ўз таржималаримизда топоним, яъни давлат номи сифатида Улуғ Ғуз-ер (Дай-рузие), этноним сифатида эса улуғ *ғуз-ерликлар* ёки *дай-рузиеликлар* шаклида ишлатишни лозим топдик.

«Рузие» мил. авв. XVI-XI асрларда мавжуд бўлган «Шанг [ҳокимлиги] тарихи» («Шангшу»), мил. авв. X асрда ўтган ҳукмдор «Муниг ғарбий сафари баёни» («Му-Тянзи чжуан») ва мил. авв. VIII-V асрлар даврига бағишланган «Тоғлар ва дарёлар баёни» («Шан хай жин») каби қадимий ёзма ёдгорликларда давлат номи сифатида учрайди.

Милоддан аввалги 176-175 йилларда «Рузие» давлати ўзининг олдинги фуқаролари бўлмиш *хунлар* томонидан ағдарилгандан сўнг мазкур давлат ҳукмдорлари ўз одамлари билан Амударё бўйларига кўчиб кетган. Ана шу кўчган ғузёр (рузие)ликлар хитой манбаларида «*дай-рузие*» (зам. ўқ. «*да-юэчжи*») деб номланган. Буларнинг мазкур дарё жанубида ташкил этган давлати ҳам хитой манбаларида шу ном билан аталган³⁸.

Чжанг Чян Хитойдан милоддан олдинги 139 йилда сафарга отланди. Бироқ Улуғ Ғузёр давлатига борадиган йўлларнинг ҳаммаси *хунлар* назорати остида бўлганлиги туфайли Фарғонага етиб келиш учун у 10 йилдан ортиқ вақт сарфлади. Сўнг фарғоналиклар ёрдамида Улуғ Ғузёр мамлакатига боришга муяссар бўлди. Аммо ушбу мамлакат ҳукмдори У-дининг таклифини қабул қилмади, яъни Чжанг Чянга топширилган вазифа амалга олмади. Бироқ у Хан хонадонига Фарғона ва унинг атрофидаги давлатлар ҳақида муҳим маълумотлар олиб келди. Айниқса, Фарғона нисбатан катта бўлмаган давлат эканлиги, унда Хитой учун зарур бўлган зотли тезчопа отлар борлиги ҳақидаги маълумотлар У-дини қувонтирди ва унда шундай отларга эга бўлиш, улар орқали ўз қўшинларининг жанговорлигини ошириб, *хунлар* устидан ғалаба қилиш режалари пайдо бўлишига сабаб бўлди. Зеро ўша замонда *хунларнинг* қўшинлари отлик

³⁸ Улуғ Ғуз-ер (Рузие) давлатининг маркази Афғонистондаги Балхнинг шимолий томонида жойлашган Боло-Ҳисор («Bala-Hisar») шаҳри ҳисобланган. Хитой элчиси Чжанг Чян Улуғ Ғуз-ер (Дай-рузие)га келган даври арафасида ушбу давлат ҳудудига Зарафшон дарёси бўйидаги айрим жойлар ҳам кирган [Ходжаев А. Из истории древних тюрков... С. 95-181; *Шу муаллиф*. Сведения китайских источников о «юэчжи» // Ўзбек халқининг келиб чиқиши: илмий-методологик ёндашувлар, этногенетик ва этник тарих» мавзусидаги республика илмий-назарий семинар материаллари. Тошкент, 2004. 13-16-б.].

аскарлардан ташкил топганлиги учун улар урушда Хитой кўшинларидан устун эди. Чжанг Чянинг маълумотлари ва Ғарбий Хан (Ши-Хан 西漢 / 西汉) императорининг бу борадаги амалий ҳаракатлари «Фарғона тазкираси»да акс эттирилган.

«Фарғона тазкираси»ни рус олими Н.Я.Бичурин (Иакинф – 1777-1853) рус тилига таржима қилган. Шундан бери унинг таржимаси кўп олимлар учун муҳим манба бўлиб келмоқда. Лекин таржиманинг зарур шарҳлар билан етарли даражада таъминланмаганлиги ундаги айрим маълумотларни, айниқса атамаларни тушунишни мураккаблаштиради. Бундай ҳолат Н.Я.Бичурин асаридан фойдаланган муаллифларнинг тадқиқотларида ноаниқликлар пайдо бўлишига сабаб бўлган. Масалан, асл матндаги «Юэчжи» (月氏) атамаси қадимда Рузие (Ruzie, Rutzie)³⁹ деб ўқилган бўлиб, давлат номини англатган ва туркий қабилалар яшаган жойда, яъни ҳозирги Дунхуанг (XVI асрдаги мусулмон манбаларида «Дашт-ота») ва Хэши йўлаги (Хэши зоуланг)⁴⁰, Ордос яйловлари,

³⁹ «Рузие» («юэчжи») атамаси «ғуз-ер», «оғуз-ер» сўзининг хитойча транскрипцияси бўлган [Ходжаев А. Сведения китайских источников о «юэчжи» // Ўзбек халқининг келиб чиқиши: илмий-методологик ёндашувлар, этногенетик ва этник тарих» мавзусидаги республика илмий-назарий семинар материаллари. Тошкент, 2004. 13-16-б.; Шу муаллиф. Из истории древних тюрок. С. 95-177].

⁴⁰ Хэши йўлаги (хитойча номи Heshi zoulang 河西走廊, русча транскрипцияда Хэси зоуланг, рус адабиётида Хэсиский коридор) – ҳозирги ХХРнинг Гансу (Кенг-сув сўзидан келиб чиққан) ғарбдан шарққа чўзилган жой бўлиб, у Гансу йўлаги (Гансу зоуланг) деб ҳам аталади. Хэси сўзи Хуангхэ (туркий номи Қорамурон, яъни буюк дарё)нинг ғарбий томони маъносини англатади. Шунинг учун ушбу атамани Қорамурон дарёси ғарбидаги йўлаксимон ўлка деб тушуниш мумкин. Ушбу жойнинг йўлак (зоуланг) деб аталишининг сабаби – у узунлиги ғарбдан шарққа 1000 км, кенглиги шимолдан жанубга 100-200 км чўзилган ва денгиз сатҳидан 1400 м баландликдаги водийдан иборат. Жануб томони ҳозирги Чилиян тоғлари, шимол томони Хэли, Лунгшоу, Учяолин тоғлари билан тўсилган. Ҳозирги Юймэн, Жяюйгуан, Увэй, Чжангйе, Жючюан каби шаҳарлар ана шу йўлакда жойлашган. Иқлим жиҳатдан Хэши йўлаги дехқончилик ва чорвачилик қилишга қулай бўлган. Буюк ипак йўли тарихида муҳим сиёсий, иқтисодий аҳамиятга эга бўлган ва бўлиб келмоқда. Ҳозирги Хитойдан Марказий Осиёга, сўнгра Европага боғланиб кетган темир йўл ҳам ушбу йўлакдан ўтади [Цихай. 912-б.; Хўжаев А. Буюк ипак йўли: ... 66-б.].

Тангритоғ (рус адабиётида Тянь-Шань) этақларини ичига олган ҳудудда мил. авв. XI асрда ташкил топган. Кейин унинг таъсир доираси анча кенгайган. Аммо «Юэчжи» сўзи Н.Я.Бичурин таржимаси орқали адабиётимизга этноним сифатида киритилган. Натижада олимлар орасида «Юэчжилар»га оид мунозарали фикрлар ва асоссиз хулосалар вужудга келган⁴¹.

Қадимий Хитойнинг шимолий ва ғарбий томонида яшаган мамлакатлар ва халқларга оид маълумотлар қисман Европа тилларига ҳам таржима қилинган. Аммо улар хориж тилларни билмаган олимларимиз ва кенг доирадаги китобхонларимиз эътиборидан четда қолиб келмоқда.

Яқинда «Фарғона тазкираси» замонавий уйғур тилига таржима қилинди. Ундаги бир қатор камчиликлар яққол кўзга ташланади. Энг аввало эътироф этиш керакки, баён этилган маълумотлар тушунарли бўлиши учун таржимага асл матнда йўқ сўзлар катта қавсга олинмасдан қўшиб юборилган. Берилган изоҳ ва шарҳлар мавҳум савол ва масалаларга аниқлик киритиш ва уларнинг ечимини топиш учун етарли эмас. Уйғурча таржима араб алифбосида бўлганлиги сабабли бу ёзувни билмаганлар асардан фойдаланиш имкониятидан маҳрум бўлганлар. Боз устига, атамалар акс этирилган иероглифларнинг қадимги ўқилишига эътибор берилмаган. Бу эса уларнинг маҳаллий номлари қандай бўлганлигини билишни қийинлаштирган.

Юқорида қайд этилган камчиликларни ҳисобга олган ҳолда, уларни бартараф этиш ҳамда тадқиқотчиларимиз ва китобхонларимизнинг асарда битилган тарихий маълумотларга бўлган катта қизиқишлари ва уларни ўрганишга бўлган эҳтиёжларини қондириш мақсадида «Шижи»даги «Фарғона тазкираси»ни унинг асл матни асосида ўзбек тилига таржима қилишга қарор қилдик.

Таржима 1958 йилда Шанхай ва Пекинда факсимиле нусхаси асосида нашр этилган ва ҳозир Ўзбекистон фанлар академиясининг Абу Райхон Беруний номли Шарқшунослик институти кутубхонасида сақланаётган «Эршиси ши» («24 тарих») номли расмий тарихлар мажмуасининг биринчи жилдини ташкил қилган «Шижи» («Тарихий хотиралар»)дан

⁴¹ Бу ҳақда қаранг: *Хўжаев А.* Буюк ипак йўли: ... 95-101-б.

ўрин олган «Фарғона тазкираси» («Дайюан лечжуан») асосида амалга оширилди. Ушбу тазкира биз фойдаланаётган манбанинг 1136(1136) -1146(1146) бетларида жойлашган. Қавс ичида берилган бет рақамлари «24 тарих»даги ҳар бир жилдга, қавс ташқарисидаги рақамлар эса барча жилдларига бошдан охиригача берилган сонлардир.

«Шижи» аслида хитой қамишидан ясалган узунлиги тахминан 30–40 см, эни 3–4 см бўлган тахтачаларга ўйиб ёзилган. Сўнгра ҳар 21та тахтача бир-бирига ёнма-ён боғлаб чиқилган ва бу бир бет ҳисобланган. Ҳар бир тахтачада юқоридан пастга қаратиб, 18тадан иероглиф ёзилган. Бет рақами қоқ ўртадаги 11-тахтачада келтирилган. «Фарғона тазкираси» 21 бетдан иборат бўлган. Эни тор ва бир-бирига боғланган тахтачалардан ташкил топган китобларнинг ҳар бир боби бир ўрама қилиб сақланган. Шу боис у жоан (juan 卷), яъни ўрама деб номланган. «Ханшу» («Хан [сулоласи] тарихи»)ни битишда ҳар бир бетга 19та тахтача ишлатилган бўлиб, уларнинг қоқ ўртасида жойлашган 10-тахтачага бет рақами ёзилган.

Қоғоз ихтиро қилингандан сўнг тахтачалардаги ёзувлар қоғозга айнан туширилган. Китоб шаклига келтиришда бетлар рақам қўйилган жойдан иккига бўлиб тахланган. Сўнгра тахлам текисланиб, ўнг томонидан тикилган. Мавжуд одатга кўра, бундай усулда тикилган бир жилд китобнинг ҳажми 90-100 бет ёки ҳар бири 2 бетдан бўлган 40-50 варақдан иборат бўлган. Махсус воқеалар, мамлакатлар ёки тарихий шахсларга бағишланган боб (жуан)ларнинг ҳажми кичик бўлиб, қолган ҳолларда бундай тикилган жилдлар бир неча боблардан иборат бўлган. Шунинг учун ҳам қоғоз китобнинг сиртки қисми катта ва ҳар бети 2 қаватдан иборат бўлган. Кейинчалик фотофаксимил усулида қайта чоп этилганда, ҳар бир бетга асл манбанинг 2 бети жойлаштирилган. Бет рақами ўртада бўлганлиги сабабли ҳар бир бет ўнг ва чап қисмларга ажратилган. Китоб ўнгдан чапга очилганлиги туфайли бетларнинг ўнг томонини «а», чап томонини «б» ҳарфи билан кўрсатиш одат тусига кирган. Манбани ўзбек тилига таржима қилишда шу анъанага риоя қилдик.

Таржимага асос қилиб олинган «Дай-юан лечжуан» («Буюк Фарғона тазкираси») «Шижи»нинг 123-боби бўлиб,

у мажмуанинг 1136(1136) бетидан бошланганлиги учун таржиманинг бошланишида /1136(1136)/1a/ рақами қўйилди. «Фарғона тазкираси»нинг иккинчи бети бошланганда /1137(1137)/2a/, учинчи бетнинг бошида /1138(1138)/3a/.... в.х. рақамлари қўйилди. Ҳар бир бетнинг чап томонидан ўрин олган аслиятнинг бетлари бошланган жойда /1б/, /2б/, /3б/.... рақамлари қўйилди.

ТАРЖИМА:

«/1136(1196)/1a/ **Тарихий хотиралар (Шижи) 123-боб. Буюк Фарғона тазкираси (Дайюан лечжуан 大宛列傳)⁴² 63-боб⁴³.**

Буюк Фарғона (Дай-юан) ҳақидаги маълумотни ⁴⁴ [Хитойга] илк бор Чжанг Чян олиб келган.

Чжанг Чян Ханжунг [вилояти]да⁴⁵ таваллуд топган бўлиб, у Жянюан⁴⁶ даврида император саройи соқчиси (ланг)⁴⁷ лавозимига тайинланган. Айти шу даврда Тангри ўғли (Тянзи) асирга олинган *хунлардан*⁴⁸ [улар юртидаги вазият

⁴² Дай-юан лечжуан «24 тарих» таркибидаги «Шижи» нинг 1136(1136) /1a/-1146(1146) /21б/ бетларидан ўрин олган.

⁴³ Хитой атрофидаги мамлакатлар, халқлар, император сулоласига алоқадор бўлмаган амалдорлар, олимлар ва босиб олинган ерлар бошлиқлари ҳақида битилган баёнлар қадимги Хитойнинг расмий адабиётларидаги «Лечжуан» деб номланган охириги қисмига киритилган.

⁴⁴ Асл матннинг шу жойида келтирилган шарҳда «Дай-юан» атамасидаги «юан» иероглифи йиван (iwan) деб талаффуз этилади», деб ёзилган.

⁴⁵ Ханжунг (Hanzhong 漢中) – қадимги вилоятнинг номи. У ҳозирги Шэнси ўлкасининг шарқий томонида жойлашган. Матнда берилган шарҳга кўра, Чжан Чян ушбу ўлкадаги Чэнггу шахрида туғилган.

⁴⁶ Жянюан (Jian-yuan, 建元 русча транскрипцияда Цзяньюань) – Хан сулоласи ҳоконининг тахтга ўтирган дастлабки 5 йиллик даврига, яъни мил.авв. 140-135 йилларга берилган ном бўлиб, у қурилишнинг ёки тикланишнинг бошланиши маъносини англатади.

⁴⁷ Ланг (郎) – сарой соқчиси маъносини англатади. У аслида ҳукмдорни кузатувчи ва ҳимоя қилувчи (диван дайцунг ланг) иборасининг қисқартирилган шакли эди. Хан сулоласи даврида мазкур лавозим йилан (议郎 – сарой хавфсизлигини таъминлаш бўйича маслаҳатчи соқчи), чжунглан (中郎 ҳокон саройини кузатувчи соқчи), шиланг (侍郎 хавфсизликни таъминловчи соқчи) каби бир неча турга бўлинган [Чжунггуо лидай гуанчжи цидян. 670-б.].

⁴⁸ *Хун* (рус адабиётида *сюнну*, *хунну*, *гунны*) этноними «Шижи»даги

ҳақида] эшитган эди. Мазкур асирларнинг айтишича, *хунлар* (кюнна, зам. ўқ. *шюнгну* / shiongnu 匈奴) Рузие (Юэчжи 月氏 – Ғуз-ер / Оғуз-ер) ҳукмдори (ванг)ни⁴⁹ мағлубиятга учратиб, унинг бош [суягидан] ичимлик ичадиган идиш қилиб олдилар; «/1136(1196)/16/ Рузиеликлар узоққа қочдилар, шундан бери [улар] *хунлардан* ўч олиш ниятида юрибдилар, бироқ буни қандай амалга оширишни билмас эканлар. Хан⁵⁰ давлати *хун* (ху / ху 胡)ларни⁵¹ йўқотиш ниятида эди. [Хан императори] буни эшитгандан сўнг, [рузиеликларга] элчи юбормоқчи бўлди. [Лекин] йўлда *хунлар* заминидан⁵² ўтиш кераклигини инобатга олиб, бу вазифани бажара оладиган одам излашга киришди ва бунга сарой соқчиси (ланг) Чжанг Чянни лойиқ топди.

«Фарғона тазкираси»да «шюнгну» (қадим. ўқ. *кюнна* 匈奴) ва *ху* (қадим. ўқ. *ху*, *ку* 胡) деб икки хил ёзилган. *Сюнгну хунлар* номининг мил.авв. III асрдан бошлаб ишлатилган хитойча транскрипциясидир. Ундан олдинги минг йилдан зиёд давр давомида хитойлар ушбу этнонимни турли иероглифлар билан транскрипция қилганлар [Хўжаев А. Хунларнинг этник жихатдан қадимий туркларга оид эканлиги ҳақидаги хитой манбаларидаги маълумотлар // «Турон тарихи». № 5, 2002. 10-18-б.].

⁴⁹ Хунлар тилида уларнинг ҳукмдори Тангрикут деб номланган эди. Аммо Хан давридаги сарой тарихчилари бу атама ўрнига ўзларининг хитойча «ванг» (王) сўзини ишлатганлар.

⁵⁰ Хан – иккинчи марта Хитойни бирлаштирган сулола номи бўлиб, унинг мавжуд бўлган вақти мил.авв. 206-мил. 8 йилларга тўғри келади. Ушбу сулола ағдарилгандан сўнг янгидан ташкил топган сулола (25-220) ҳам ўзини Хан деб атаган. Шу боис айрим ҳолларда Хан атамаси ҳар икки сулоланинг номи сифатида ишлатилади. Ушбу матнда Хан фақат биринчи (аввалги) Хан сулоласи номи сифатида қўлланган. Ушбу атамани ёзиш учун ишлатилган иероглиф «эркак», «азамат», «бақувват киши», «қувватли» каби маъноларни англатади. Кейинги даврларда хан сўзи хитой халқининг (миллатининг) номи сифатида ишлатила бошланди.

⁵¹ Ху – хитой манбаларида кенг қўлланган этноним бўлиб, турли даврларда ҳар хил маънода ишлатилган. Бу ҳақда ишимизнинг тадқиқот қисмига қаранг.

⁵² Хан империяси Туркистонга элчи юборган даврда қадимий Хитойнинг ғарбидаги кўп давлатлар, жумладан Шарқий Туркистондаги юртлар, майда давлатлар ва қабилалар Хун хоқонлиги назорати остида эди [Шан Юэ. Чунгго лиши гангъяо (Хитой тарихидан қисқача баён). Пекин, 1954. 40-б.].

[Чжанг Чян] Рузие [мамлакатига] Тангйичжи билан бирга юборилди. [Тангйичжи] аслида хун зотидан бўлган кул эди, унинг [исми] Ганфу деб аталган⁵³. Улар Лунгшидан⁵⁴ йўлга чиқиб, *хунлар* [еридан] ўтаётган эди. *Хунлар* бундан хабар топгач, уларни тутиб олиб, Тангрикут (Танйи)нинг⁵⁵ олдига олиб бордилар. Тангрикут уларни олиб қолиб, «ғузэр (рузие)ликлар бизга душман бўлиб қолган⁵⁶ бўлса, Хан [давлати] нима учун уларга элчи юборишни лозим топди? Агар биз [Хан мамлакати орқали] Юэ⁵⁷ [мамлакатига] элчи юбормоқчи бўлсак, бунга Хан рози бўлармиди? деб ўйлаб, [Чжанг] Чянни 10 йилдан ортиқ

⁵³ Ганфу сўзига матн оралиғида берилган шарҳда «Ху (Hu, Ku, 胡) Тангри қавми (T'ang-i'er-zie / Тангйи-чжи 堂邑氏)нинг фамилияси, Ганфу – исмидир, дейилган. «Суоин» (索隱 – «Ноаниқликларга изоҳлар») [номли шарҳлар тўплами]да ёзишича, Ганфу Тангйи туманидаги бир хонадоннинг хун асири бўлган. Унинг исми Ганфу эди. Кейинги тарихчилар унинг исмидаги Ган сўзини қисқартириб, Тангйифу деб аташган. Ган сўзи унинг фамилиясига айлантирилган», деб баён этилган.

⁵⁴ Лунгши – ҳозирги Жянгиши (рус транскрипциясида Цзянси) ўлкаси ғарбий қисмининг номи.

⁵⁵ Хунлар ҳоконининг унвони Шанюй (單于) атамасини ифода этган икки иероглиф қадим замонда Танйи деб ўқилган. Танйи қадимий турк тилидаги «Тангри» сўзининг транскрипцияси бўлган. Хунларнинг урф-одатига кўра, олий хукмдор Тангрикут деб номланган. Қадимий Хитой тарихчилари ўзларига кулай бўлсин учун «кут» сўзини қисқартириб ишлатишни одат қилганлар. Шунинг учун Танйи атамаси Тангрикутнинг қисқартирилган транскрипцияси, деб ҳисоблаш мумкин [Ходжаев А. Из истории древних тюрок... С.15-16].

⁵⁶ Аслият матнида шимолни билдирувчи «бэй» иероглифи ишлатилган. Шу боис «Фарғона тазкираси»нинг уйғурча таржимасида ушбу иероглиф «шимол» деб таржима қилинган [Тарихий хотиралар. 487-б.]. Лекин бу нотўғри. Чунки хитой элчиси сафарга отланганида, *ғуз-ерликлар* (*рузиеликлар / юэчжилар*) хунларнинг жануби-ғарбида, яъни Амударёга яқин жойда эди. Буни хунлар яхши билган. Сима Чян «бэй» иероглифини хато ишлатган, деб ҳам бўлмайди. Ушбу иероглиф қадим замонда «орқа томон», «тескари», «қарама-қарши», «душман бўлиш» маъноларида ҳам кўп ишлатилган [Ханюй дазидян. 1-жилд, 262-б.]. Шунинг учун биз таржимамизда «бэй» иероглифини «душманлашиб қолиш» маъносида ишлатдик. Бу тарихий фактларга нисбатан ҳам, мантиқан ҳам хато бўлмайди.

⁵⁷ Юэ – Хитойнинг жанубидаги мамлакат, яъни ҳозирги Вьетнамнинг қисқартирилган номи.

ушлаб қолди ва уйлантирди. [Шу давр давомида у] ўғиллик ҳам бўлди. Лекин [Чжанг] Чян⁵⁸ элчилик ёрлиғини йўқотмасдан асраб қўйди. [Вақт ўтиши билан] *хунлар* унинг устидан амалга оширилаётган назоратни бўшаштирдилар. Шунда у ўзининг [оила] аъзоларини олиб, рузиеликлар [давлати] томон йўл олди. Ғарб томонга қараб, бир неча ўн кун юрганидан сўнг, Буюк Фарғона (Дай-юан)га етиб келди. Буюк Фарғона (Дай-юан) Хан [давлати]нинг бойлиги ҳақида эшитиб, унинг билан алоқа боғлаш ниятида турган экан, [Чжанг] Чянни кўриб, хурсанд бўлиб, /1137(113)/2a/ «мақсадларинг нима?», деб сўради.

[Чжанг] Чян «Мен Хан [сулоласи]нинг Рузие [юртига] юборилган элчисиман, лекин *хунлар* йўлимни тўсиб қўйди, энди мен ўз вазифамни бажармоқчиман, агар ҳукмдор одам ажратиб, мени кузатиб қўйсалар ва мен Ханга эсон-омон қайтиб бора олсам, [Хан императори] ҳукмдор олийларига қимматбаҳо буюмлар инъом этиб, ташаккур билдиради», деб жавоб берди. Буюк Фарғона (Дай-юан) [хони] илтимосини бажо келтириб, уни сафар учун зарур нарсалар билан таъминлаб, Кангкия⁵⁹ давлатига етказди. Кангкия эса [Чжанг Чянни] Улуғ Рузиега⁶⁰ кузатиб қўйди.

Улуғ Ғузур ҳукмдори (ванг 王) *хунлар* (ху / ху 胡) томонидан ўлдирилгандан сўнг, унинг ўрнига ўғли⁶¹ ҳукмдор

⁵⁸ Асл матнда Чжанг Чяннинг фамилияси қисқартирилиб, биргина исми Чян ёзилган. Таржимамазда уни тўла ёзишни лозим топдик ва фамилиясини катта қавс ичига олдик.

⁵⁹ Кангкия (Kangkia, К‘аңкия 康居, зам. ўқ. Kang-jü, рус адабиётида Канжюй, замонавий хитойча талаффузда Канжюй, К. Шониёзов асарларида Қанг - мил.авв. III асрдан мил. V асрнинг ўртасигача мавжуд бўлган давлатнинг номи. Бу ҳақда ишимизнинг тадқиқот қисмида батафсил маълумот келтирилган.

⁶⁰ Улуғ Ғуз-ер (Дай-рузие / рус адабиётида Даюэцзи /大月氏) давлати тахминан мил.авв. 129-128 йилларда Амударёнинг жанубида ташкил топган бўлиб, утнинг маркази Афғонистондаги Балх шаҳрининг шимолий томонида жойлашган «Боло-Хиссор» («Bala-Hisar») шаҳри ҳисобланган [Ходжаев А. Из истории древних тюрок... Алматинское изд. С. 188, 191-199].

⁶¹ Аслиятнинг шу жойида келтирилган Шюй Гуанг (徐廣) ёзган шарҳига кўра, ўлдирилган *гуз-ерликлар* (рузиеликлар / юэчжси) ҳукмдори ўрнига унинг хотини тайинланган. Ханшунинг «Чжанг Чян тазкираси» (Чжанг Чян чжуан) номли бобида келтирилган «Суоин»

этиб тайинланган эди. Кейин [у] Бактрия (Дайғиа / Дашя)ни⁶² эгаллаб олиб, [унга] ҳукмронлик қилди (既臣大夏

(索隱 – «Ноаниқликларга изоҳлар») номли шарҳлар тўпламида ёзилишича ҳам, *ғуз-ерликлар* (*рузиеликлар*) тахтига хунлар томонидан ўлдирилган ҳукмдорнинг хотини ўтирган. Биз ишлатаётган «24 тарих»нинг иккинчи жилди – «Ханшу»нинг «Чжанг Чян тазкираси»ни ўқиб кўрганимизда, ушбу маълумотни учратдик. Чунончи, бу манбада «хунлар улуг *ғуз-ерликлар* (*дай-рузиеликлар*) ҳукмдорини қатл этиб, унинг рафиқасини ҳукмдор қилиб тайинлади» (大月氏王已爲胡所殺立其夫人爲王), деб ёзилган. [Ханшу. 1357(749)/16/-б.]. Аммо бу маълумотни хато деб бўлмайди. Чунки *ғуз-ерликлар* (*рузиеликлар*) ҳукмдорининг ўлдирилиши ва унинг ўрнига рафиқасининг тахтга ўтказилиши мил.авв. 176 йилдан олдин содир бўлган. Бактриянинг *ғуз-ерликлар* (*рузиеликлар*) томонидан забт этилиши эса мил.авв. 130 йилга тўғри келади. Бу ораликдаги 50 йилдан ортиқ давр ичида *ғуз-ерликлар* (*рузиеликлар*)га етакчилик қилган она қариб, унинг ўрнини ўғли эгаллаган бўлиши керак. Шу боис аслият матнида *ғуз-ерликлар* (*рузиеликлар*)га хунлар томонидан ўлдирилган ҳукмдорнинг ўғли етакчилик қилганлигининг баён этилиши ҳақиқатдан узоқ эмас.

⁶² Дайғиа (Daiyia, D a i y i a, D a i y a, зам. ўқ. Дашя, русча транскрипцияда Дася 大夏) Н.Я.Бичурин асарларида Дахя ёзилган ва у Тухоло (Тухоло), Юнон-Бактрия (Греко-Бактрия) билан идентификация этилади. «История государственности Узбекистана» номли асарда Дайғиа (Дашя) топоними Н.Я.Бичурин таклиф этган «Дахя» шаклида ёзилган [Қаранг: История государственности Узбекистана... Т.1. С. 173, 211-213 и др.]. Топонимнинг бундай ёзилиши унинг замонавий ўқилишга ҳам, қадимий ўқилишига ҳам тўғри келмайди. Хитойнинг «Шинжянг лиши цидян» номли луғатида ёзилишича, Дашя давлат номи бўлиб, у Бактрия ёки Тухористон атамаларининг оҳанг таржимасидан иборатдир [Шинжянг лиши цидян (Шинжянг тарихининг луғати). Урумчи, 1994. 17-б.]. Аммо талаффуз жиҳатидан олганда, Дашя, Дайғиа бу икки топонимнинг ўқилишига яқин келмайди. Шу сабабли, гарчи ҳудудий жиҳатдан бу топонимлар бир заминнинг турли номлари бўлсада, хитой манбаларида бу мамлакат нима учун Дайғиа (Дашя) деб номланган, деган савол очиқ қолмоқда. «Дай» (да 大) иероглифининг луғавий маъноси «улуғ», «катта», иккинчи «шя» (ся) иероглифи эса «ёз», «буюк», «катта иморат» маъноларини англатади. Кўп қаватли катта иморатни Дашя (айрим хитой шеваларида Даса) деб аташ одати ҳозирги замон хитой тилида ҳам мавжуд. Шундан келиб чиқиб, эҳтимол, Бактрия сўзи ҳам шундай маънога эгадир, деган фикрга келиш мумкин. Лекин хитой адабиётида бошқа бир қизиқарли маълумот ҳам келтирилади. Чунончи, «Гудай Шинжянг шиши жи» (Шинжянгнинг қадимги тарихида ўтган воқеалар хотираси)

而居)⁶³. [Бактриянинг ерлари] серхосил, ўғирлик кам учрайди, [халқ] ҳаёти тинч. Унинг устига [ушбу мамлакат] Хан [давлатидан] узоқда эканлиги сабабли [Ғузур / Рузие / Юэчжи хукмдори] *хунлардан* (ху / ху 胡) ўч олиш ниятидан қайтган экан. [Чжанг] Чян Рузие (月氏)дан⁶⁴ чиқиб /1137(1137)/26/, Бактрия (Дайғиа / Дашя)га борди. Аммо [бу ердаги] рузиеликлардан жавоб ёрлиғини ололмади. [Чжанг Чян бу мамлакатда] бир йилдан ортиқ туриб, Жанубий тоғ (Нан-шан)⁶⁵ ва *кианг* (чянг 羌)лар⁶⁶ [юрти] орқали юриб, ватанига қайтмоқчи бўлди. [Лекин] яна *хунларнинг* кўлига тушиб қолди. Бир йилдан кўпроқ тутқинликда турганидан сўнг, Тангрикут (Танйи) вафот қилди. [Шунда] шарқий вилоят⁶⁷ ҳокими Кўклие⁶⁸

номли асарда зикр этилишича, мил.авв. III асрда Шарқий Туркистоннинг Керия (Чемо) ва Хўтан вилоятларида яшаган ва *Дайғиа* деб номланган халқ Бактрияга кўчиб борган [Гудай Синьцзян шиши жи. Пекин, 1988. 3-б.]. Мазкур маълумотга асосланганда, хитой манбаларидаги Дашя топоними айнан шу халқ номидан келиб чиққан бўлиши мумкин, деган фикр келиб чиқади. *Дайғиа* (*дашя*) этноними маҳаллий халқ тилида *дайш*, *дайс*, *даг*, *дага* деб талаффуз этилганлиги эҳтимолдан холиэмас.

⁶³ Аслият матнининг шу жойида «жюй (居 – жойлашиш, яшаш) сўзини хукмронлик қилиш маъносида тушуниш лозим. Чунки рузиеликлар Бактрия (Дашя)ни ўзларига тобе қилиб олган эди, Дашя эса Амударё (Kiwa-çwəi, зам. ўқ. Gui-shui 媯水 – Oxus)нинг жанубида жойлашган», деб ёзилган.

⁶⁴ Аслиятнинг ушбу жойида Рузие мамлакат номи, яъни *гуз-ерликлар* (*рузиеликлар*)нинг юрти маъносида ишлатилганлиги таъкидланган.

⁶⁵ Нан-шан (南山) сўзи «Жанубий тоғ» маъносини англатади. Матнда келтирилган шарҳга кўра, ушбу тоғ Жинг (京) вилоятининг жанубида жойлашган. Шарҳда у Хуашан (华山) тоғига бориб тақалади.

⁶⁶ Хитой манбаларида *чянг* (қадим. ўқ. *кианг*) деб ўқилган иероглиф бундан 4 минг йил аввалги тош ва суякларга ёзиб қолдирилган битикларда учрайди. Шу даврда хитойлар ўзларидан ғарб томонда яшаган барча халқларни *чянг* деб аташган. Хитойнинг тарихий энциклопедиясида «*Чянглар* қадимги *рунгларнинг* бир қисмидир», деб ёзилган [Чжунггуо дабайкэ чоаншу. Чжунггуо лиши (Хитойнинг катта энциклопедияси. Хитой тарихи). Пекин, 1997. 499-б.]. Ушбу энциклопедияда ёзилишича, мил.авв. 206-мил. 8 йилларда мавжуд бўлган Ғарбий Хан (Ши-Хан) ёки Аввалги Хан (Чян-Хан) даврида *чянглар хунларга* итоат қилган.

⁶⁷ Матнда «сўл кўл ҳокими» («зуованг») деб берилган. Қадимда хитойлар шарқни зуо (左 сўл), ғарбни ю (右), деб атаганлар. Шу боис

валиахдга қарши уруш қилиб, тахтни эгаллаб олди. Давлат ичида тўполон бошланди. [Фурсатдан фойдаланиб, Чжанг] Чян хунлардан (ху / ху 胡) бўлган хотини ва Тангйифу билан бирга Хан [мамлакатига]га қочиб келди. Хан [император У-ди] Чжанг Чянга тайчжунг дафу⁶⁹, Тангйифуга эса шижюн (элчи ёрдамчиси)⁷⁰ лавозимини инъом этди.

Чжанг Чян қайсар, [лекин] кенг кўнгилли ва одамларга ишонувчан, ёввойиларни ҳурмат қиладиган инсон эди. Тангйифу хунлардан бўлиб, у ўқ-ёй отишга мохир, зарур бўлганда, овчилик қилиб, ҳайвонлар ушлаб, овқат тайёрлашни билар эди.

/1137(113)/3a/ [Чжанг] Чян йўлга отланганда, ёнида юздан ортиқ одам бор эди. 13 йилдан кейин иккитагина киши билан [ватанига] қайтиб келди. [Чжанг] Чян шахсан ўзи Буюк Фарғона (Дай-юан), Улуғ Ғузур (Дай-рузие / Да-юэчжи), Бақтрия (Дайғиа / Дашя), Кангкия (Канжюй – Қангкия, Қангха) каби давлатларни зиёрат қилган. Қолган атрофдаги 5-6 давлатнинг аҳволини сўраб-суриштириб олган. Қўлга киритган барча маълумотларни Тангри ўғли (Тянзи)га сўзлаб берган. Унинг сўзига қараганда, Буюк Фарғона (Дай-юан) хунларнинг жануби-ғарбида ёки Хан [мамлакатининг] роппа-роса ғарбида ва ундан 10 минг *ли* (5760 км) йироқликда жойлашган. Улар [фарғоналиклар] деҳқончилик билан шуғулланишади, шоли ва буғдой экишади, узумдан шароб тайёрлашади. [Уларда] баданидан қонсимон тер чиқадаган зотли отлар кўп экан. Аслида ушбу отлар Тангри отларидан тарқалган экан.

«сўл кўл ҳокими» деган сўзни «шарқий вилоят ҳокими» деб таржима қилиш тўғри бўлади.

⁶⁸ Кўклие (Kok-lie, Kuk-liei, зам. ўқ. Гули).

⁶⁹ Тайчжун дафу (太中大夫) – мил.авв. III асрда, яъни Чин (қадимий ўқилиши Дзиен) сулоласи даврида таъсис этилган ва Хан сулоласи даврида қўлланилган ҳарбий аҳамиятга эга бўлмаган сарой маслаҳатчилари лавозимининг номи [Чжунггуо лидай гуанчжи цидян. 152-б.]. Уйғурча таржималарда «кенгаш беги» деб берилган.

⁷⁰ Шижюн (使君) – Хитой хоқони буйруғи билан элчилик вазифасини бажарганларга берилган фахрий унвон [Чжунггуо лидай гуанчжи цидян. 625-б.]. Уйғурча таржималарда «ғулумбек» деб берилган [Тарихий хотиралар. 519-б.].

[Фарғона мамлакатада] деворлар билан ўралган шаҳарлар ва хужралардан ташкил топган иморатлар мавжуд. Унинг [Буюк Фарғонанинг] ҳудудида 70 дан ортиқ катта-кичик шаҳар ва қишлоқлар ⁷¹ жойлашган. Шаҳар аҳолиси бир неча юз мингдан ошади, лашкарлари ўқ-ёй, найза, қалқонлар билан қуролланган чавандозлардан иборат. Унинг [Фарғона давлатининг] шимолда Кангкия, ғарбда Улуғ Ғузур (Дай-рузие), жануби-ғарбида Бактрия (Дайғия / Дашя), шимоли-шарқда Асуэн (Asuэн 烏孫),⁷² шарқда Дандон (уан-миеи, зам. ўқ. Nan-mi 扞采), Хўтан (уiwa-dien / Ғивадян, зам. ўқ. Yu-tian / Юйтян 于阗) жойлашган. /1137(113)/3б/ Хўтан (Юйтян)нинг ғарбидаги дарёлар ғарбга қараб оқиб, Ғарбий денгиз (Шихай)га⁷³, шарқдаги дарёлар шарққа оқиб, Шўркўл (Лобнор)га қуйилар экан. Шўркўлнинг суви ер остидан оқар экан. Унинг [Шўркўлнинг] жанубида дарёнинг бошланиши бўлиб чиқар экан⁷⁴. У ерда қоштоши (нефрит)⁷⁵ кўп экан.

⁷¹ Асл матнда йи (уi 邑) иероглифи ишлатилган. Қадимда ушбу сўз деворлар билан ўралмаган кичик шаҳар маъносида қўлланган.

⁷² Асуэн (Asuэн, Usuэн деб ҳам талаффуз этилган, зам. ўқ. Усун, русча транскрипцияда Усунь) – мамлакат ва халқ номи сифатида ишлатилган. Адабиётларда ушбу атаманинг Уйсун, Уйшун деб ёзилиши учраб туради.

⁷³ Шихай (西海) – Орол денгизи кўзда тутилган.

⁷⁴ Ушбу жумла аслиятда «Янцзе цяншинг дишя чи нан цзэ хэюан чуян» (鹽澤潛行地下其南則河源出焉), деб ёзилган. Кўриниб турибдики, бу маълумотдаги дарё қайси дарё эканлиги аниқ кўрсатилмаган. Шу боис олимлар орасида бу дарё ҳақида турли фикрлар пайдо бўлган. Маълумотнинг мазмуни уйғурчага «Лобнорнинг суви ер тагида яширин оқар экан. Яширин оқимнинг охири Хуангхэ дарёсининг бошланиши экан», деб таржима қилинган [Тарихий хотиралар. 490-б.]. Н.Я.Бичуриннинг таржимасида бу маълумот «Соляное озеро пробирается под землю, и на юге производит истоки Желтой реки», деб ёзилган [Бичурин Н.Я. Собрание сведений...Алматинское изд. Т. 2. С. 154]. Ҳар икки таржимада «дарё» сўзи Хуангхэ (Сарик дарё) билан таққосланган. Аммо асл матннинг шу маълумотга берилган шарҳида ушбу дарё Хуангхэ дарёси эканлиги айтилмаган. Аксинча, Лобнор кўлига қуйиладиган дарёнинг иккита бошланиш қисми мавжудлиги, буларнинг бири Помирдан, иккинчиси Кўинлун (Кунлун) ва Юйтяндан бошланганлиги айтилган. Мантиқан олиб қараганда ҳам, шарқ томондаги Лобнор кўлига қуйиладиган дарёнинг бошланиш жойи билан Хуангхэ

Крурон (Лоулан)⁷⁶, Қус (Гуши) шаҳарларида шаҳар деворлари бор, улар Шўркўлга қараб туради. Шўркўл Чангъандан 5 минг *ли* (2880 км) нарида жойлашган.

Хунларнинг ўнг томони Шўркўлга бориб тақалади, шарқ томони Лунгшидан ўтадиган /1138(1138)/4а/ Буюк хитой деворига⁷⁷ етиб боради, жанубий томони қянлар (чянглари) [юрти] билан туташган. [Шунинг учун] улар Хан [давлатидан ғарб томонга борадиган] йўлни тўсиб туради.

Асуэн (Усун) Буюк Фарғона (Дай-юан)нинг шимолишарқда тахминан 2000 *ли* (1076 км) нарида жойлашган чорва билан шуғулланувчи давлатдир⁷⁸. [Асуэн одамларининг] урф-

дарёсининг бошланиш жойи оралиғида тоғлардан иборат бўлган ниҳоятда катта масофа мавжуд. Шунинг учун бу маълумотдаги дарёни Хуангхэ дарёсига таққослаб бўлмайди. Уни Торим дарёсининг шарқий қисми деб тушуниш ҳақиқатга яқин келади.

⁷⁵ Қоштоши (нефрит) хитойча юйши (*yushi* 玉石) деб ўқилади. Қадим замонда хитойлар ушбу тошни бойлик мезони, хосиятли ва омад келтирувчи тош деб билишган. Шу боис Хитойда уни кўп миқдорда импорт қилишган, ундан идиш-товоқлар, зеб-зийнат буюмларини яшаш кенг тарқалган.

⁷⁶ Крурон (Крурона, Крураин, Кюророн) милоддан анча вақт олдин Буюк ипак йўлида мавжуд бўлган давлатларнинг бири. Хитой манбаларида «Лоулан-гуо» деб ёзилади. Ушбу давлат Шарқий Туркистоннинг шарқий томонидаги Лобнор кўли бўйи ва унинг жанубий томонига тўғри келади. Қадим замонларда у ердан ўтган савдо йўли серкатнов бўлган. Мавжуд маълумотларга кўра, мазкур давлатнинг маркази Крурон шаҳри ҳисобланган. Аммо бошқа фикрлар ҳам йўқ эмас [Хўжаев А. Буюк ипак йўли: ... 114-119-б.]. 1900-1901 йилларда швед археологи Свен Хедин (*Sven Hedin*, хитой адабиётида Сивэ Хэдин) биринчи бўлиб қадимий Крурон шаҳрининг ўрнини топишга сазовор бўлди. У мазкур шаҳар ўрнидан топилган ҳужжатларда «Крўраина» («*Krograina*») деган сўз борлигидан келиб чиқиб, хитой манбаларидаги Лоулан айнан шу сўзнинг транскрипцияси, деган хулосага келган. Ушбу хулосани кўпчилик олимлар қўллаб-қувватлаб келмоқда [Мэн Фанрен. Лоулан синши (Круроннинг янги тарихи). Санхэсян. 1990. 4-б.].

⁷⁷ Буюк хитой девори аслиятда «Чангчэнг» (長城, 长城), яъни «Узун девор» деб номланган.

⁷⁸ Аслиятда Асуэн (Усун) давлати «шинггуо» (行国) деб ўқиладиган иероглифлар билан ифодаланган. Одатда ушбу сўздаги «шинг» иероглифи «юриш» маъносида ишлатилади. Шунга асосан тарихчилар мазкур сўзни кўчманчи давлат деб тушунишган. Бу ҳар доим ҳам тўғри

одатлари *хунлардан* фарқ қилмайди. [Ушбу давлатнинг] бир неча ўн минг ўқ-ёй отувчилари бор, [улар] жанговар, кўпдан бери *хунлар* итоатида бўлган, кучайганидан кейин ҳам уларга [хунларга] тобе бўлиб, [Хан] саройи билан алоқа қилмаган.

Кангкия Буюк Фарғона (Дай-юан)нинг шимолиғарбида 2000 *ли* (1152 км) нарида жойлашган кўчманчилар давлатидир. [Бу давлат аҳолисининг] урф-одатлари ғузерликларга (рузиеларга / юэчжиларга) жуда ўхшайди. 80-90 мингга яқин ўқ-ёй отувчилари бўлиб, у Буюк Фарғона (Дай-юан)га кўшни давлат ҳисобланади. [Лекин ушбу] давлат кучсиз бўлганлиги туфайли жанубда Ғузер (Рузие / Юэчжи), шарқда Хун [давлатлари] таъсири остида туради.

Йамтсат (Yam-tsat, Yem-tsat Янцай 奄蔡)⁷⁹ Кангкия давлатининг шимоли-ғарбидан 2000 *ли* (1152 км) келадиган кўчманчи, чорвадор эл, урф-одатлари асосан кангкияликларга ўхшайди, 100 мингдан ортиқ ўқ-ёй отувчилари бор, ери қояли қирғоғи бўлмаган катта денгиз бўйида жойлашган. [Ушбу денгиз] Шимолий денгиз (Бэйхай) деб аталади⁸⁰. //1138(1138)/46/

бўлавермайди. Чунки ушбу иероглиф «ханг», «хэнг» деб ҳам ўкилади ва «касб», «хунар», «машғулот» маъносини ҳам англатади [Ханюй дазидян. 2-жилд, 811-813-б.]. Ғуз-ер (Рузие / Юэчжи), Асуэн (Усун) давлатларида аҳолиси маълум бир ҳудудда ҳаракат қилган ва маҳаллий шароитга мослашган ҳолда чорва билан шуғулланган. Улар ёзда молларини ўз ҳудуди доирасидаги яйловларда боққан. Яйловлар эса қабилалар, уруғлар ва оилалар ўртасида бўлинган. Рузие ва Асуэн давлатлари ҳудудида шаҳарлар мавжуд бўлган. Шуларга кўра мазкур мамлакатларни чорва билан шуғулланувчи давлат деб тушуниш тўғри бўлади. «Цихай» номли энциклопедик луғатда ҳам «шинггуо (行國) «юрувчилар давлати», яъни чорва билан шуғулланувчи давлат демакдир, деб таърифланган [Цихай. 796-б.].

⁷⁹ Йамтсат ёки Йемцат (Yam-tsat, Yem-tsat) рус тилидаги адабиётларда Янцай – давлат номидир. Қадим замонда Кангкия давлатига итоат қилган. ХХРда уйғур тилида нашр этилган китобларда ушбу атама асоси кўрсатилмаган ҳолда Аурсу, Аурси деб ёзилган. Асл матнда ушбу атамага берилган изоҳда Янцай japsu, dzapsu, hesu, kieisu (闐蘇 зам. ўқ. hesu) деб ҳам номланганлиги ёзилган. Шунинг учун бизнинг таржималаримизда Янцай топонимининг қадимги талаффузи ишлатилди.

⁸⁰ Бу жойда Шимолий денгиз (Бэйхай 北海) Каспий денгизига тўғри келади. Н.Я.Бичурин ҳам шундай фикрни айтган [Бичурин Н.Я. Собрание сведений.... Московское изд. Т. 2. С. 150].

Улуғ Ғузәр (Дай-рузие / Да-юэчжи)⁸¹ Буюк Фарғона (Дай-юань)нинг ғарбидан 2000-3000 *ли* (1152-1728 км) келадиган ва Амударёнинг (Kiwa-shiwei / Гуйшуй 媯水) шимолида жойлашган бўлиб, унинг жанубида Бактрия (Дайғиа / Дашя), ғарбида Парфия (Ансиек / Ansiäk 安息)⁸², шимолида Кангкия давлати мавжуд эди. У [Улуғ Ғузәр] чорвачилик билан шуғулланувчи давлат бўлганлиги учун [унинг фуқаролари] сув ва ўт-ўлан мўл жойга кўчиб юришади. Урф-одатлари *хунлардан* фарқ қилмайди. Бир-икки юз минг ўқ-ёй отувчилари бор. Қадим замонда қудратли бўлиб, *хунларни* менсимас эди. Маодун тахтга ўтирганидан сўнг [*хунлар*] Ғузәр (Рузие / Юэчжи)га хужум қилиб, [унинг устидан] ғалаба қилди. Лаошанг (老上) Тангриқут эса Ғузәр (Рузие / Юэчжи) ҳукмдорини ўлдириб, унинг бош суягидан ичимлик ичадиган идиш қилиб олди. Аслида ғузәрликлар (юэчжилар) Дунхуанг

⁸¹ Матннинг шу жойида «Дай-рузие» («Да-юэчжи») сўзига Танг даври (618-907)да ҳаёт кечирган ва «Шижи»га изоҳлар ёзган тарихчи Чжанг Шоужиенинг (яшаган йиллари номаълум) шарҳи берилган. Унда «Ванчжэн нанчжоу чжи» (萬震南州志 – «Жанубий ўлкаларда содир бўлган воқеалар баёни») номли асарга ишора қилинган ҳолда қуйидаги маълумотлар келтирилган: «Дай-рузие давлати Ҳиндистоннинг (Тянтиэук / T'ien-tiәuk / зам. ўқ. Тяньчжу 天竺) шимолида, 7 минг *ли* (4032 км) нарида жойлашган бўлиб, унинг ерлари баландлик, ҳавоси қуруқдир. Давлатнинг ҳукмдорини Тангри ўғли (Тянзи / Тяньцзы 天子) деб аташади. Бу мамлакатда от миниб юривчилар сони бир неча ўн минг кишидан ортиқ. Шаҳар деворлари ва саройлар Қадимги Рим (Дайдзиен / Дачин 大秦 – Буюк Чин) давлатидагиларга ўхшайди. Одамлари танасининг ранги қизғиш-оқ, отда юриб, камон отишни яхши билишади. Аммо у ерда ўсадиган ўсимликлар ва топилган қимматбаҳо буюмлар Ҳиндистонниқидан ҳам яхши. «Канг Чин гуо чжуан» (康秦國傳 – «Канг ва Чин давлатлари тазкираси») номли асарда баён этилишича, Осмон тагида уч мамлакат мавжуд бўлса, улардан бири – Хитой (Чжунгуо) – одам кўплиги билан, иккинчиси – Буюк Дзиен (Дачин, қадим. ўқ. Дайдзиен) – қимматбаҳо буюмлари билан, учинчиси – Ғуз-ер (Рузие / Юэчжи) – отлари билан машҳурдир».

⁸² Ансиек (Ansiäk, Ansiak, зам. ўқ. Анши / Аньси 安息) – давлат номи бўлиб, у уйғурча таржималарда «Аршак» деб ёзилган. Хитой олимларининг ёзишича, Ансиек (Анши) Arsakiden топонимининг хитойча транскрипцияси [Шиюй диминг каолу. 69-б.].

билан Чилян тоғлари⁸³ оралиғида яшаган⁸⁴. *Хунлардан* (кунна / *шюнгну* 匈奴) мағлубиятга учрагандан сўнг, узоққа кетган. Фарғона (Юан) [давлати]дан ўтгандан кейин, Бактрия (Дайғи / Дашя)га хужум қилиб, [у ерни] эгаллаб олган. Маълум бир вақт ўтгач, Амударёнинг шимолида ҳукмдор саройи (ду 都) барпо этган. Уларнинг [рузиеликларнинг] узоққа кетолмай қолган озроқ қисми Нан-шанда (Жанубий тоғда)⁸⁵ қолиб жон сақлаган. Кианглар (чянг) /1138(1138)/5a/ буларни кичик рузие (шяо-рузие / шяо-юэчжи 小月氏) деб аташган.

Парфия (Ансiek / зам. ўк. Анши 安息) Улуғ Рузиенинг (Дай-рузие / Да-юэчжи) [давлатининг] жануби-ғарбида тахминан бир неча минг *ли* нарида жойлашган. Ундаги халқ ўтроқлашган бўлиб, шоли, буғдой экади, узумдан шароб тайёрлайди, шаҳар ва шаҳарчалалари (чэнг йи 城邑) Буюк

⁸³ Ушбу матннинг уйғурча таржимасида Чилян тоғи Тянь-Шан (Тангритоғ) тоғи деб кўрсатилган. Хитойча энциклопедик луғатларда, жумладан «Цихай»да Чилян тоғи Хэси йўлагининг жанубида ёки Чингхай ўлкасининг шимоли-шарқида жойлашган тоғ, у Нан-шан (Жанубий тоғ) деб ҳам аталади, дейилган [Цихай. 1577-б.]. Ҳозирги Урумчи шаҳрига яқин жойда ҳам Нан-шан деб номланган тоғ мавжуд бўлиб, у Тангритоғнинг ўрта қисми ҳисобланади. Қолаверса, Тангритоғни қадимда хитойлар Чилян-шан (Цилян-шан) деб аташган. Бу эса Тянь-шан топонимининг қадимги талаффузидир. Қадимда хитойлар ҳозирги Ганьсу ўлкаси жанубидаги Чилян-шан-шан билан Тянь-шанни бир тоғ тизими деб билишган. Кейинчалик ушбу тоғ тизимининг шарқий томони Чилян-шан-шан, ғарбий томони Тянь-шан деб аталадиган бўлган. Шунинг учун мазкур матндаги Чилян-шан-шанни Тангритоғ деб билмоқ ҳақиқатга яқин бўлади.

⁸⁴ Матннинг ушбу жойида келтирилган шарҳда шундай ёзилган: «Дастлаб Ғуз-ер (Рузие / Юэчжи)ликлар Дунхуангнинг шарқий томонида ва Чилян тоғининг ғарбида яшаган. Дунхуанг ҳозир Шачжоу (Қумли вилоят маъносини англатади) деб аталади, Чилян тоғи Ганчжоунинг жануби-ғарбида жойлашган». Ушбу шарҳдаги Ганчжоу ҳозирги Гансу ўлкасидаги Чжангйе вилоятига тўғри келади. Бизнинг тадқиқотларимизда «Дунхуанг» ва «Чилян» тоғлари Тангритоғ (Тянь-шан)нинг Шарқий Туркистон қисмида жойлашганлиги таъкидлаб ўтилган [Ходжаев А. Из истории древних тюрок... С. 95-153].

⁸⁵ Нан-шан (南山 – Жанубий тоғ) топоними ҳақида юқорида сўз юритилди. Аммо бу ердаги жанубий тоғ ҳозирги Урумчи шаҳри яқинидаги Нан-шан бўлиши керак.

Фарғона (Дайюан) [шаҳарлари]га ўхшайди. Унинг ҳудудида катта-кичик бир неча юз шаҳар мавжуд. [Парфия давлатининг] ер майдони бир неча минг квадрат *ли* (576 кв. км) бўлиб, [ғарбий мамлакатлар орасида] энг каттаси ҳисобланади ва у Амударё (Кивашивей / Гуйшуй / Gui-shui 媯水, 媯水 – Oxus)га⁸⁶ тақалиб туради, бозорларида одамлар савдолашади, [савдогарлар] атрофдаги давлатларга ёки бир неча минг *ли* йироқдаги жойларга арава ёки кемаларда боришади. Бу давлатда ҳукмдорларнинг бош сурати туширилган кумуш танга ишлатилади. Ҳукмдор оламдан ўтса, янги ҳукмдорнинг бош сурати туширилган янги танга зарб этирилади. Териларга қатор қилиб ёзилган ёзувлар билан китоблар битилади. /1138(1138)/56/ Уларнинг ғарбида Тазик (Диеужие / Тяочжи⁸⁷), шимолида Йамтсат (Янцай) ва Рим (Лишюан / Лисюань 黎軒)⁸⁸ жойлашган.

⁸⁶ Шиюй диминг каолу. С. 332.

⁸⁷ Диеужие (Dieu-jie, Diəu-jie 條枝, зам. талаф. Tiaozhi / Тяочжи) давлат ва халқ номи. Вэй [сулоласи] тарихида (Вэйшу) «Персия давлати (Bosi-guo 波斯国) ...қадимги Диеужие давлати (Tiaozhi-guo 條支国) дир. ...унинг тили ва ёзуви туркларникидан катта фарқ қилади», деб ёзилган [Вэйшу. 9702(1320)-б.]. Айрим хитой манбаларда «Тяочжи» топоними Тяовэн (қадимги ўқилишда Диеумивен) деб ҳам ёзилади. «Тяочжи» денгиз бўйида, унинг марказий шаҳри эса баландликда жойлашган. Унга фақат бир томондан борадиган йўл бор, қолган уч томондан йўл йўқ. Тяочжининг пулида (тангасида) бир одамнинг боши акс этирилган [Тунгдян (Қонунқоидалар ва урф-одатлар баёни) 3 жилддан иборат. Чангша, 1995. 3-жилд, 2732-2733-б.].

«Цихай»да ёзилишича, Тяочжи давлат ва ер номи бўлиб, у ҳозирги Ироқ ҳудудида бўлган. Мил. 97 йилда ушбу мамлакатга хитой элчиси Ган Йин келиб кетган [Цихай. 836-б.]. Шинжян тарихи луғати (Шинжянги лиши цидян) номли луғатда ушбу атама Тигр ва Евфрат дарёларининг қуйи оқимидаги жой номи дир, деб кўрсатилган [Шинжянги лиши цидян. 303-б.].

«Шижи» даги Фарғонага оид маълумотларнинг уйғурча таржимасида «Тяочжи» атамасига берилган шарҳда у «тожик», «тазик» сўзининг хитойча транскрипцияси эканлиги ва у арабларнинг «той» қабиласи номидан келиб чиққанлиги ёзилган. Шу билан бирга мазкур шарҳда туркий тилда сўзлашувчи қабилалар ғарб томондан келган араб мусулмонларини «тазик» деб аташганлиги, хитойлар эса буларни «дайдзиек» (зам. ўқ. даши 大食), тяочжи деб номлаганлиги,

/1139(1139)/6a/ Тазик (Тяочжи 條枝) Ансиек (Анши) нинг ғарбида бир неча минг *ли* нарида жойлашган бўлиб, [унинг худуди] Ғарбий денгиз (Шихай 西海)га⁸⁹ бориб тақалади, иқлими иссиқ, ҳавоси нам, [одамлари] деҳқончилик қилади, гуруч экади. [У мамлакатда] бир катта куш бор экан, тухумининг йириклиги кўшалок муштдек келади. Аҳолиси катта, кўпинча майда амалдорлар орқали идора қилинади. Ансиек (Анши) ажнабийларга итоат қилади, [унинг одамлари] сеҳргар келади. Ансиек (Анши 安息)даги қарияларнинг айтишига кўра, Тазик (Тяочжи) [мамлакати]да Риоук дарёси (Riouk-shui, зам. ўқ. Рўшуй /Ro-shui 弱水) ва Шивангму (西王母 – «Ғарбий ҳукмдор-она» демакдир – А.Х.) бор, лекин уларни ҳеч ким кўрмаган, деб ҳикоя қилишади.

кейинчалик ғарб томондан келган ва форсий тилда сўзлашганларнинг ҳаммаси маҳаллий халқ тилида тажик деб аталганлиги айтилган [Тарихий хотиралар. 521-б.].

⁸⁸ Матнда берилган шарҳда Лишюан (Лишян деб ҳам ўкилади), Хан [сулоласи] тарихида Лижян (黎鞬) деб ёзилган. Бу Дайдзиен (зам. ўқ. Дачин 大秦) давлати демакдир. Ушбу давлат Ғарбий денгизнинг (Каспий денгизи) ғарбий томонида жойлашган, деб айтилган. Н.Я.Бичурин таржимасида Лишюан топоними «Лигань» деб транскрипция қилинган ва унга шарҳ берилмаган [Бичурин Н.Я. Собрание сведений.... Алматинское изд. Т. 2. С. 155]. «Цихай»да ёзилишича, Дачин ва Лишюан синонимлар бўлиб, улар Рим давлатининг ҳар хил хитойча номларидир. Мил. 395 йилда Рим давлати бўлиниб кетганидан сўнг, Дачин Шарқий Рим давлатининг номи сифатида ишлатилган [Цихай. 625-б.]. Лишюан (Лисян) топоними Румнинг хитойча номи эканлиги «Фарғона тазкираси»нинг уйғурча таржимасига берилган 19 рақамли шарҳда ҳам кўрсатилган [Тарихий хотиралар. 521-б.].

⁸⁹ Бу ерда Шихай (русча транскрипцияда Сихай 西海 – Ғарбий денгиз) Ўрта ер денгизи маъносида ишлатилган. Н.Я.Бичурин ҳам шундай кўрсатган. Мантиқан олиб қараганда ҳам, Ансининг ғарбида ундан бир неча минг *ли* (1 *ли* = 576 м) наридаги денгиз Каспий ёки Орол бўлиши мумкин эмас. Умуман олганда, қадим замонда хитойлар денгизлар ҳақида аниқ маълумотларга эга бўлмаганлиги боис ўз мамлакатларининг ғарб томонидаги денгизларни, жумладан Форс кўрфази, Қизил денгиз ва бошқаларни Шихай деб аташган [Цихай. 1832-б.]. Матннинг маъносидан келиб чиқмасдан, Шихай атамасини Каспий ёки Орол денгизи деб тушуниб бўлмайди.

/1139(1139)/6б/ Бактрия (Дайғия / Дашя) Буюк Фарғона (Дай-юан) [давлати]нинг жануби-ғарбида 2000 *ли* (1152 км)дан кўпроқ масофа нарида ва Амударё (Гйшуй 犄水)нинг жанубида жойлашган. Ушбу мамлакат [аҳолиси] деҳқончилик билан шуғулланади, деворлар билан ўралган шаҳарлар ва иморатлар мавжуд. Урф-одатлари Буюк Фарғона (Дай-юан)дан фарқ қилмайди, олий ҳукмдори йўқ, аксарият шаҳарлар ва қишлоқлар маҳаллий бошлиқлар томонидан идора қилинади. Унинг кўшинлари кучсиз, урушдан кўрқишади, лекин [одамлари] савдо ишларига чаққон. Шунинг учун ҳам улуғ ғузур (дай-рузие / да-юэчжи)ликлар /1139(1139)/7а/ ғарбга бориб, улар устидан ғалаба қилган ва маҳаллий аҳолисини ўзларига фуқаро қилиб олган⁹⁰. Бактрия (Дайғия / Дашя)нинг аҳолиси кўпи билан 1 миллионга яқин. Унинг пойтахти Лампиуе (Лампиват, зам. ўқ. Ланши – Балх)⁹¹ шаҳри деб аталиб,

⁹⁰ Ушбу хабар асл матнда «及大月氏西徒攻败之臣畜大夏» иероглифлари билан келтирилган. Н.Я.Бичурин таржимасида у «Когда Большое Юэчжи, идучи на запад, разбил их, то они поддались Дому Дахя», деб таржима қилинган [Бичурин Н.Я. Собрание сведений... Алматинское изд. Т. 2. С.156]. Н.В.Кюнер таржимаси ҳам мазмунан шу иборага яқин: «Когда Большие Юэчжи переселелись на запад, то Дашя напали на них, разбили и целиком подчинили», деб таржима қилган [Кюнер Н.В. Китайские известия о народах... С.110]. Ушбу таржималарда мазкур маълумот Бактрия (Дашя) улуғ ғузурликлар (дай-рузиеликлар)га ҳужум қилиб, уларни мағлубиятга учратган ва ўз фуқароларига айлантирган, деган маънода тушуниланган. Бу икки таржимадаги ўхшашлик Н.В.Кюнер Н.Я.Бичурин таржимасига асосланганлигидан далолат беради. «Шижи»даги «Фарғона тазкираси»нинг уйғурча таржимасида бу хабар улуғ ғузурликлар (дай-рузиеликлар) Бактрияга ҳужум қилиб, уни эгаллаб олган, деган маънода акс эттирилган. Масалан, унда гап «чўнг явчилар ғарбга кўчган вақтида, Бактрияни мағлуб қилиб, ўзларига бўйсундирган экан» шаклида тузилган [Тарихий хотиралар. 493-б.]. Мазкур таржимадаги «чўнг» сўзи «катта», «улуғ» маъносини билдиради. Биз ушбу маълумотнинг барча таржималарини атрофлича ўрганиб чиққандан сўнг, уйғурча таржима тўғри қилинган, Н.Я.Бичурин ва Н.В.Кюнерлар асл матндаги ибора мазмунини нотўғри тушунишган, деган хулосага келдик.

⁹¹ Қадимги ўқилишда Лампиуе, Лампиват (Lam-piue, Lam-piwet), замонавий талаффузда Ланши (Lan-shi), хитой тарихчиларининг ёзишича, Балх шаҳрига тўғри келади. Ўрта асрларда битилган хитой манбаларида ушбу шаҳар Божяланг, Танг сулоласининг янги

ундаги бозорларда ҳар хил моллар сотилади. Унинг жануби-шарқида Шэнду-гуо (身毒國 – Ҳиндистон давлати)⁹² жойлашган.

/1139(1139)/76/ [Чжанг] Чян «камина Бақтрия (Дайғиа / Дашя)да бўлганимда Чюнг (邛) ⁹³ [тоғида ўсадиган] бамбукдан ясалган ҳасса таёқ ва Шу (蜀) [ўлкасидан чиқадиган] мато кўрдим. ...⁹⁴ /1140(1140)/8a/ Булар қаердан олиб келинди, деб сўраган эдим, Бақтрияликлар [менга] бизнинг савдогарларимиз Шэнду (Ҳиндистон)дан олиб келишган, деб жавоб бердилар. Ҳиндистон Бақтрия (Дайғиа / Дашя)нинг жануби-шарқида бир неча минг *ли* нарида жойлашган. Ушбу [мамлакатда халқ] Бақтрия (Дайғиа / Дашя)га ўхшаш деҳқончилик билан шуғулланади, аммо ерлари пастлик, ҳавоси нам ва иссиқ. Айтишларига қараганда, у ердаги одамлар фил устига миниб олиб, жанг қилишади. Ушбу давлат денгиз қирғоғида жойлашган эмиш. [Мен, Чжанг] Чяннинг мўлжаллашича, Бақтрия (Дайғиа / Дашя)дан Хан [давлати]гача бўлган масофа 12 минг *ли* (6912 км). Бақтрия (Дайғиа / Дашя)дан жануби-ғарбий йўналишда Ҳиндистонгача яна бир неча минг *ли* масофа бор. Шу (Сичуан)⁹⁵ нинг нарсалари бу диёрга келтирилганлигига қараганда, ундан Сичуан [ўлкаси] узоқ эмас. Бақтрия (Дайғиа / Дашя)га элчи юбориш керак бўлса, кианг (чян)лар [мамлакати] орқали юришга тўғри келади, аммо бу [йўл] хавфли ва оғир, кианг (чян)лар ўтказмайди. Сал шимолга

тарихида («Син Тангшу») Бэнлочжоу деб аталган [Тарихий хотиралар. Урумчи, 1989. 522-б.].

⁹² Аслиятнинг шу жойига берилган шарҳда Шэнду Тиенлам (T'ien-lam, зам. ўқ. Тянлан 天籃, 天藍), Биоудаху (Biou-da-hu, зам. ўқ. Футуху 浮圖胡) деб ҳам номланиши ва Кунлун тоғининг жанубида ёки Дай-рузиенинг жануби-шарқида жойлашган буюк давлат эканлиги, унинг одамлари фил устида жанг қилиши, лекин аҳолиси нисбатан жанговар эмаслиги, Будда ҳайкалига сажда қилиши ёзилган.

⁹³ Чюнг – Хитойнинг Сичуан ўлкасидаги тоғ номи.

⁹⁴ Ушбу қисқартирилган жойда Ҳиндистонга оид изоҳлар келтирилган. Уларда зикр этилишича, хитой манбаларида учрайдиган Шэнду (身毒), Тяньчжу (天竺), Футуху (Биоудаху 浮圖胡) топонимлари Ҳиндистонга нисбатан ишлатилган.

⁹⁵ «Шу» атамаси Марказий Хитойдаги Сичуан ўлкасининг қисқача номидир.

қараб юрилса, *хунлар* ушлаб қолади. Сичуан [Ҳиндистон] орқали сафар қилиш қулай ва бехатардир.

Тангри ўғли (Тянзи, Хан императори) бу гапларни эшитиб, Буюк Фарғона (Дай-юан), Бақтрия (Дайғиа / Дашя), Парфия (Ансиек, Анши) йирик давлатлар экан, қимматбаҳо нарсалар кўп, Хитой (Чжунгуо)га ўхшаб, деҳқончиликка асосланган экан, лекин қўшинлари заиф, Хан [давлати]нинг нарсаларини яхши кўрар экан, уларнинг шимолидаги Улуғ Ғузур (Дай-рузие / Да-юэчжи) ва Кангкия [давлатлари]нинг /1140(1140)/8б/ қўшинларини ўз манфаатимиз йўлида ишга солишимиз мумкин экан, агар шундай бўлса, ерларимизни камида 10 минг *ли* (5760 км) наригача кенгайтириш, таржимонлар орқали [маҳаллий] халқларнинг урф-одатларини ўзгартириш, меҳр-шафқатимизни тўрт денгиз (океан – Х.А.) оралиғига тарқатиш мумкин бўлади, деб ўйлаб қолди. Шу сабабли Тангри ўғли [Чжанг] Чяннинг сўзларини маъқул топиб, у таклиф қилганидек, Сичуан ва Чяньвэй [вилоятларидан ғарбга] элчилар юбориш ҳақида буйруқ берди. Элчилар 4 гуруҳга бўлиниб, сафарга отланди. Уларнинг бири Манг, иккинчиси Ран, учинчиси Ши, тўртинчиси Чюнг вилоятларидан йўлга чиқди. Буларнинг ҳар бири 1-2 минг *ли* (576-1152 км) йўл юрди. Шимол томонга қараб юрганлари тиейлар (ди)⁹⁶ юрти Зуо⁹⁷, жануб

⁹⁶ Тией (tiei 氏), зам. ўқ. ди – хитойлар тилидаги этник ном, унинг билан аталганлар ўзларини жапдией ёки жапдей (Jap-diei, Jap-dei), зам. ўқ. хэчжи (he-zhi) деб аташган. Ди иероглифи хитойнинг шимолий ва ғарбий томонида яшаган туркий харқлар номини ёзиш учун ишлатилган ди иероглифидан фарқ қилади. У бундан 3-4 минг йиллар илгариги даврга оид тош ва суяклардаги ёзувларда учрайди. Тиейлар кианг (чанг)лар билан ёнма-ён яшаган. Айрим хитой олимлари тиейлар билан чянглар аслида бир халқ бўлган, деб қарайдилар. Хан империяси ғарбга элчи юборганда, улар ҳозирги ХХРдаги Сичуан ўлкасининг шимолий ва ғарбий томонида яшаган [Ванг Чжунгхан. Чжунгуо минзу ши (ХХР халқлари тарихи). Пекин, 1994. 261-б.]. Матнга берилган шарҳда «тией» ёввойиларнинг номи, деб айтилган.

⁹⁷ Матннинг ушбу жойига берилган шарҳда Зуо жой номини англатади, у қадимги хитойлар юртининг шимоли-ғарбида жойлашганлиги ёзилган.

томонга қараб юрганлари Кунминг (Kun-ming 昆明)⁹⁸ деган жойларда ушланиб қолди.

Кунминг атрофидаги жойларда бош ҳукмдор йўқ экан, маҳаллий халқ ўғирлик ва талончилик, одам ўлдириш билан шуғулланар экан. Хан /1140(1140)/9a/ элчиларига йўл бермас экан. Лекин у ерларнинг ғарбида, тахминан минг *ли* (576 км) масофа нарида, [халқи] фил минадиган Дяньюэ⁹⁹ деб аталадиган бир давлат бор экан. Сичуанлик савдогарлар сотиш ман этилган молларни у ерга олиб боришар экан. Шу боис Бактрия (Дайғиа / Дашя)га борадиган йўлни билмоқ учун Дян[юэ] давлати билан алоқа ўрнатишга ҳаракат қилди. Аввалига Хан [сулоласи] жануби-ғарбдаги ёввойилар билан боғланмоқчи бўлди. Аммо барча ҳаракатлари беҳуда кетиб, йўл ҳамон очилмаганлиги сабабли бу фикрдан воз кечди. [Чжанг] Чяндандан Бактрия (Дайғиа / Дашя)га бориш мумкинлигини эшитиб, жануби-ғарбдаги ёввойилар билан алоқа ўрнатиш масаласини қайта кўтарди. [Чжанг] Чянга шаовэй унвонини бериб, унга бош қўмондон билан бирга *хунларга* қарши ҳужумда қатнашишни буюрди. Сабаби – унинг ўт-ўлан ва сув бор жойларни билиши қўшин учун қулай эди. [Урушдан кейин Чжанг] Чянга буованг-хоу (博望侯 – билимдон тўра) унвони тақдим этилди. Бу воқеа [Удининг тахтга ўтирганига] 6 йил бўлганда (мил. авв. 123 й.) содир бўлди. Шу йилдан кейинги йилда (мил. авв. 122 й.) [Чжанг] Чян вэйвэй¹⁰⁰ унвонига эга бўлиб, қўмондон Ли [Гуангли] билан бирга Юбэйпинг¹⁰¹ [вилояти]дан йўлга

⁹⁸ Кунминг номи билан аталадиган бир неча жой мавжуд. Бу ерда тилга олинган Кунминг ҳозирги Хитойнинг Сичуан ўлкасидаги бир вилоят номи.

⁹⁹ Дяньюэ (қадимги ўқилишда Тяньживат) ҳозирги ХХРнинг Юннан ўлкасидаги бир вилоятнинг номи [Цихай. 891-б.].

¹⁰⁰ Вэйвэй (衛尉, 卫尉) – сарой соқчилари бошлиғига берилган ҳарбий унвон. Хан сулоласи даврида 9 вазирликнинг бири ҳисобланган. Император саройининг ҳимоясини таъминлайдиган идора бошлиғи ҳам шу унвонга эга бўлган [Чжунггуо лидай гуанчжи цидян. 93-б.].

¹⁰¹ Юбэйпинг (右北平 – шимоли-ғарбий текислик ёки дала маъносини англатади) – ҳозирги ХХРнинг шимоли-шарқий қисмидаги (Манчжурия) Ляонин ўлкасининг жануби-ғарбидаги ерларига тўғри келади [Цихай. 157-б.].

чиқиб, *хунларга* қарши уюштирилган хужумда қатнашди. *Хунлар* кўмондон Ли [Гуангли]ни кўршаб олди, кўп лашкарларимиз нобуд бўлди. [Чжанг] Чян вақтида ёрдамга етиб келолмаганлиги учун ўлим жазосига маҳкум этилган эди. [Бироқ у] пул эвазига қутулиб, оддий фуқаро бўлиб қолди. /1140(1140)/9б/ Шу йили Хан [сулоласи] *хунларга* қарши отлиқ кўшин юбориб, [уларнинг] ғарбий шаҳри (Шичэнг 西城)ни вайрон қилди. [Шу боис] бир неча ўн минг киши Чиян (祁連 – Тангри тоғ) тоғларига кетишга мажбур бўлди. Кейинги йили [*хунлар* хукмдори] Фуэнъя (Хунъя 渾邪)¹⁰² одамлари билан Хан [сулоласи]га таслим бўлди¹⁰³. Жинчэнг, Хэши [йўлаги] ва унинг ғарбий томони, Жанубий тоғ (Нан-шан) каби жойлардан Шўр кўл (Янчи)гача бўлган жойларда *хунлар* қолмади. Фақат ахён-ахён уларнинг кузатувчилари кўриниб турди. Кейинги икки йил давомида Хан [сулоласи] *хунлар* Тангрикутини (хоқонини) қумликнинг шимолига чекинишга мажбур қилди. Шундан кейин Тангри ўғли бир неча марта [Чжанг] Чяндан Бақтрия (Дайғи / Дашя) томондаги аҳволни сўради. [Чжанг] Чян фурсатдан фойдаланиб, сўзлади:

«Камина *хунлар* орасида яшаганимда, Асуэн (Усун) хукмдорининг (ванг) исми Кунмак (зам. ўқ. Кунмуо) деб аталишини эшитдим. Кунмакнинг отаси *хунларнинг* ғарбида кичик давлат ташкил қилган экан. *Хунлар* хужум қилиб, унинг отасини қатл қилган, янги туғилган Кунмакни далага ташлаб кетишган. Гўшт тишлаб олган бир қуш унинг устида айланиб учиб юрганида, бўри келиб, уни эмизган. [Буни] эшитган Тангрикут, болани фаришталар асрабди, деб ўйлаб,

¹⁰² Фуэнъя / үәп-уја, Фуэнъя / үәп-јја/ деб ҳам ўкилади, зам. ўқ. Хунъя / Нунхје /, Н.Я.Бичурин таржимасида Хунъше) – хунлар хоқонининг исми.

¹⁰³ Қуйида таржима учун жалб этилган «Тунгжян жиши бэнмуо» («Мухим тарихий воқеалар баёни») номли манбада мил.авв. 115 йилда (Юандингнинг 2-йили) Куншар-хан (Хунъя-ванг)нинг Хан империясига таслим бўлганлиги, хунларнинг аксарият қисми Ички Монголия даштининг шимолига чекиниб кетишга мажбур қилинганлиги ва Лобнор кўлининг шарқий томони хунлардан бўшатилиб, ғарбий мамлакатларга йўл очилганлиги зикр этилган.

уни боқиб катта қилган. Кейин уни қўшинларга қўмондон қилиб урушга юборган. [Кунмак] кўп марта ғолиб бўлган. [Шундан кейин] Тангрикут унга отасининг фуқароларини бериб, /1141(1141)/10a/ ғарбий шаҳарларни ҳимоя қилиш вазифасини топширган. Кунмак бу фуқароларни тарбиялаб, атрофдаги кичик вилоятларни қўлга олган ва бир неча юз минг кишидан иборат жанговар қўшин ташкил қилган. Тангрикут оламдан ўтгандан сўнг, Кунмак одамларини бошлаб узоққа бориб жойлашган ва *хунлар* саройига итоат қилишдан бош тортган. *Хунлар* отлик қўшин юбориб, унга хужум қилиб, ғалабага эришолмаган. [Шундан сўнг] *хунлар* уни Тангри ўзи қўллабди, деб ўйлаб, ундан узоқроқ туриб, куч ишлатмасдан назорат қилишга ҳаракат қилган. Ҳозир Тангрикут Хан [сулоласи] томонидан сиқиб қўйилди. Шу боис Ғуэннга (Ғуэн-җеа, Ғуэн-җа / зам. ўқ. Хунъя 渾) заминида одам қолмади. Ёввойилар Хан [мамлакатининг] молларини яхши кўради. Агар шундай бир вақтда Асуэн (Усун)га кўп пул ва қимматбаҳо совғалар юбориб, шарқдаги Ғуэннга (Хунъя) юртига кўчиб келишга ва Кунмакни Хан [сулоласи] билан ака-укалик муносабатларини ўрнатишга даъват этсак, у албатта қулоқ солади. Агар у биз ўйлагандек иш тутса, [биз] *хунларнинг* ўнг қўлини чопиб ташлаган бўламиз. Асуэн (Усун) билан бирлашиб олсак, унинг ғарбидаги Бақтрия (Дайғиа / Дашя) каби давлатларнинг ҳаммасини ўз томонимизга тортиб, уларни ташқи фуқароларимизга айлантира оламиз».

Император У-ди [Чжанг Чяннинг] фикрини тўғри топиб, унга сарой соқчилари бошлиғи лавозимини инъом этди ва унинг ихтиёрига 300 киши, ҳар бир кишига иккитадан от, 10 мингдан ортиқ қора мол, қўй, бир неча минг тилло пулга ярайдиган олтин-кумуш, ипак матолар каби бойликлар бериб, /1141(1141)/10б/ элчилик дастаги бўлган амалдорларни унга ёрдамчи қилиб, [Чжанг Чянни] сафарга жўнатди, атрофдаги давлатларга ёрдамчи элчилар юборишни буюрди.

[Чжанг] Чян Асуэн (Усун)га етиб борганида, Асуэн (Усун) ҳукмдори Кунмак Хан [сулоласи] элчисига *хунлар* Тангрикутини кутиб олгандек хурмат билдирди. Чжанг Чян бундан бироз хижолат бўлди. Аммо у ёввойилар мол-дунёга ўч эканлигини билиб, айтди: «Тангри ўғли (Хан ҳукмдори) совғалар инъом қилди, агар бунинг учун унга таъзим қилиб,

ташаккур билдирмасалар, совғаларни қайтариб олиб кетамиз», деди. Кунмак дарҳол ўрнидан туриб, таъзим қилиб, совғаларни қабул қилиб олди. Бошқа ишлар ҳам қонунқоидага мос ҳолда бўлди. Чжанг Чян [Хан] императорнинг мақсадини баён айлаб, «агар асуэн (усун)ликлар шарқдаги Ғуэннга (Хунъя) заминига кўчиб борсалар, Хан [императори У-ди] Кунмакни куёв қилиб олади», деди. Бу вақтда Асуэн (Усун) давлати иккига бўлиниш арафасида, ҳукмдор эса қариб қолган, [у] Хан давлатининг қанчалик узоқда эканлигидан, унинг катта ёки кичиклигидан хабарсиз ва шу боис кўпдан бери *хунларга* итоат қилиб келаётган эди. Унинг устига [Асуэн] *хунларга* яқин жойлашганлиги туфайли вазир ва беклар улардан кўрқиб, шарққа кўчишга розилик бермадилар. [Асуэн] ҳукмдори уларни мажбурламади. Чжанг Чян [ундан] аниқ жавоб ҳам ололмади.

Кунмакнинг ўндан ортиқ ўғиллари бўлиб, уларнинг ўртанчиси Дайлук (зам. ўқ. Далу) қобилиятли, кўшинга кўмондонлик қилишга қодир. У 10 минг чавандозга бошлик бўлиб, бошқа бир ерда туради. Тахт меросхўри Дайлукнинг акаси ҳисобланар эди. Лекин у бевақт оламдан кўз юмди. Валиаҳднинг Дзиемцию (зам. ўқ. Сенчю) исмли бир ўғли бор. Валиаҳд ўлимидан олдин отаси Кунмакка «Мен ўлсам, албатта /1141(1141)/11a/ Дзиемцию валиаҳд бўлиб қолсин, бунинг учун бошқа одам тайинланмасин», деб айтган экан. Кунмак унга ачиниб, розилик берган экан. Валиаҳд ўлгандан кейин, Дзиемцию валиаҳд этиб тайинланди. Бундан қаттиқ хафа бўлган Дайлук оға-иниларини тўплаб, лашкар тортиб, исён кўтариб, Дзиемцию ва Кунмакка хужум қилмоқчи бўлди. Кунмак Дайлукнинг ¹⁰⁴ Дзиемциюни ўлдириб кўйишидан андиша қилиб, уни ўн мингдан ортиқ чавандоз билан бошқа ерга жойлаштириб кўйди. Кунмакнинг ўзи ҳам ўн мингдан ортиқ чавандоз билан ўзини муҳофаза қилмоқчи бўлди. Натижада аҳоли уч қисмга бўлиниб кетди. Гарчи хонлик асосан Кунмак томонидан бошқарилса ҳам, лекин у Чжанг Чян билан битим тузишга журъат этолмади.

Шундан кейин [Чжанг] Чян Буюк Фарғона (Дай-юан), Кангкия (Кангжюй), Улуғ Ғузур (Дай-рузие / Да-юэчжи), Бақтрия (Дайғиа / Дашя), Ансиек (Анши, Парфия), Ҳиндистон

¹⁰⁴ Дайлук маҳаллий халқ тилида Дайрук ёки Дейрук бўлиши мумкин.

(Шэнду), Хўтан (Ғивадян / Юйтян), Жанмией (Ханми)¹⁰⁵ ва бошқа яқин қўшни давлатларга ёрдамчи элчиларни юборди. Асуэнликлар йўл бошловчи ва тилмоч кўшиб, Чжанг Чяни ватанига кузатиб қўйдилар. Асуэн (Усун) бир неча ўн кишини бир неча ўн от билан ташаккур билдириш ва унинг [Хан мамлакатининг] катталигини билиш мақсадида Чжанг Чян билан бирга юборди.

Чжанг Чян қайтиб борганидан кейин, тўққиз вазирлик (жючинг)¹⁰⁶ даражасидаги катта вазифага тайинланди. Бир йилдан кўпроқ вақт ўтгандан сўнг, у вафот этди. Асуэн (Усун) элчилари //1141(1141)/116/ Хан мамлакатининг аҳолиси кўп ва бой эканлигини кўриб, қайтиб борганларида ўз ҳукмдорига ушбу мамлакат ҳақида маълумот бердилар. Шундан кейин Асуэн (Усун) Хан сулоласига ҳурмат ва эътибор билан қарайдиган бўлди. Яна бир йилдан кейин Чжанг Чян юборган элчилар Бактрия (Дайғи / Дашя) ва унинг атрофидаги давлатлар билан алоқа ўрнатиб, уларнинг ташаккур билдириш учун юборган элчиларини бирга олиб, [Хан ҳудудига] қайтиб келди. Шундан кейин [Хитойнинг] ғарбдаги ва шимолдаги давлатлар билан Хан [давлати] ўртасида алоқа ўрнатилди. Шундай қилиб, Чжанг Чян [хитойлар учун ғарбий мамлакатларга борадиган] йўл очди¹⁰⁷.

¹⁰⁵ Жанмией (зам. ўқ. Ханми) топоними ушбу маълумотнинг уйғурча таржимасида Дандон ўйлук (Кима) деб ёзилган.

¹⁰⁶ Жючинг (九卿) – 9 та олий даражали сарой амалдорларининг умумий номи бўлган [Чжунгуо лидай гуанчжи цидян. 24-б.]. Уни 9 вазирлик ёки 9 вазир деб ҳам таржима қилиш мумкин.

¹⁰⁷ Матннинг ушбу жойига берилган шарҳда илгари ғарбий мамлакатлар хатарли жойлар эди ва уларга Хан давлатидан борадиган йўл йўқ эди, деб ёзилган. Аммо ўтган аср давомида амалга оширилган тадқиқотлар ва археологик топилмалардан маълумки, Чжанг Чянга қадар қадимий Хитойдан Шарқий Туркистон орқали Ғарбий Туркистонга, Жанубий Осиё ва Яқин Шарққа, Европа мамлакатларига борадиган йўллар бўлган. Бироқ улар орқали амалга оширилган савдо ишлари туркистонликлар қўлида бўлган. Милоддан аввалги VI-V асрларда Хитойда тўқилган ипак матолар Европа мамлакатларида, жумладан Румда пайдо бўлганлиги бунинг далили бўла олади [Буюк ипак йўли қачон пайдо бўлган? // «Moziydan sado», № 1, 2004, 34-37-б.]. Шунинг учун аслиятдаги «Чжан Чян йўл очди» деган маълумотни ғарбий мамлакатларга борадиган йўлларни илк бор Чжанг Чян очди, деб тушуниб бўлмайди. У бу йўлни Хан давлати

[Чжанг Чяндан] кейин ғарбий мамлакатларга юборилган элчиларнинг ҳаммаси ишонч рамзи сифатида буованг-хоу¹⁰⁸ унвони билан чет элларга юборилдилар. Улардан кейин чет элликлар ҳам [ушбу унвонга] ишонч билдирдилар.

Буованг-хоу Чжанг Чян оламдан ўтгандан кейин, *хунлар* Хан [давлати] Асуэн (Усун) [хонлиги] билан алоқа боғлаганлигидан ғазабланиб, унга хужум қилмоқчи бўлди. [Аmmo] Хан элчилари Асуэн (Усун)га ва унинг жануб томонидаги Буюк Фарғона (Дай-юан), Дай-рузие ва уларга тегишли юртларга элчилар юборилганлигидан хавотирланиб, Асуэн (Усун) [Ханга] элчи юборган, отлар совға қилган ва [Хан] маликасига уйланиб, [Хан императори билан] оға-ини муносабатини ўрнатишга мажбур бўлган бўлса керак, деб ўйлаб қолди.

Тангри ўғли [У-ди] вазирларини йиғиб, улар билан маслаҳатлашди. Вазирлар «аввал тўёнани олиш керак, /1142(1142)/12a/ ундан кейин қизни юбориш мумкин», деб айтишди.

Олдин Тангри ўғли қадимий китоблар асосида фол очирган эди. [Шунда фолбин] «афсонавий отларни (шэнма 神馬) шимоли-ғарбдан олиб келиш мумкинлигини айтган. [Тангри ўғли] Асуэн (Усун)дан яхши отлар олганида, бу отларни Тангри отлари (Тян-ма 天馬) деб атади. Лекин [Тангри ўғли] Буюк Фарғона (Дай-юан) [давлати]нинг қонсимон тер чиқарадиган отлари бундан ҳам бақувват ва зотдорлигини кўрганида, Асуэн (Усун) отларини узоқ ғарб отлари, Буюк Фарғона (Дай-юан) отларини эса Тангри отлари (тянма) деса тўғри бўлади, деб айтган»¹⁰⁹.

учун илк бор очди, деб тушунмоқ лозим. Акс холда хатога йўл қўйиш мумкин.

¹⁰⁸ Матнда берилган шарҳда чет эллар учун «буованг-хоу» (博望侯) унвони чин кўнгил ва ишонч рамзи сифатида ишлатилади, деб зикр этилган. Ушбу унвон «Шижи»нинг уйғурча танланма таржимасида «билги тўра» деб аталган [Тарихий хотиралар. Урумчи, 1989. 500-б.].

¹⁰⁹ Мазкур маълумот аслиятда қуйидагича ёзилган:

初天子發書易 (漢書音義曰發書易以卜)云神馬當從西北來得烏孫馬好名曰天馬及得大宛汗血馬益壯更名烏孫馬曰西極名大宛馬曰天馬云.
Н.В.Кюннер уни «Вначале сын неба открыл, что в «И [цзине]» и «Шу [цзине]» говорится, что священные лошади должны прибывать

Шундан кейин Хан сулоласи Лингкиянинг (Лингжюй 令居)¹¹⁰ ғарбида девор курди, ғарб ва шимолдаги давлатлар билан алоқа қилиш учун аввалига Тсиэу-дзиван (Tsiəu-dziwan, зам. ўқ. Жючюан 酒泉) вилоятини таъсис қилди¹¹¹,

(приходить) с северо-запада. Достав усуньских лошадей, полюбили их и называли «небесными лошадьми».

Когда получили лошадей с кровавым потом, ещё более крепких, переменили им имя, называли усуньских лошадей «западный предел», даваньских же лошадей называли «небесными лошадьми», деб таржима қилган. Аммо ушбу таржимадаги «И [цзине]» и «Шу [цзине]» сўзига берилган 54 рақамли шарҳда «По справкам [Пэй] Инь, «Ханьшу инь» говорится: «Открыл «И[цзинь]» для гадания», деб ёзилган [Кюнер Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. Москва, 1961. С. 117]. Шунинг билан олим маълумотдаги асл маънодан бироз чекинган. Асл матнда майда ёзув билан «фа-шу-йи» (發書易) сўзига берилган шарҳни олим тўғри тушуна олмаган бўлиши мумкин. Ушбу шарҳда келтирилган «Ханшу йингйи юэ» (漢書音義曰) жумласини «Хан [сулоласи] тарихидаги иероглифларнинг ўқилиши ва маъноларига бағишланган шарҳлар»да айтилишича, деб тушуниш тўғри бўлади. Ундан кейинги «фа шуйи йипу» (發書易以卜) сўзини эса қадимги китоблар асосида фол очириш деб тушуниш керак [Цихай. 2036-б.]. Биринчидан, бу сўзда ишлатилган «фа» (fa 發) иероглифини «ўқиш», «кўриш» эмас, балки бирор ишни бажариш маъносида тушиниш лозим. Иккинчидан, шарҳда «Ханшу йингйи»да «фа-шу-йи» (發書易) сўзи «фол очишдир» (以卜), дейилган. Хитой тилининг катта луғатида «пу» (pu 卜) иероглифи қадим замонларда тошбоқанинг устидаги косасимон суягини оловда куйдириб, унинг ёрилишишга қараб фол очишни билдиради», деб ёзилган [Ханюй дазидян. 1-жилд, 91-б.].

Н.Я.Бичурин таржимасида бу маълумот учрамайди. Аммо у шунинг давоми сифатида келтирилган «Китайское правительство после побед над хуннами в 121 году...», деган маълумот биз таржима қилаётган матнда йўқ [Бу ҳақда қаранг: *Бичурин Н.Я. Собрание сочинений...* Алматинское изд. Т. 2. С. 162]. Н.В.Кюнернинг таржимасида ҳам у учрамайди [Кюнер Н.В. Китайские известия о народах ... С.117].

¹¹⁰ Лингкиянинг (зам. ўқ. Лингжюй) номли вилоят ҳозирги Хитойнинг Гансу ўлкасидаги Сучжоу шахрига тўғри келади. Бу жой илгари хунлар қўлида бўлган. Алматинское изд.

¹¹¹ Жючюан («лойқа булок» маъносини англатади) – Хэши йўлагидаги вилоят, илгари Хитой ҳудудига кирмаган. Хан сулоласидан аввалги қадимий Хитойни илк бор бирлаштирган Дзиен (зам. ўқ. Чин) давлатининг ғарбий чегаралари мазкур йўлакнинг ҳозирги маркази Ланчжоу шахридан ва Хуангхэ дарёсининг ушбу

кейин Ансиек (Парфия), Яамтсат (Янцай), Лиган (Рим), Диеужие (Тяожи, Тазик) ва Шэнду (Ҳиндистон)га элчилар юборди. Тангри ўғли Фарғона отларини (юанма 宛馬) яхши кўриб, [уларни олиб келиш учун] кетма-кет элчилар юборди. Ҳар гал юборилган элчилар кўпи билан бир неча юз киши ҳамроҳлигида сафарга отланган. Улар ўзлари билан олиб борган совға-саломлар буованг-хоу [Чжанг Чян] давридагидан ҳам кўп эди. Кейинчалик бундай ҳаракатлар оддий сафарга айланиб қолди. Хан [сулоласи] йилда бир марта кўпи билан 10 киши, камида 5-6 кишидан иборат элчилар гуруҳини [ғарбий мамлакатларга] юборди. Йироқ элларга кетган элчилар 8-9 йилда, яқин элларга кетганлари бир неча йилда қайтиб келадиган бўлди.

Бу вақтларда Хан [сулоласи] жанубдаги Юэ (越) [давлати]ни йўқ қилди, Шу [мамлакат]нинг ғарби ва жанубидаги ёввойилар бундан кўрқиб, [Хан мамлакатига] элчилар юбориш учун ўз ҳукмдорларидан рухсат сўрадилар.

/1142(1142)/126/ Шунинг билан [Хан сулоласи] Йичжоу, Юэсуй, Яангхи, Чэнли, Вэншан¹¹² вилоятларини ўз таъсири остига олиб, Ансиек (Парфия)га мунтазам қатнов йўли очмоқчи бўлди. Бир йил ичида Бай Шичанг, Луюэ каби элчилардан иборат ўндан ортиқ гуруҳни ўз назоратидаги янги вилоятлар орқали Ансиек (Парфия)га юбормоқчи бўлди. Лекин уларнинг ҳеч бири Бактрия (Дайғи / Дашя)га етиб боролмади, чунки улар Кунмингга (昆明)¹¹³ борганида ўлдирилди, мол ва пуллари талон-торож қилинди. Шундан кейин Хан [сулоласи] пойтахт атрофида камок жазосини

шаҳардан шимолга қараб оққан ирмоғидан нарига ўтмаган. Чин даврида қурилган Буюк хитой девори ҳам Ланчжоудан шимолга қараб дарёнинг ғарбий қирғоғи билан Ички Монголия ҳудудигача, сўнгра шарқ томондаги Ляошуй дарёсигача етиб борган эди. Чин давлатининг шимолий ва ғарбий томони Ҳун хоқонлиги ихтиёрида бўлган. Жючюан Хан сулоласи хоқони даврида илк бор эгалланиб, бу ерда шаҳар барпо этилган. Шу боис матнда Жючюан вилояти таъсис этилган, яъни ўз ҳукмронлигини ўрнатган, деб ёзилган.

¹¹² Йичжоу, Юэсуй, Яангхи, Чэнли, Вэншан каби топонимлар Хитойдан Вьетнам, Лаос, Бирма давлатларига ва Шимолий Ҳиндистон орқали Бактрияга борадиган йўлдаги жой номлари.

¹¹³ Ҳозирги Хитой Халқ Республикасидаги жанубий ўлка бўлмиш Юннаннинг маркази.

ўтаётган 3 нафар маҳбусни бўшатиб, уларни Бо (Ba 巴, хозирги Чунчин шахри) ва Шу (Shu 蜀 – Сичуан ўлкаси) вилоятларидаги бир неча туман аскарларга қўшиб, ҳарбий кўмондон Гу Чанг ва Вэй Гуанг бошчилигида Кунмингдаги ёввойиларга қарши жазо юриши қилди. Вилоятларда Хан элчиларини ўлдирган одамларни қатл этдилар ва асирга олиб қайтдилар¹¹⁴. [Ушбу воқеадан] кейин [Хан сулоласи Бактрияга] яна элчи юборди. Булар ҳам Кунмингда тўсикка учради ва моллари талон-торож этилди, [Бактрияга] боришнинг иложи бўлмади. Лекин Жючюан [Хэши йўлаги] орқали Бактрия (Дайғиа / Дашя)га борадиган йўл очилиб, элчиларнинг бориш-келиши борган сари кўпайди. Натижада чет элларда Хан [мамлакатининг] пулига ва молларига қизиқиш йўқолди. Буованг-хоу [Чжанг Чян] чет давлатга йўл очганидан ва ҳурматли унвонга эришганидан сўнг, унинг билан бирга борган майда амалдорлар [Хан императорига] мактуб ёзиб /1142(1142)/13a/, чет элдаги ғаройиб ишлар ва уларнинг [Хитойга] бўлган фойда-зарари ҳақида сўз юритиб, [императордан уларни ғарбга] элчи [қилиб] юборишни сўрадилар.

Тангри ўғли [У-ди] бу олис мамлакатларга ўзига яқин одамларнинг боришини хоҳламагани учун, уларнинг истакларини бажо келтирди ва элчилик гувоҳномасини берди. Уларнинг ким ва қандай одам эканлигини суриштирмай, кузатиб бориш учун одам қўшиб, чет элга жўнатди. Шунинг билан алоқалар доирасини кенгайтди. Бироқ элчилар бориб-келиш жараёнида давлатнинг пул ва молларига хиёнат қилиб, унинг манфаатига хилоф ишлар қилдилар. Тангри ўғли [У-ди] қонунга хилоф иш қилган элчиларни жазолади, [улар] келтирган зарарни тўлаттирди, гуноҳини ювишга имкон бериб, яна элчилик вазифасини бажаришга мажбур қилди. Лекин бундай элчилар фурсатдан фойдаланиб, турли баҳоналар билан [яна] жиноят қилишдан қайтмадилар. Бирга борган амалдор ва аскарлар ҳам чет элнинг ғаройиб ишларини тасвирлаб, кўкка кўтардилар. Кўрганларини батафсил ва олий савияда изоҳлаб берганларга

¹¹⁴ Матннинг шу жойига берилган шарҳда ушбу воқеа Юанфэннинг иккинчи йили, яъни мил.авв. 109 йилда содир бўлганлиги зикр этилган.

расмий элчилик гувоҳномаси, [нисбатан] камроқ маълумот олиб келганларга элчи ёрдамчиси гувоҳномасини берилди. Иш қилмасдан, гап сотишни яхши билган айрим шахсларнинг омади чопди. Элчи бўлганларнинг кўпчилиги камбағалларнинг фарзандлари бўлганлиги учун, улар [император] совға учун берган нарсаларни чет элликларга арзон нарҳда сотиб, пулини ўзлаштириб олдилар. Чет элликлар Хан [мамлакатининг] элчиларидан безор бўлди, Хан лашкарлари бу олис жойларга етиб келолмайди, деб ўйлаб, элчиларга озиқ-овқат бермай, уларни қийин аҳволга тушириб қўйдилар. Хан элчилари /1142(1142)/136/ оч қолиб, улардан норози бўлди. Натижада икки томонлама тўқнашувлар юз берди. Крурон (Лоулан 樓蘭) ва Кус (Гуши 姑師)¹¹⁵ кичик давлатлар ҳудудидаги одам яшамайдиган жойлардан ўтадиган йўлларда Ханнинг Ванг Хуэй каби элчилари қароқчиларга дуч келган эди.

[Бунинг устига] ҳун чавандозлари ғарбий мамлакатларга кетаётган [Хан] элчиларига тўсатдан ҳужум қиларди. Элчилар баҳслашгандек, кетма-кет [Хан императорига] чет элда ўзлари дуч келган фалокатларни баён қилиб, [улар юртидаги] шаҳарларининг қалъалари бўлса ҳам, ҳарбий кучи ожиз, уларни енгиш қийин бўлмайди, деб таъкидладилар. Шунинг учун Тангри ўғли [ўзига] ҳамроҳ бўлиб юрувчи бек Чжао Пуонуни [Ханга] итоат қилувчи элларнинг бир неча туман кўшинини сафарбар қилиб, *ҳунларга* (*ху / ху 胡*) ҳужум қилиш учун Шюнхэ дарёси бўйига юборди. Шунда *ҳунлар* (*ху/ху 胡*) чекинди. Кейинги йили [мил. авв. 108 й.] Кус (Гуши)га ҳужум қилиб, уни тор-мор келтирди. [Бундан аввал] Чжао Пуону 700 нафар енгил чавандозлар ҳамроҳлигида бориб, Крурон ҳукмдорини асирга олган эди. Ушбу воқеа [Хан] кўшинларининг кудратини намоиш қилибгина қолмасдан, Асуэн (Усун) ва Буюк Фарғона (Дай-юан) каби давлатларга таҳдид солди. Қайтиб келгандан кейин Чжао Пуону чжуо-йе-хоу¹¹⁶ унвонига сазовор бўлди¹¹⁷. Ванг Хуэй

¹¹⁵ Матннинг шу жойида берилган шарҳда Гуши давлати Чэши деб таъкидланган. Чэши эса ҳозирги Турфон вилоятидаги қадимги авлод номи бўлган.

¹¹⁶ Чжуо-йе-хоу (Zhuo-ye-hou 浞野侯) – чегара жойларида хизмат қилувчи лашкар бошлиқларига бериладиган унвон бўлиб, «олис чўл юрт ҳокими» маъносини англатади. Шу жойда «Сюй

бир неча марта элчилик вазифасини ўтаётганда, Крурон томонидан зарар кўрганини Тангри ўғлига маълум қилди. Тангри ўғли кўшин юбориб, [Крурон хукмдорини] жазоламоқчи бўлди. [Шу муносабат билан Ванг] Хуэйни Чжао Пуонуга ёрдамчи қилиб жазо сафарига юборишга фармон берди ¹¹⁸. /1143(1143)/14a/ [Ванг] Хуйга «салтанат тўраси» унвони берилди. Шундан сўнг Жючюандан Юймэн-гуангача харбий қоравулхоналар ташкил қилинди.

Асуэн (Усун 烏孫) [хукмдори] Хан маликасини [хотин қилиш] учун тўёна сифатида 1000 та от юборди. Хан [хонадони эса] ўз зотидан бўлган Жяндун хокими [Ванг] Жяннинг қизи малика Вэнг (Вэнгчжу)ни ¹¹⁹ асуэнлар [хукмдори] хотинликка юборди. Асуэн (усун)лар хукмдори (ванг) Кунмак (Кунмуо) [юборилган маликани] ўнг қўл хотин қилиб олди. *Хунлар* ҳам Кунмак (Кунмуо)га хотинлик учун малика юборишган экан, у уни сўл (чап) қўл хотин қилиб олди. Лекин Кунмак (Кунмуо) «мен қариб қолдим», деб набираси Цземцуони (Dziem-tsiwo 岑娶) ¹²⁰ Вэнгчжуга уйлантириш ҳақида фармон чиқарди. Асуэн (Усун) [давлати]да от кўп экан, бойлар қўлида 4-5 мингта от бор ¹²¹. Хан элчилари дастлаб Ансиек (Парфия)га келганда,

Гуангнинг ёзишича, бу Юанфэннинг (元封) учинчи йили эди», деб шарҳланган. Ушбу сана мил.авв. 108 йилга тўғри келади. Асл матнда Чжуоёе сўзи Чжао Пуонунинг исми сифатида ишлатилган ҳоллар учрайди.

¹¹⁷ Матндаги шарҳда мазкур воқеа Юнфэннинг 3 йили (мил.авв. 108 й.) содир бўлган, деб кўрсатилган.

¹¹⁸ Матннинг шу жойига оид шарҳида Кус (Гуши) хукмдори Юнфэннинг 4 йили (мил.авв. 107 й.) тутиб олинди, деб кўрсатилган.

¹¹⁹ Вэнгчжунинг исми Шижюнь (細君) бўлган [Тунгжян жиши бэнмуо («Муҳим тарихий воқеалар баёни»). 1-жилд, 2-к., 43-б.] .

¹²⁰ «Фарғона тазкираси»нинг уйғурча таржимасида ушбу шахснинг номи Санчур [Тарихий хотиралар. 505-б.], Н.Я.Бичуриннинг русча таржимасида Саньцзу, изоҳда Гуньхэйми деб ёзилган [Бичурин Н.Я. Собрание сведений... Алматинское изд. Т. 2. С.164]. «Тунгжян жиши бэнмуо» («Муҳим тарихий воқеалар баёни») номли манбада Кунмуонинг набираси Чинчюй деб аталган [Тунгжян жиши бэнмуо. 1-жилд, 2-к., 43-б.] .

¹²¹ Н.Я.Бичурин таржимасида бу маълумот курсив билан «В Усуни много лошадей, и богатые люди имеют от четырех до пяти тысяч голов», деб ёзилган [Бичурин Н.Я. Собрание сведений... Алматинское

маҳаллий ҳукмдор ўзининг лашкар бошлиғини¹²² 20 минг отлик билан шарқий чегарага юбориб, уларни кутиб олган эди. [Ушбу мамлакатнинг] шарқий чегараси унинг пойтахтидан бир неча минг *ли* (576 км) нарида жойлашган. Шимолга қараб юриб, у ерга етиб боргунча бир неча ўн шаҳардан ўтиш керак. [Ушбу шаҳарларда] аҳоли ниҳоятда кўп экан. Хан элчилари қайтганида, Хан [давлатининг] қанчалик катта эканлигини кўриш учун [Ансиек ҳукмдори] улар билан бирга ўз элчиларини юборган. [Ансиек элчилари] Хан [императорига] туяқуш тухуми ва Рим мамлакатидан¹²³ бўлган сеҳргарни совға сифатида юборган.

/1143(1143)/146/ Фарғона (Юан 宛)нинг ғарбидаги Шуандзием (Хоразм)¹²⁴, Даййик (Дайи 大益 – Тожик)¹²⁵,

изд. Т. 2. С. 164]. Унга берилган 8-шарҳда ушбу маълумот асл матнга қўшилган бўлса керак, деб таъкидланган, лекин уни қўшимча деб бўлмади, зеро биз таржима қилган аслият матнида ушбу маълумот мавжуд.

¹²² Н.Я.Бичуриннинг таржимасида лашкар бошлиқ ёки армия қўмондони (жян) деган сўз тушиб қолган [Бичурин Н.Я. Собрание сведений... Алматинское изд. Т. 2. С. 164].

¹²³ Рим мамлакати хитойча Лишюан (Лишян 黎軒) деб номланганлиги ҳақида асл матннинг 5б-бетига берилган шарҳда айтиб ўтилган. Айрим хитой манбаларида Лишюан атамаси қадимги ўкилишида Дайдзиен (Dai-dzien), замонавий талаффузда Дачин деб кўрсатилади [Тунгдян. 3-жилд. 2744-б.].

¹²⁴ Шуандзием (Shuandziem / Hunchian 驩潛) – Хоразм топонимининг қадимги хитой тилидаги транскрипциясидир. Н.Я.Бичуриннинг таржимасида у замонавий талаффуз билан «Хуань-цянь» деб ёзилган ва шарҳсиз қолдирилган. Шу сабабли Шуандзием айнан Хоразм эканлиги ва ўша даврда нисбатан кичик давлат ҳисобланганлиги билинмай қолган. Хоразмнинг қадимги хитойча транскрипцияси Шуандзием эканлиги ҳам ушбу топоним маҳаллий халқ тилида ҳозиргидан биров бошқача талаффуз этилганлигидан далолат беради. Эҳтимол, қадимда у Шаразм, Шахриазм деб талаффуз этилгандир.

¹²⁵ Даййик (Dai-iek) Тожик деб номланган кичик давлат. Мил. VII-VIII асрлардан сўнг бу сўзни ифодалаган иероглифлар «Дайи» деб ўқилган. Шундан кейин Дайи иероглифи «Тожик» сўзининг транскрипцияси эканлиги билинмай қолган. Н.Я.Бичурин таржимасида у «Да-и» шаклида ёзилган ва унга «ушбу мамлакат жойлашган ер номаълум», деб шарҳ берилган [Бичурин Н.Я. Собрание сведений... Алматинское изд. Т. 2. С. 165. 2-шарҳ]. Хитойнинг «Циюан» этимологик луғатида Тази, Тазиклар (Tazi, Taziks) форсларнинг таркибида бўлган бир қабиланинг номи бўлиб, у арабларгача бўлган даврда Дайдзиек (Dai-dziek) деб аталган. Араб

шарқидаги Қус (Гуши 姑師)¹²⁶, Жанмией (Хаими 扞采)¹²⁷, Сажат (Сушие 蘇薤)¹²⁸ каби кичик давлатларнинг ҳаммаси Хан императори (Тянзи – Тангри ўғли) хузурига элчилар юборди. Бундан император ниҳоятда хурсанд бўлди.

Хан элчилари дарёнинг¹²⁹ бошланган жойини кузатдилар. Дарё Хўтан (Ғивадян / Юйтян) [ёнидаги тоғ]дан бошланар экан. Ушбу тоғда қоштоши (нефрит) кўп экан. Хан элчилари тошдан олиб келдилар. Тангри ўғли қадимги хариталарни кўриб, ушбу дарё Кунлун¹³⁰ тоғидан бошланади, деб айтди.

халифалиги ташкил топганидан сўнг, Дайдзиек (Даши) ушбу халифанинг номи сифатида ишлатилган [Циюан. 625-б.]. «Тунгдян»да «Танг сулоласининг Юнхуэй даврида (Гаоцзунгнинг биринчи 5 йиллик даври – 650-655 йиллар) Дайдзиек (Даши) элчилар юборган.... Шунда ушбу давлатнинг ташкил топганига 34 йил бўлган эди», деб ёзилган [Тунгдян. 2-жилд. 2755-б.].

¹²⁶ Гуши (Gushi 姑師) топоними ифодаланган икки иероглиф замонавий ўқилиши Жиянши (Jien-shi) деб талаффуз этилган. Н.Я. Бичурин таржимасида у Гуши деб ёзилган [Бичурин Н.Я. Собрание сведений... Алматинское изд. Т. 2. С. 165]. «Фарғона тазкираси»нинг уйғурча таржимасида ушбу топоним «Қус» деб таржима қилинган. Аммо унинг «Қус» деб аталиши нимага асосланганлиги кўрсатилмаган. Эҳтимол, у XIX асрга оид атамадир. Бинобарин, Н.Я.Бичурин таржимасидаги «Гуши» айнан шу «Қус» сўзининг хитойча транскрипцияси эканлиги яққол кўриниб туради.

¹²⁷ Жанмией (Jan-miei, зам. ўқ. Ханми / Нан-ми 扞采), Н.Я.Бичурин таржимасида Ганьми, уйғурча таржимада «Дандан-ўйлуқ» деб кўрсатилган [Бичурин Н.Я. Собрание сведений... Алматинское изд. Т.2. С. 165; Тарихий хотиралар. 505-б.].

¹²⁸ Сажат (Sa-jat, Сужат, Su-jat, зам. ўқ. Сушие 蘇薤) Н.Я.Бичурин таржимасида «Сусие» деб талаффуз этилган. Ушбу матннинг уйғурча таржимасида «Киш» деб ёзилган.

¹²⁹ Матнда дарёнинг номи ёзилмаган. Аммо «Фарғона тазкираси»нинг Н.Я.Бичурин ва уйғур олимлари қилган таржималарда ушбу дарё асосиз равишда «Желтая река», «Хуангхэ дарёси», деб кўрсатилган [Бичурин Н.Я. Собрание сведений... Алматинское изд. Т. 2. С. 165; Тарихий хотиралар. 505-б.]. Агар матндаги номсиз дарё Хуангхэ дарёси деб қабул қилинса, унда у Шарқий Туркистоннинг жанубидаги Кунлун (Кўйинлун) тоғидан бошланган бўлиб чиқади. Лекин бу ҳақиқатдан йироқ. Хўтан ёнидаги Кунлун тоғидан бошланган дарё Торим дарёси ҳисобланади.

¹³⁰ Матндаги Кунлун тоғи ҳозирги ХХР Гансу ўлкаси худудидаги Жючюань ноҳиясининг жануби-ғарбида жойлашган [Цихай. 1385-б.].

Шу чоғларда император [У-ди] денгиз бўйларини кўздан кечириш учун бир неча марта сафарга чиққан эди. Ҳар гал сафарга отланганида, у чет эллик меҳмонларни ўзи билан бирга олиб бориб, аҳолиси кўп, обод ерларни кўрсатар эди. Уларга кўп миқдорда қимматбаҳо моллар ва матолар инъом келтириб, нозу-неъматлар билан меҳмон қилиб, Хан [давлати]нинг бой ва куч-қудратли эканлигини намоиш этар эди. Сафар жараёнида яхши мусиқа, ўйин ва ғаройиб буюмларни кўрсатар, буларни кўрувчи томошабинларнинг кўплигини билан мақтанарди. Император меҳмонларни мукофотлаш, шоҳона зиёфат ўтказиш, хазиналардаги бойликларни кўрсатиш билан Хан [давлати]нинг буюк давлат эканлигига ишонтиришга ҳаракат қилар эди. /1143(1143)/15a/ Шу замонда сеҳргарлар ва цирк ўйинчиларининг маҳорати кундан-кунга юксалган эди. Шимоли-ғарбидаги хорижий давлатлар элчиларининг келиб-кетиши ҳам фаоллашган эди.

[Аммо] Фарғона (Юан)нинг ғарбидаги [давлатлар] Хан мамлакати йироқда жойлашган, деб ўйлаб, ахлоқона такаббурлик қилди. Совға-салом инъом қилиш ва меҳр-шафқат кўрсатиш йўли билан уларни итоатга даъват қилиб бўлмади¹³¹. Асуэн (Усун)нинг ғарбидан Ансиек (Парфия)гача бўлган [худудда жойлашган] давлатлар *хунларга* яқин эди. Бунинг устига *хунлар* рузиеликларга таъсир кўрсатиб турар эди. *Хунлар* юборган элчилар Тангрикут номидан битилган бир парча хатни кўрсатса, ҳамма давлатлар уларга озиқ-овқат бермасликка ва қийин аҳволга тушириб қўйишга журъат этолмас эди. Лекин Хан элчилари озиқ-овқатни пул ва ипак матолар эвазига сотиб олар эди. Минишга бирорта ҳайвон сотиб олмаса, пиёда қолар эди. Бундай аҳволнинг юзага келиши [мазкур давлатларнинг] Хандан йироқлиги ва Хан [давлати]нинг [зарур нарсаларни] сотиб олиш учун ишлатадиган бойлиги борлиги билан боғлиқ эди. [Бундан ташқари], улар Хан элчиларини яхши кутиб олиб, *хунларни* ранжитиб қўйишдан қўрқар эди.

¹³¹ «Уларни совға-салом инъом қилиш ва меҳр-шафқат кўрсатиш йўли билан итоатга даъват қилиб бўлмади», деган гап Н.Я.Бичурин таржимасида тушиб қолган [Бичурин. Н.Я. Собрание сведений... Московское изд. Т. 2. С. 161].

Фарғона (Юан) атрофида¹³² узум (путао 葡萄)дан май ишлаб чиқаради, бойлари 10 минг пуддан (дан¹³³) ортиқ май сақлашади. [Ушбу май] бир неча ўн йил турса ҳам бузилмайди¹³⁴. [Бу давлатларнинг одамлари] май ичади, отлари беда ейди. Хан элчилари уларнинг уруғини олиб келган эди. Самовий отлар (тянма 天馬)ни кўпайтириш мақсадида Тангри ўғли [Хан императори] беда ва узум уруғини ҳосилдор ерларга эктирди.

/1143(1143)/156/ Чет эл элчилари келганда, уларнинг кўпчилиги саройдан чиқиб, атрофдаги узум (путао) ва бедазорларни (mushü 苜蓿) айланиб кузатадиган бўлди.

Буюк Фарғона (Дай-юан)нинг ғарбидан Парфия (Ансиек / Анши) давлатигача бўлган мамлакатларнинг урф-одатлари яқин, тиллари бир-бирига ўхшамасада, бири иккинчисининг тилини билади. Бу давлатлардаги одамлар чуқуркўз, серсоқол бўлиб, савдогарчиликка моҳир, савдолашишга уста. Уларнинг одатига кўра, аёллар кадрланади. Эрлари аёлларининг сўзлари бўйича иш тутади.

Бу ерда [Фарғона мамлакатада] ипакни бўяшмайди (其地无丝漆)¹³⁵, темирдан идиш-товоқ ясашмайди (不知鑄錢器)¹³⁶.

¹³² Асл матнда «Юан зуою» (宛左右) ёзилган бўлиб, унинг сўзма-сўз таржимаси «Фарғонанинг шарқий ва ғарбий томонида» маъносини англатади.

¹³³ Хитойча бир «дан» 103,6 литрга яқин.

¹³⁴ Милоддан аввалги II асрда Хитойда дондан спиртли ичимлик ишлаб чиқарилган. У хитой тилида «жю» (ароқ маъносини англатади) деб номланган. Аммо уни узоқ вақт сақлаш мумкин бўлмаган. Шунинг учун Чжан Чян Фарғонадаги узумдан тайёрланган майнинг узоқ йиллар давомида сақласа ҳам, бузилмаслиги масаласига алоҳида эътибор берган [Лю Йингшэнг. Силу вэнхуа – цаоюан жуан (Ипак йўли маданияти яйлов йўлига оид жилд). Чжэжянг, 1996. 150-б.].

¹³⁵ Н.Я.Бичурин ушбу маълумотни «В тамошних странах нет ни шелка, ни лака» («у мамлакатларда ипак ҳам, лак ҳам йўк»), деб таржима қилган [Бичурин Н.Я. Собрание сведений... Алматинское изд. Т. 2. С. 166]. Н.В.Кюнер «Бу мамлакатларда ипак ва лак умуман йўк» («Эти страны совсем не имеют шелка и лака»), деб таржима қилган [Кюнер Н.В. Китайские известия о народах... С. 122]. Уйғурча таржимада ҳам маълумот шундай мазмунга эга [Тарихий хотиралар. 507-б.]. Аммо хитой элчиси Чжан Чян Фарғонага келганида, унинг ғарбидаги мамлакатларда ипак йўк эди, деган маълумот ҳақиқатга тўғри

[Ғарбий мамлакатларга келиб] вафот этиб қолган Хан элчиларининг навкарлари асир тушишган. Бу асирлар ҳарбий курул ясашни [махаллий халққа] ўргатган. Хан [мамлакатидан

келмайди. Бинобарин, Сополлитепа ва Фарғонада топилган ипак мато бўлаклари ва бошқа ашёвий далиллар бу ерларда ипак матоларнинг тўқилганлигидан дарак беради [Бу ҳақда қаранг: *Асқаров А. А.* Аждодларимиз ҳунари, «Фан ва турмуш» 1984, 1 сон, 8-б.; *Ўша муаллифнинг.* Древнеземледельческая культура эпохи бронзы Юга Узбекистана. Ташкент, 1977. С. 126; *Ўша муаллифнинг.* Сапаллитепа, Ташкент, 1973. С. 134].

Бундан ташқари, мил. II асрда яшаган грек олими Дионисий Периегим Ўзбекистон ва унинг шарқда пахта етиштирилганлиги ва ўсимликдан бўёқ ишлаб чиқарилиб, мато бўялганлиги ҳақида маълумот беради [Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. Очерки истории. М. 1988, С.193]. Демак, Чжанг Чян Фарғонага борган вақтда, яъни мил.авв. II асрда бу жойда бўёқ ишлаб чиқарилган. Аммо хитойликлар қадрлаган сариқ бўёқ ўша даврда бу минтақага етиб келмаган бўлиши мумкин. Эҳтимол, улар ипакни рангли, жилвадор қилиб кўрсатадиган айнан ўша махсус бўёқнинг йўқлигини назарда тутганлар. Бинобарин, «Ханшу»да «Ушбу замин [Фарғона]да ҳамма ипакни бўяр экан (чиди же цичи 其地皆丝漆), деб ёзилган [Ханшу. 2322(1164)-б.].

¹³⁶ Матндаги «темирдан идиш-товоқ ясамайди», деган маълумотни Н.Я.Бичурин «танга ва идиш-товоқ қуйишни билмайди» («не умели отливать ни монеты, ни посуду»), деб келтирган [*Бичурин Н.Я.* Собрание сведений... Московское изд. Т. 2. С. 162]. Н.В.Кюнер ҳам бу маълумотни шу маънода «не умеют отливать монеты и посуду», деб таржима қилган [*Кюнер Н.В.* Китайские известия о народах... С. 122]. Ушбу таржималардан келиб чиққанда, Фарғона ғарбидаги давлатларда темирчилик, яъни металл эритиш ва уни қайта ишлаш санъати бўлмаган. Бу ҳақиқатга тўғри келмайди. Бизнинг таржимамизга асос бўлаётган асл матнда айнан шу маълумотга шарҳ берилган. Унда пул, танга маъносини билдирувчи «чян» (錢) иероглифини «тие» (鐵) деб ўқиш лозим, дейилган. «Тие» иероглифи темир маъносини билдиради. Темир эса осон занглайдиган металл бўлганлиги сабабли, маҳаллий халқ ундан идиш-товоқ ясамаганлиги мантиқан тўғри. Буни археологик маълумотлар ҳам тасдиқлайди. Иккинчи асос – Н.Я.Бичурин ва Н.В.Кюнер таржималарида «отливать» маъносида келган «шу» (鑄) иероглифи қадим замонда олтин эритиб, маълум бир шаклдаги қолипга қуйиш, металлга ишлов бериш маъносида ишлатилган. Шунинг учун биз кўрсатилган маълумотни «темирдан идиш-товоқ ясамайди», деб таржима қилишни тўғри топдик.

келтирилган] олтин-кумушларини пул сифатида кўришмай, улардан идиш-товоқ ясашган.

Ғарбга элчилар кўп юборилган бўлсада, уларга ҳамроҳ бўлганларнинг сони кўп эмас эди. Элчиларга эргашиб бориш истагини билдирганлар Тангри ўғли (Тянзи)га хушомад қилиб, «Фарғона (Юан)да яхши отлар бор, Риейшией (Эрши) ¹³⁷ шахрида боқилади, Хан [уларни] элчиларига кўрсатмайди», деб айтдилар. Буни эшитиб, Тангри ўғлида Фарғона отларига (Юанма 宛馬) қизиқиш пайдо бўлди. [Шундан сўнг у] кўп олтин ва олтиндан ясалган от ҳайкалчаси билан паҳлавон Чэ Линг ва бошқаларни юбориб, /1144(1144)/16a/ Фарғона хукмдоридан (Юан ванг) Риейшией (Эрши) шахридаги зотли отлардан сотиб олмоқчи бўлди. Фарғона давлати (Юан-гуо) [хукмдори] Хан [мамлакати]нинг совғаларидан мамнун бўлди, лекин [у вазирлари билан] ўзаро маслаҳатлашиб, Хан биздан узокда, Шўркўл [йўли]дан [ўтишда] кўнгилсизликлар юз бериши муқаррардир. Унинг шимолидан юрса, *хунлар* (ху / ху 胡) хужумига дуч келади, жанубида эса сув ва ўт-хашак етишмайди. Очлик ва сувсизликка дуч келиш тез-тез учраб турадиган ҳолат. Бир неча юз киши ҳамроҳлигида сафар қилган Хан элчилари бундай ҳолатда одамларининг ярмидан жудо бўлган. [Шундай шароитда Хан давлатининг] катта қўшини етиб кела оладими? Бизга [Хан давлати] нима аломат кўрсатиши мумкин? Қолаверса, Риейшией (Эрши) отлари Фарғона

¹³⁷ Бернштам А.Н. Эрши шахрини Андижон вилоятининг Марҳамат туманидаги Марҳамат қишлоғида жойлашган шахар харобасига тенглаштирган. Шу билан бирга у Эршини «Арист» деб номланган қабила номининг хитойча талаффузидир, деб билган [Бернштам А.Н. Древняя Фергана. Ташкент, 1951. С. 11]. А.А.Аскаронинг охириги даврда нашр этган мақоласида Эрши Ошга яқин бўлган Марҳаматдаги Мингтепасига тўғри келиши айtilган [Аскарон А.А. Марҳаматга ташриф ва Эрши мудофааси ҳақида мулоҳазалар // Археология Узбекистана. Самарканд, 2010. С. 151]. Бизнинг фикримизча, Эрши ҳозирги Ошга тўғри келади [Ходжаев А. Можно ли считать Эрши столицей древнего государства Фергана? // O'zbekiston tarixi. № 2. 2010. С. 63-73]. А.А. Анарбаевнинг сўнгги тадқиқотларида бу фикр тўғри эканлиги таъкидланган [Анарбаев А.А. Еще раз о локализации столичных городов Ферганы (Давань-Дайюань) и некоторые спорные вопросы, связанные с ними // Археология Узбекистана. Самарканд, 2010. С. 65-71].

(Юан)нинг бебаҳо отларидир, деб ўйлаб, Хан элчисининг таклифини қабул қилмади. Хан элчиси ғазаб билан сўкиниб, олтин от ҳайкалчасини иргитиб ташлаб чиқиб кетади. Фарғона (Юан)нинг зодагонлари [элчининг бу қилмишидан] хафа бўлдилар ва Хан элчиси бизни менсимасди деб, /1144(1144)/166/ [Фарғона давлатининг] шарқий томонидаги Ўзган (Йивечэнг)¹³⁸ ҳокимига Хан элчисини ўлдириб, нарсаларини тортиб олишни буюрдилар¹³⁹.

Буни эшитган Тангри ўғли¹⁴⁰ қаттиқ ғазабланди. Илгари Фарғона (Юан)га элчи бўлиб борган Яо Дингхан ва бошқалар

¹³⁸ Йивечэнг (Юйчэнг 郁成) ҳозирги Ўзганга тўғри келиши хитой олимлари тадқиқотларида ҳам таъкидланган [Шиюй диминг каолу. 1141-б.]. Ўзбекистон олими А.А.Анарбаевнинг ёзишича, Эйлатан шаҳрига таққослаш мумкин [Анарбаев А.А. Еще раз о локализации столичных городов Ферганы (Давань-Дайюань) и некоторые спорные вопросы, связанные с ними // Археология Узбекистана. Самарканд, 2010. С. 70].

¹³⁹ Юан Шунинг «Тунгжян жиши бэнмуо» («Мухим тарихий воқеалар баёни») номли асарида бу маълумот «Сўнгра мазкур зотлар Хан элчиларини ўз юртларига қайтариб юбордилар. Шунинг билан бирга улар ўзларининг шарқий томонидаги Йивечэнг шаҳри ҳукмдорига хан элчиларига хуфиёна хужум қилиб, уларни бир ёкли қилишни ва мол-мулкларини тортиб олишни буюрганлар», деб зикр этилган [Юан Шу. Тунгжян жиши бэнмуо. 8 жилддан иборат, факсимиле нашри, Шангхай, 1955. 1-жилд, 2-қ., 44-б.]. Н.Я.Бичурин таржимасида ҳам маълумот шу мазмунга эга [Бичурин Н.Я. Собрание сведений... Московское изд. Т. 2. 162]. Аммо унда мантиққа хилоф бир қатор фикрлар мавжуд. Биринчидан, Хан элчиси олтин от ҳайкалчасини иргитиб, чиқиб кетганидан кейин Фарғона зодагонларининг ўз тилларида қилган суҳбатини эшитиши ва бу суҳбатнинг мазмунини тушуниши мумкинлиги шубҳа туғдиради. Иккинчидан, манбада Хан элчиси Чилин айнан Фарғона давлати зодагонлари буйруғи билан ўлдирилганлигини исботловчи аниқ маълумот йўқ. Учинчидан, Хан элчиси номаълум қароқчилар томонидан ўлдирилган ва унинг ёнидаги бойликлар талон-торож қилингандир. Тўртинчидан, Хан элчиси Чилин ўзининг ҳамроҳлари томонидан ўлдирилиб, мол-дунёси ўзлаштириб олингандир. Бу ҳолда улар ўзларини оқлаш учун Хитой ҳоконига фарғоналик зодагонлар ўлдирди ва молларни талади, деб тухмат қилиши табиий. Бешинчидан, Хан элчиларини, жумладан Чжанг Чянни ҳурмат ва иззат билан кутиб олган Фарғона ҳукмдори Чилиннинг қўполлиги туфайли Катта давлат билан муносабатни бузиши мумкинлиги мантиққа тўғри келмайди. Шунинг учун матнда Хан элчиси ўлдирилганлиги ва таланганлиги ҳақидаги маълумотни аниқ ва асосли, деб бўлмайди.

¹⁴⁰ Хан императори кўзда тутилади.

императорга: «Фарғона (Юан)нинг кўшинлари ожиз. Уч минг нафар ўқ-ёй отувчи қобилиятли Хан лашкарлари уларни асирга тушириб олиши ва Фарғона (Юан)ни тор-мор қилиши мумкин», дедилар. Тангри ўғли илгари чжуо-йе-хоу¹⁴¹ Чжао Пуонуни Крурон (Лоулан)га хужум қилиш учун юборганида, у 700 отлиқ аскар билан ушбу давлатга бориб, унинг ҳукмдорини асирга олган ва Хан ҳокимиятини ўрнатган эди», деб айтдилар. [Бу гапдан У-ди] мамнун бўлиб, кичик канизаги Ли Шининг акаси Ли Гуанглини¹⁴² Риейшией (Эрши) кўмондони (Риейшией цангкивен, ҳозирги талаффузда Эрши жянгцзюн)¹⁴³ этиб тайинлаб, уни [Хан

¹⁴¹ Юқорида айтиб ўтилганидек, чжуо-йе-хоу (浞野侯) – унвон номи бўлиб, у олис чўл юрт ҳокими маъносини англатади.

¹⁴² Ли Гуангли (李廣利, 李广利 – туғилган йили номаълум, мил.авв. 88 йилда оламдан ўтган) – ҳозирги Хитой Халқ Республикасининг Шанши ўлкасидаги Хуайли вилоятида ҳарбийлар оиласида туғилган. Милоддан аввалги 166 йилдан бошлаб узоқ йилларга чўзилган хунларга қарши урушда қатнашган ва шу жараёнда ўзини Хан сулоласига содиқ моҳир чавандоз ва мерган жангчи сифатида кўрсатган. Ғарбий Хан (Ши-Хан) империясининг Қадимий Фарғона давлатига қарши амалга оширган урушида унинг кўшинларига етакчилик қилган. Унинг имкониятларидан фойдаланиш мақсадида император уни ўз кўшинларга кўмондон этиб тайинлаган ва «Эрши жянгцзюн» (Эршига юборилган кўшин кўмондони) унвонини берган. Шундан кейин бу унвон унинг исмига айланиб қолган. Уруш якунлангандан сўнг у хунларга қарши ҳарбий юришларга сафарбар этилган ва шу юришларда ўлдирилган.

Ли Гуанглининг император У-ди эътиборига тушишига маълум даражада унинг опасининг қўллаб-қувватлаши сабаб бўлган. Чунки унинг опаси Ли-хоним мил.авв. 140-85 йилларда тахтда ўтирган Хан императорининг жорияси бўлган эди. Унинг Ғарбий Хан саройидаги обрў-эътибори опасининг таъсири билан бевосита боғлиқ бўлган. Ғарбий Хан сулоласига кўрсатган хизмати учун «Ханшу»нинг йирик шахслар ҳаёти ва фаолиятига бағишланган қисмидан унга бағишланган махсус боб ажратилган. Ушбу боб Н.Я.Бичурин таржималарида учрамайди. Уйғурча таржимада келтирилган [Тарихий хотиралар. 369-386-б.].

¹⁴³ Хитойчадан уйғур тилига «кўмондон» сўзи сангун деб таржима қилинган. Қадимда Хитой ҳукмдорлари бирор жойга кўшин юбориб, уруш қилмоқчи бўлганида, кўшинга бошчилик қиладиган кишига ҳарбий кўмондон (цзянцзюн) унвонини забт этилажак жойнинг номини қўшган ҳолда берганлар. Фарғона давлатида от боқиладиган жой Эрши бўлганлиги сабабли Ли Гуанглига инъом этган

сулоласига] итоат қилдирилган давлатлар ҳисобидан 6 минг чавандоз ва ҳар қайси вилоят ва бекликлардан йиғилган бир неча ўн минг безори ёшлардан ташкил топган [қўшин]га бошлиқ қилиб, Фарғона (Юан)га юриш қилишга юборди. [Юкланган вазифага кўра, Ли Гуангли] Риейшией (Эрши) шахрига етиб бориб, у ердаги тулпор отларни қўлга киритиши лозим эди. Шунинг учун [Ли Гуангли] Риейшией кўмондони (Эрши жянгжюн 貳師將軍) деб номланган.

Чжао Шичэнг қўшиннинг олдинги сафларининг бошлиғи, собиқ Хоу салтанатининг ҳукмдори Ванг Хуэй йўлбошловчи этиб тайинланди. Ли Дуога лашкар бошлиғи лавозимини бериб, унга қўшиннинг ҳарбий [таъминот] ишларини бошқариш вазифасини юклади. [Ушбу воқеа] Тайчу [даври]нинг ¹⁴⁴ биринчи йили (мил. авв. 104 йил) содир бўлган эди. [Шу йили Хитой] чегарасининг шарқида юз берган чигиртка офати ғарб томондаги /1144(1144)/17a/ Дунхуанггача тарқалган эди.

Риейшией (Эрши) кўмондони [Ли Гуангли]нинг қўшинлари ғарбда Лобнор (Яншуй)дан ўтганидан кейин, йўлдаги кичик давлатлар шахарни қаттиқ мудофаа қилиб, уларга озиқ-овқат беришмади. Хан кўшини хужум қилиб, шахарни қўлга ололмади, [уларни] забт этганида озиқ-овқатга эга бўлар эди. [Кичик давлатларни] эгаллаб ололмаганидан сўнг, [Хан кўшини] бир неча кунлик йўл юриб, Ўзган (Йивечэнг 郁成) шахрига етиб борди. [Шунда улар] сафида атиги бир неча минг аскар қолган эди. Хан лашкарлари очлик ва чарчоқ ҳолатидан чиққанидан сўнг, Ўзган (Йивечэнг)га хужум қилишди. Ўзганга катта шикаст етказилди, [аммо Хан кўшини томонидан] кўп одам ўлди ва ярадор бўлди. [Шундан сўнг] Риейшией (Эрши) кўмондони [Ли Гуангли] Ли Дуо ва [Чжао] Шичэнг билан кенгашиб, Ўзган (Йивечэнг 郁成)ни ололмадик, улар ҳукмдорининг пойтахти (вангду 王都)ни қандай оламиз, деган фикрга келишди.

лавозимининг олдига Эрши сўзини қўшган. Кейинги даврда бу лавозим унинг иккинчи исми сифатида ҳам ишлатилган.

¹⁴⁴ Тайчу (太初) – Хан сулоласи хоқони У-ди ҳукмронлигининг мил.авв. 104-101 йилларига берилган ном. У юксалишнинг ёки буюкликнинг бошланиш даври маъносини англатади. Ушбу хоқоннинг тахтда ўтирган даври мил.авв. 140-85 йилларга тўғри келади.

Шундан кейин қолган лашкарларини орқага қайтариб олиб кетди. Бу орада борди-келди бўлиб, икки йил вақт кетди. Дунхуангга қайтиб келганида, Хан лашкарларининг сони бирикки баробар камайиб кетган эди. [Риейшией (Эрши) кўмондони Ли Гуангли] император хузурига ўз вакили орқали «йўл узоқ экан, озиқ-овқат етишмади, лашкарлар жанг қилишдан кўркмади, лекин очлик уларни ҳолдан тойдирди. Унинг устига, одамларимиз оз қолганлиги туфайли Фарғона (Юан)га юриш қилишнинг иложи бўлмади. Шу боис ҳозирча чекиниб, кўшин тўплаб, [Фарғонага] қайтадан юриш қилишни лозим топдик», деган мазмунда мактуб жўнатди. Буни эшитган Тангри ўғли қаттиқ ғазабланиб, Юймэн чегара қоровулхонасига одам юборди, [Риейшией (Эрши) кўмондони Ли Гуангли]га Юймэн¹⁴⁵ чегара чизигидан киришга журъат этган саркардаларнинг ўлим жазосига маҳкум этилишини уқтирди. Риейшией

¹⁴⁵ Юймэн – хитой манба ва адабиётларида Юймэн-гуан (玉門關, зам. ёз.玉门关), яъни қоштоши чегара дарвозаси ёки қоровулхонаси деб номланади. Дунхуанг шаҳридан 80 км шимоли-ғарбда, чўл ерда жойлашган. Юймэннинг луғавий маъноси «Қош (нефрит) тоши дарвозаси»ни англатади, гуан – чегарадан ўтадиган жой демакдир. Қадимий хитой манбаларининг маълумотларига қараганда, бундан бир неча минг йил илгари Хўтандан қадимий Хитой шаҳарларига нефрит тошларини (қош тоши) ва ундан ясалган буюмларни олиб бориб сотишган. Бунинг учун савдогарлар мазкур чегара дарвозасидан ўтишган. Шунга кўра, хитойликлар бу жойни «Юймэн» («Қош тоши дарвозаси») деб аташган. Ғарбий Хан давлатининг ҳокони (мил.авв. 140-85) даврида бу ерда қоровулхона қуриш муносабати билан анча мустаҳкам бўлган қалъа барпо этилган ва у «Юймэн-чэнг» («Қош тоши дарвоза қалъаси») деб аталган. Қалъа кўп марта қайта қурилган ва таъмирланганлиги туфайли ҳозиргача яхши сақланиб қолган.

Юймэн қалъаси узунчоқ тўртбурчак шаклида бўлиб, унинг умумий майдони 633 кв. м га тенг. Шарқдан ғарбга қараб қурилган деворнинг узунлиги 24 м, жанубдан шимолга қараб қурилган деворнинг узунлиги эса 26, 4 мга тенг. Деворларнинг баландлиги 9,7 м. Қалъанинг ғарбий ва шимолий деворларида биттадан дарвоза очилган. Шимолий дарвоза олдидан қадимги Хитойдан ғарб томонга борадиган йўл ўтган. Ушбу дарвозадан 100 м га яқин ердан «Сули-хэ» деб номланган ариқ ўтган. Хитой манбаларида қадимий Хитойдан Юймэн орқали ғарб томонга кетадиган йўл шимолий йўл (бэйлу) деб аталган [Чжунггуо мингшэнг цидян. 1053-б. ; Циюан. 1617-б.].

(Эрши) [қўмондони Ли Гуангли] кўрқиб, Дунгхуанда туриб қолди.

Шу йил ёзда Хан [сулоласининг] олис юртга юборилган /1144(1144)/176/ 20 минг кишидан иборат қўшини (чжуо-йе чжи-бинг 浞野之兵) хунлар (кунна /шюнгну) томонидан йўқ қилинди¹⁴⁶. [Шундай вазиятда] саройдаги вазирлар Фарғонага хужум қилишни тўхтатиб, бутун куч билан хунлар (ху / ху 胡)га зарба бериш ҳақида таклиф киритдилар. Лекин Тангри ўғли Фарғона (Юан)га жазо юриши қилиш ҳақида фармойиш бериб қўйган эди, [у] Фарғона (Юан)дек кичик бир давлатни қўлга ололмасак, Бактрия (Дайғиа / Дашя) ва унинг атрофидаги давлатлар Хан [давлати]ни менсимай қўяди, Фарғона (Юан)нинг зотли отлари ҳам қўлга киритилмайди, Асуэн (Усун, Уйсун), Бугур (Лунтоу)¹⁴⁷ каби давлатлар Хан элчиларини ҳурмат қилмай қўяди, хорижликларга кулги бўлиб қоламиз, деб Фарғона (Юан)га юриш қилиш ҳақидаги қароридан қайтмади. Бу қарорни маъқул топмаган Дэнг Гуанг ва бошқалар жазоланди. Бир йил давомида қамоқ жазосини ўтаётган жинойтчилар, қонунбузарлик қилган ёшлар ва чегара вилоятлардаги отлик аскарлардан иборат 60 минг киши, 50 нафардан ортиқ ҳарбий амалдорлар [Фарғонага юриш қилиш учун] сафарбар этилиб, Дунхуангдан жўнатилади. Ўз ихтиёри билан [уларга] қўшилиб кетаётганлар бу таркибга кирмади. Бутун дунёни ҳайратга солган Фарғона (Юан) юриши учун 100 минг қорамол, 30 мингдан ортиқ от, бир неча ўн мингга яқин эшак,

¹⁴⁶ Аслиятнинг шу жойида келтирилган изоҳда «Шюй Гуангнинг баён этишича, Тайчу даврининг иккинчи йили (мил.авв. 103 й.) Жюнжи қўмондони (Жюнжи жангжюн 浚稽將軍) этиб тайинланган Чжао Пуону 20 минг кишидан иборат қўшин билан хунларга хужум қилиб, қайтиб келмади», деб ёзиб қўйилган. Ушбу изоҳдаги Жюнжи Монголиядаги Тула ва Орхон дарёси оралиғидаги тоғ номидир [Чжунггуо гужин диминг дацидьян (Хитойнинг қадимдан ҳозиргача бўлган давр топонимлари луғати). Шангхай, 1930. 719-б].

¹⁴⁷ Бугур (Лунтоу 侖頭) – Шарқий Туркистоннинг ғарбий қисмидаги Қорашаҳар билан Кучар ўртасида бир жойнинг номи, Юйгу (玉古) деб ҳам транскрипция қилинади. Ҳозир у хитой тилида Лунтай деб аталади. Хан қўшинларининг хужумига қадар у мустақил давлат бўлган [Цихай. 311-б.]. Уйғур тилида қадимги номи сақланиб қолган.

хачир ва туялар, уларга етарли даражада ем-хашак, [кўшин учун] курул-яроғлар ажратилди.

Фарғонанинг пойтахтида (Юан вангчэнг 宛王城) кудук бўлмаганлиги туфайли [шаҳар аҳолиси] ичимлик суви билан шаҳар ташқарисидан оқиб келадиган ариқлар орқали таъминланар экан. Шунинг учун у ерга сув иншоотларини биладиганларни юбориб, уларга сув йўлини тўсиб, шаҳарни сувсиз қолдириш вазифаси юкланди. /1145(1145)/18a/ Циэудзиван (Tsiəu-dziwan 酒泉 зам. ўқ. Жючюан), Тиангйиак (Tiang-yiak 张掖, зам. ўқ. Чжангйе), унинг шимолидаги Кияйен (Kiyayen, Kiyajiyen 居延, зам. ўқ. Жюйян), Шиэуда (Shiəu-da 休屠, зам. ўқ. Шюту) каби жойларда¹⁴⁸ орқа саф ҳимоячилари сифатида 180 минг кишидан иборат кўшин жойлаштирилди ва уларга Жючюанни ҳимоя қилиш топширилди. Мамлакат бўйича ҳарбий хизмат ўташга лойиқ бўлган етти табақа¹⁴⁹ вакиллари сафарбар қилинди. Улар озиқ-овқат ва ем-хашак жойланган қопларни араваларга юклаб, Риейшией (Эрши) кўмондони Ли Гуанглига узлуксиз етказиб бериб туриши керак эди. Дунхуангга етиб келганда, отларни яхши биладиган икки киши топиб, уларга отбоқарлар бошлиғи (чжичюй-сяовэй 執驅校尉) лавозими берилди, зеро Фарғона (Юан)ни эгаллангандан сўнг, улар зотли отларни танлаб олиши керак бўлар эди.

Риейшией (Эрши)га иккинчи марта юриш қилинганда лашкарлар сони кўп бўлганлиги учун йўлдаги майда

¹⁴⁸ Жючюан (酒泉), Чжангйе (张掖), Жюян (居延, ҳозирги Увей), Шюту (休屠) каби топонимларнинг қадимги хитойча талаффузи уларнинг хитойлар юртига ва тилига хос жой номлари эмаслигини яққол кўрсатиб туради. Улар ўз даврида Хэши йўлагининг (ҳозирги ХХРнинг Гансу ўлкаси) ғарбий қисмидаги жанубдан шимолга қараб оқадиган Риак-шуй (Riak-shui 弱水 зам. ўқ. Рўшуй) дарёси бўйида жойлашган муҳим стратегик аҳамиятга эга шаҳарлар бўлган. Хан империясидан олдин бу жойлар *гуз-ерликлар* (*рузиеликлар / юэчжи*)га, сўнгра хунларга тегишли бўлган. Мил.авв. II асрнинг иккинчи ярмида бу жойлар Ғарбий Хан империяси томонидан босиб олинган. [Шиюй тунгши. 50-51-б.; Тарихий хотиралар. 529-б.]

¹⁴⁹ Аслиятда келтирилган шарҳда ушбу 7 табақа қамоқ жазосига маҳкум этилганлар ва қочоқлар, хотинларининг уйига бориб яшаётганлар, савдогарлар, шаҳар аҳолиси, ота-оналари ҳисобига яшайдиган шаҳарликлар, ота-онани боқиш мажбуриятидан бош тортганлар, уй-жойсизлардан иборат бўлган.

давлатлар уларни кутиб олмасликка ва озиқ-овқат билан таъминламасликка журъат этмади. Бугурда Хан кўшинлари қаршиликка учради ва бу ерда бир неча кун давомида жанг бўлди, қаршилик кўрсатганлар қириб ташланди.

Шундан сўнг 30 минг нафар Хан лашкарлари ғарб томонга қараб қаршиликка учрамасдан, Фарғона шаҳри (Юан-чэнг 宛城)га тинч-омон етиб борди. Фарғона (Юан) жанчилари Хан лашкарларига қаршилик кўрсатдилар. Лекин Хан лашкарлари ўқ-ёй отиб, уларни чекинтирди. Фарғона (юан)ликлар шаҳарга кириб олиб, уни жиддий мудофаа қилдилар. Риейшией (Эрши) [қўмондони] аввалига /1145(1145)/186/ Ўзган (Йивечэнг 郁成) шаҳрига хужум қилмоқчи бўлган эди, лекин бунга кўп вақт кетишини ва фарғоналиклар бирорта ҳийла ишлатиб қолиши мумкинлигини ўйлаб, аввал Фарғона [(Юан 宛) шаҳри]га келиб, у ерда шаҳарга кирадиган сув манбаини бошқа томонга бурди. Сувсиз қолган Фарғона [(Юан 宛) шаҳри]нинг аҳолиси қийин аҳволга тушиб қолди. [Шундан сўнг ханликлар] шаҳарни қамалга олиб, 40 кун давомида унга хужум қилиб, шаҳарнинг ташқи қисмини бузиб ташлади. Фарғона (Юан 宛) [шаҳри] зодагонларидан бўлмиш паҳлавон Цянмей (Tsianmei) Жонбей асирга олинди. Фарғоналиклар қаттиқ хафа бўлиб, ички шаҳарга чекиндилар.

Фарғона (Юан) зодагонлари ўзаро кенгашиб, «Ханликлар Фарғонага хужум қилишининг сабаби ҳукмдоримиз Миукуа (Миукоа, зам. ўқ. Wugua)нинг тулпорларни яшириб, Хан элчисини ўлдирганлигидадир. Агар биз унинг ўзини ўлдириб, тулпорларни чиқариб берсак, Хан кўшинлари қайтиши мумкин. Агар қайтмаса, охирги бир томчи қонимиз қолгунча, бор кучимиз билан жанг қиламиз», деган фикрига келдилар ва биргалашиб Мекўани ўлдирдилар. Сўнг Риейшией (Эрши) [қўмондони Ли Гуангли] хузурига одам юбориб, унга ҳукмдорнинг бошини тақдим этгач, «Хан биз билан уруш қилмаса, биз яхши отларни чиқариб берамиз, ўзингиз танлаб оласиз, озиқ-овқат берамиз; агар гапларимизга кулоқ солмасанглар, барча тулпорларни ўлдириб ташлаймиз; [бундан ташқари] ёрдам учун Кангкия кўшинлари етиб келиш арафасида турибди; [улар етиб келган заҳоти] биз ички томондан, Кангкияликлар эса ташқи томондан Хан

лашкарларига ҳужум қиламиз, қандай қилишни маъқул кўрасизлар?»деб мурожаат қилдилар.

/1145(1145)/19a/ Бу вақтда кангкияликлар хан кўшинларининг кучли эканлигини билиб, олға юришга журъат этмай турган эди. Риейшией (Эрши) [кўмондони Ли Гуангли] Чжао Шинчэнг ва Ли Дуолар билан маслаҳатлашиб: «Яқинда Фарғона шаҳри (Юан-чэнг 宛城)га қудуқ қазишни биладиган чинликлар (чинрен 秦人) келганмиш, шаҳарда озиқ-овқат ҳали кўп эмиш, [бизнинг бу ерга] келишимиздан мақсад бош жинойтчи Мекўа (Меккоа, зам. ўқ. Muguа 母寡)ни ўлдириш эди. [Ҳозир] Мекўанинг боши олиб келинди, агар [фарғоналикларнинг таклифини] маъқул топиб, кўшинларимизни қайтармасак, [улар ўз шаҳрини] қаттиқ ҳимоя қилиб, кўшинларимизни чарчатиб қўйганида Кангкия [армияси] Фарғонага ёрдамга келса, биз мағлубиятга учрашимиз муқаррардир», деган фикрга келди. Ҳарбий амалдорларнинг ҳаммаси бу фикрни тўғри топиб, фарғоналиклар таклифини қабул қилди ва бу ҳақда [улар билан] кенгашиб олди. Хан кўшинлари кўп озиқ-овқат билан таъминланди. [Фарғона зодагонлари] ўзларининг зотли отларини келтириб, ханликларга танлаш имкониятини бердилар ва Хан лашкарлари бир неча ўнта зотли от ва 3 мингдан ортиқ ўрта ҳол отларни танлаб олишди. [Шундан сўнг Хан кўшинларининг кўмондони Ли Гуангли] Хан элчиларини яхши кутиб олган Фарғона (Юан) зодағони Муэтцат (Muэт-tsat, Муэт-tsai 昧蔡, зам. ўқ. Мейцай, Meicai)¹⁵⁰ни Фарғонага ҳукмдор (Юан-ванг) қилиб белгилади ва [унинг билан] битим тузиб, ўз кўшинларини қайтариб олиб кетди¹⁵¹. Шундай қилиб, Хан кўшинлари [Фарғонанинг] ички шахрига кира олмай, орқага қайтди.

Илгари Риейшией (Эрши) [кўмондони] Дунхуангдан йўлга чиқиб, Ғарбга отланганида, /1145(1145)/19б/ [биргина йўлдан юрса] йўлдаги давлатлар кўп сонли кўшинини озиқ-

¹⁵⁰ Матнда келтирилган шарҳда Муоцайи Фарғонанинг ҳарбий кўмондони бўлган, деб ёзилган.

¹⁵¹ Аслият матннинг шу жойида «Суоин» («Ноаниқликларга изоҳлар»)дан жой олган изоҳ келтирилган. Унда «Муоцай (Mocai) Дай-юан кўшинининг бошлиғи эди. Унинг исми ёзилган биринчи иероглиф «Муо» (末), иккинчиси «шянгэ» (先葛) ўқилган», деб ёзилган.

овқат билан таъминлай олмайди, деб ўйлаб, уни бир неча қисмга бўлиб, Жанубий ва Шимолий йўллар билан юриш қилган эди. Ёрдамчи кўмондон (шяовэй 校尉)¹⁵² Ванг Шингшинг Гу Хунглу ва Ху Чунггуолар [ҳамроҳлигида] мингдан зиёд лашкарлар билан Ўзган шаҳри (Йивечэнг-чэнг, Юйчэнг-чэнг 郁成城)га борди. Ўзганликлар шаҳарни қаттиқ ҳимоя қилиб, улар [Хан кўшинлари]ни озиқ-овқат билан таъминламади. Ванг Шиншинг [лашкарлари] билан асосий кўшинларнинг оралиғи 200 *ли* (115.2 км)га яқин эди. У асосий кўшиннинг ёрдамига ишониб, душманни писанд қилмади ва Ўзган (Йивечэнг) аҳлини унга озиқ-овқат бермаганликда айблаб, койиди. Ўзганд (Йивечэнг) [хукмдорлари] Ванг Шиншинг лашкарлари сонининг камлигини билиб, тонг сахарда уч минг жангчи билан тўсатдан [ханликларга] хужум қилди. Ванг Шиншинг ва бошқалар ўлдирилди, [уларнинг] лашкарлари тор-мор қилинди, атига бир неча киши қочиб, Риейшией (Эрши) [кўмондони Ли Гуангли] олдига етиб борди. [Шундан кейин] Риейшией (Эрши) [кўмондони Ли Гуангли] дувэй (都尉)¹⁵³ Шанг Гуанжини Ўзган шаҳрига хужум қилишига юборди. Ўзган (Йивечэнг) шаҳри ишғол қилинганида, Ўзганд (Йивечэнг) хукмдори (ванг 王) Кангкияга қочди. Шанг Гуанжи уни Кангкиягача қувиб борди. Кангкияликлар Хан [кўшинлари] Фарғона (Юан)ни мағлубиятга учратибди, деб эшитиб, Ўзганд (Йивечэнг) хукмдорини Шанг Гуанжигга топширди. Шанг Гуанжи уни боғлаб, тўрт нафар отлик лашкари билан бош кўмондон¹⁵⁴ хузурига жўнатди. Бу 4

¹⁵² Шяовэй (рус ёзувида сяовэй) – юқори даражали ҳарбий унвон бўлиб, Ғарбий Хан сулоласи даврида унинг мавқеи бош кўмондон (жангжюнь)дан кейинги ўринда турган. Кўп ҳолларда кўшни мамлакатларга қарши уруш қатнашчиларига берилган [Чжунггуо лидай гуанчжи цидян. 809-б.]. Уйғурча таржимада «Чирикчи-бек» деб номланган.

¹⁵³ Дувэй – милавв. биринчи минг йиллик ўрталарида таъсис этилган ҳарбий лавозим. Ғарбий Хан даврида маҳаллий ҳокимлар ихтиёридаги ҳарбий қисмларга кўмондонлик қилган [Чжунггуо лидай гуанчжи цидян. 809-б.]. Уйғурча таржимада «тутук-бек» деб номланган.

¹⁵⁴ Аслиятнинг шу жойида Ру Шоу (如淳)исмли тарихчининг шарҳи берилган. Унда шу даврда «жангжюнь» деб номланган бош кўмондонлар кўп бўлганлиги сабабли уларни бир-биридан ажратиш

киши ўзаро «Ўзганд (Йивечэнг) ҳукмдори Хан давлатининг душмани эканлиги аниқ, [аммо] уни манзилга тирик етказиш қийин, йўлда ўлса ёки кутилмаган ҳодиса юз бериб қолса, аҳволимиз хароб бўлади», деб маслаҳатлашиб, [Ўзган (Йивечэнг) ҳукмдорини] ўлдирмоқчи бўлишди. Лекин бунга ҳеч ким журъат этолмади. Уларнинг ичида энг ёш бўлган /1146(1146)/20a/ дзангквейлик¹⁵⁵ чавандоз Чжао Ди ўз шамширини суғуриб олиб, Ўзган (Йивечэнг) ҳукмдорига урди. Ҳукмдор ўлганидан кейин, унинг бошини кесиб олиб, Чжао Ди ва Шанг Гуанжилар бош кўмондон ҳузурига олиб борди.

Ҳарбий юриш бошланганида, Риейшией (Эрши) [кўмондони Ли Гуангли] орқада кетаётган эди. Шунда Тангри ўғли Асуэн (Усун) [давлатига] элчи юборди ва ундан ўз кўшинларини Фарғона (Юан)га юбориб, хужумда катнашишини талаб қилди. Асуэн (Усун) [ҳукмдори] икки минг отлик лашкар сафарбар қилган бўлса ҳам, у иккиланиб [одамларини урушга] юбормади. Риейшией (Эрши) кўмондони Ли Гуангли шарқ томонга қайтиб кетаётганида, йўлдаги майда давлатлар [ҳукмдорлари] Фарғона (Юан)нинг мағлуб бўлганлигини эшитиб, ўз фарзандларини ва укаларини унга хамроҳ қилиб, Тангри

мақсадида ушбу бош кўмондон унвони олдига «Эрши» этнонимини кўшиб ёзилганлиги тушунтирилган.

¹⁵⁵ Дзангквей (Dziang-kiwei 上邽, зам. тал. Shanggui) – ҳозирги ХХРнинг Гансу ўлкаси Тяньшуй шаҳри ҳудудидаги жойнинг номи. У Хан сулоласи даврида пайдо бўлган. Ундан илгариги минг йиллик давомида *Гуй-рунг* (邽戎) деб аталган халқ яшаган. Ўшанда бу жой Кивей (Kiwei, ҳозирги талаффузда Гуй 邽) деб номланган. Атамадаги «шанг» иероглифи юқори маъносини англатади. Кейинги даврда мазкур халқ яшаган ҳудуд юқори ва қуйи қисмларга ажратилганлиги туфайли тарихда Шангкивей (Юқори Кивей) ва Шякивей (Қуйи Кивей 下邽) топонимлари пайдо бўлган. *Гуй-рунг* (邽戎) қадимда «*Квей-ривем*» деб ўқилган бўлиб, у Квейда юртида яшовчи *ривем* (*рунг*)лар маъносини англатади. *Рунг* қадимги хитойлар (шялар)нинг ғарбида яшаган халқнинг хитойча номи, у «от минувчилар» маъносини билдиради («Рунг» этнонимига берилган шарҳга қаранг). Квей аслида қушнинг номи бўлган. Қадимги битикларда «Мил.авв. 688 йилда Чин (秦 қад.ўқ. Dzien) мамлакати ҳукмдори Угунг квей-рунгларга хужум қилиб, уларнинг ерини тортиб олди ва уни Квейшян (Квей ноҳияси) деб атади», деган маълумот мавжуд [Ханюй дазидян. 6-жилд. 3766-3767-б.; Чжунггуо гужин диминг дацидян. 43-б.].

Ўғли хузурига совғалар билан юбордилар, уларнинг [Тангри ўғли] билан учрашишини ва у ерда гаров сифатида туришини истадилар. [Шундай қилиб] Риейшией (Эрши) [қўмондони Ли Гуанглининг] Фарғона юриши якун топди.

Жюнчжэнг [унвонли]¹⁵⁶ Чжао Шичэнг уруш жараёнида довюрлик қилиб [фарғоналиклар] ичига кириб борди ва кўп қахрамонлик кўрсатди, Ли Дуо эса Чжанг режаларини ишлаб чиқди. [Уруш сафаридан] қайтганда Юймэн чегара дарвозасига 10 мингга яқин одам ва мингтадан ортиқ от етиб келди. Риейшией (Эрши) [қўмондони Ли Гуангли] орқа сафда юрганлиги туфайли унинг қўшинлари озиқ-овқатдан қийналмади. Жангда ўлганлар сони кўп бўлмаган эди. Аммо амалдорларни ва лашкарларни аямаганлиги сабабли одамлар бекорга нобуд бўлди. Шунга қарамай, Тангри ўғли бу амалдорларнинг узокдаги Фарғонага қарши урушда қатнашиб, жафо чекканлигини инобатга олиб, уларни жавобгарликка тортмади, аксинча Ли Гуанглига хайши-хоу¹⁵⁷ унвонини, /1146(1146)/206/ Ўзган (Йивечэнг) ҳукмдорини ўлдирган чавандоз Чжао Дига шинчжи-хоу¹⁵⁸ унвонини, қўшин ҳуқуқи масаласига жавобгар зобит (жюнчжэнг) Чжао Шичэнгга гуанглу-дайфу)¹⁵⁹, Шанг Гуанжега шаофу¹⁶⁰, Ли

¹⁵⁶ Жюнчжэнг (軍正) – ҳарбийларнинг ҳуқуқ масалалари бўйича жавобгар амалдори.

¹⁵⁷ Хайши-хоу (海西侯) – Фарғонага қарши урушда Хан империясига хизмат кўрсатган шахсга берилган фахрий унвон бўлиб, у денгиз ғарбидаги замин тўраси маъносини англатади.

¹⁵⁸ Шинчжи-хоу (新時侯) – Фарғонага қарши урушда хизмат кўрсатган шахсга берилган фахрий унвон. У «янги талофатга сабаб бўлган жой тўраси» маъносини англатади.

¹⁵⁹ Гуанглу-дайфу (光祿大夫) – Ҳарбий кенгаш ишларини бошқарувчи амалдор. Ушбу унвон номидаги «гуанглу» сўзи «ёруғлик ва бахт-саодатга элтувчи» маъносини билдиради. Н.Я.Бичурин таржимасида «биринчи даражали унвон» деб шарҳланган [Бичурин Н.Я. Собрание сведений... Московское изд. Т. 2. С. 167].

¹⁶⁰ Шауфу (少府) – маъмурий лавозим бўлган. Хан даврида ушбу лавозим император саройининг ёки вилоятларнинг молиявий ишларини бажарадиган амалдорга берилган [Чжунггуо лидай гуанчжи цидян. 174-б.]. Шунинг учун мазкур лавозимни хазиначи бек деб таржима қилиш ҳам мумкин.

Дуога Шангданг [вилояти]¹⁶¹ ҳокими (тайшоу)¹⁶² унвонини инъом этди; [саройдаги] тўққиз вазирликнинг (жючинг 九卿)¹⁶³ ҳарбий амалдорларидан уч кишининг лавозимини хоу (тўра)¹⁶⁴, шянг (вазир)¹⁶⁵, жюн (вилоят ҳокими)¹⁶⁶ даражасига кўтарди. Юздан ортиқ одамга 2 минг ботмон (дан 石), мингдан ортиқ кишига минг ботмон дон миқдорида маош белгилади. Ўз хоҳишлари билан ҳарбий юришда қатнашганларга берилган мансаблар уларнинг кутганидан зиёд бўлди. Урушга сафарбар қилинган жиноятчиларнинг гуноҳи кечирилди. Ўлганлар [оиласи]га инъом этилган маблағ қиммати 40 минг кием (kiem, зам. ўқ. jin 金)¹⁶⁷ га тенг бўлди. Ҳаммаси бўлиб,

¹⁶¹ Шангданг (上黨 – ҳозирги қисқартирилган шакли 上党) – қадимда Хитойнинг Шанши ўлкасидаги бир жойнинг номи бўлган. Хан даврида Шангданг-жюн (上黨郡 – Шангданг вилояти) деб аталган [Цихай. 170-б.]

¹⁶² Тайшоу (太守) – Хан даврида олий даражали маъмурий лавозим бўлган. Мазкур лавозим дастлабда «шоу» деб аталган ва вилоят даражасидаги маҳаллий ҳокимиятни бошқарувчи амалдорга берилган. Кейин бунга ҳурмат юзасидан олий, катта маъносини англатувчи «тай» сўзи қўшилиб, «тайшоу»га айлантирилган [Чжунггуо лидай гуанчжи цидян. 138-139-б.]. Аслиятнинг уйғурча таржимасида у «кушбеги» деб таржима қилинган.

¹⁶³ Жючинг (九卿) – замонавий тушунчада 9 вазирлик. Бу ҳақда юқорида 107-изоҳда айтилган.

¹⁶⁴ Хоу (侯) – қадим замонда чегара вилоятларни назорат қилиб турувчи ҳарбий амалдорга бериладиган унвон бўлган. Айрим ҳолларда Хитой ҳукмдорларининг яқин қариндошларига ва империя доирасида тобе бўлган ҳукмдорларга ҳам шу унвон берилган [Чжунггуо лидай гуанчжи цидян. 739-б.].

¹⁶⁵ Шянг (相) давлатнинг қарорлар қабул қилиш ва уларни ижро этилишини таъминлаш ишлари билан шуғулланувчи амалдорга берилган лавозим бўлган. Ушбу лавозим шингшянг (宰相) деб ҳам номланган. Хан даврида у чап қўл (биринчи) шингшянг, ўнг қўл (иккинчи) шингшянг каби икки даражага бўлинган [Чжунггуо лидай гуанчжи цидян. 870-б.].

¹⁶⁶ Аввалги Хан даврида Хитой ҳудуди 36 та ҳокимликка (жюн 君) бўлинган бўлиб, уларнинг бошлиқлари жюн деб номланганлар [Чжунггуо лидай гуанчжи цидян. 793-б.]. Шунинг учун бу даврга нисбатан жюн атамасини вилоят ҳокими деб тушуниш мумкин.

¹⁶⁷ Кием (kiem 金, зам. ўқ. жин (рус адабиётида цзинь) иероглифи олтин маъносини англатади. Аммо Хан сулоласи замонида жин кумушни ўлчашда қўлланиладиган оғирлик бирлиги бўлган. Кейинчалик Хитойда олтин ва кумушни ўлчашда 1 сар (лянг 兩, яъни

икки марта Фарғона (Юан)га қарши қилинган уруш учун тўрт йил сарфланди.

Хан [қўшинларининг қўмондони Ли Гуангли] Фарғона (Юан)га қарши урушдан кейин Муэтцат (Muэт-tsat, Muэт-tsai 昧蔡)ни Фарғонага хукмдор (ванг 王) қилиб тайинлаб қайтган эди. [Лекин] бир йил ўтгандан сўнг, Фарғона зодагонлари Муэтцатни Ханга хушомад қилиб, давлатини қирғинга дуч қилганликда айблаб, ўлдирдилар ва унинг ўрнига [ўлдирилган] Мекўа (Мекоа 母寡)нинг укаси Дзанпионг (Dzianpiong 蟬封, замонавий талаффузда Чанфэнг)ни Фарғонага (Юанга) хукмдор (ванг) этиб тайинлаб, унинг /1146(1146)/21a/ ўғлини Хан саройига гаров учун юбордилар (ручжи 入質). Хан [сулоласи] бу ҳолатни [фарғоналикларнинг] итоат рамзи, деб билиб бунга жавобан совғалар билан элчилар юборди. Шундан кейин Хан [сулоласи] Фарғона (Юан)нинг ғарбий томонидаги мамлакатларга 10 мартадан зиёд элчилар юбориб, уларга ғаройиб нарсалар олиб келишни ва [Ханнинг] Фарғона (Юан)га қарши қилган урушда кўрсатган қудратини (вэй) ва илтифотини (дэ)¹⁶⁸

37,301 граммга тенг) оғирликни 1 жин (金) деб айтиш одатга кирган [Ханюй дазидян. 6-жилд. 3766-4167-б.]. Ундан ҳам кейинроқ кием (kiem 金) ўрнига тарози, болта, чопиб ташлаш маъносини билдирадиган kien (жин / jin 斤) иероглифи ишлатилган. Аввалига 1 жин 16 сар (лянг 两), кейинчалик 10 сар (лянг)га тенг бўлган [Ханюй дазидян. 3-жилд, 2022-б.]. Яқин замонда 1 жин 596,6818 граммга тенг эди. Ҳозир 1 жин 500 грамм оғирлигида ишлатилади. Бундан ташқари, қадимги Хитойда асосан кумуш пул ишлатилган. Шунинг учун бу матндаги 40 минг кием (жин)нинг ҳажми 1492,04 кг (40000 X 37,301 гр.) кумушга тенг, деб тушунмоқ лозим. Н.Я.Бичурин таржимасида жин (kiem 金) сўзи тушиб қолган [Бичурин Н.Я. Собрание сведений... Московское изд. Т. 2. С. 167].

¹⁶⁸ Қадимий Хитой хукмдорлари, жумладан Хан сулоласи императорлари, атрофдаги халқларга босим ишлатиш мақсадида ўзларининг қудратли ҳарбий кучга (вэй 威) эга эканлигини ва шунинг билан бирга мазкур халқларга итоаткорлик эвазига уларга катта химмат (дэ 德) кўрсатишини намоиш қилиш масаласига эътибор беришган. Уларнинг тушунчасига кўра, шунинг билан бошқа мамлакат хукмдорларида бир томондан кўркув туйғусини, иккинчи томондан уларда совғалар олишга қизиқиш туйғусини уйғотиш йўли билан уларни итоаткорликда ушлаш мумкин. Ушбу тушунча Хитой императорлари Тангрининг ер юзидаги вакилидир, итоатдан бош тортганларни жазолаш,

эйтироф этишни ва тарғиб қилишни буюрди. Шунинг билан бирга Дунхуангда Жючюан лашкарлари бошлиғи (Жючюан дувэй) лавозими таъсис этилди¹⁶⁹. Фарбдаги Лобнор кўли (Яншуй 鹽水)¹⁷⁰ гача бўлган масофада йўловчилар тўхтайдиган жойлар барпо этилди. Бугурда бир неча юз лашкар деҳқончилик қилиш учун жойлаштирилди. Экин ерларни ҳимоя қилиш учун амалдорлар тайинланди. Чет

итоаткорлик қилганларга ғамхўрлик қилиш унинг вазифасидир, деган назария асосида шаклланган. Н.Я.Бичурин таржимасида «вэй» ва «дэ» сўзлари ғалаба деб таржима қилинган [Бичурин Н.Я. Собрание сведений.... Московское изд. Т. 2. С. 167]. «Фарғона тазкираси»нинг уйғурча таржимасида «вэй» сўзи «шону-шуҳрат» маъносида ишлатилган. Чунончи, ушбу таржимада «Хан сулоласи яна атрофга ажойиб-ғаройиб нарсаларни топиб келиш ҳамда Ханнинг Фарғона юриши туфайли қозонган шону-шуҳрати ва илтифотини намойиш қилиш учун Фарғонанинг ғарбидаги мамлакатларга яна кўп марта элчи юборди», деб ёзилган [Сима Чян. Тарихий хотиралар. 517-б.].

¹⁶⁹ Аслият матни оралиғида келтирилган Сюй Гуангнинг шарҳида айтилишича, биринчи ёзилган нусхада «таъсис этилди» (чжи 置) деган сўз бўлмаган. Дунхуангда Юанчюан (Yuan-chuan 淵泉 – чукур булоқ демакдир) ноҳияси мавжуд эди. Бу ерда «юан» иероглифи ўрнига жю (jiu 酒) иероглифи ишлатилган, деб айtilган. Ҳақиқатан ҳам, Дунхуангда шундай булоқ ҳозир ҳам мавжуд. Ушбу шарҳга кўра, Жючюан Дунхуангдаги бир жойнинг номи, уни ҳозирги Жючюан (酒泉 Tsiaü-dziwan) шаҳри билан адаштириб бўлмайди. Афсуски, бу маълумотдан фойдаланган аксарият олимлар мазкур шарҳга эътибор бермаган. Катта бир гуруҳ хитой олимлари томонидан ёзилган «Шиюй тунгши» номли асарда ҳам бу ҳолатни кузатиш мумкин. Чунончи, ушбу асарда «Ханшу»нинг «Ғарбий мамлакатлар» (Шиюй чжуан) бобига ишора қилинган ҳолда «Дунхуанг ва Жючюанда «дувэй» лавозими таъсис этилган», деб зикр этилган [Шиюй тунгши. 53-б.]. Аммо «Шиюй чжуан»да бундай гап йўқ. У ерда «дастлаб Жючюан вилояти таъсис этилди... кейин бу Увэй, Чжанъе, Дунхуанг бўлиб, жами 4 вилоятга ажратилди», деган маълумот келтирилади [Ханшу. 2364(1156)/2а-2б/-б.]. Бундай ҳолат Н.Я.Бичурин таржимасида ҳам мавжуд. Унда Дунхуангда жючюан лашкар бошлиғи (Жючюан дувэй) лавозими таъсис этилди тушунчаси «В Дунь-хуан и Цзю-цюань поставлены гарнизоны» деб ёзилган [Бичурин Н.Я. Собрание сведения... Московское изд. Т. 2. С. 168]. Ҳозирги Жючюан шаҳри Дунхуанг билан Увэй шаҳарлари оралиғида жойлашган бўлиб, у мил.авв. 121 йилда хунлар ҳокони Кунъянинг маркази бўлган [Цихай. 936-б].

¹⁷⁰ Яншуй (Яньшуй) «шўр сув» маъносини англатади.

элларга борадиган Хан элчиларини таъминлаш учун озиқ-овқат жамланди.

Битикчилар бошлиғи хазратлари (Тайши-гунг 太史公)¹⁷¹ ёзади: «Юй тазкираси»да «Дарё¹⁷² Кунлун тоғларидан бошланади, Кунлуннинг баландлиги 2,5 минг *ли* (1440 км)дан зиёддир, у қуёш ва ойнинг нуруни тўсиб туради; Тоғнинг устида шарбат булоғидан ҳосил бўлган Яочи (Yiaochi 瑶池)¹⁷³ кўли бор», дейилган. Чжанг Чян элчи бўлиб Бақтрия (Дайғиа / Дашя)га бориб келганидан кейин, «Юй тазкираси»да тилга олинган дарёнинг бош манбаси Кунлун эканлиги шубҳали бўлиб қолди.

/1146(1146)/216/ Қадимги 9 ўлкадаги тоғу дарёлар ҳақида сўз юритиладиган китоблардан «Шангшу» (尚書 – «Қадимий тарих») ¹⁷⁴ даги хотиралар ишончли ҳисобланади. «Юй тазкираси» (Юй бэнжи 禹本紀) ва «Тоғ ва денгизлар қомуси» (Шанхай жин 山海经)да хотираланган ажойиб ва ғаройиб нарсалар тўғрисидаги сўзларнинг аниқлиги ҳақида бир нарса дейишимиз қийин.

¹⁷¹ Тайши-гунг (太史公) – Сима Чяннинг унвони. Аслида бу унвон «Тайши-лин» (太史令 – бош котиб ёки котибият бошлиғи маъносини англатади) деб номланган. Аммо атрофдагилар унга ҳурмат билдириб, «Тайши-гунг» (Битикчилар ёки котибият бошлиғи хазратлари) деб аташган [Чжонгуо лидай гуанчжи цидян. 142-б.]. Қадимги Хитойда «гунг» сўзи олий мартабали шахсларни, жумладан олимларни улуғлашда ҳам ишлатилган [Ханюй дазидян. 1-жилд. 242-б.]. Шунинг учун бу жойда уни «хазратлари» деб таржима қилиш тўғри бўлади.

¹⁷² Ушбу сўз (хэ 河) қайси дарёни назарда тутаётганлиги асл матнда айтилмаган. Аммо «Фарғона тазкираси»нинг уйғурча таржимасида «дарё» сўзи «Хуангхэ дарёси» деб ёзилган [Тарихий хотиралар. 517-б.]. Н.Я.Бичурин ва В. Н.Кюнер уни «Желтая река» деб таржима қилганлар. Маълумки, «Желтая река» Хуангхэ топонимининг русча таржимасидир. Мазкур «дарё» сўзини бундай таржима қилишга асос йўқ.

¹⁷³ Яочи – кўл номи. У суви тиниқ кўл маъносини англатади. «Яочи» деб аталган кўл номи ҳоким Муниг мил.авв. 989-988 йиллардаги ғарбий сафарларига бағишланган «Му-Тянзи чжуан» номли сафарноманинг 3-бобида ҳам учрайди.

¹⁷⁴ «Шангшу» (尚書, қискартирилган шакли 尚书) – мил.авв. XXI-XI асрларда мавжуд бўлган Шя (夏), Шанг (商) ва Шичжоу (西周) каби ҳокимликларнинг ҳукмдорлари айтган сўзларнинг тўплами. У «Шу» (書 / 书), «Шужин» (书经) деб ҳам номланган. «Шанг» иероглифи қадимий, «шу» эса тарих, китоб маъносини англатади. Шунинг учун «Шангшу»ни «Қадимий тарих» деб таржима қилиш мумкин.

Суоин (Ноаниқликларга изоҳлар)¹⁷⁵ [номли шарҳлар тўплами]да мактов билан ёзилган Буюк Фарғона ҳақидаги маълумотга буованг (博望)¹⁷⁶ туфайли эга бўлинди. Дарёлар Тазик (Тяочжи) ғарбидаги денгизга қуйилиши аниқланди. Тангри отлари олиб келинди. Номаълум бўлган Цунглинг (Помир)да чанг-тўзон йўқлиги аниқланди. Шўркўл таърифланди ва ноаниқликлар бартараф қилинди.

[Шу жойда] Буюк Фарғона (Дай-юан) тазкираси яқун топди».

«ХАНШУ» («Хан [сулоласи] тарихи»)

Манба ҳақида. «Шижи»дан кейин ёзилган сулола тарихи «Ханшу» (漢書, қисқартирилган шаклда 汉书 – «Хан [сулоласи] тарихи») ҳисобланади. Уни сарой тарихчиларидан иборат катта бир гуруҳ ёзган. Бу тарихни охирига етказган сарой тарихчиси Бан Гу унинг муаллифи ҳисобланади. Шунинг учун «Ханшу»ни Бан Гу ёзган, деб айтиш одат бўлиб қолган. Шунда асарнинг ҳажми 200 боб бўлган. Бан Гунинг вафотидан кейин мазкур тарихга яна 20 боб, жумладан фалакиётга оид боблар қўшилган. Мазмунан «Ханшу» Ғарбий Хан сулоласи (мил. авв. 206 – мил. 8) ва ундан кейинги 212 йиллик тарихий воқеаларга бағишланган бўлиб, у «Шижи»нинг давоми ҳисобланади. Аммо унинг тузилиши Сима Чян асаридан биров фарқ қилади. «Шижи»да Марказий Осиё тарихига тегишли маълумотлар «Буюк Фарғона тазкираси» («Дай-юан лечжуан» 大宛列傳) ва «Хун тазкираси» («Шюнгну лечжуан» 匈奴列傳) деб номланган махсус бобларда берилган бўлса, «Ханшу»да «Ғарбий мамлакатлар тазкираси» («Шиюй¹⁷⁷ чжуан» 西域傳) ва «Чжанг

¹⁷⁵ Суоин (索隱 – «Ноаниқликларга изоҳлар») – Танг сулоласи тарихчилари томонидан ёзилган «Шижи суоин» (史記索隱 – «Тарихий хотиралардаги ноаниқликларга изоҳлар») номли қадимий манбаларга тузилган шарҳлар тўпламининг қисқартирилган номи.

¹⁷⁶ Бу ерда Чжанг Чянга инъом этилган «буованг-хоу» унвони қисқартирилиб ёзилган.

¹⁷⁷ Шиюй (西域, русча транскрипцияда Сиюй) топоними ҳақида мазкур асаримизнинг иккинчи қисмидаги шу атамага бағишланган параграфда батафсил маълумот берилган.

Чян тазкираси» («Чжянг Чян ва Ли Гуангли жуан» 張騫李廣利傳) каби янги бобларда зикр этилган. Бундан ташқари, «Шижи»дан фарқли ўларок, «Ханшу»га қонунларга, географияга, фалакиётга ва санъатга оид янги боблар қўшилган. «Кейинги Хан сулоласининг тарихи» («Хоу Ханшу» 後漢書 / 后汉书) ёзилгандан сўнг мазкур тарих «Аввалги Хан [сулоласи] тарихи» («Чян Ханшу» 前漢書 / 前汉书) деб аталди. Биз асос қилиб олинган «Ханшу» 1958 йилда Пекин ва Шанхай шаҳарларида факсимиле асосида нашр этилган «Эрши сиши» (24 тарих)нинг 2-жилдни ташкил этади.

ТАРЖИМА:

«Хан [сулоласи] тарихи (Ханшу). 96-боб, Ғарбий мамлакатлар тазкираси (Шиюй чжуан)¹⁷⁸.

/2372(1164)/176/ Фарғона давлатининг (Дай-юан-гуо 大宛国) ҳукмдори Кивэйшан (Гуйшан-чэнг 贵山城, Косон)¹⁷⁹ шаҳрида туради. [Бу ердан] Чангъангача 12 минг 550 *ли* (7228.8 км) келади. Аҳолиси 60 минг оила, 300 минг кишидан иборат. [Шулардан] аскарликка яроқлиси 60 минг нафар. [Ҳукмдор кўл остида] бир вазир ва бир вазир ёрдамчиси бор. [Фарғонадан унинг] шарқидаги кўриқчибек (духу) маҳкамасигача 4031 *ли* (2321.856 км), шимолидаги Кангкия (Кангжюй) пойтахти Пиедакянь (Битян, Бэйтян)¹⁸⁰

¹⁷⁸ «Шиюй чжуан» номли 96-боб «24 тарих»га киритилган Ханшу»нинг 2364(1156) 2386(1178) бетларидан жой олган.

¹⁷⁹ Кивейшан (kiwei-shan, зам. ўқ. Гуйшан 贵山, атамаси айрим хитой шеваларида Кивейсан деб ҳам талаффуз этилади) – шаҳар номи бўлиб, у Фарғона водийсидаги Косон топонимига таққосланади. Айрим хитой олимларининг тадқиқотларига кўра, «Шин Тангшу» («Танг сулоласининг янги тарихи» // «Эрши сиши» («24 тарих»). Пекин-Шанхай, 1958)да ушбу топоним «Кэсай» (Kesai 渴塞), «Юанши» («Юан [сулоласи] тарихи»)да «Кэсан» (柯塞) деб транскрипция қилинган. [Шиюй диминг каолу. 334-б.]. Йирик хитой олими Чэн Чжунгмян (岑仲勉)нинг ёзишича, Кэсай» Kesai 渴塞 Шижян деб ҳам номланган ва у Наманганнинг жануби-шарқидаги Ахсикент харобасига тўғри келади [Ўша асар. 531-б.]. А.А. Анарбаевнинг фикрича ҳам, Гуйшан Муғтепа (қадимги Косон)га тўғри келади [Анарбаев А.А. Еще раз о локализации столичных городов Ферганы (Давань-Дайюань) и некоторые спорные вопросы, связанные с ними // Археология Узбекистана. Самарканд, 2010. С. 65-71]

¹⁸⁰ Қадим замонда «Битян» (卑闐) иероглифлари «Пиедакянь» (Piedakian)

шахригача 1510 *ли* (869.76 км), жануби-ғарбидаги Улуғ Ғузур (Дай-рузие / Да-юэчжи 大月氏) [мамлакатигача] 690 *ли* (393.4 км) келади. [Фарғона давлатининг] шимолий ҳудуди Кангкия (Кангжюй 康居), жанубий ҳудуди – Улуғ Ғузур (Дай-рузие / Да-юэчжи) [давлати] билан чегарадошдир. [Фарғона давлатининг] ери, иқлими, бойлиги, аҳолининг урф-одатлари Улуғ Ғузур (Дай-рузие / Да-юэчжи) ва Парфия (Анши) билан бир хил. Фарғона (Дайюан) атрофида узумдан мусаллас (жю / jiu 酒) қилинади. [Бу ердаги] бойлар 10 минг пуддан зиёд мусаллас сақлайди. [Бу] мусаллас бир неча ўн йил турса ҳам, бузилмас ва [маҳаллий аҳоли] уни ичишни хуш кўрар экан. [Бу ердаги] отлар беда билан боқилар экан.

Фарғона (Юан) [хонлигида] /2372(1164)/18a/ 70 дан ортиқ шаҳар ва қишлоқлар мавжуд, зотли отлар кўп, [бу] отлардан қонсимон тер чиқиб туради. Айтишларича, бу отлар Тангри отлардан тарқалган экан (其先天马子也).

[Аслият матни ораллигида келтирилган изоҳда] Мэн Канг ёзади: «Айтишларича, Фарғона мамлакатада баланд тоғ бор экан. Ушбу тоғнинг устида от мавжуд экан, лекин бу отни ушлаб бўлмас экан. Шу боис ундан насл олиш мақсадида бир дона рангдор урғочи отни тоғ этагига боғлаб қўйишибди. Тоғдаги отдан тузилган тойчоқ танаси қонсимон терга ботган экан. Шу сабабли у самовий от деб номланган экан».

Чжанг Чян Хан императори У-дига биринчи марта тулпор отлар тўғрисида сўзлаб берганида, ушбу император элчилар орқали 1000 жин (jin 斤 ҳозирги ҳисобда 500 кг) олтин ва олтиндан ясалган от ҳайкали юбориб, Фарғона (Юан) ҳукмдори (ванг)дан булар эвазига зотли отлардан беришни сўради. [Лекин] Фарғона (Юан) ҳукмдори кўп сонли [Хан] кўшинлари узоқдан етиб келолмайди, деб ўйлаб, бунга рози бўлмади ва бебаҳо отларини бермади. Шунда Хан элчилари сўкинди.

деб ўқилган. Бу ҳақда асл матнда келтирилган Ян Шигунинг шарҳида таъкидлаб ўтилган [Ходжаев А. Сведения о Ташкенте в китайских источниках древнего периода // О'zbekiston tarixi. № 3. 2009. 52-66-б.; Шу муаллиф. Сведения о Ташкенте в китайских источниках периода средневековья // Ўзбекистон тарихи, 2009, № 4. С. 38-50].

[*Матн орасидаги изоҳда*]: Ян Шигу ёзади: элчилар сўқиниб, Фарғона ҳукмдорини ҳақоратлади.

Шундан кейин Фарғона (Юан) ҳукмдори Хан элчиларига ҳужум уюштириб, уларни ўлдирди ва мол-мулкларини тортиб олди. Мазкур воқеадан кейин Тангри ўғли Риейшией (Эрши) кўмондони Ли Гуанглини 100 мингдан ортиқ лашкарлардан иборат бўлган кўшин билан Фарғона (Юан)га уруш қилишга юборди. [Бу уруш] тўрт йил (мил. авв. 104-101 йиллар) давом этди. Фарғоналиклар (Юан-рен 宛人) ўз ҳукмдори Мекўанинг (Мекоа 母寡, зам. ўқ. Мугуа) бошини олиб, 3000 та¹⁸¹ от такдим қилди. Шундан сўнг Хан кўшини қайтиб кетди. Бу ишларнинг тафсилоти «Чжанг Чян тазкираси»да баён қилинган. Фарғона ҳукмдори (Юан-ванг 宛王) ўлдирилгандан кейин, Риейшией (Эрши) кўмондони [Ли Гуангли] унинг ўрнига Хан сулоласига мойиллик билдирган Муэтциен (Muət-ts'at, Muai-ts'ai, зам. ўқ. Мейцай 昧蔡)¹⁸² исмли бир зодагон кишини Фарғона ҳукмдори этиб тайинлади. Бир йилдан ошиқроқ вақт ўтгач, Фарғона зодагонларидан бўлган Муэтциенни Хан элчиларига нисбатан хушомадгўйликда айблаб, ўлдирдилар ва тахтга /2372(1164)/186/ Мекўанинг укаси Дзанпионг (Дзенфенг / Dzienfeng, зам. ўқ. Чанфэнг 蟬封)ни¹⁸³ ўтқазиб, уни ҳукмдор деб тан олдилар. [Янги ҳукмдорнинг] ўғлини Хан [саройига] гаров сифатида юбордилар. Хан [сулоласи бунга жавобан] элчи юборди ва улар орқали совғалар йўллаб, ўзининг бундан мамнун эканлигини маълум қилди.

Бундан ташқари Фарғонанинг ғарбидаги мамлакатларга ўн мартадан зиёд элчилар юбориб [*Матн орасидаги изоҳда*]: Ян Шигу ёзишича, элчилар манзилга этиб борган/, [у ердаги] ғаройиб нарсаларни билди. Шундан кейин Фарғонага ҳарбий

¹⁸¹ Юқорида келтирилган «Шижи»даги «Фарғона тазкираси»да «Хан лашкарлари бир неча ўнта зотли от ва 3 мингдан ортиқ ўрта ҳол отларни танлаб олишди», деб айтилган.

¹⁸² Аслиятда Муэтцат, Муэтцай (Muət-ts'at, Muai-ts'ai 昧蔡, зам. ўқ. Мейцай) ёзилган. Бироқ шу жойда Ян Шигунинг изоҳи келтирилади ва унда «昧 иероглифи Muat (зам. ўқ. муо 秣), 蔡 иероглифи эса циен (ts'ien, зам. ўқ. чян 千) деб талаффуз этилади», деб зикр этилган. Шунга асосланиб, ушбу шахснинг исмини Муэтциен шаклида ёздик.

¹⁸³ Дзанпионг (Дзенфенг / Dzienfeng, Dzianfeng 蟬封), зам. ўқ. Чанфэнг.

юриш қилишга фармон чиқариб, [фарғоналикларга] тахдид солди. Фарғона ҳукмдори (Юан-ванг) Дзенфенг Хан сулоласига йилига икки тулпор бериш ҳақида битим тузди. Хан элчилари узум ва беда уруғини олиб қайтдилар. Тангри ўғли тулпорларнинг кўпайтирилишини ва чет эл элчиларига [уларни] кўрсатишни ўйлаб, сарой ва меҳмонхоналар атрофидаги бепоён далаларга узум ва беда эктирди.

[Ян] *Шигу ёзади: ҳозирги вақтда шимолий йўлдаги барча вилоятларда ва илгари тинчлантирилган шимолий ҳудудларда беда ўсаётганлигини тез-тез кўриш мумкин. Бу бедалар Хан даврида экилган.*

Фарғона (Юан)нинг ғарбига юриб, Парфия (Ансиёк) давлатига борса бўлади. Гарчи бу мамлакатликларнинг тили [фарғоналиклардан] катта фарқ¹⁸⁴ қилсада, лекин умумий жиҳатдан ўхшашлик бор, бир-бирининг сўзини тушуна олади. [Ансиёк давлатининг] одамлари чуқуркўз, серсоч, савдо ишларига пухта, бир танганинг устида тик туради, уларда аёллар қадрланади, эрлар аёлларининг гапи билан иш тутади. Ушбу замин [Фарғона]да ҳамма ипакни бўяр экан (其地皆丝漆)¹⁸⁵, темирдан идиш-товоқ¹⁸⁶ ясамайди. Ўлган Хан

¹⁸⁴ Уйғурча таржимада «бироз фарқ қилади», деб ёзилган. Асл матндаги «по» (颇) иероглифи биринчи навбатда, жуда бир хил эмас каби маъноларни билдиради. Айрим ҳолларда озгина, салгина маъносида ишлатилади. Мантиқан олиб қараганда, Арсак Эронга яқин бўлганлиги туфайли у ерда ишлатиладиган тил фарғоналикларникидан катта фарқ қилиши табиий. Шунинг учун бу мисолда «по» иероглифининг иккинчи маъносини ишлатиш маъқул эмас, деб ўйлаймиз.

¹⁸⁵ Ушбу маълумот «Ханшу»нинг уйғурча таржимасида «у ерда ипак ва сир йўк», деб хато таржима қилинган [Ханнома. 879-б.]. Сима Чяннинг қаламига мансуб бўлган «Шижи» номли асарнинг Фарғонага бағишланган бобида «чиди у цичи» (其地无丝漆) деб ёзилган. Бу маълумотни «у ерда ипак бўёғи йўк» деб эмас, балки «у ерда ипак бўялмас экан», деб таржима қилиш тўғри бўлади.

¹⁸⁶ «Чи» (器) иероглифи уйғур тилига «асбоб» деб таржима қилинган. Бу тўғри эмас. Биз уни «идиш-товоқ» деб таржима қилдик. Чунки темирдан ясаладиган кетмон, болта, теша, пичоқ каби ускуналар ҳам асбоблар қаторига киради. Археологик маълумотлардан маълумки, бу каби ишлаб чиқариш қуроли бундан икки минг йил муқаддам Фарғонада ясалган. Шунинг учун «чи» иероглифини «асбоб» деб таржима қилиб бўлмайди.

элчиларининг асирга тушиб қолган лашкарлари [фарғоналикларга] ҳарбий қурол-яроғ ясашни ўргатадилар.

[*Матн орасидаги изоҳда*]: [Ян] *Шигу ёзишича, мазкур давлатга борган Хан элчилари орасида ўлганлари бўлди, асирга тушганлари эса ўргатиш ишлари билан шугулланди.*

Хандан келтирилган сариқ ва оқ олтинлардан буюмлар ясаганлар /2373(1165)/19a/, [уларни] пул тариқасида ишлатмаганлар. Асуэн (Усун)дан бошлаб, унинг ғарбидаги Парфия (Ансиёк)гача [бўлган элларнинг] ҳаммаси *хунлар* билан яхши муносабатда экан. [Шунинг учун] *хунлар* зулмига дуч келган рузиеликлар [кўркқанидан] ўз ҳукмдори (Тангрикути)нинг мактуби билан мамлакатларига келган Хун [давлати] элчиларини озиқ-овқат билан таъминлаганлар ва уларни қийин аҳволга туширмаганлар. Хан [сулоласи] элчилари эса озиқ-овқатни, миниш учун керакли отларни ўз ҳисобидан сотиб олишга мажбур бўлган. Чунки Хан [мамлакати] узоқда бўлса-да, мол-дунёси кўплиги сабабли [маҳаллий халқ Хан элчилари билан] савдо-сотик қилиш орқали ўз талабларини қондирар эдилар. Лекин Кўғшор Тангрикут (Хувейя Танйи /Шанюй) Ханга тобе бўлганлигидан сўнг [улар] Ханга ҳурмат билдира бошлаган».

«ХОУ ХАНШУ»

(«Кейинги Хан [сулоласи] тарихи»)

Манба ҳақида. «Кейинги Хан [сулоласи] тарихи» («Хоу Ханшу») Ғарбий Жин (Шижин) сулоласи даврида (мил. 265-316) сарой тарихчилари ота-бола Хуа Чяо ва Хуа Челар томонидан битилган. Унинг ҳажми 97 бобдан иборат. Ушбу тарихда Фарғонага оид маълумот алоҳида жамланган ҳолда берилмаган. У мазкур тарихнинг «Шиюй» («Ғарбий мамлакатлар») деб номланган 88-бобидаги «Ёркенд давлати» («Шачэ-гуо» 莎車国) бўлинмасида келтирилади».

ТАРЖИМА:

«Кейинги Хан [сулоласи] тарихи (Хоу Ханшу), 88-боб, Ёркенд давлати тазкираси (Шачэ-гуо)

... /3826(1316)/176/ *Хунлар (кунна / шюнгу)* Тангрикути Марказий Хитой (Чжунгуо)даги Ванг Манг кўзғолонидан фойдаланиб, Ғарбий мамлакатлар (Шиюй)ни қайтадан ўз назорати остига олди. Биргина Ёркенд давлати (Шачэгуо)нинг

хукмдори Йиан (Yian 延 зам. ўқ. Ян) кучли бўлганлиги сабабли итоат қилмади. ... Тяньфэнгнинг 5-йилида [мил. 5 й.] Йиан вафот этди, ўғли Канг (康) тахтга ўтирди. Хан императори Гуангъунинг биринчи йилида (мил. 25 й.) Канг атрофдаги кўшни давлатлар билан бирга *хунларга* қаршилик кўрсатди... Гуангъунинг 9-йилда [мил. 33 й.] Канг касал бўлиб ўлди, ... ўрнига укаси Фиен (Yien, зам. ўқ. Шян 賢) тахтга ўтирди...

/3827(1317)/20a/ [Мил. 46-йилда] Шаншан (Пшамшан), Чэши (Турфон) қайтадан *хунларга* итоат қилди. [Шунга қарамай], Фиен (Шян 賢) зўровонлик қилишни давом этди. Кусан хукмдори (Кивейсэк-ванг / Гуйсай-ванг 媯塞王) биз узоқдаги давлатмиз, деб Фиеннинг элчисини ўлдирди. Шундан сўнг Фиен [Кусан хукмдорини] ўлдириб, унинг ўрнига мазкур давлат зодағони Сижян (驍韃)ни хукмдор этиб тайинлади. [Кўп вақт ўтмай] Фиен ўзининг ўғли Зелуо (則羅)ни Кусан (Кивецие, зам. ўқ. Гуйзи 龜茲 – Качар давлати) хукмдори (ванг 王) этиб тайинлади. Зелуо ҳали ёш бўлганлигини ҳисобга олиб, Кусаннинг бир қисмини Улэй (烏壘) давлати деб номлаб, Сижян (Sijian 驍韃)ни унга хукмдор этиб тайинлади. Бошқа бир зодагонни Кусан (Гуйсай) хукмдори этиб тайинлади. Бир неча йил ўтгандан сўнг, кусанликлар Зелуо билан Сижянни ўлдириб, *хунларга* элчи юбориб, бошқа хукмдор тайинлашни сўради. *Хунлар* кусанлик зодагон Шэнду (身毒 Инд)ни Кусан (Гуйзи, Качар)га хукмдор этиб тайинладилар. Шундан кейин Кусан *хунларга* итоат қилди.

Фиен /3827(1317)/20b/ Буюк Фарғона (Дай-юан) хукмдорини ўлпонни кам топширганликда айблаб, атрофидаги давлатларнинг жангчиларини йиғди, бир неча ўн минг кишилик кўшин ташкил этиб, Буюк Фарғона (Дай-юан)га қарши юриш қилди. Буюк Фарғона хукмдори Йианлиэу (Yian-liəu, зам. ўқ. Янлю 延留) Фиен (Шян)ни кутиб олиш учун олдига чиқиб, итоат қилишини билдирди. [Шундан сўнг] Фиен юртига қайтиб кетди. [Қайтишда у] Кивомией (Кюмие, Жюми, Jü-mie 拘彌)¹⁸⁷ хукмдори Гиаосэкция (Чяосайти 橋塞提)ни Фарғонага хукмдор этиб белгилаган

¹⁸⁷ Кивомией (зам. ўқ. Жюми) давлатининг номи «Кейинги Хан [сулоласи] тарихи»нинг уйғурча танланма таржимасида «Узун титир беглиги» деб аталган ва унинг ўрни Шарқий Туркистоннинг Керия ноҳияси ўрнида жойлашганлиги ёзилган [Кейинги Ханнома. 526, 566-б.].

эди. Лекин Кангкия давлати Фарғонага бир неча марта хужум қилганлиги сабабли Гиаосэкцияе бир йилдан кўпроқ вақт ҳокимият устида туриб, юртига қайтиб кетди. Гиен уни яна Кивомиейга ҳукмдор қилиб тайинлади. Одатдагидек ўлпон тўлаб туриш шарти билан Йианлиэуни Фарғонага қайта ҳукмдор қилди».

«ЖИНШУ» («Жин [сулоласи] тарихи)»

Манба ҳақида. Кейинги Хан сулоласи¹⁸⁸ емирилгандан кейин Хитой бир неча аср давомида майда давлатларга бўлиниб кетган. Лекин сулолалар тарихини битиш анъанаси йўқолмаган. Шу боис бир қатор майда сулолалар тарихлари битилган. «Сангуо чжи» (三国志 – «Уч ҳокимлик тарихи»)ни Чэн Шоу 280-286 йилларда ёзган), «Жиншу» (晋書 / 晋书 – «Жин [сулоласи] тарихи»)ни 330-340 йилларда Ванг Ин ёзган), «Сунгшу» (宋書/宋书 – «Сунг [сулоласи] тарихи»)ни 487-488 йилларда Лянг Чэн ёзган), «Нанчишу» (南齊書/南齐书 – Жанубий Чи [сулоласи] тарихи) 749-501 йилларда ёзилган, муаллифи Шяо Зишян), «Лянгшу» (梁書 – «Лянг [сулоласи] тарихи»)ни 589-636 йилларда Яо Силян ва бошқалар ёзган), «Чэншу» (陳書 / 陈书 – «Чэн [сулоласи] тарихи»)ни 557-588 йилларда Чэн Буозай ёзган) каби асарлар шулар жумласидандир. Марказий Осиё тарихига оид маълумотлар

¹⁸⁸ Милодийнинг 8 йилида деҳқонлар кўзғолонлари натижасида Фарбий Хан (Ши-Хан – мил.авв. 206-мил. 8) ёки Аввалги Хан (Чян-Хан) сулоласи тугатилган. 23 йилда 15 йиллик ички урушдан сўнг Лю Сю исмли шахс зодагонлар томонидан ташкил этилган ҳарбий қисмлар ёрдамида уруш ҳолатини тугатиб, ўзини император деб эълон қилди ва ўз сулоласини Хан деб номлади. Саройдаги тарихчилар гуруҳи қайтадан шакллантирилди, анъанага кўра тарих ёзиш ишлари давомлаштирилган эди. Аммо иккинчи Хан сулоласининг яхлит тарихи Фарбий Жин (Шижин) сулоласи даврида (мил. 265-316) сарой тарихчилари ота-бола Хуа Чяо ва Хуа Челар томонидан битилган ва у «Кейинги Хан [сулоласи] тарихи» («Хоу Ханшу») деб номланган. Унинг ҳажми 97 бобдан иборат. Марказий Осиё тарихига оид маълумотлар ушбу тарихнинг «Шиюй» («Фарбий мамлакатлар») деб номланган 88-бобида келтирилади. Аммо унда Фарғона тарихига оид маълумот алоҳида бўлинма сифатида келтирилмайди.

баёни нуқтаи назардан олиб қараганда, мазкур майда сулолалар тарихлари ичида «Сангуо чжи», «Жиншу» ва «Лянгушу» алоҳида ўринда туради.

Мазкур сулолалар тарихлари ичида Фарғонага оид маълумот «Жиншу»нинг 97-бобидан ўрин олган. Бу маълумот «Буюк Фарғона давлати» («Дай-юан-гуо») номли сарлавҳа билан берилган. Бундан ташқари, ушбу асарларда Кангкия давлати ва қадимий Шарқий Туркистонда мавжуд бўлган Қарашар (Қорашаҳар), Кучар давлатлари ҳақида маълумотлар келтирилади. Ушбу маълумотлар Н.Я.Бичурин таржималарида йўқ. Аммо Н.В. Кюнёр уларни рус тилига таржима қилган¹⁸⁹.

ТАРЖИМА:

«Жин [сулоласи] тарихи (Жиншу). 97-боб. Ғарбий от минувчилар (Сией-ривем / Ши-рунг 西戎).

/5496(664)/8a/ Буюк Фарғона (Дай-юан)¹⁹⁰.

Буюк Фарғона (Дай-юан) давлати Луоянг¹⁹¹нинг ғарбий томонида 13 минг 350 *ли* (7804.8 км) нарида жойлашган. Жанубда [у] Улуғ Ғузёр (Да-юэчжи 大月氏) [замини] билан, шимолда Кангкия (Кангжюй 康居)¹⁹² [давлати] билан чегарадош. [Буюк Фарғона (Дай-юан)да] 70 дан зиёд катта ва кичик шаҳарлар мавжуд. [Ушбу мамлакатда] гуруч ва буғдой экилади, узумдан мусаллас қилинади, танасидан қонсимон тер чиқадиған зотдор отлар боқилади. Маҳаллий халқ чукур кўзли (шэнму 深目), серсоч¹⁹³, урф-одатлари бўйича [йигитлари] уйланишдан олдин бўлажак келинга тақиш учун совға сифатида юрак шаклидаги икки кўзли

¹⁸⁹ Кюнёр Н.В. Китайские известия о народах... С. 131.

¹⁹⁰ Фарғона давлати (Дай-юан-гуо) уйғур тилига «Фарғона беклиги» деб таржима қилинган. Бу тўғри эмас. Чунки «Шижи» ва «Ханшу»да Фарғона давлати (Дай-юан-гуо) деб ёзилган. Гуо сўзини беклик деб таржима қилиб бўлмайди. Зеро, қадимги Фарғона мамлакати кўп шаҳарлардан ташкил топган йирик давлат эди.

¹⁹¹ Луоянг (洛陽) шаҳри Хитойнинг қадимги пойтахтларидан бири, у Чангъан (ҳозирги Шэнши вилоятининг маркази Шиан шаҳри)нинг шарқий томонида жойлашган.

¹⁹² Кангкия давлати ҳақида 60 -изоҳга қаранг.

¹⁹³ Уйғурча таржимада «бу ердаги кишиларнинг ҳаммаси ўра кўзли ва соқоллик келади», деб ёзилган [Жиннома. 97-боб. Ёт қавмлар тазкираси. Фарғона беклиги. 424-б.].

тилла узук, билакузук юборади. Шунинг билан бирга [бўлажак келинга] 3 нафар хизматкор қиз юбориб, синаб кўрилади. Заиф эркакнинг уйланиш таклифи рад этилади¹⁹⁴. Никоҳсиз туғилган боланинг онаси нафратга маҳкум этилади. Бировлар отига миниб, йиқилиб ўлган одамнинг жавобгарлиги от эгасига юкланади. [Маҳаллий халқ] савдо ишларига пухта, ўз ҳаққини қўлдан бой бермайди. Хитой (Чжунггуо)нинг олтинларидан буюмлар ясайди, [уларни] пул сифатида ишлатишмайди. Тайкангнинг¹⁹⁵ олтинчи йилида (285 йил) [У-ди]¹⁹⁶ хурмат билдириш учун Янг Хао [исмли амалдор]ни ушбу мамлакат ҳукмдори Ламшиэу (Lam-shiэu, зам. ўқ. Лансоу 籃度) ҳузурига элчи қилиб юборди ва [Жин сулоласи] уни Буюк Фарғона (Дай-юан) ҳукмдори (ванг 王) деб тан олишини хабар қилди. Ламшиэу вафотидан кейин тахтга унинг ўғли Муазие (Муациэ, Muatciэ, зам. ўқ. Муочжи 摩之) ўтирди ва [Хитойга] элчи юбориб, у орқали қонсимон тер чиқарадиган от совға қилди».

«ВЭЙШУ»

(«Вэй [сулоласи] тарихи»)

Манба ҳақида. «Вэйшу» (魏書 / 魏书)ни сарой тарихчиларидан бири Вэй Шоу (魏收 506-572) ёзган. Асар 130 бобдан иборат. Унинг айрим қисмлари йўқолганидан сўнг, манба «Бэйши» маълумотлари ҳисобидан тўлдирилган. Мазмунан у 386-534 йилларда мавжуд бўлган Шимолий Вэй

¹⁹⁴ Асл матнда «бунанчжэ жюэхун» (不男者绝婚) деб ёзилган. Н.В.Кюнёр ушбу маълумотни «если нет мальчика, то разывают брак», деб таржима қилган [Кюнёр Н.В. Китайские известия о народах... С. 131]. Уйғурча таржимада «ишончли эркак бўлмаса, тўй қилишга рухсат қилинмайди», деб ёзилган [Уч подшолик тазкириси, Жиннома, Сунгнома. Урумчи, 2001. Уйғурчага Шинжянг университетидаги Марказий Осие факультетида таржима қилинган ва шарҳлар ёзилган. 424-б.].

¹⁹⁵ Тайканг (太康) 280-289 йилларнинг номи бўлиб, у буюк юксалиш ёки соғломланиш даври маъносини англатади. Шу ҳисобдан Тайкангнинг 6-йили 285 йилга тўғри келади.

¹⁹⁶ У-ди – Жин сулоласининг асосчиси Сима Яннинг (236-290) тахтга чиққандан кейинги исми. У «жанговар хоқон» маъносини англатган. Тахтда ўтирган вақти 265-290 йилларга тўғри келади.

ва 534-550 йилларда ҳукмронлик қилган Шарқий Вэй сулолаларининг тарихи ҳисобланади. Маълумки, ушбу сулоланинг асосчиси шарқий ғузлар таркибига кирган шянби (сяньби)ларнинг сардори Тобагуй ҳисобланади. Аввалига мазкур сулоланинг номи Дай бўлган. Аммо сулола ташкил топган йилнинг ўзидаёқ унинг номи Вэйга ўзгартирилган. 398 йилда Пингчэнг (ҳозирги Ички Монголиядаги Датунг) шахри унинг пойтахти қилиб белгиланган. Шимолий Вэй давлати кучайганида, унинг худудига Хуангхэ дарёсининг қирғоқлари, ҳозирги Ички Монголия ва Хитой Халқ Республикасининг Гансу ўлкаси (Хэши йўлаги)нинг ерлари кирган. Марказий Осиё давлатлари билан фаол дипломатик ва савдо алоқаларини олиб борган. Шунинг учун Вэй сулоласига киритилган маълумотларни аниқ ва асосли, деб ҳисоблаш мумкин.

Одатда «Вэй [сулоласи] тарихи»нинг айрим йўқолган қисмлари «Бэйши» (北史) асосида тўлдириб борилган, дейилади. Лекин иккинчи асарни ёзишда унинг муаллифи ўзидан олдин ёзилган асарлардан, жумладан, «Вэйшу»даги маълумотлардан фойдаланган. Шунга кўра, бу тўлдиришни асардан олинган маълумотни яна жойига қайтариш, деб билиш тўғри бўлади. Бу мулоҳаза «Вэйшу»нинг мавқеини туширмайди. Ушбу манбадаги маълумотлар Н.Я.Бичурин таржималарида келтирилмайди. «Вэйшу» «24 тарих»нинг 8-жилдини ташкил этади.

ТАРЖИМА:

«Вэй [сулоласи] тарихи. 102-боб. Ғарбий мамлакатлар тазкираси.

.../9701(1319)/146/ Луона-гуо (洛那国 қадимги ўқилишда Lakna – Фарғона давлати) қадимги Буюк Фарғона (Дай-юан) давлатидир. [Унинг] пойтахти Сули (Қашқар)нинг шимоли-ғарбида жойлашган Квейсан (贵山 зам. ўқ. Гуйшан) шахридир. [Бу ердан Вэй сулоласи] марказигача 14 минг 450 ли (8323.2 км) масофа мавжуд. Тайхэнинг учинчи йили (мил. 229 йил)¹⁹⁷ [ушбу мамлакат ҳукмдори] элчи юбориб, [Вэй императорига] танасидан қонсимон тер оқадиган /9701(1319)/15a/ от совға қилган. Шундан сўнг ҳар гал элчи

¹⁹⁷ Тайхэ (太和) – 227-233 йилларнинг номи, у «буюк тинчлик» маъносини англатади.

юборганда [Вэй сулоласи] саройига ташриф совғаларини (朝贡) бериб турган».

«СУЙШУ» **(«Суй [сулоласи] тарихи»)**

Манба ҳақида. «Суй [сулоласи] тарихи» (Суйшу 隨書) – Суй давлати (581-618) тарихига бағишланган тарихий асар бўлиб, ушбу сулола йўқотилиб, унинг ўрнига ташкил топган Танг давлатининг дастлабки йилларида (629-656) Ян Шигу, Кун Инда, Сюй Жинзунг каби бир гуруҳ сарой тарихчилари томонидан битилган. 1024 йилда асар илк бор чоп этилган¹⁹⁸. Аммо ушбу нусха сақланмаган. 1208-1224 йилларда асар иккинчи марта тошбосмадан чиқарилган. Унинг айрим қисмлари сақланиб қолган. Асарнинг 1297-1307 йилларда учинчи марта босмадан чиқарилган нусхаси яхши сақланган. XVII-XX асрларда қайта чоп этилган «Суйшу» мана шу нусхага асосланган.

Асарнинг ҳажми 85 боб (жюан 卷)дан иборат бўлиб, шундан 5 боби императорлар ҳаёти ва фаолиятини тасвирлаш, 30 боби тарихий воқеалар, урф-одатларга, география ва фалакиётшунослик каби соҳаларга оид маълумотларни баён этиш ва қолган 50 боби йирик шахслар, ғайри этнослар ва мамлакатларга оид хабарларни баён этишга бағишланган. Суй ва Танг империялари Турк хоқонлиги билан жиддий муносабатда бўлганлиги туфайли ушбу асарда туркларга оид маълумотлар салмоқли ўрин эгаллаган. Асарнинг учинчи қисмидан жой олган «Шиюй» («Ғарбий мамлакатлар») номли бобида Туркистон тарихига, жумладан Фарғонага оид маълумотлар ҳам келтирилади. «Суйшу» «24 тарих»нинг 9-жилдидан жой олган.

ТАРЖИМА:

¹⁹⁸ Ўша даврда асарлар иероглифларни ёғоч, хитой қамиши (бамбук) ёки юмшоқ тош (мрамор)га тескари ўйиб ёзиб, сиёҳга текказиб қоғозга босиш усулида чоп этилган. 1041-1048 йилларда асарлар ҳар бир иероглифни алоҳида ёғоч, кўрғошин, мис, бронзадан ясалган кичик тўрт бурчакли бўлакчанинг бир томонига тескари қилиб ўйиб ёзиб, уларни керакли тартибда бир варақ қоғоз йўғонлигидаги тахтага тизиб чиқиш, сўнгра сиёҳ суртиб устига қоғоз қўйиб чоп этиш усулида яратилган [Цихай. 406-б.].

«Суй [сулоласи] тарихи. 83-боб. Ғарбий мамлакатлар.

/11706(828)/12a/ ... Фарғона давлати (Фахан-гуо 鐵汗国).

Фарғона давлатининг пойтахти Помир (Цунглинг 葱岭)нинг ғарбида ва ундан 500 *ли* (288 км) нарида жойлашган бўлиб, у қадимда Гиашиэу (зам. ўқ. Чюйсоу 渠搜)¹⁹⁹ деб аталар эди. Ҳукмдорнинг фамилияси Жабғу (Чжаоёу, қадимги ўқ. Циаумиу /Тсиау-ми, Тсиау-мива 昭武), исми Алчи (Аличи 阿利柴). Пойтахт девори айланмасига 4 *ли* (2.304 км) келади. Аскарларининг сони бир неча минг кишидан иборат. Ҳукмдор кўй шаклидаги олтин тахтада ўтиради. Ҳукмдорнинг рафиқаси (хониш) олтин тож /12б/ тақади. Бу ерда қизил кум²⁰⁰, олтин, темир кўп. Шимоли-шарқдан Қашқар (Шулэ)гача 1000 *ли* (576 км), ғарбда Сутришона (Судуйшана) давлатигача 500 *ли* (288 км), шимоли-ғарбида Чочгача (Ши-гуо) 500 *ли*, шимоли-шарқда Турк хоқонининг турар жойигача 2000 *ли* (1152 км), шарқда Гуачжоугача²⁰¹ 3500 *ли* (2016 км) масофа мавжуд. Дайе (Дае)²⁰² даври (605-618)да элчи юбориб, маҳаллий маҳсулотлардан совғалар юборган».

¹⁹⁹ Гиашиэу (Gia-shiəu, Gio-shiəu, зам. ўқ. Чюйсоу, Chui-sou / хитойча транскрипцияда Qu-sou 渠搜, «Шижи»нинг «5 император» бобида Qu-sou 渠搜, «Бэйши»нинг 97-бобида ва «Шиюй тужи» номли асарда 渠叟) топонимидаги иккинчи иероглиф ҳар хил манбада турлича ёзилган. Ушбу топоним қадимий ҳинд тили санскритидаги Kosava (Chou-su 翯叟毛)дан келиб чиққан. Кейинчалик у Кивейшан (kiwei-shan, зам. ўқ. Гуйшан 貴山, 貴山) деб номлана бошлаган. [Шиюй диминг каолу. 751-б.]. «Шиюй тужи»да «Фарғона (Бохан-гуо) давлати Помирнинг ғарбида ундан 500 *ли* (288 км) нарида жойлашган. У қадимги Чюйсоу давлатидир» деб ёзилган [Шиюй диминг каолу. 751-б.].

²⁰⁰ Аслиятда «чжуша» (朱砂) – таркибида олтингугурт бўлган симоб ёки қизғиш рангли минерал. Унинг русча таржимаси киноварь, сернистая ртуть. Уйғурча таржимада «қизил кум» деб кўрсатилган.

²⁰¹ Гуачжоу (瓜州) – ҳозирги Дунхуангдаги жой номи, қадимда бу жойда Юн (Yun 允) фамилияли *ривем* (*рунлар*), яъни от минувчи халқлар яшаган [Цихай. 1772-б.]. Ушбу фамилияли *рунлар* хунлардир.

²⁰² Дае (大业) – 605-617 йилларнинг номи, у «буюк амал» ёки «фаолият» маъносини англатади.

«БЭЙШИ» («Шимолий [сулолалар] тарихи»)

Манба ҳақида. «Бэйши» (北史) – VII асрнинг биринчи яримида ёзилган шимолий сулолалар тарихидир. Унинг умумий ҳажми 100 боб (жюан 卷)дан иборат бўлиб, унда 386-618 йиллардаги тарихий воқеалар баён этилган. Шу даврда қадимий Хитойнинг шимоли ва шимоли-ғарбида «Шимолий Вэй» («Бэй-Вэй» – 386-534), «Шарқий Вэй» («Дунг-Вэй» – 534-550), «Ғарбий Вэй» («Шивэй» – 535-555), «Шимолий Чи» («Бэйчи» – 550-577) ва «Шимолий Чжоу» («Бэйчжоу» – 557-583) каби 5 та майда давлат мавжуд бўлган. Улар этник келиб чиқиши хитой бўлмаган ва қадимий Хитойнинг шимолий ва ғарбий томонидаги кўшни халқлар томонидан ташкил этилган. Жумладан, Шимолий Чи ва Вэй номлари билан аталган 3 та давлатнинг келиб чиқиши турклар билан боғлиқ бўлган сянбилар томонидан ташкил этилган. Шунинг учун ҳам улар хитой сулолалари ҳисобланмайди. Шарқий Вэй ва Ғарбий Вэй сулолалари эса Шимолий Вэй сулоласининг бўлиниб кетиши натижасида ташкил топган.

«Бэйши» 643 йилда мазкур 5 та давлат тарихини ва 581-618 йилларда мавжуд бўлган ҳамда хитойлар ташкил этган Суй [сулоласи] тарихини жамлаш ва умумлаштириш асосида ёзиб тугатилган. Унинг муаллифи Ли Яншоу (туғилган ва ўлган йиллари номаълум) Танг сулоласи саройида ҳизмат қилган йирик тарихчилардан ҳисобланади. У «Жин» ва «Суй» сулолалари тарихи («Суйшу», «Жиншу») ва «5 давлат тарихи» («Сангуо чжи») каби бир қанча тарихий асарлар ёзишда қатнашган. «Бэйши» «24 тарих»нинг 9-жилдидан жой олган.

ТАРЖИМА:

«Шимолий [сулолалар] тарихи. 97-боб. Ғарбий мамлакатлар.

... //117006(828)/16a/ Лона давлати (Лона-гуо 洛那国) қадимги Буюк Фарғона (Дай-юан) давлатидир. [Унинг] пойтахти Кивейшан (kiwei-shan /зам. ўқ. Гуйшан 贵山²⁰³) шаҳри. [У] Сули (Қашқар)нинг шимоли-ғарбида жойлашган.

²⁰³ Бу ҳақда 180-изоҳга қаранг.

[Бу ердан Вэй сулоласи] марказигача 14 минг 450 *ли* (8323.2 км) масофа мавжуд. Тайхэнинг учинчи йили (мил. 229 йил) [ушбу мамлакат ҳукмдори Вэй императорига] элчи юбориб, танасидан қонсимон тер оқадиган от совға қилган. Шундан сўнг ҳар гал элчи йўллаганда, [Вэй сулоласи] саройига ташриф совғаларини (чаогунг 朝贡) юбориб турган».

«ШИН ТАНГШУ» («Танг [сулоласи]нинг янги тарихи»)

Манба ҳақида. 941-945 йилларда Танг сулоласи саройида Лю Ху раҳбарлигидаги тарихчилар гуруҳи ушбу сулола тарихини ёзиб тугатди, у «Тангшу» (唐書 «Танг [сулоласи] тарихи») деб номланди. Бир асрдан сўнг, яъни 1044-1060 йилларда Оу Яншю (欧阳修) ва Сунг Ци (宋祁) «Тангшу»нинг айрим қисмларини қисқартириш, тузатиш, тўлдириш ва янги боблар қўшиш асосида Танг сулоласининг тарихини қайтадан ёзиб чиқдилар. Мазкур тарихга туркларга оид маълумотлар кўпроқ киритилган. Шундан кейин олдин ёзилган Танг [сулоласи] тарихи «Жю Тангшу» (旧唐書 «Танг сулоласининг аввалги тарихи»), сулоланинг кейин битилган тарихи эса «Шин Тангшу» (新唐書 «Танг сулоласининг янги тарихи») деб номланди. Ҳар икки тарихий асар ҳозирги давргача етиб келган ва улар «24 тарих» таркибига киритилган. «Жю Тангшу»нинг ҳажми 200 бобдан, «Шин Тангшу» ҳажми эса 225 бобдан иборат. Ушбу асардаги Фарғонага оид маълумотни тушуниб олиш учун Танг сулоласининг Марказий Осиёга нисбатан сиёсати ҳақида қисқача маълумот беришни мақсадга мувофиқ деб топдик.

618 йилда турклар ёрдамида Ли Юан исмли шахс Хитойдаги ўша давр сиёсий вазиятидан фойдаланиб, пойтахт бўлмиш Чангъан шаҳрини қўлга олди. Аввалига у Суй сулоласи давридаги ҳокимлардан бири бўлган Янг Юни тахтга ўтқазди, бироз вақт ўтгандан сўнг уни ўзи эгаллаб олди ва ўз ҳокимиятини Танг (Буюк маъносига эга) деб номлади²⁰⁴. Ли Юан турклар томонидан қўллаб-қувватланганлиги тасодифан эмас эди. Унинг аждодлари Хэши йўлагидagi Лунгши номли жойда яшаган бўлиб, уларнинг

²⁰⁴ Шан Юэ. Чжунго лиши ганьяо. 128-129-б.

этник келиб чиқиши турклардан бўлган²⁰⁵. 9 йилдан сўнг Ли Юан тахтни ўғли Ли Шимин (Тайцзун – 727-750)га топширди. Шундан кейин Танг сулоласининг туркларга бўлган сиёсати ўзгара бошлади. 3-император Гаоцзун (650-684) даврида Танг сулоласи туркларга қарши сиёсат олиб борди. Бу борада у узоқдаги мамлакатлар билан иттифоқлашиб, яқиндаги қўшни, яъни Шарқий Турк хоқонлигига қарши туриш амалиётини қўллади. Ушбу хоқонликни йўқотгандан сўнг, Ғарбий Турк хоқонлигига қарши кураш бошлади. Шюнзунг (712-756) даврида Танг сулоласи Туркистонга хужум қилди. 748 йилда унинг қўшинлари Суййе (Sui-ye 碎叶 – ҳозирги Тўқмоқ²⁰⁶) шаҳрини босиб олди, шаҳар вайрон қилинди. 750 йилда улар Тошкентга хужум қилди²⁰⁷, маҳаллий хукмдор Джабши (Чэбиши) асирга олиниб, Хитойга олиб кетилди. Тошкент хукмдорининг ўғли қочиб, араблардан ёрдам сўради²⁰⁸. 751 йилда Талас дарёси бўйида араблар билан бўлган жангда Танг қўшинлари мағлубиятга учради. Шундан кейинги минг йилга яқин давр давомида Хитой қўшинлари Туркистон сари юриш қилиш имкониятига эга бўлолмади.

ТАРЖИМА:

«Шин Тангшу. 221-боб. Ғарбий мамлакатлар тазкираси (Шиюй лечжуан). 2-қисм.

.../16971(1557)/5a/ Нингюан (寧遠)²⁰⁹ аслида Фарғона (Баханна 拔汗那)²¹⁰ ёки Паркон (Пуохан / Pohan 鏊汗), Вей

²⁰⁵ Ўша асар. 128-б.; Цихай. 856-б.

²⁰⁶ Хитой олимлари Суййе шаҳрини ҳозирги Қирғизистондаги Тўқмоқ шаҳри ёнидаги Окбешим (Акэбейшиму) шаҳри харобаси ўрнига жойлаштиришади [Шиюй диминг каолу. 868-869-б.; Синьцзян лиши цидян. 663-б.].

²⁰⁷ *Ходжаев А.* Наиболее ранние сведения китайских источников о государстве Шаш (Ташкент) // *О'zbekiston tarixi (История Узбекистана)*. 2005. № 1. С. 3-18.

²⁰⁸ *Ванг Чжилай.* Чжунъя шиганг (Марказий Осиёнинг қисқача тарихи). Чанша, 1986. 277-б.

²⁰⁹ Нингюан (寧遠) – Фарғона водийсининг Танг даврида ишлатилган номи, у «Олисдаги сокинлик» маъносини англатади.

²¹⁰ «Шин Тангшу»даги Фарғонага оид маълумотни Н.Я.Бичурин «Нингюань» деб таржима қилган ва бу айнан Фарғонанинг хитойча номи эканлигини айтмаган. Шу боис «Нингюань» деганда, Фарғона ҳақида гап кетаётганлиги билинмай қолган. «Баханна» ўқилган

[сулоласи] даврида Пуолуона (破洛那) деб номланган²¹¹. [Танг сулоласининг] пойтахт шаҳри²¹² дан 8 минг *ли* (4608 км) нарида жойлашган. [Фарғона ҳукмдори] Норин дарёси (Чжэнчжу-хэ)²¹³ шимолида жойлашган Шижян²¹⁴ шаҳрида туради. [Фарғонада] 6 та йирик, 100 та кичик шаҳарчалар мавжуд, одамлар узоқ умр кўради. Унинг ҳукмдорлари (ванг 王) Вэй ва Жин [сулолалари давридан буён] авлоддан авлодга ҳукмронлик қилиб келади. Ҳар йили биринчи ойнинг биринчи куни ҳукмдор сардорларни икки гуруҳга ажратади. Сўнг ҳар бир гуруҳдан биттадан одам танлаб, уларнинг кийимларини ечтириб, кураштиради. Одамлар курашаётганлардан бири ўлгунча уларга сопол [идиш бўлаклари] ва тош отишади. Шу асосда йилнинг яхши ёки ёмон келишини аниқлайди.

Чжэнгуан (真觀)²¹⁵ даврида (627-649 йиллар) Ғарбий турк ҳукмдори (ванг 王) Чуаймуо-Хэдуо (Chuaimo Heduo 曷莫賀咄)²¹⁶ [Фарғона] ҳукмдори Чиби (契弊)ни²¹⁷ ўлдирди,

иероглифларни «Боханна» деб ёзган [Бичурин Н.Я. Собрание сведений... Алматинское изд. Т.2. С. 332]. Бу хато эмас, чунки «ба» иероглифи (拔) бо деб ҳам ўқилган.

²¹¹ Ушбу маълумот «Шин Тангшу»нинг Фарғонага оид қисмига бағишланган уйғурча таржимада келтирилмайди [Янги Тангнома. Урумчи, 2010. 972-б.].

²¹² Хитойдаги Танг сулоласининг пойтахти Чангъан (ҳозирги Шиан, рус адабиётида Сиань) эди. Бу даврдаги асосий қатнов йўли Шарқий Туркистондаги Қумул, Урумчи, Или водийси, ҳозирги жануби-шарқий Қозоғистон орқали ўтган. Йўл масофаси ана шу йўналишда берилган.

²¹³ Чжэнчжу-хэ (真珠河) – ҳозирги Норин дарёси (Налин-хэ 那林河). У *Naryn* деб ҳам номланган [Шиюй диминг каолу. 1163-б.]. Чжэнчжу-хэ иероглифларининг маъноси «ҳақиқий марварид» демакдир.

²¹⁴ Шижян шаҳри (Shijian-cheng 西鞬城) Хитойда Танг сулоласи ҳукмронлик қилган давридаги (618–907) Фарғонанинг маркази бўлган. У Ахсикент (хитой олимларининг ёзишича Akhwsī kath)нинг хитойча номланишидир [Шиюй диминг каолу. 1019-б.].

²¹⁵ Чжэнгуан (真觀 – «ҳақиқий кўриниш» маъносини англатади) – 627-649 ва 1102-1114 йилларга берилган ном.

²¹⁶ Мазкур маълумотнинг уйғурча таржимасида Чуаймуо-Хэдуонинг исми «Хон-баҳодур», деб ёзилган [Янги Тангнома. 972-б.]. Турғун Олмоснинг маълумотларига кўра, Ғарбий турк хоқонлиги тахтида 618-630 йилларда Тун-ябғу хоқон, 630-633 йилларда Си-ябғу (Сир-

Ачинна-Шуни (阿契那鼠匿)²¹⁸ унинг шахрини эгаллаб олди. [Ачинна-]Шуни ўлгандан сўнг унинг ўғли Эбуочжи (遏波氏) Чибининг укасига²¹⁹ подшоҳ (ванг) унвонини бериб, уни Хумэн шахрига²²⁰ ҳукмдор қилди. Эбуочжининг [ўзи] Кэсай шахри (渴塞)ни²²¹ идора қилди. Шянчинг (顯慶) даврининг бошланишида (656 й.) Эбуочжи [Танг сулоласи саройига] элчи юбориб, совғалар келтирди²²². Гаозунг [жавобан] катта

ябғу) хоқон, 633-634 йилларда Бағаша Тўлис хоқон, 634-639 йилларда Ишпара Тириш Тунгнга хоқон, 639-651 йилларда Ипи Тўлў хоқон, 651-638 йилларда Асина-Олиб хоқон ўтирганлар [Турғун Олмос. Уйғурлар. 342-б.]. Булар орасида исми Чуаймуо-Хэдуо ёки Хон-баходурга тўғри келадиган Фарбий Турк хоқонлари кўринмайди. Қолаверса, аслиятда Чуаймуо-Хэдуонинг унвони хоқон эмас, балки «ванг», яъни ҳукмдор деб номланган. Шуларга қараганда, ушбу шахс кўшин бошлиқларидан бўлса керак, деган фикр юзага келмоқда.

²¹⁷ «Янги Тангнома»да Чибининг исми «Қопиш» деб олинган [Янги Тангнома. 972-б.].

²¹⁸ «Янги Тангнома»да Ачинна-Шунининг исми «Ашина Суниш» деб ёзилган [Янги Тангнома. 972-б.].

²¹⁹ «Шиюй диминг каолу» (Фарбий мамлакатлар топонимикасига оид тадқиқотлардан лавҳалар) номли топонимик тадқиқотларда ёзилишича, «Шин Тангшу»нинг ушбу бобидан жой олган ва Дайдзиек (Dai-dziək / Даши 大食 – Араб халифалиги [Циюан. 625-б.] давлатига бағишланган қисмида подшоҳликка тайинланган шахс Чибининг жияни, яъни укасининг ўғли Аляоцан (阿了參) бўлган [Шиюй диминг каолу. 410-б.]. «Шин Тангшу»да «Дайдзиек (Даши) аслида Персия ерлари эди» (大食本波斯地), деб ёзилган [Шин Тангшу. 16974(1560)/116/-б.].

²²⁰ Хумэн шахри (Хумэн-чэнг 呼悶城) – Хўжанд (Khodjand) топонимининг хитойча транскрипциясидир. Айрим хитой манбаларида у Жюйжянти (俱战提) деб ҳам аталади [Шиюй диминг каолу. 410-б.].

²²¹ Кэсай топоними «Шин Тангшу»нинг уйғурча танланма таржимаси «Янги Тангнома»да «Косон» деб ёзилган [Янги Тангнома. 973-б.]. Айрим хитой олимлари буни асосли, деб ҳисоблайдилар [Шиюй диминг каолу. 334-б.].

²²² Аслиятда элчиларнинг Танг сулоласи саройига олиб борган совғалари «чаогунг» (朝贡) деб номланган. Уларнинг эвазига Танг сулоласи томонидан берилган совғалар эса «вэйюй» (慰諭) деб номланган. Бу икки сўзда ишлатилган иероглифлар маъносидан келиб чиққанда, «чаогунг» саройга тақдим этилган тўлов совғаси маъносини, «вэйюй» эса ғамхўрлик кўрсатиш учун инъом этилган совға маъносини билдиради. Уларнинг маъносига хитой фалсафаси

илтифот кўрсатди. [Мазкур даврининг] 3-йилида (658 й.) Кэсай шахри Сюшюн (休循 – Эркештом) вилояти деб номланди ва унга бош ҳарбий амалдор (дуду)²²³ Аляосен (Алсан) ҳоким²²⁴ қилиб тайинланди. Шу санадан бошлаб [Танг сулоласи] саройига ҳар йили совға юбориб турди. [Император] Шюанзунг²²⁵ нинг Кайюан даврининг 27-йилида (739 й.)²²⁶ Туахуэйсианни (T'a-huəi-sian, зам. ўқ. Тухуошян 吐火仙) итоат қилдиришга [Танг қўшинлари билан] ҳамкорлик қилгани учун [Фарғона] ҳукмдори (ванг) Арслон Тархонга²²⁷ фэнгхуа-ванг²²⁸ унвони инъом этилди /5б./

нуктаи назаридан эътибор берадиган бўлсак, биринчи сўз Хитой хоқонига итоаткорлик муносабатини билдириш мақсадида юборилган нарсалар сифатида талқин қилинган. Иккинчи сўз итоаткорлик муносабатини билдириб келганларга «императорининг инъоми» ва «кўрсатилган ғамхўрлик нишонаси» деб тушуниланган. Ушбу тушунчалар, юқорида қайд этилганидек, Хитой ҳукмдорлари учун қадимдан анъана бўлиб келаётган олий устунлик ғояси асосида шаклланган. Аммо Хитойга келган элчилар ушбу давлат билан дўстона муносабат ўрнатиш ва совға сифатида турли нарсалар олиб бориб, эвазига маҳаллий молларини олиб келиш мақсадида юборилган. Бу халқаро савдода мол айрибошлаш асосида ўрнатилган муносабатлар эди.

²²³ Хитой урф-одатига кўра, Танг сулоласи даврида «дуду» (都督) ўлка (провинция) доирасидаги ҳарбий қисмларнинг бош қўмондонига бериладиган ҳарбий унвон эди [Чжуонггуо лидай гуанчжи цидян. 817-б.].

²²⁴ Аслиятда «циши» (刺史, «лаши» ҳам ўқилади) деб ёзилган, вилоят ҳукмдорига бериладиган лавозим бўлган. Қадимий хитой томонидан босиб олинган ерларга нисбатан олганда, ушбу лавозимга «дуду» унвонига эга бўлган ҳарбий амалдор тайинланган.

²²⁵ Шюанзунг (玄宗 – 685-762) – 712-756 йилларда тахтда ўтирган, исми Ли Лунгжи.

²²⁶ Кайюан (開元 – «бошланиш» маъносини англатади) – 713-741 йилларга берилган ном.

²²⁷ Аслиятда Арслон Тархон Ашилан Даган (Ashilan-dagan 阿悉爛達干) шаклида транскрипция қилинган.

²²⁸ «Фэнгхуа-ванг (奉化王) – Танг сулоласи даврида хорижий давлатлар ҳукмдорларига инъом этиладиган фахрий унвон бўлиб, у «маданиятга интилувчан ҳукмдор» маъносини англатган. Мазкур унвон маъносидан кўриниб турибдики, Танг империяси даврида Хитой ҳукмдорлари ўзларининг дунёқарашини, яъни бошқа мамлакатларга нисбатан амалга ошириётган жаҳонгирлик сиёсатини

Тянбао ²²⁹ даврининг 3-йилида (744 й.) ушбу давлат [Фарғона]га Нингюан (Ningyuan 寧遠)²³⁰ деб ном берилди. Император [Фарғона] ҳукмдорига [ўз хонадони учун] бегона бўлган сулола фамилиясига тааллуқли Доу [сўзини]²³¹ фамилия қилиб тақдим этди²³².

Бундан ташқари [император] ўз авлодига тегишли бир кизни Хэйи маликаси деб [Фарғона ҳукмдори хузурига]га юборди.

[Тянбао даврининг] 13-йилида (754 й.) [Фарғона] ҳукмдори (ванг) Чжунгже (қадим. ўқ. Tiwem-tsiet 忠節)нинг ўғли Шюеюй (қадим. ўқ. Siat-yiwok, 薛裕)ни Хитой маданиятини ўрганиш учун [император] саройига юборди ва

маданият белгиси деб қарашган ва ушбу империя билан ҳамкорлик қилганларни «маданийлашишга» интилиш деб баҳолаган.

²²⁹ Тянбао (天寶) – 742-755 йилларга берилган ном, у «Тангри ато қилган неъмат» маъносини билдиради.

²³⁰ Юқорида айтиб ўтилганидек, «Нингюан» (寧遠) «олисдаги сокинлик» ёки «хотиржамлик» маъносини англатади.

²³¹ Доу (竇 – «ду») деб ҳам ўқилади) иероглифи «тешик, дарча, ариқ, катта, ертўла, катта вилоят» каби маъноларда ва «шянби» қабилаларига оид бир авлоднинг номи сифатида ишлатилган. Хитойларнинг олий табақали авлодларида ушбу сўз билан аталган фамилия учрамайди [Ханюй дазидян. 4-жилд, 2745-б.].

²³² Ушбу маълумот асл матнда «天寶三載改其號寧遠帝以外家姓賜其王曰竇» иероглифлари билан келтирилган. Н.Я.Бичурин уни «В третьем году правления Тъхань-бао, 744, дано его владениям название Нин'юань. Император пожаловал владельцу прозвание Дома Дэу, из коего происходил род императрицы», деб таржима қилган [Бичурин Н.Я. Собрание сведений... Алматинское изд. Т. 2. С. 333]. Уйғурча таржимада бу маълумот «Тянбао[нинг] 3-йили (мил. 744 й.) Фарғонанинг беклик номи «Нингюан (Тошкент) деб ўзгартилди. Подшоҳ олийлири унга Бек жамоатининг узок қариндош-уруғларига хос бўлган «Ду» фамилиясини ҳадя этиб»,... шаклида таржима қилинган [Янги Тангнома. 973-б.]. Икки таржимани асл матн билан солиштириш натижасида улардаги хатоликлар аниқланди. Рус олими таржимасида Фарғона давлатини «владение» деб аташ билан бирга «прозвание Дома Дэу, из коего происходил род императрицы», деган жумла кўшилган. Уйғурча таржимада Фарғона давлати «беклик» деб таржима қилинган ва «император оиласига тегишли бўлмаган фамилия» (外家姓) жумласи «Бек жамоати узок қариндош-уруғларининг фамилияси бўлган», деб ноаниқликка йўл қўйилган.

у ерда яшаб, соқчилик хизматида бўлишга ижозат сўради²³³. [Император бу илтимос]га кулоқ солиб, [Фарғона хукмдорининг ўғлига] зуо-увей жангжюн унвонини берди²³⁴. Бу иш Танг [сулоласи учун] бекиёс эҳтиёткорлик чораси бўлди».

2. VIII-XII АСРЛАРДА ЁЗИЛГАН ТАРИХИЙ АСАРЛАРДАГИ МАЪЛУМОТЛАР

«ТУНГДЯН»

(«Қонун-қоидалар ва урф-одатлар баёни»)

Манба ҳақида. «Тунгдян» (通典) Танг империяси даврида яшаган сарой тарихчиси Ду Ю (734-812) томонидан ёзилган. У кўхна Хитойнинг барча соҳаларида жорий этилган қонун-қоидалар ва мамлакатдаги урф-одатларни умумлаштирилган ҳамда кўшни халқларга бағишланган биринчи йирик асар ҳисобланади. Уни ёзиш учун муаллиф 36 йил (766-801) сарфлаган. Асарнинг умумий ҳажми 200

²³³ Фарғона хукмдорининг ўғлини Хитой пойтахтига юбориш масаласига оид маълумот аслиятда «十三年載王忠節遣子薛裕朝請留宿衛習華禮» иероглифлари билан ифодаланган. Уйғурча таржимада бу «Тянбао даврининг 13-йили (мил. 754 й.) Фарғона беги Жунгжий ўттира иқлими бўйича (ўрта иқлимнинг одатига кўра – А.Х.) Шюэюни ўрдиға турғокликқа эватти (юборди – А.Х.)» [Янги Тангнома. 973-б.] деб аслиятдан биров чекинган ҳолда таржима қилинган. Н.Я.Бичурин ушбу маълумотни «В тридцатое лето владетель Чжун-цзйе отправил сына своего Сйеюй к Двору, и просил оставить его в придворной службе для изучения китайских обрядов» [Бичурин Н.Я. Собрание сведений... Алматинское изд. Т. 2. С. 333]. Ушбу олимнинг таржимаси нисбатан тўғри, аммо унда «13-йил» сўз бирикмаси «30-езда» бўлиб қолган. Бу йил 742-755 йилларнинг номи бўлмиш «Тянбао» даврига тўғри келмайди. 742 йилдан бошлаб ҳисоблаганда, унинг ўттизинчи йили 772 йилга тенг бўлиб қолади.

²³⁴ «Зуо-увей жангжюн» (左武衛將軍) Танг сулоласи давридаги сарой соқчилари бош кўмондони (大將軍) ёрдамчиларига бериладиган ҳарбий унвон бўлиб, у «чап қанот сарой соқчилари кўмондони» маъносини англатади. Бу даврда сарой соқчилари чап ва ўнг қанот каби икки бўлинмага ажратилган. Улар император саройининг хавфсизлигини таъминлашга жавоб берган [Чжунггуо лидай гуанчжи цидян. 555-б.].

бобдан иборат бўлиб, 189-200 боблари Хитойнинг шимолий ва ғарбий томонида яшаган халқлар ва мавжуд бўлган давлатларга бағишланган. Асар кўп марта чоп этилганлиги туфайли, унинг нусхалари кўп. Бизнинг қўлимиздаги 3 жилддан иборат «Тунгдян» 1988 йилда Чжэцзян (Чжэцзян) ўлкасидаги «Чжунгхуа шужюй» («Хитой китоб идораси») нашриёти чоп этган нусха асосида 1995 йилда Пекинда қайта нашр қилинган. Рус олими Н.Я.Бичурин бу асарни таржима қилмаган.

Муаллиф (Ду Ю) амалдор оиласида таваллуд топган. Шу сабабдан у ўқиш, билим олиш, йирик олим ва амалдор бўлиб етиш учун барча шароитларга эга бўлган. 69 ёшида илм-фан ва адабиёт соҳаларини бошқарувчи бош амалдор (дасюэши) лавозимига тайинланган. У ёшлигидан отасининг хизмат жойи тез-тез ўзгариб турганлиги туфайли Хитойнинг турли шаҳарларида яшаган. Улғайиб, амалдорлик лавозимларига тайинлангандан сўнг ҳам, унинг ҳаёти турли вилоятларда ўтган. Бу ҳол унинг келажакда ёзилажак асари учун маълумотлар тўплашга қулай имкон яратган. Ду Ю 78 ёшида оламдан ўтган. Замондошларининг таърифлашича, у болалигидан китоб ўқишни яхши кўрган. Катта бўлиб, амалдор бўлганида ҳам, бу одат уни тарк этмаган. Муомалада камтарин инсон сифатида танилган. Танг империяси ҳоқони Шянзунг (806-821) Ду Юга катта ҳурмат билдирган. Ўз замонасида асар муаллифи етук сиёсатчи, иқтисодчи ва давлатнинг молия ишларини идора қилишда катта тажриба эгаси сифатида танилган. Ушбу манбадаги Марказий Осиё тарихига оид маълумотлар Н.Я.Бичурин таржимасида келтирилмайди.

ТАРЖИМА:

«Тунгдян, 3-жилд, 192-боб. 8-қисм Қўшни мамлакатлар (Бянфанг). 5-фасл Ғарбий от минувчи халқ (ши-рунг, қадим. ўқ. сией-ривем).

/2727/ Буюк Фарғона (Дай-юан).

Буюк Фарғона (Дай-юан 大宛) билан [Хитой] ўртасидаги алоқа [Ғарбий] Хан (мил. авв. 206-мил. 8) даврида ўрнатилган. [Маҳаллий] ҳукмдор (ванг) Кивэйшан (Гуйшан 貴山) шаҳрида туриб [мамлакатни] идора қилади, Чангъангача 12500 *ли* (7200 км) йўл юрилади. [Фарғона давлатининг] аҳолиси 60 минг

оиладан иборат. Шарқ томондаги Хан назоратчисининг (духу 都护) маҳкамаси бор жойгача 4000 *ли* (2304 км), жанубдаги Улуғ Ғузур (Дай-рузие / Да-юэчжи)гача 1500 *ли* (864 км) масофа мавжуд. Шимолда Кангкия, жанубда Улуғ Ғузур билан чегарадош. Ери, иқлими, нарсалари ва урф-одатлари Улуғ Ғузур ва Парфия (Arsakiden / Анши 安息)²³⁵ ликларга ўхшаш.

Буюк Фарғона (Дай-юан)нинг атрофида узумдан мусаллас қилишади. Бойлар ўн минг пуддан зиёд мусаллас сақлайди. [Бу] мусаллас бир неча ўн йил сақланса ҳам, бузилмайди. Фарғонанинг одамлари мусаллас ичишади, отлари беда ейди. Зотли отлар кўп, улардан қонсимон тер чиқади. Айтишларига қараганда, [бу] отлар тангри отларининг авлоди экан. *[Матн орасидаги изоҳда]: Фарғона давлатида баланд тоғ бор экан, унда тутиб бўлмайдиган от бўлган экан. Рангдор бир отни шу тоғ этагига боғлаб қўйиб, ундан насл олишган экан. Тугилганда баданидан қонсимон тер чиқиб турган экан. Шу боис уни Тангри отининг боласи деб аташган экан*²³⁶. Бу гапларни аслида Чжанг Чян [император] У-дига сўзлаб берган. [Бунини эшитган] император мингта олтин ва олтиндан ясалган от билан одам юбориб, эвазига шу отдан беришни сўраган. Фарғона (Юан) ҳукмдори Хан [давлати] узоқда, катта қўшин юбора олмайди, деб ўйлаб Хан элчисини ўлдиртирган. Шу боис Тайчунинг биринчи йили (мил. авв. 104 й.) Ли Гуанглини Риейшией (Эрши) қўмондони этиб тайинлаб, Фарғонага ҳужум қилиб, Эршидаги отларни олиб келишни юборган. [Ли Гуангли] бир неча ўн минг одам билан унинг [Фарғонанинг] заминига етиб бориб, аввалига Ўзган (Йивечэнг)ни забт этмоқчи бўлган, лекин уни ололмай, орқага қайтган. Бориш-келишга икки йил сарфланган. Дунхуангга етиб келганлар сони атига 12 киши бўлган. Унинг бу ишни эпполмаганлигидан император қаттиқ хафа бўлиб, уларни Юймэн [чегара]

²³⁵ Анши – Каспий денгизининг жануби-шарқий томонидаги мамлакат номидир [Сиюй диминг каолу. 69-бет]. У сақлар таркибидаги аршак қабиласи томонидан ташкил этилган Парфия давлати (мил.авв. 250-мил. 220)га тўғри келади.

²³⁶ Ушбу курсив билан берилган бўлак аслиятда изоҳ сифатида майда ёзувда келтирилган. Қуйида ҳам шу ҳолат мавжуд.

дарвозасидан ўтишга ижозат бермаган. Шундан кейин Риейшией (Эрши) [қўмондони Ли Гуангли] Дунхуангда туриб қолган. Иккинчи марта уни ўзлари қўшилиб борганлардан ташқари 60 минг одам билан [Фарғонага] юборган. [Ишлатиш учун] унга 100 минг қора мол, 30 минг от, сон-саноксиз эшак, хачир, туя берган. Бутун мамлакатни оёққа турғизган. 180 минг яхши қуролланган жангчиларни Жюйян, Шюту (*ҳозирги Увэй*), Чжангйе вилоятларида жойлаштириб, Жючюанни ҳимоя қилишга қолдирган.

/2728/ Риейшией (Эрши) [қўмондони Ли Гуангли] Фарғона (Юан) [шаҳри]га етиб келганда, фарғоналиклар ҳукмдор Мекўа (Меккоа 母寡)ни ўлдириб, унинг бошини тақдим қилган. Хан қўшини бир неча ўн зотли отни, 3 мингта ўрта ва ундан паст урғочи от олиб қайтган. Қайтишдан олдин фарғоналик зодагон Муэтцат (昧蔡, зам. ўқ. Мейцай)ни Фарғона давлатига ҳукмдор этиб тайинлаган, йилига 2 та зотли от совға қилиб туриш ҳақида унинг билан келишди ва узум, беда уруғидан олиб қайтди. Иккинчи марта бориб келишга Риейшией (Эрши) [қўмондони Ли Гуангли] 4 йил сарфлади.

Фарғона (Юан) ва унинг ғарбидаги Парфия (Анши 安息)нинг тиллари бошқача, аммо бири бирини тушунишади. Бу мамлакатлардаги одамларнинг кўзлари чуқур, бурунлари қирра, сочлари қуюқ, савдога моҳир. Уларнинг одатига кўра, аёллар азизланади, аёллар айтганини эрлари қилади. Бу юртларда ипак бўялмайди, темирдан идиш-товоқ буюмлари ясалмайди. Хан элчилари ўлгандан кейин уларнинг асирга тушиб қолган лашкарлари қурол-яроқ ясашни ўргатишган.

[*Матн орасидаги изоҳда*]: *Шу мамлакатга юборилган Хан элчилари ўлгандан сўнг, шу давлатларда асирга олинганларнинг бари маҳаллийлар динига ўтган.*

Кейинги Хан [императори] Минг-ди даврида (мил. 58-75 й.) Фарғона (Юан) [ҳукмдори] унга қонсмон терлайдиган от совға қилди. Кейинги Вэй (Хоу Вэй) [императорлари] Вэнчэнг-ди (452-465 йилларда тахтда ўтирган) замонасидаги Хэпин²³⁷ даврининг 6-йилида (465 й.) ва Шяовэн-ди (471-477

²³⁷ Хэпинг (和平) 460-465 йилларнинг номи, тинчлик маъносини англатади.

йилларда тахтда ўтирган) замонасининг Тайхэ²³⁸ даврининг 3-йилида (479 й.) [Вэй саройига] элчи юбориб, от совға қилган.

Суй [сулоласи] давридаги Судуйшана (苏对沙那 – Сутрушана) давлати Хан замонасидаги Буюк Фарғона (Дай-юан)дир.

Сунг давридаги «Йиву чжи» (异物志 – Ғаройиб нарсалар баёни) [номли асар]да «Фарғона отларининг бошида узунлиги бир неча сантиметр келадиган юмшоқ шохи бор экан, одам тилини тушунар, овоз, ўйин ва ноғора товушларини фарқлай олар экан», деб зикр этилган. Суй даврида ёзилган (589-619) «Шиюй тужи» (西域图记– Ғарбий мамлакатлар хариталари ва хотиралари)²³⁹ [номли асар]да «Унинг [Фарғонанинг] отлари люма (驘马 миналадиган от) ва ума (乌马 қуш от, яъни учар от) отларга ажратилар экан. Сарик ва қизил отларнинг қулоғи қора бўлар экан. Умуман, отларни улар қулоқларининг рангидан фарқлашар экан», деб ёзилган. Шунинг билан бирга «хукмдорнинг фамилияси Сусэн (Сусэни 蘇色匿), исми Дишипанто²⁴⁰ (底失槃陁), тахт авлоддан авлодга қолдирилар экан. [Фарғона давлатининг] ҳозирги хукмдори Дишипантонинг авлоди экан», деб айтилган.

«Тунгдянь», 3-жилд, 193-боб, 9-қисм «Бянфанг» («Чегара мудофааси»), 5-қисм «Сией-ривем» (Ши-рунг – «Ғарб томондаги от минувчилар»).

/2749/ Яйпан (Йиватпуан / Юэпан 悦般).

²³⁸ Тайхэ (太和) – 477-499 йилларнинг номи бўлиб, у олий даражадаги тинчлик, иноқликни англатади.

²³⁹ Шиюй тужи (西域图记 Ғарбий мамлакатлар суратлари ва хотиралари) – Суй сулоласи даврида яшаган Пэй Жюй исмли тарихчи қаламига мансуб 3 бобдан иборат кичик асардир. Мазмунан у қадимий Хитойнинг ғарбий томонидаги урф-одатлар, табиий шароит, хукмдорларнинг келиб чиқиши, ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар ва кийим-кечаклар масалаларига бағишланган.

²⁴⁰ То (陁) иероглифи йи, чжи деб ҳам ўқилади. Шу боис Дишипанто Дишипаньи, Дишипанчжи деб ҳам талаффуз этилиши мумкин.

Яйпан (Йиватпуан / Юэпан)²⁴¹ [хонлиги] Кейинги Вэй [сулоласи] даврида²⁴² [унинг] пойтахти билан алоқа ўрнатган. [Мазкур давлат] Асуэн (Усун)нинг²⁴³ шимоли-ғарбида жойлашган. Яйпанларнинг аждодлари *хунларнинг* шимолий Тангрикутининг қабиласи ҳисобланади. Хан [сулоласининг] аравали кўшинлар кўмондони Доу Шян шимолий Тангрикутни [юртидан] сиқиб чиқарган²⁴⁴. Шимолий Тангрикут [одамлари билан] Тангритоғ (Жинвэйшан)дан ўтиб, ғарб томондаги Кангкия (ҳозирги ўқилишда Кангжюй)га кетган. Унинг касал ва ожизликдан юролмай қолган одамлари Кусаннинг²⁴⁵ шимолида қолган. Ушбу заминда бир неча минг *ли*

²⁴¹ Йиватпуань (Yiwatpuan, Джватпуан / Jiwatpuan деб талаффуз этилган, зам. ўқ. Юэпан – Яйпан топонимининг хитойча транскрипциясидир) хунлар томонидан ташкил этилган давлатнинг номи. Рус олими Н.Я.Бичуриннинг асарларида мазкур топоним «Юебань» деб транскрипцияланган [Бичурин Н.Я. Собрание сведений... Московское изд. Т. 2. С. 258].

²⁴² Кейинги Вэй давлати хитой манбаларида Хоу Вэй, Бэй Вэй (Шимолий Вэй), Юан Вэй (Илк Вэй), Туобагуй Вэй (Тобагуй асос солган Вэй) деб аталиб, уни мил. 386 йилда сянбилар таркибидаги тобе қабиласи ташкил этган. Унинг асосчиси Туобагуй. Давлатнинг маркази ҳозирги ХХРнинг Шанши ўлкасидаги Датунг (қадимги Пинчэн) шаҳри бўлган. 493 йилда Вэй сулоласи ХХРнинг шимолий ўлкаларини эгаллаб олгандан сўнг, пойтахт Лоянг (ҳозирги Шэнши ўлкасининг маркази Сиан, қадимги Чангъаннинг шарқий томонида) шаҳрига кўчирилган. Шу даврда унинг ғарбий чегараси Шарқий Туркистонгача етиб борган. 534 йилда ушбу давлат Ғарбий Вэй ва Шарқий Вэй деб номланган икки қисмга бўлиниб кетган. 550 йилда Шарқий Вэй, 557 йилда эса Ғарбий Вэй тугатилган. [Цихай. 268-332-б.].

²⁴³ Асуэнлар (қадимги ўқилишда asuen, usuen) мил.авв. 161 йил атрофида Или дарёси ва Иссиқкўл атрофида кўчиб келган. «Вэйшу»да баён этилишича, «Асуэнларнинг маркази Чигучэнг (Қизил кўрғон) бўлиб, у Шарқий Туркистондаги Кусан (Гуйзи) шаҳрининг шимоли-ғарбида жойлашган [Вэйшу. 9697(1315)-б.].

²⁴⁴ Кейинги Хан империясининг (Хоу Хан ёки Дунг Хан – 25-220) Доу Шян (мил. 92 йилда ўлган) кўмондонлигидаги кўшинлари билан хунлар ўртасида юз берган уруш мил. 89 йилда содир бўлган [Цихай. 1797-б.; Шиюй тунгши. (Ғарбий мамлакатларнинг умумий тарихи). Чжэнчжоу, 1996. 68-б.].

²⁴⁵ Киветсие, Кивецие (Kiwə-tsiə Kwi-tsiə 龜茲 зам. ўқ. Гуйзи) Шарқий Туркистондаги шаҳар номи бўлмиш Кусан (Кучар, хитойча Кучэ, рус адабиётида Куча, уйғур тили луғатларида Кучар)нинг хитойча транскрипциясидир.

(576 км) келадиган ва 200 мингдан ортиқ одам яшаши мумкин бўлган ўлка бор. Лянжоуликлар²⁴⁶ [хунларнинг] бошлиғини Тангрикут хукмдор (танйи ванг) деб аташган.

Уларнинг [яйпанларнинг] урф-одати ва сўзлашадиган тили гавчэллар²⁴⁷ билан бир хил. Улар тозаликка риоя қилишни, хуларга²⁴⁸ ўхшаб, сочларини кесишни, қошларини тартибга солишни ва бўяшни одат қилишган. Куёш нури кучли ва иссиқ бўлиб турганда, кунига 3 марта ювинишади, оғзини чайгандан сўнггина таом ейишади. Улар [яйпанлар] давлатининг жанубий чегарасида оловли тоғ мавжуд. Тоғ этагидаги тошлар куйиб, эриб, бир неча ўн ми (5.76 км) масофага оқиб бориб, қуйилиб қолар экан. Одамлар уни дори сифатида ишлатишар экан. [Ушбу суюқлик] оқар тош шарбати деб ҳам аталар экан.

[Шимолий Вэй хукмдори] Тай-у Чжэнжюннинг 9-йили (416 й.) [Яйпан хукмдори] [Шимолий Вэй] саройига элчи юборди. [Элчи] билан бирга совға сифатида бир нафар найрангбоз жўнатилди. Айтишларича, у одамни ўлдириб, бошини танасидан кесиб ташлар экан, шундан кейин унинг

²⁴⁶ Лянчжоу Хэши йўлагидаги шаҳарлардан бири, ҳозир у Увэй деб номланади (XXРнинг Гансу ўлкасида).

²⁴⁷ Гавчэ атамаси «баланд араваликлар» маъносини англатади. Ушбу сўз билан хитойлар ўзларининг шимол томонида яшаган қадимий туркларнинг шарқий қисмини атаганлар. Айрим манбаларда гавчэллар чиди, яъни «қизил ди» деб ҳам аталади. Қадимий турклар тилида жануб – қизил, ғарб – оқ, шарк – кўк, шимол – қора деб айтилганлигини ва ди атамаси қадимда «туек» ёки «тиеаук» деб ўқилиб, у турк сўзининг транскрипцияси эканлигини (Қадимий хитой манбаларидаги туркий халқларга оид айрим этнонимлар [Ўзбекистон ўрта асрларда: тарих ва маданият. Тошкент, 2003.176-184-б.; «Ўзбекистон тарихи» № 1, 2003. 3-11-б.] ҳисобга олганда, «чиди» жанубий турк этнонимининг хитойча таржимаси эканлигини билиб олиш мумкин. Демак, гавчэ жанубий туркларга хитойлар томонидан берилган номдир. Гавчэллар таркибига чипули, тур, илжон, тарлон, куға, тарбақон, ойрун, муен (баён), иркин, бўркили, қиюн, юшиб каби қабилалар кирган [Бу ҳақда қаранг: Хўжаев А., Хўжаев К.А. Қадимги манбаларда халқимиз ўтмиши. Тошкент, 2001. 21-22-б.].

²⁴⁸ Аслида «ху» атамаси ғуз ва хун этнонимларининг хитойча транскрипцияси бўлган. Кейинчалик, ғуз ва хунлар Марказий Осиё давлатлари худудига кўчиб келганидан сўнг, бу ердаги маҳаллий халқларга, жумладан, суғдларга нисбатан ҳам ишлатила бошланган.

танасидан бир ёки 10 қадах қон отилиб чиқар экан. Кейин [найрангбоз] дори ўтларни [ўликнинг бадани] ташқарисига суриб, оғзига тиқиб, чайнатар экан. Шундан сўнг қон тўхтар экан, [шу тарзда] бир ой боққанидан кейин, [ўлдирилган одам] аксига келар экан, [унинг танасида] ҳеч қандай из қолмас экан. [Тай-у] Шизу бу гапларнинг рост ёки ёлғонлигини билмоқчи бўлиб, ўлимга маҳкум этилган жиноятчиларни келтириб, улар билан синов ўтказди. [Шундан сўнг] у Хитойдаги (Чжунггуо) атоқли тоғларда ҳам шундай [дори] ўтлар мавжудлигини айтиб, одамларига [унинг] хунарини ўрганишни ва ундан тўла фойдаланишни буюрди»²⁴⁹.

«ТАЙПИНГ ХУАНЮЙ ЖИ» («Тинчлик ўрнатилган замин баёни»)

Манба ҳақида. «Тайпинг хуанюй жи» (太平寰宇记) аслида 200 боб (жюан 卷)дан иборат бўлган, лекин шундан 193 боби сақланиб қолган. Кейинчалик Японияда сақланиб қолган қисми асосида унинг 5 боби тикланган. Асарнинг илк бор чоп этилган жойи ва вақти номаълум, аммо муаллиф 930-1007 йилларда яшаганлигини ва бу асар унинг сўнгги йирик иши бўлганлигини инобатга олсак, «Тайпинг хуанюй жи» 990-1007 йиллар оралиғида ёзилган, деб ҳисоблаш мумкин. Муаллиф ҳар бир мамлакат ҳақида қалам тебратганда, келтирилган маълумотларни тарих, иқлим, урф-одат ва маҳаллий ишлаб чиқариладиган маҳсулот каби масалаларга ажратган ҳолда баён этган. Асарни ёзишда муаллиф ўзининг ҳаёти даврида ва ундан олдин ёзилган асарларга асосланган.

Лэ Ши (乐史) Хитойнинг Жянгиши ўлкасидаги Йихуан туманида туғилган, Танг сулоласидан кейин ташкил топган Шимолий Сунг (960-1127) давлатида яшаган сарой тарихчиси ва ўз замонасининг етук олими бўлган. 976-979 йилларда ўз даврдаги илк олимлик даражасига эришган²⁵⁰.

²⁴⁹ Тунгдян. 3-жилд, 2751-б. Ушбу маълумот ўзгартирилмаган ҳолда қуйидаги манбанинг 186-боби, 1а6-2а бетларида келтирилади.

²⁵⁰ Цихай. 79-б; Чжунггуо гужин мингрэн дацидэн (Хитойнинг қадимдан ҳозиргача ўтган машҳур шахслари луғати). Пекин, 1991.

ТАРЖИМА:

«182-боб, 3-қисми «Сией-ривем» (зам. ўқ. «Ши-рунг» – «Ғарбий от минувчилар»)»²⁵¹.

/5a/ **Буюк Фарғона (Дай-юан) давлати.** Буюк Фарғона (Дай-юан 大宛) давлати билан [Хитой ўртасидаги] алоқа [Ғарбий] Хан (мил. авв. 206-мил. 8) даврида ўрнатилган. [Ушбу давлат] ҳукмдори (ванг)нинг турар жойи Квэйсан (Гуйшан 贵山) шахридир. [Фарғона давлатининг] аҳолиси 60 минг оиладан иборат. Ҳукмдорининг фамилияси Сусэн (Сусэни 蘇色匿), исми Дишипанто²⁵² (底失槃陁), у тахтда узок ўтирган. [Фарғона давлатининг] ҳозирги ҳукмдори Дишипантонинг авлодидан. Олдинги Хан (Чяньхан) даврида Чжанг Чян У-ди номидан элчи бўлиб, [Фағонага] келганида, ўзи билан кўп олтин ва олтидан ясалган от [хайкалчасини] олиб келган ва унинг эвазига Фарғонанинг зотли отларидан беришни илтимос қилган эди. [Аммо] Фарғонанинг ҳукмдори Хан [мамлакатининг] узокда эканлигини ва у кўп сонли кўшинини тез орада юбора олмаслигига ишониб, [Чжанг Чянининг] бу илтимосини рад этди. Боз устига [Чжанг Чяндан кейин келган] Хан элчисини қатл этди.

Милоддан аввалги 104 йилда (Тайчу²⁵³ йили) Ли Гуангли Риейшией (Эрши) кўмондони этиб тайинланди ва унга Риейшией (Эрши) шахрига бориб, зотли отлар олиб келиш вазифаси юкланди. [Ли Гуангли] бир неча ўн минг лашкарлар билан унинг [Фарғонанинг] чегарасидаги Юйчэн 郁成 шахрига²⁵⁴ хужум қилди. [Лекин] шахарни ололмай

101-б.; Чжунгуо лиши дацидьян. Лиши шюэ (Хитойнинг катта тарихий луғати. Тарихнавислик). Шангхай, 1995. 33-б.

²⁵¹ *Ши-рунг* (西戎, рус адабиётида *сижун*) қадимий хитойлар ўзларининг ғарбий томонида яшайдиган халқларга нисбатан ишлатган ном. Ушбу этнонимдаги *ривем* / *рунг* аслида от минувчилар, чавандоз, отлиқ жангчилар маъносини англатган. Кейин бу этноним Шиюй (Ғарбий мамлакатлар) топонимига айланган.

²⁵² То (陁) иероглифи йи, чжи деб ҳам ўқилади. Шу боис Дишипанто Дишипанйи, Дишипанчжи деб ҳам талаффуз этилиши мумкин.

²⁵³ Тайчу (太初 – Юксалишнинг бошланиш даври – мил.авв. 104-101 йилларнинг номи.

²⁵⁴ «Цихай» номли энциклопедик луғатда Юйчэнг (郁成) шахри Ўш (奥希) шахрига тўғри келади, деб ёзилган [Цихай. 96-б.]. Лекин бу ҳақиқатга зид фикр. Юйчэнг шахри Ўзганга тўғри келади [Бу ҳақда

кайтди /56/. Бориш-келиш – ҳаммаси бўлиб, икки йилда Дунхуангга 11-12 та тирик қолган жангчилар етиб келди, холос. [Хан] императори [Ли Гуангли]нинг топширилган вазифасини бажара олмаганидан қаттиқ хафа бўлиб, [унга] Юймэндан ўтишга ижозат бермади. [Шундан сўнг] Риейшией (Эрши) [қўмондони Ли Гуангли] Дунхуангда қолиб, экин экиш билан шуғулланди.

Риейшией (Эрши) [қўмондони Ли Гуангли] иккинчи марта [Фарғонага] юборилди²⁵⁵ ва унга ўз хоҳишлари билан эргашиб борганларни ҳисобламаганда, юриш қилиш учун 60 минг лашкар, 100 минг қора мол, 30 минг от, 10 мингдан зиёд хачир ва эшак берилди. Бу [куч билан] бутун ер юзини титратиш мумкин эди. [Бундан ташқари], Tsiəu-dziwan (酒泉, зам. ўқ. Жючюан)ни ҳимоя қилиш мақсадида Kia-yian (Kia-jian 居延 зам. ўқ. Жюйян) Shiəu-da (休屠 зам. ўқ. Шюту)²⁵⁶ да 180 минг лашкар жойлаштирилди. Риейшией (Эрши) [қўмондони Ли Гуангли] Фарғона (Юн 宛)га етиб келганида, фарғоналикларнинг янги ҳукмдори (ванг) [Ме]кўа (寡)²⁵⁷ [унга] отлар тақдим қилди. Хан лашкарлари уларнинг бир неча ўнта зотли, мингтача ўрта ҳол отларини танлаб олди. Фарғона зодагонларидан бири Муэтцат (昧蔡 зам. ўқ. Мейцай)ни ҳукмдор (ванг) этиб тайинланди. Йилига 2 та самовий от (тянма) тақдим этиб туришга келишилди. Шундан кейин Хан элчилари узум ва беда уруғидан олиб қайтди.

қаранг: *Ходжаев А. К* этимологии топонима Дайюнь (Давань) в китайских источниках // Фарғона водийси тарихи янги тадқиқотларда (История Ферганы в новых исследованиях). Фарғона, 2009. С.135-140; *Шу муаллиф*. Можно ли считать Эрши столицей древнего государства Фергана? // *O'zbekiston tarixi*. № 2. 2010. С. 63-73].

²⁵⁵ Ли Гуанглининг Фарғонага қилган иккинчи харбий юриши мил.авв. 101 йилда амалга оширилган.

²⁵⁶ Аслиятнинг шу жойида 居延 Ян Шюту (休屠) топонимларига «ҳозирги Увэй (武威) ва Чжангйе (張掖) вилоятлари», деб изоҳ ёзиб қўйилган. Қадим замонда Жючюан (酒泉) – Tsiəu-dziwan, Чжангйе (張掖) – Tiang-yiak), унинг шимолидаги Жюйян (居延) – Kiyayen, Kiyajiyen, Шюту (休屠 – Shiəu-da) деб ўқилган.

²⁵⁷ Гуа (寡) иероглифи гу деб ҳам талаффуз этилади. Қадим замонда коа деб ўқилган. Унинг тўла исми Мекўа (Меккоа 母寡), замонавий ўқилиши «Мугуа».

Риейшией (Эрши) [кўмондони Ли Гуангли] иккинчи марта [Фарғонага] бориб келишига 4 йил вақт кетди. Кейинчалик Хан [сулоласи] императори Минди даврида (мил. 58-75) Фарғона (Юан 宛) яна [Хан саройига танасидан] қонсимон тер оқадиган от тақдим этди. Кейинги Вэй [сулоласи ҳукмдори] Вэн Чэнг-ди тахтга ўтирганидан кейинги Хэпинг (和平) даврининг олтинчи йилида (465)²⁵⁸ ва [ушбу сулола ҳукмдори] Шяовэнь (孝文) ҳокимияти замонасидаги Тайхэ (太和)²⁵⁹ даврининг учинчи йилида (479) [Фарғона ҳукмдори унинг ҳузурига] яна элчилар юбориб, от совға қилди. Суй даврида [Фарғона] Суйдуйшана давлати, [деб номланди, бу эса] Хан давридаги Буюк Фарғона (Дай-юан)нинг бошқача номидир. /ба/ Чангъангача 12550 *ли* (722.88 км), духу маҳкамасигача 431 *ли* (248.25 км), шимолдаги Кангкиянинг Битян шахригача 1510 *ли* (869.76 км), жанубдаги Улуғ Ғузур (Дай-рузие / Да-юэчжи)гача 700 *ли* (403.2 км) масофа мавжуд. [Фарғона] шимолда Кангкия, жанубда Улуғ Ғузур билан чегарадош.

Ери, урф-одатлари ва маҳсулоти. «4та ёввойи [халқ] хотираси» (四夷紀) да ёзилишича, Фарғона [давлати] (Юан 宛) ва унинг ғарбидаги Парфия (Анши 安息) [аҳолисининг] тили бир-биридан фарқ қилса ҳам, умумий ҳолда ўхшашлик мавжуд, бири бирини тушунади. Унинг [Фарғона] одамларининг кўзлари чуқур, [эркаклари] серсоқол, савдога мохир, аёлларни азизлайди, аёллар сўзига қулоқ солишади, лекин ҳал қилувчи эркак ҳисобланади. Унинг [Фарғонанинг] заминида ипак бўялмас, канопа ишлов берилмас, ишлатиш учун темирдан идиш-товоқ буюмлари ясалмас экан. [Сафарда] ўлиб қолган Хан элчиларининг соқчилари [ўз ҳаётларини сақлаб қолиш мақсадида] маҳаллий динни қабул қилган экан.

²⁵⁸ Кейинги Вэй сулоласи ҳукмдори Вэн Чэнг-ди (文成帝) мил. 452-465 йилларда тахтда ўтирган. У ҳукмронлик қилган даврнинг сўнги 6 йилига (460-465 йиллар) «Хэпинг» (和平), яъни «тинчлик» деб ном берилган. Бу даврнинг 6-йили 465 йилга тўғри келади.

²⁵⁹ Кейинги Вэй сулоласи ҳукмдори Шяовэннинг Тайхэ (太和 – Буюк тинчлик) даври 477-499 йилларга, бу даврнинг учинчи йили 479 йилга тўғри келади.

[Фарғонанинг] ерлари, халқнинг урф-одатлари Улуғ Гузер ва Парфия (Анши)никига ўхшайди. Узумдан мусаллас қилишар, бойлари ўн минг пуддан зиёд мусаллас сақлашар экан. [Фарғоналикларнинг] мусалласи бир неча ўн йил сақланса ҳам, бузилмас экан. Буюк Фарғона (Дай-юан) тазкирасида /6б/ зикр этилишича, мамлакат чегарасида баланд тоғ бор. Бу тоғ устида ушлаб бўлмайдиган от бор экан. Рангдор урғочи отни ушбу тоғ этагида қолдириб, ўша отдан болалатиб олишган экан. Туғилганда тойчадан қонсимон тер оқиб турган экан, шу боис унга Тангри оти (тянма) деб ном қўйилган экан. Кейинги Хан [сулоласи] тарихида ёзилишича, [Император] Минг-ди даврида (мил. 58-75) фарғоналиклар (юанрен) унга қонсимон терловчи от деб номланадиган от совға қилган экан. Сунг даврида битилган «Ғаройиб нарсалар баёни» [номли асар]да Фарғона отлари[нинг боши]да узунлиги бир неча сантиметр келадиган юмшоқ шохи бор экан [икки қулоғи назарда тутилган – А. Х.], одам тилини тушунар, овоз, ўйин ва ноғора товушларини фарқлай олар экан. Суй давридаги (589-619) Шюй тужи ²⁶⁰ [номли асар]да ёзилишича, унинг [Фарғонанинг] отлари секин юрадиган ва тез чопадиган зотларга ажратилар экан. Аксарият отларнинг қулоғи оқ, оқ рангли ва ола-була рангли отларнинг қулоғи кўпинча қизил, сариқ ва қизил рангли отларнинг қулоқлари эса қора бўлар экан. Бу отларни қулоғининг рангидан фарқлашар экан. Улар бошқа отларга ўхшамас экан.

[Фарғонада] Нами-шуй ²⁶¹, Гуйшюн ²⁶² каби дарёлар, Риейшией (Эрши 貳師), Суйчэнг (隨成), Сифа (寺伐) номли шаҳарлар мавжуд.

[Матн сўнггидаги изоҳда]: мамлакатнинг жанубида [марказдан] 500 *ли* (288 км) нарида, Сифа шаҳрининг

²⁶⁰ Шюй тужи (西域图记 Ғарбий мамлакатлар суратлари ва хотиралари) – Суй сулоласи даврида яшаган Пэй Жюй исмли тарихчи қаламига мансуб 3 бобдан иборат кичик асар. Мазмунан у қадимий Хитойнинг ғарбий томонидаги урф-одатлар, табиий шароит, ҳукмдорларнинг келиб чиқиши, ишлаб чиқарадиган маҳсулотлар ва кийим-кечаклар масалаларига бағишланган.

²⁶¹ Нами-шуй (那密水) – Зарафшон дарёси.

²⁶² Гуйшюн-шуй (贵寻水) – Кувасой ёнидан ўтган Исфарамсой бўлиш мумкин.

жануби-ғарби йўналишда 100 *ли* (57.6 км) нарида бир тепалик бор экан. Тепаликка яқинлашганда унинг устида кулаб тушган катта шаҳар деворлари борлиги кўринар экан. Тепаликнинг усти қишин-ёзин эримайдиган қор билан қопланган. Унинг устига чиқиб бўлмас экан. Унинг [Фарғонанинг] хукмдори ҳар йили оқ от сўйиб, қурбонлик қилар экан. Ушбу шаҳар [Сифа шаҳри ёнида] Буоши номли тоғ бўлиб, унинг жанубида бир шаҳар қурилган экан. Бу шаҳарнинг номи Мичжэ (Миейциа)²⁶³ деб аталиб, унда бир минг хонадон бор экан».

«ТУНГЖЯН ЖИШИ БЭНМУО» («Муҳим тарихий воқеалар баёни»)²⁶⁴

Манба ҳақида. Мазмунан «Тунгжян жиши бэнмуо» (通鑑紀事本末) асарини «Муҳим тарихий воқеалар баёни» деб таржима қилиш тўғри бўлади. Иероглифларнинг маъносидан келиб чиққанда, асарнинг номи ўзбек тилига «Ўқиб чиқилган тарихларнинг қисқача мазмуни» деб таржима қилиниши мумкин.

Асар муаллифи Юан Шу (袁枢 –1131-1205), болалик давридаги исми Жичжунг, Жанубий Сунг (1127-1129) сулоласининг тарихчи олимларидан бири эди. У Фужян ўлкасининг Жянъан (Жянъоу) вилоятида таваллуд топган. 1173 йилда Янчжоу вилоятида хизмат қилаётганида, профессорлик унвонига сазовор бўлган. Тарихий асарлар ичида Сима Гуанг (1019-1086) қаламига мансуб бўлган ва 1066-1084 йилларда битилган «Зичжи тунгжян» (資治通鑑 – «Хукмдорларга сабоқ берувчи воқеалар баёни»)²⁶⁵ номли

²⁶³ Мичжэ (彌遮) қадим замонда Миейциа (mieitsa) деб ўқилган.

²⁶⁴ Юан Шу. Тунгжян жиши бэнмуо (Муҳим тарихий воқеалар баёни). 8 жилддан иборат, факсимиле нашри, Шангхай, 1955.

²⁶⁵ Илк бор Сима Гуанг ўз асарига «Тунгчжи» («Умумий баён») деб ном берган. Шунда асар 8 бобдан иборат эди. 1066 йилда уни Шимолий Сунг сулоласининг 5-хоқони Йингзунг (1064-1068) кўриб чиқиб, муаллифга уни тўлдиришни буюрган. Йингзунгнинг ўрнига ҳокимиятга келган Шэнзунг (1068-1086) бойитилган асар билан танишганидан сўнг, уни «Зичжи тунгжян» деб номлаган. Асар хронологик тартибда ёзилган умумий тарих ҳисобланади. Ҳажми 294

йирик асарга кўпроқ ихлос қўйиб, шу асарда баён этилган маълумотларни мавзуларга ажратиб, жамлаб чиққан. Битилган янги асарини «Тунгжян жиши бэнмуо» деб номлаган. «Зичжи тунгжян» эса унгача сақланиб қолган хитой манбалари асосида ёзилган. Шунинг учун «Тунгжян жиши бэнмуо»даги Фарғонага оид маълумотлар ундан олдин битилган манбаларда баён этилган воқеаларнинг умумлаштирилган мажмуаси, деб айтиш мумкин. Аммо ушбу асарда муаллиф ўзидан олдин ўтган тарихчиларнинг барча ёзиб қолдирганларини тўла равишда қайд этди, деб бўлмайди, албатта.

«Тунгжян жиши бэнмуо» ёзилганидан сўнг Юан Шу Шарқий Хитойдаги Чжэжянг ўлкасининг Жяньан (Хангчжоу) вилоятига таклиф қилиниб, у ерда аввалига расмий тарих ёзишга, кейинроқ бошқа давлат ишларига жалб этилган. «Тунгжян жиши бэнмуо» расмий асар бўлсада, Юан Шу уни норасмий, эркин услубда ёзган. Шунинг учун воқеаларни баён этишда муаллифнинг анъанавий шакл ва усуллардан четга чиққанлиги яққол кўриниб туради. Бунга қуйида келтирилган таржима билан танишганда, ишонч ҳосил қилиш мумкин.

Юан Шугача тарихий асарлар ўша даврга хос бўлган маълум қоидалар асосида, яъни хронологик тартибда аввал хоқонлар фаолияти ва улар билан боғлиқ бўлган воқеалар, сўнгра йирик амалдорларнинг ҳаёт йўли, Хитой атрофидаги халқлар ва мамлакатлар ҳақида тарихий маълумотларнинг баёни каби қисмларга бўлинган равишда ёзилган. XI асрда тарих битишда янгилик пайдо бўлди: айрим тарихчилар мавжуд тарихий асарларни ўрганиб чиқиб, улардаги баъзи воқеаларга ва мамлакатларга оид маълумотларни умумлаштириш ва уларга шарҳ бериш асосида асарлар ёза бошладилар. Юан Шунинг «Тунгжян жиши бэнмуо» асари ана шундай янги услубда ёзилган биринчи тарихий асарлардан ҳисобланади.

Мазмунан ушбу асарни ёзишда муаллиф олдин битилган асарларга асосланганлиги туфайли унда «Шижи»даги Фарғонага оид маълумотлар қайд этилади. Шу билан бирга

бобдан иборат бўлиб, мазмунан мил. 403-995 йилларда содир бўлган воқеаларни ўз ичига олади.

«Тунгжян жиши бэнмуо»даги бу маълумотларга киритилган айрим қисқартиришлар, аниқликлар ва муаллиф талқини сезилиб туради. Бундай ташқари, асарда «Дай-юан» («Даван») топоними кўп ҳолда «Юан» («Ван»), Фарғона шаҳри «Юан-чэнг», Чжанг Чяннинг исми Чян, Фарғонага юборилган Хан қўшининг қўмондони Ли Гуанглининг исми Риейшией (Эрши) деб ишлатилган.

Унинг умумий ҳажми 142 бобдан иборат. У бир неча марта чоп этилган. Қуйида келтириладиган таржима асарнинг 1955 йилда Шангхайда 8 жилд ҳажмида қайта нашр этилган нусхаси асосида амалга оширилган. Асардаги Ўзбекистон тарихига оид маълумотлар илк бор таржима қилинди.

ТАРЖИМА:

«Тунгжян жиши бэнмуо (Мухим тарихий воқеалар баёни). 1-жилд. 2-боб.

/40-б./ [Ғарбий] Хан [империяси]нинг ²⁶⁶ ғарбий мамлакатлар (Шиюй) билан алоқа ўрнатиши.

Хан [сулоласи ҳоқони] У-ди ²⁶⁷ [тахтда ўтирган вақтдаги] Юаншуо (元朔 – янгиланиш) [даври]нинг ²⁶⁸ 3-йили (мил. авв.

²⁶⁶ Ғарбий Хан империяси қадимий Хитойни иккинчи марта бирлаштириш асосида ташкил топган давлат (мил.авв. 206 -мил. 8). У Аввалги Хан (Чян-Хан) деб ҳам номланган. Унинг асосчиси Лю Бан (мил.авв. 256-247) Гаоцзу номи билан мил ав. 202-195 йилларда тахтда ўтирган. Умумлаштириб айтганда, Хан императорлари аввалги анъанавий маъмурий тузумни давом эттириш ва мустаҳкамлаш ҳамда ўша давр тафаккурини ривожлантириш йўлидан борганлар. Айниқса, Хитой императорлари Тангрининг ер юзидаги фарзанди, унга ҳамма итоат қилиши ва бундан бош тортганлар эса жазоланиши лозим, деган ғояни ўзларига дастур қилиб олганлар. Уларнинг ички ва ташқи сиёсати айнан шу ғояга асосланган.

²⁶⁷ Бу ерда тилга олинаётган У-ди Ғарбий Хан империясининг 6-хоқони, мил.авв. 140-85 йилларда тахтда ўтирган. Юқорида қайд этилганидек, «У-ди» (武帝) сўзи жанговар император маъносини англатади. Унинг асли исми Лю Чэ, мил.авв. 156 йилда туғилган. Хунларга қарши курашиш ва уларга тобе бўлган ҳудудларни босиб олишни энг илғор ғоя, деб билган хоқон ҳисобланади. Ўз мақсадига эришиш учун узокдаги рақиб билан иттифоқлашиб, яқиндагисини йўқ қилиш стратегияси асосида иш тутишни маъқул кўрган. Шунинг учун у илгари хунлардан енгилган ёки улар зулмини чеккан ва ҳамон хунларга қарши курашиш ниятида бўлган мамлакатларга элчи юбориб, уларни умумий мақсад сари интилишга даъват этган.

126 й.). Илгари асирга олинган хунларнинг айтишига қараганда, қадимда ғузэр (рузие / юэчжи)ликлар²⁶⁹ Дунхуанг²⁷⁰ билан

²⁶⁸ Юаншуо (Янгиланиш) даври мил.авв. 128-121 йилларга тўғри келади.

²⁶⁹ Манбада замонавий талаффузда «Юэчжи» (月氏) деб ўқилган икки иероглиф қадимда рузие, рутзие, (ru-tzie) деб талаффуз этилган. Биз таржимамизда қадимги ўқилишини ишлатдик, зеро уларни бошқа қадимий манбалардаги атамалар билан солиштириш асосли ва тўғри бўлади. Мил.авв. III асрдан олдин ушбу атама бошқа иероглифлар билан ифодаланган: ngiwozie, ngiwotzie ngiwo-chie, ngiwet-chie, ngiwe-tcie, ngo-chie или ngeu-chie, ngiwo-tcie, ngo-tcie или ngeu-tcie, rieuk-chie, «rieuk-tie», «rieuk-tcie». Хитойлар ундош товушларни, жумладан «z»ни, унли товуш кўшибгина талаффуз этадилар. Бундан ташқари, улар тилида «f» ва «k» товушлари йўқ. Шуни ҳисобга олганда, «юэчжи» атамасининг энг қадимий ёзилишлари ғуз ва оғуз сўзларининг хитойча транскрипциялари бўлганлигини англаб олиш мумкин.

XXРда уйғур тилида чоп этилган айрим китобларда «юэчжи» атамасини «явчи» деб ёзишмоқда. 1930 йилда Шангхайда илк бор чоп этилган «Хитойнинг қадимги даврдан ҳозиргача бўлган ер номларининг катта луғати»да келтирилишича, Юэчжи – қадимги давлат номи. Илгари Гансу ўлкасининг ғарбий ҳудудида жойлашган. Хан даврида хунлар томонидан тор-мор қилинган. Шундан кейин аҳолиси Амударё бўйларига кўчиб кетган», деб зикр этилган [Чжунггуо гужин диминг дацидян. 157-б.]. 1986 йилда Чэнгду (Сичуан ўлкаси маркази) шаҳрида нашр этилган кўп жилдли «Хитой тили ёзувининг катта луғати»да «Юэчжи Хан даврида Ғарбий юртларда мавжуд бўлган давлатнинг номи», деб кўрсатилган [Ханюй дазидян. 3-жилд. 2130-б.]. Айнан шундай кўрсатма 1980 йилда Пекинда қайта нашр этилган «Сўзлар этимологияси» (Сиюан) номли энциклопедик луғатда ҳам келтирилган [Сиюан. 2-жилд 1472-б.]. Аммо 1979 йилда Шангхайда қайта нашр этилган «Сўзлар денгизи» (Цихай) номли энциклопедик луғатда «Юэчжи қадимги халқ номидир», деб берилган [Цихай. 1496-б.].

²⁷⁰ Буюк ипак йўлининг шарқий қисмидаги Дунхуанг шаҳри Хэси йўлагининг (дарёнинг ғарбий томонидаги йўлак маъносини англатади) ғарбий томонидаги энг сўнгги нуқтаси ҳисобланади. У гиёҳ ўсмайдиган тоғлар билан ўралган бир қумли чўл ўртасида жойлашган. Атрофдаги майда қишлоқларни кўшганда, унинг умумий ер майдони 31200 кв.кмга тенг. Шундан атиги 4,5 % қисми кўкаламзорлардан иборат. Иқлими қурғоқ, ёмғир кам ёғади. Йиллик ёғин ҳажми 39,9 ммни ташкил этади. Йиллик ўртача ҳарорат – 9,3 градус. Дунхуанг бир неча минг йиллик тарихга эга. Бундан 3 минг йил муқаддам бу ерда хитой манбаларида *рунг* (*ривем* – от минувчилар), *рунг-ди* (*ривем-тиек* – от минувчи турклар) деб аталадиган халқлар, миллоддан олдинги V-III асрларда эса *ғуз-ерликлар* (*рузие / юэчжилар*) яшаган. Маълумки, *юэчжилар* хунлар билан бўлган курашларда мағлубиятга учраб, Или водийси орқали

Чилиян ²⁷¹ ўрталарида давлат ташкил этиб, ўша ерда яшаганлар. Лекин улар *хунлар* хукмдори Мовдун томонидан мағлубиятга учраган. Ушбу хукмдор *рузиеликлар* (*юэчжилар*)нинг ёши улғайиб қолган хоқонини ўлдириб, унинг бош суягидан ичимлик ичадиган идиш қилиб олган. Шундан кейин хукмдорнинг фуқаролари *хунлар* уларни тинч кўймаслигидан кўрқиб, узоқ юртларга қочиб кетишган. Бунни эшитган Хитой хоқони Улуғ Ғузур хукмдориغا Чжанг Чяни элчи қилиб юборишга қарор қилган. Шу муносабат билан хоқон унга Лонг унвонини бериб, Лунгши [шаҳридан]дан йўлга чиқишни буюрган.

[Чжанг Чян] *хунлар* заминидан ўтаётганида, уларнинг кўлига тушган ва у ерда 10 йилдан ортиқ ушланиб қолган. Бир куни қулай фурсатдан фойдаланиб, ғарбга *рузиеликлар* яшаётган юрт сари қочган. Бир неча ўн кун йўл юргандан сўнг, Буюк Фарғона (Дай-юан)га етиб келган. [Айни ўша пайтда] Хан мамлакатининг бой эканлигидан хабардор бўлган фарғоналиклар унинг билан қандай алоқа боғлашни билмай турган эканлар. Улар Чжанг Чяни кўриб, ғоят хурсанд бўлганлар ва уни Кангкия мамлакатига, ундан сўнг улуғ ғузурликлар (дай-рузиелар) яшаётган жойга кузатиб кўйганлар. Шу пайтда [Улуғ] Рuzие шахзодаси бошчилигида Бақтрия (Дашия) ²⁷² ни эгаллаб, ушбу мамлакат замида

Туркистонга кўчиб кетишган. Милоддан олдин I асрда Ғарбий Хан империяси ушбу жойни хунлар кўлидан тортиб олган. Хитойлар ушбу номни аввалига Туенхуанг (Tuenhung), кейинроқ «Дунхуанг» деб талаффуз этишган. Мазкур атамани ифода этувчи икки иероглифнинг луғавий маъноси «катта иссиқ жой» демакдир. Мазмун жиҳатидан у «Дашт-ота» топонимига мос келади. Дунхуанг вилоятининг атрофи кўчадиган кумдан иборат бўлган. Шунинг учун 619 йилда Танг империяси бу ерни ўз таъсири остига олганидан кейин, хитойлар уни «Шачжоу» («Кумли вилоят») деб аташган. Айрим сайёҳларнинг асарларида Дунхуанг Гуачжоу («Тарвуз водийси») деб ҳам ёзилади. Чжао Шэнглянг, Чжанг Янмэй. Мо гаоку (Дунхуанг минг уйи). Пекин, 1995. 28-б.].

²⁷¹ Хэси йўлагининг жанубида шарқдан ғарбга томон жойлашган тоғ тизими.

²⁷² Хитой адабиёти ва луғатларида Дася давлати Амударёнинг жанубидан Хиндукуш тоғларининг шимолигача бўлган заминда жойлашган давлат, унинг номи илк бор Симо Чян қаламига мансуб

яшаётган эканлар. Улар истиқомат қилаётган ерлар серҳосил ва ўғри қароқчилардан холи экан. Лекин уларнинг *хунлардан* қасос олиш нияти йўқ экан. [Шу боис] Чжанг Чян рузиеликлар юртида бир йилдан ортиқ туриб, улар ҳукмдорининг фармонини ололмай, ватанига қайтиб кетишга мажбур бўлган экан.

Қайтишда Чжанг Чян жанубий тоғлар²⁷³ ва кианг (чиянг)лар замини²⁷⁴ орқали кетмоқчи бўлган эди. Лекин у яна *хунлар* кўлига тушиб қолган. Орадан бир йил ўтганидан сўнг, *хунлар* [диёри]да тўполон бошланган. Фурсатдан фойдаланиб, Чжанг Чян Тангйи авлодига мансуб бўлган (堂邑氏) Ганфу (甘父) исмли қул билан бирга қочиб кетишга муяссар бўлган. [Хан] императори [Чжанг] Чянга ҳурмат билдириб, унга тайжунг-дафу²⁷⁵ унвонини тақдим этган. Ганфу эса шижюн²⁷⁶ унвонига сазовор бўлди. Дастлаб сафарга отланганида, [Чжанг] Чянга юздан ортиқ киши ҳамроҳлик қилган. 13 йилдан кейин у атиги икки киши билан қайтиб келган эди.

Юаншоу²⁷⁷ даврининг биринчи йили (мил. авв. 122 й.).

«Шижи» (Тарихий хотиралар) номли асарнинг Фарғонага бағишланган бобида учрайди, деб кўрсатилади.

²⁷³ Жанубий тоғлар деб Помир ва Кўинлун (Кунлун) тоғлари кўзда тутилган.

²⁷⁴ Хун империяси даврида кианг («цянг»)лар унга итоат қилган. Шунинг учун Чжанг Чян давридаги «чанглар замини» деганда, Такламакон чўли атрофидаги ерлар кўзда тугилади. Эҳтимол, Хитой элчиси бу жойларда хунлар таъсири ожиз бўлса керак, шундан фойдаланиб, Такламакон чўлининг жанубидан ўтадиган карвон йўли орқали ватанига тўсиқсиз қайтиб кетаман, деб ўйлаган. Аммо амалда воқеа у ўйлагандек бўлмаган [Чжунггуо дабайкэ чюаншу. Чжунггуо лиши (Хитойнинг катта энциклопедияси. Хитой тарихи. Пекин, 1997. 499-б.).

²⁷⁵ Тайчжунг-дафу (太中大夫) – маслаҳатчилар бошлиғи.

²⁷⁶ Шижюн (使君) – ҳокон элчиси демакдир.

²⁷⁷ Ғарбий Хан империяси (мил.авв. 220-мил. 8 йиллар) даврида ҳоконларнинг тахтда ўтирган даври бир қанча қисмларга бўлинган ва уларнинг ҳар бирига ном берилган. Юаншоу (元狩) – Ғарбий Хан императори ҳокимиятининг мил.авв. 122-115 йиллардаги даврининг номи бўлиб, у «йил бошидаги ов мавсуми» маъносини англатади. Шундан маълумки, Юаншоунинг биринчи йили мил.авв. 122 йилга тўғри келади.

Чжанг Чян қайтиб келганидан сўнг, ғарбий мамлакатлардаги урф-одатлар ҳақида Тангри ўғли (Тянзи)га батафсил сўзлаб берди:

«Буюк Фарғона (Дай-юан) Хан мамлакатининг қоқ ғарбий томонида 10 минг *ли* (5760 км) чамасидаги масофада жойлашган. У ерда яшайдиганлар экин экиш билан шуғулланишади, тулпор отлар бениҳоя кўп. Бу отлардан қонсимон тер оқади. Шаҳарлар деворлар билан ўралган, уйлар хитойдаги уйларга ўхшайди. Фарғонанинг шимолида Асуэн (Усун), шарқида Хўтан (Ғивадян / Юйтиянь) жойлашган. Хўтаннинг ғарбий томонидаги дарёлар ғарбга қараб оқиб, Ғарбий денгиз (Шихай – Орол денгизи)га қуйилади, унинг [Хўтаннинг] шарқий томонидаги дарёлар эса шарққа қараб оқиб, Шўрсув кўли (Лобнор)га қуйилади. Шўрсув кўлининг суви эса ерга сингиб туради. Унинг [Хўтаннинг] жанубдаги дарёлар ҳам шу кўлга боради. Шўрсув кўли [Хитойнинг пойтахти] Чангъандан 5 минг *ли* (2880 км) нарида бўлиб, *хунларнинг* ўнг (жанубий) томон худуди ҳисобланади. Ушбу худуднинг шарқий томони Гансунинг ғарбий томонидаги Буюк деворигача (Чангчэнг 长城)²⁷⁸, жанубда /41/ эса кианг (чян)лар юртигача²⁷⁹ етиб боради. Шу сабабдан *хунлар* Ханнинг [ғарб томонга ўтадиган] йўлини тўсиб туради.

Асуэн (Усун), Кангкия (Қангжюй), Яамтсат (Янцай) ва Улуғ Ғузур (Дай-рузие / Да-юэчжи) чорвачилик билан шуғулланадиган давлатлардир. Уларнинг урф-одатлари *хунлардан* фарқ қилмайди.

Бақтрия (Дашия) Фарғонанинг жанубида жойлашган бўлиб, бу ердагилар фарғоналиклар билан бир хил урф-одатларга риоя қилишади. Мен [Чжанг Чян] Бақтрия (Дайғиа

²⁷⁸ Сўзма-сўз таржимада «Чангчэнг» атамаси узун девор маъносини англатади.

²⁷⁹ Милоддан аввалги II асрда Чжанг Чян Фарғонага бориб келган даврларда қянлар асосан ҳозирги Хитой Халқ Республикасининг Кўккўл (Чингхай 青海, ушбу хитойча ном Кўккўл топонимининг таржимасидир, у ердаги катта кўл Чингхайху 青海湖 деб аталади) ўлкаси ва Тибетнинг шимолий қисмида, Хуангхэ дарёсининг юқори қисми атрофида яшаганлар [Чжунггуо шигао диту жи (Хитойнинг тарихий хариталар тўплами). 2 жилддан иборат. 1-жилд, 4-нашр, Шангхай, 1996. 19-20, 29-30-б.].

/ Дашя)да бўлганимда, Сичуан қамишидан (хитой қамиши) қилинган ҳасса таёқ ва ипакдан тўқилган матоларни кўрдим. «Буларни қаердан олиб келдинглар?», деб сўрадим. Бактрия (Дайғиа / Дашя)ликлар: «Бизнинг савдогарларимиз Ҳиндистон (Шэнгду)дан олиб келишган», деб жавоб беришди. Ҳиндистон Бактрия (Дайғиа / Дашя)дан бир неча минг *ли* нарида жойлашган. У ердагилар бактрияликларга ўхшаб, экин экиш билан шуғулланишар экан.

Бактрия (Дайғиа / Дашя) Хан [давлати]дан 12 минг *ли* (6912 км) нарида жойлашган, у Ханнинг жануби-ғарбига тўғри келади. Ҳиндистон эса Бактрия (Дайғиа / Дашя)дан бир неча минг *ли* (576 км) жануби-шарқда жойлашган. У ерда ипакдан қилинган матолар бор экан. Уларни олиб келиш учун йўл узоклик қилмас экан.

Бактрия (Дайғиа / Дашя)га борадиган элчилар кианг (чянг)лар замини орқали (Тибетдан)дан ўтиб бориши мумкин, аммо кианг (чянг)лар уларни ўтказмайди. Бироз шимол томонга қараб юрилса, *хунлар* кўлига тушиб қолади. *Хунларга* тобе ерларда осойишталик ва тинчлик ҳукмрон, қароқчилар йўқ».

Бу гаплардан Тангри ўғли Фарғона, Бактрия (Дайғиа / Дашя) ва Парфия (Ансиек / Анши 安息) катта давлатлар эканлигини, уларда ажойиб маҳаллий моллар кўплигини, Хитойдагидек хунармандчилик борлигини, аммо уларнинг кўшинлари кучсизлигини, у мамлакатларда хитой молларини яхши кўришларини, уларнинг шимолидаги ерлар Улуғ Ғузёр (Дай-рузие / Да-юэчжи) ва Кангкияга қарашлигини билиб олди. Шунда у [бу давлатлар]нинг кўшинларидан фойдаланишимиз мумкин, Чжанг Чян айтган бундай бепоён заминни қўлга киритсак, бизнинг шон-шуҳратимиз ва қувватимиз ошади, тўрт денгиз оралиғи [дунёда]да буюк бўлиб кетамиз, деб ўйлаб қолди.

Юан-динг²⁸⁰ [даври]нинг 2-йили (мил. авв. 115 й.) Қуншар-хан (Ғуэн-нга-ванг / Хунъя-ванг)²⁸¹ Ханга таслим бўлди.

²⁸⁰ Юандинг (元鼎 – «буюкликнинг бошланиши» маъносини билдиради) – У-ди (武帝) тахтда ўтирган даврининг бир бўлагига берилган ном. У мил.авв. 116-111 йилларга тўғри келади. Шундан келиб чиқиб, Юандингнинг 2-йили мил.авв. 115 йил эканлигини билиб олиш мумкин.

²⁸¹ Қуншар-қан – Тангритоғнинг шарқий қисмида яшовчи хунларнинг ҳокими, хитой манбаларида Хунъя-ванг деб аталади [Тарихий хотиралар. Уйғурча таржима. Урумчи, 1989. 424-425-б.].

Хан кўшинлари *хунларни* кумликнинг²⁸² шимолига улоқтириб юборишди. Лобнор кўлининг шарқий томони *хунлардан* бўшатилиб, ғарбий мамлакатларга йўл очилди. Шундан кейин Чжанг Чян [У-дига] таклиф билан мурожаат этди:

«Асуэн (Усун)нинг ҳукмдори Кунмак (Кунмуо) аслида *хунларга* итоат этар эди. Бироз кучайгандан сўнг у *хунлар* хоқонига бўйсинишдан бош тортган. Шундан кейин *хунлар* унга ҳужум қилдилар, лекин бирорта ижобий натижага эриша олмадилар. Ҳозир ханлар *хунлар* хоқонини қийин вазиятга тушириб қўйган. *Хунларнинг* қадимги Ғуэннга (Хунъя) вилояти бўшаб, одамсиз қолди. Ёввойилар қадимги ватанларини кумсайдилар ва ханликларнинг молларини яхши кўрадилар. Ҳозирги вазиятда асуэнларга катта совғалар юбориб, уларни шарққа кўчиш ва Хунъя вилоятини эгаллаш, Кунмак (Кунмуо)нинг укасига ханлар билан қариндош бўлишни таклиф этсак ва улар бу [таклиф]ларни қабул қилса, *хунларнинг* ўнг кўлини чошиб ташлаган бўлар эдик. Шу билан бирга асуэнларнинг ғарбий томонидаги Бактрия (Дайғиа / Дашя)ни ва унинг таъсири остидагиларни итоат қилдириш имкониятига ҳам эга бўламиз».

Тангри ўғли [У-ди] мазкур таклифга биноан иш кўришни маъкул топиб, Чжанг Чянга сарой соқчилари бошлиғи (чжунгланг жяннг)²⁸³ унвонини инъом этди. Сўнгра унга 300 киши, ҳар бир киши бошига иккитадан от, сон-саноксиз қора мол ва қўй, бир неча минг тилло пул ва ипак матолар берди. Унга ҳамроҳлик қиладиган ёрдамчиларни тайинлаб, сафарга жўнатди ва қулай йўлни танлаб юришни буюрди.

Чжанг Чян Асуэн (Усун)га келганида, маҳаллий ҳукмдор Кунмак (Кунмуо) у билан учрашиб, ўзининг [учрашувдан] ғоят хурсанд эканлигини айтди. Шунда Чжанг Чян унга фармонни кўрсатиб, «асуэн (усун)лар ўзларининг шарқдаги қадимги жойларига кўчиб боришлари мумкин. Агар [асуэнлар у ерга] кўчиб борсалар, Хан маликаси сизга хотинликка берилади, биз ака-укалар бўлиб қоламиз, биргаликда *хунларга* қарши курашамиз, шунда *хунлар* тор-мор бўлиши муқаррар», деб айтди.

²⁸² Хэши йўлагининг (Хэси цзоуланг) шимолидаги кумли чўл кўзда тугилган.

²⁸³ Чжунгланг жяннг (zhong-lang-jiang 中郎将) – вазирлик даражасидаги давлат идораларини ҳимоя қилувчи соқчилар бошлиғи маъносини англатади [Чжунггуо лидай гуанчжи цидян. 186-б.].

Асуэн (Усун) [хони] ўз юртининг Хандан узоқдалиги, Ханнинг қандай давлат эканлигидан беҳабарлиги, ўзининг кўпдан бери *хунлар* итоатида бўлиб келаётганлиги, *хунларнинг* яқинлиги, Асуэн (Усун) амалдорларининг *хунлардан* кўрқиши каби бир қатор омилларни инобатга олиб, [асуэнларнинг] шарққа кўчиб бориш таклифини маъқул топмади.

Шундан кейин Чжанг Чян Асуэн (Усун) ҳукмдоридан фармон кутиб, [мазкур мамлакатда] узоқ туриб қолишга мажбур бўлди. Ўзининг ёрдамчиларини у Фарғона, Кангкия, Улуғ Ғузур (Дай-рузие), Бактрия (Дайғиа / Дашя), Парфия (Анши), Ҳиндистон, Хўтан ва улар атрофидаги давлатларга юборди. Чжанг Чяннинг ўзини эса асуэн (усун)лар ўз ватанига кузатиб кўйишди. [Кунмак (Кунмуо)] миннатдорчилик изҳор этиш ва Хан давлатининг катта-кичиклигини билиш учун бир неча кишини етарли отлар билан таъминлаб, унинг билан бирга сафарга жўнатди. Шу йили Чжанг Чян ўз юртига қайтиб борди. У катта ҳурмат ва иззат билан кутиб олинди.

Орадан бир йилдан кўпроқ вақт ўтганидан кейин Чжанг Чяннинг Бактрия (Дайғиа / Дашя)га ва унинг атрофидаги юртларга юборган одамлари ҳам уларнинг элчилари ҳамроҳлигида қайтиб келишди. Натижада Хан билан ғарбий мамлакатлар ўртасидаги алоқалар йўлга қўйилди.

Шунда маълум бўлдики, Ғарбий мамлакатлар (Шиюй)да жами 36 давлат мавжуд бўлган. Улар заминида жанубдан шимолга қараб чўзилган буюк бир тоғ бор, унинг қоқ ўртасидан бир дарё оқиб ўтади. Ушбу мамлакатлар ҳудуди шарқдан ғарбгача 6 минг *ли* (3456 км), жанубдан шимолгача /42/ бир минг *ли* (576 км)дан ортиқ келади. Ушбу заминнинг шарқий чегараси Хан (мамлакати)нинг Юймэн²⁸⁴ ва Янггуан²⁸⁵ каби жойлари билан туташ бўлса,

²⁸⁴ Юймэн – Юймэн-гуан, деб ҳам номланади. Бу атама ҳақида батафсил изох 144 иловада берилган.

²⁸⁵ Янггуан – қадимий Хитойнинг ғарбий чегараларидан бири. Дунгхуанг шаҳридан 70 км наридаги Гудунгтан (қадимий ёдгорликлар майдони маъносини билдиради) номли тепаликда жойлашган. Қадим замонда у тепаликда Шоучангчэнг деб аталадиган қалъа мавжуд бўлиб, унинг шарқий томонида экинзор ва боғлар бўлган. Қалъа деворининг бир бўлаги ҳозиргача сақланиб қолган. Гудунгтанда ёгин ва шамоллар натижасида очилган қазилмалардан

ғарбий чегараси Помир (Цунглинг 葱岭) тоғлари билан ўралган.

У ердаги дарёнинг икки тармоғидан бири Помир тоғлари орасидан, иккинчиси Хўтан (Ғивадян / Юйтан)дан бошланади. Дарё шарққа қараб оқиб, Юймэн ва Янггуандан 300 *ли* (172.8 км) масофада жойлашган Шўркўл (Лобнор кўли)га қуйилади.

Юймэн ва Янггуандан ғарбий мамлакатларга борадиган икки йўл бор. Уларнинг бири Пишамшан (Шаншан 鄯善)дан Жанубий тоғ (Нан-шан)²⁸⁶ ва дарёнинг²⁸⁷ шимолий қирғоқлари бўйлаб ғарбга, яъни Ёркенд (Шачэ)га қараб кетади ва жанубий йўл деб аталади. У Помирдан ўтиб, Улуғ Ғузур ва Парфия каби мамлакатларга боради.

археологлар томонидан топилган мисдан ясалган ўқ-ёй учи, тангалар, сопол идиш синиклари, нефрит тошидан қилинган кўл тегирмони каби тарихий ёдгорликлар Янггуаннинг 2 минг йилдан ортиқ тарихга эга эканлигидан далолат беради. Айрим хитой манбаларида ёзилишича, Янггуан мил.авв. II асрда Ғарбий Хан давлати Дунхаунг вилоятини эгаллаб олганидан сўнг барпо этилган бўлиб, ўша замонда бу ердан сизиб чиққан булоқдан ҳосил бўлган ариқ мавжуд бўлган [Чжунггуо мингшэнг цидян. 1071-б.].

«Янггуан» атамасининг луғавий маъноси «жанубий чегара дарвозаси»ни (қоровулхонаси дейиш ҳам мумкин) англатади. Қадим замонларда Хитойдан ғарб томонга қайтиб кетаётган элчиларни, обрўли меҳмонлар ва олий зотларни шу жойгача кузатиб қўйиш одати бўлган. Зеро бу меҳмонни уйдан кўча эшигигача кузатиб қўйишдек илтифотни англатган. Марказий Осиёдан Хитойга борувчилар мана шу жойда текширувдан ўтган, мактуб ва бошқа ҳужжатларини хитой тилига таржима қилиб, расмийлаштиришган ва зарур солиқларни тўлаб, ундан ўтишга ижозат кутишган.

«Хитойдаги атоқли тарихий ёдгорликлар» номли китобда «Янггуан Хитойни чет эл мамлакатлари билан боғлаб турадиган катта йўлидаги йўлакдир, у Қадимий ипак йўлининг муҳим бир нуқтаси бўлиб, ушбу йўл орқали сафарга отланганлар учун ўтиш муқаррар бўлган жойдир», деб ёзилганлигини учратишимиз мумкин [Чжунггуо мингшэнг цидян. 1071-б.].

²⁸⁶ Нан-шан (南山) Кўинлун (Кунлун) тоғининг шарққа қараб кетган қисмининг хитойча номидир.

²⁸⁷ Бу ерда тилга олинган дарё Керия дарёсидир. Унинг хитойча номи – Чемуохэ (且末河). У Жанубий тоғдан бошланиб, Такламакон чўлининг шарқий қирғоқлари орқали шимоли-шарқ сари оқиб бориб, Лобнор кўли (Шўркўл)га қуйилади.

Қадимий Турфон (Чян Чэши)нинг ҳукмдор ўрдаси орқали Шимолий тоғ (Бэйшан) бўйлаб дарё оқимиға қарши юрадиган ва Қашқарға борадиган иккинчи йўл шимолий йўл деб аталади. У Фарғона, Кангкия, Яамтсат (Янцай) каби мамлакатларға олиб боради.

Мазкур мамлакатларнинг ҳаммаси *хунларға* тобе бўлган. *Хунларнинг* ғарбий томонидаги ҳукмдорлар ҳам шулар қаторида бўлганлар.

[Хан императори томонидан] Ғарбий мамлакатлар устидан назорат қилиш учун бир нафар ҳарбий амалдор (дувэй) тайинланган бўлиб, у асосан Қарашар (Янци), Вэйшу, Юйли каби жойларда туриб, барча давлатлардан солиқ йиғиш ва бойлик орттириш билан шуғулланар эди.

Асуэн (Усун) ҳукмдори шарққа кўчиб боришни маъқул топмаганидан сўнг, Хан сулоласи [қадимда асуэнлар яшаган] Хунъё [вилояти] ҳокими турган жойда Жючюан ноҳиясини ташкил қилиб, у ерга аста-секин ерсизларни жойлаштирди. Кейинчалик *хунлар* билан чиянг (тибетлик)лар ўртасидаги алоқани узиб ташлаш мақсадида мазкур ноҳиянинг бир қисми асосида Увэй номли иккинчи бир ноҳияни ташкил этди.

Тангри ўғли (У-ди) Фарғонадан олиб келинган баданидан қонсимон тер чиқадиган отни кўриб, унга ниҳоятда ишқибоз бўлиб қолди ва унга Тангри оти (тиянмо) деб ном қўйди. Сўнг яна шундай отлар келтириш учун [Фарғонага] элчилар юборди. Уларға кўпи билан бир неча юз, камида юздан ортиқ кишини ҳамроҳ қилиб, совғалар билан йўлга чиқарди. Ундан ташқари, элчиларнинг айримларига буванг-хау²⁸⁸ унвонини инъом қилди.

Шундан кейин [мамлакатларға] элчилар юбориб туриш одат тусига кирди. Ҳар йили кўпи билан ўн, камида 5-6 марта [турли хонликларға] элчилар жўнатилди. Узоқ юртларға юборилганлар 8-9 йилда, яқин мамлакатларға жўнатилганлар бир неча йилда қайтиб келишди.

[Юандининг] 6-йили (мил. авв. 111 й.) буованг-хау [Чжанг Чян] ва ғарбий мамлакатга бориб келган бошқа элчилар, зодагонлар, ҳарбийлар [Хан императорига] ёзма ахборот бериб, хорижий мамлакатлар куч-қувватлари ва

²⁸⁸ Саройдаги билимдон ҳокимлар маъносини англатади. Ушбу унвонни сарой маслаҳатчилари деб таржима қилиш ҳам хато бўлмайд.

улардаги ноёб нарсалар ҳақида маълумот олиб келиш учун яна элчилар юборишни сўрадилар.

Тангри ўғли мазкур мамлакатларга борадиган йўлларнинг узоқлигини, одамларнинг ўз ихтиёри билан бундай узоқ сафарга чиқишни хоҳламаслигини ҳисобга олмай, бу таклифни маъқуллаган ва уни бажариш учун амалдор ва фуқароларни сафарбар этишни буюрган эди. [Элчига] ҳамроҳ бўлиб бориб келадиганлар билан суҳбатлашиш ва ҳол-аҳволини сўраб-суриштиришни ҳам истамай, сафарга одам юбориш учун тайёргарлик кўришни буюрган. Борадиган ва қайтиб келадиган йўлларнинг қулайлаштириш ва хавфсизлантириш, қароқчилардан мол-мулкни асраш чора-тадбирларини амалга ошириш ҳақида фармон бермаган эди. [Шунга қарамай], Тангри ўғли уни [Чжанг Чянни] оғир жиноят қилганликда айблади ва ўз жиноятини оқлашга имкон бериб, қайтадан элчи этиб [ғарбга] юборишни лозим топди.

[Аслида элчи] бойлик кўрмаган ва қонун-қонидани билмайдиган одам эмас эди. [Лекин унга ҳамроҳлик қилган] майда амалдорлар ва жангчилар ўзбошимчилик қилиб, хориж давлатлардаги нарсаларга ўзларини уришди. Улуғ зотлар шон-шарафга, очкўзлар бойликка, безорилар уруш-жанжалга интилади, деган нақл бор. Элчи қилиб юборилганлар камбағалларнинг фарзандлари бўлганлиги туфайли улар совға-саломларга ўчлик қилган, бозорларда ўзларининг шахсий манфаатини кўзлаб иш тутган. Хориж давлатлар эса Хан элчиларини ҳурмат қилмай қўйган, [маҳаллий] одамларда турли тушунчалар пайдо бўлган. [Улар] Хан қўшинлари узоқдан етиб кела олмайди, деб [элчиларга ва уларнинг ҳамроҳларига] егулик бермаганлар. Натижада Хан элчилари қийин аҳволга тушиб қолишган. Бунинг устига улар ҳужумга ҳам дуч келишган. [Бу ҳол] уларнинг келишини тўхтатиб қўйишга олиб келган.

Боз устига, Крурон (Лоулан 樓蘭) ва Турфон (Чэши 車師) каби кичик давлатларнинг Хан элчиси Ванг Хуэй (王恢) кабиларга катта йўлни тўсиб ҳужум қилиши ундан ҳам ошиб тушган, *ҳунлар* эса қўшин юбориб, уларни қўллаб-қувватлашган.

Элчилар ғарбий мамлакатларда деворлар билан ўралган шаҳарлар ва шаҳарчалар борлиги, қўшинларининг қувватсизлиги ва уларга қарши ҳужум уюштириш осонлиги ҳақида сўзлаб берган эдилар. Шунга асосан Тангри ўғли тайинлаган Фужю

кўмондони (Фужю жянгжюнь)²⁸⁹ Гунг Сунхэни 5 минг чавандоз билан Жююандан²⁹⁰ йўлга чиқарди. [У шу жойдан] 2 минг *ли* (1152 км) наридаги Фужю [деб аталадиган] қудукқача бориб, қайтиб келди. Шюнгхэ кўмондони (Шюнгхэ жянгжюнь)²⁹¹ Чжао Пуону 10 мингдан ортиқ чавандозни бошлаб, Лингкия (Лингжюй 令居)дан²⁹² йўлга чиқиб, бир неча минг *ли* (576 км) наридаги Шюнгхэ дарёси бўйига бориб, қайтиб келди. [Улар] Хан элчиларини ҳимоя қилиш учун эмас, балки *хунларни* чекинишга мажбур этиш учун сафарга юборилган эди. Лекин сафар жараёнида бирорта ҳам хунни учратишмади. Шундан кейин Увэй, Жючюан деган жойларни Жангъе ва Дунхуанг вилоятлари заминига қўшиб олишди, маҳаллий халқ бундан хабардор этилди²⁹³.

/43/ Юанфэнг (元封)²⁹⁴нинг 3-йили (мил. авв. 108 й.) 12-ойида харбий кўмондон Чжао Пуону (趙破奴) 700 нафар тезчопар чавандозлар билан биринчи навбатда Крурон (Лоулан) давлати ҳукмдорни ҳибсга олди. Кейин Турфон (Чэши) давлатини мағлубиятга учратди, Асуэн (Усун) ва

²⁸⁹ Фужю (浮沮) – Жанубий Монголиядаги бир жойнинг хитойча номи. Юқорида айтиб ўтилганидек, қадимий Хитой анъанасига кўра, биронта жойга кўшин бошлиғи қилиб юбориладиган юқори унвонли зобитга шу жойнинг номига жянгжюнь (將軍 кўмондон) сўзини қўшиб, янги лавозим сифатида инъом этилган. Ушбу мисолда жянгжюнь сўзи олдига Фужю қўшилганлигининг сабаби мазкур лавозимга тайинланган шахс Фужю деб аталадиган жойга бориши керак бўлган. Шунинг учун уни Фужю кўмондони деб таржима қилинди.

²⁹⁰ Жююан (九原) – ҳозирги ХХР таркибидаги Ички Монголиянинг Баотоу шаҳри ёнидаги жой номи [Цихай. 64-б.].

²⁹¹ Шюнгхэ жянгжюнь (匈奴將軍) – ушбу лавозимдаги Шюнгхэ дарёси Шюнгхэ (匈奴河) деб ҳам аталади, у Селинга дарёсининг юқори ирмоқларининг жанубидаги кичик дарёнинг хитойча номи.

²⁹² Лингжюй (令居, Лянжюй деб ҳам ўқилади) – ҳозирги ХХРнинг Гансу ўлкасидаги марказий шаҳар бўлмиш Ланчжоунинг шимолий томони ёки Юнгдэнг шаҳри ёнидаги жой номи [Цихай. 313-б.].

²⁹³ Увэй, Жючюан, Жангъе вилоятлари Хэши йўлагида жойлашган.

²⁹⁴ Юанфэнг – мил.авв. 110-105 йиллардан иборат бўлган беш йиллик даврнинг номи. У бошланғич, бошланиш ва бекитиш, мустаҳкамлаш маъноларини англатадиган икки сўздан иборат. Ушбу даврда Хан императори давлат ҳудудини кенгайтириш ишларига катта эътибор берган эди. Шунинг учун Юанфэнг атамасини босиб олинган жойларда Хан империясининг назоратини мустаҳкамлаш ишларининг бошланиши, деб таржима қилиш мумкин.

Фарғона давлатига таҳдид солди. [Милоддан аввалги 107 йили] биринчи ойнинг 21 (жияшэн 甲申) кунида амалга оширган хизмати учун [Чжао] Пуону чжуо-йе-хоу (浞野侯) [олис чўл юрт ҳокими] унвони, Чжао Пуонуга Крурон (Лоулан)га хужум қилишда ёрдамлашган Ванг Хуэйга жие-хоу (jiye-hou 洁侯) унвони берилди. Шундан кейин Жючюандан Юймэнгача бўлган жойлар бизнинг таъсиримиз доирасига ўтди.

[Юанфэнгнинг] 6-йили (мил. авв. 109 й.) Асуэн (Усун) элчиси [Хитойга] келиб, Хан давлатининг нақадар катта эканлигига гувоҳ бўлди. [Ватанига] қайтиб бориб, ҳукмдорига бу ҳақда маълумот берди. Натижада [асуэн (усун)лар] ҳукмдори Ханга катта эътибор бера бошлади. *Хунлар* асуэн (усун)ларнинг Хан билан алоқа ўрнатганини эшитиб, қаттиқ хафа бўлди ва уларга қарши хужум қилмоқчи бўлди. Бундан ташқари, уларнинг ёнидаги Фарғона (Дай-юан) ва Ғузэр (Рузиэ / Юэчжи) [давлатлари] ҳам Хан билан яқин алоқалар ўрнатди. Асуэн (усун)лар [ҳукмдори] Кунмак (Кунмуо) бундан қаттиқ ташвишланиб, Хан маликаларидан бирини хотинликка олиб, [Хан сулоласи билан] қудалашмоқчи бўлди. Шу мақсадда у [Хитойга] элчи юборди. Тангри ўғли сарой амалдорлари билан маслаҳатлашиб, розилик беришни маъқул топди. Шундан кейин Хан маликаси учун асуэн (усун)лар [Хитой ҳоконига] мингта от юборишди.

Хан [давлати Анхуэй ўлкасидаги] Жянгду (江都) [вилояти ҳокими] Ванг Жяннинг қизи Шижюн (细君)ни сарой маликаси сифатида катта сарполар ва хизматкорлар билан асуэн (усун)ларга келинликка юборди. Асуэн (Усун) подшоси Кунмак (Кунмуо) уни [хитой маликасини] ўнг томон бекаси [иккинчи хотин] қилиб тайинлади. [Бундан олдинроқ] *хунлар* ҳам унга хотинликка қиз беришган эди. Кунмак (Кунмуо) у хун қизини чап томон бекаси [биринчи хотин] қилиб белгилаган эди²⁹⁵.

²⁹⁵ Ушбу маълумотдан кўриниб турибдики, Хан сулоласи Кунмакни куёв қилиб олиш йўли билан уни ўзининг иттифоқдошига айлантirmoқчи бўлган. Шунинг билан бирга Хитой императори унинг мавқеини ўзининг қўл остидаги бир ҳоким мавқеига тенглаштирган. Шу боис у Кунмакка ўзининг қизларидан бирини эмас, балки амалдорлардан бирининг қизини юборган. Асуэн (Усун) ҳукмдори эса юборилган хитой қизини иккинчи хотин қилиб олиш

Бир йил давомида [хитой маликаси] алоҳида қурилган бир саройда яшади. Шундан кейин у Кунмак (Кунмуо) билан учрашиб, меҳмондорчилик ва зиёфатларда қатнашадиган бўлди. Подшоҳ атрофидаги ҳокимлар ҳам унга пул ва қимматбаҳо совғалар тақдим эта бошладилар. Ўша вақтда Кунмак (Кунмуо) катта ёшда эди. Унинг устига у [хитой] тилини билмаганлиги туфайли [хитой маликаси билан] гаплаша олмас эди. [Хитой] маликаси зерикканидан ватанини қаттиқ қўмсаб, юртига қайтиш истагини билдирди. Бундан хабардор бўлган Хитой хоқони маликага ачиниб, бир йил ўтгандан сўнг Кунмак (Кунмуо) хузурига элчи юбориб, унга ипакдан тўқилган ва гуллар солинган матолар, ипак матодан тикилган чодир совға қилди.

Кунмак (Кунмуо) эса қариб қолганини инобатга олиб, хитой маликасини набираси Чинчюйга хотин қилиб бермоқчи бўлди. Лекин малика бунга розилик бермади. [Кунмак (Кунмуо) хитой хоқонига] мактуб йўллаб, ўзининг бу ниятини хабар қилди. Шундан кейин Тангри ўғли [Хитой хоқони] мамлакатда мавжуд урф-одатларга кўра иш тутилсин, деб фармон берди. Чунки хоқон асуэн (усун)лар билан қудачилик муносабатини ўрнатиб, улар билан бирга *хунларни* йўқотмоқчи эди. Шундан кейин Чинчюй хитой маликасига уйланди.

Кунмак (Кунмуо) оламдан ўтганидан сўнг, Чинчюй унинг ўрнига тахтга ўтирди ва шундан кейин у ҳам Кунмак (Кунмуо) деб аталди. Ўша пайтда [Хитой хоқонининг] элчилари Помир тоғларидан ўтиб, Парфия давлатига етиб борган эди. Парфия ҳукмдори [Хитойга] элчи юбориб, Хан [ҳукмдори]га бениҳоят катта қуш тухуми билан қора танли қизиқчини совға сифатида ҳадя қилди. Турфон (Чеши), Ханшин, Сушие каби давлатларга тобе бўлган кичик хонликлар ҳам Хан элчилари билан бирга Тангри ўғли даргоҳини зиёрат қилиш учун келдилар. Тангри ўғли бундан ғоят хурсанд бўлди.

Ғарбий давлатлар (Шиюй)дан бирин-кетин элчилар келиб-кетиб турди. Тангри ўғли овга чиққанида ёки мамлакат бўйлаб сафарга отланганида, ҳамма жойда чет

билан хунлар ҳукмдори наслига тегишли хотинидан паст қўйган. Демак, Кунмак Хан сулоласининг ҳийласидан хабардор бўлган.

эллардан келган меҳмонларга дуч келадиган бўлди. Пойтахтда ҳам хорижликларни тез-тез учратиш мумкин эди. Хан давлатининг буюклигини билдириш мақсадида меҳмонларга қимматбаҳо совғалар инъом қилинар, одамни хайратда қолдирадиган нарсалар ва театрларда томошалар кўрсатилар, ароқлар ва гўштли таомлар билан тўлдирилган дастурхонлар ёзиб, меҳмон қилинар эди. Чет элдан келган меҳмонларга хазинада тўпланиб ётган бойликлар ҳам кўрсатилар эди. Натижада меҳмонларда Хан давлатининг қудратли ва буюклиги ҳақида ишонч пайдо бўлиш билан бирга ундан кўрқиш ҳисси ҳам туғиларди.

Фарғона атрофида узум кўп ўстирилиб, ундан ароқ қилинар экан. Тулпор отларнинг емиши – беда ҳам ўсар экан. Бу ҳақдаги маълумотларни [Фарғонага] бориб келган элчилардан эшитган Тангри ўғлида бу нарсаларга эришиш иштиёқи туғилган эди. Аммо *хунлар* юртига яқин бўлганлиги сабабли [Хитойнинг] ғарб томонидаги мамлакатлар ҳукмдорлари эҳтиёткорлик қилиб, Хитойга ўз элчиларини хун элчиларига қўшиб юборишар эди. Шу боис ғарбий мамлакатлар элчилари билан бевосита суҳбатлашишнинг иложи йўқ эди.

Тайчу (太初) даврининг²⁹⁶ биринчи йили (104 й.) ғарбий ўлкаларга бориб келган Хитой элчилари Фарғона (Юан 宛)да²⁹⁷ ҳақиқатдан ҳам тулпор отлар борлиги, лекин улар Риейшей (Эрши) шаҳрида эканлиги ва Хан элчиларидан яшириб қўйилганлиги ҳақида сўзлаб бердилар. Шундан кейин Тангри ўғли [У-ди] мингта тилло қуймаси ва битта олтиндан ясалган от ҳайкалчаси билан Чэ Линг (車令) исмли бир паҳлавон бошчилигида [Фарғонага] элчилар юбориб, уларга ушбу совғалар эвазига тулпор отлар олиб келишни буюрди.

Фарғона (Юан) ҳукмдори сарой амалдорлари билан маслаҳатлашиб олганидан сўнг, Хан давлатидан келганларга айтди: «Хан биздан ниҳоятда узоқда, ханликлар Шўркўл (Лобнор)дан нарига ўта олмайдилар, шимол орқали юрсалар, хун қароқчиларига дуч келадилар, жанубдан юрсалар, сувсиз

²⁹⁶ Юқорида айтиб ўтилганидек, «Тайчу» юксалишнинг дастлабки даври маъносини билдиради, у мил.авв. 104-101 йилларнинг номидир.

²⁹⁷ Шу ердан бошлаб, Дай-юан топоними қисқартирилган ҳолда Юан деб ишлатилган.

ва озиқ-овқатсиз қоладилар, унинг устига йўлда шаҳарлар кам, /44/ овқат етишмайди. Хан элчилари бир неча юз киши бўлиб келгудек бўлса, очарчиликка дуч келиб, кўпчилиги нобуд бўлади. Бундай вазиятда [Ханнинг] кўп сонли кўшинлари қандай қилиб бизга етиб келиши ва бизга нима аломат кўрсата олиши мумкин?. Қолаверса, Риейшией (Эрши)нинг отлари Фарғонанинг (Юан) бебаҳо отларидир».

Шундай қилиб, [Фарғона ҳукмдори] Хан элчилари таклифига рад жавоб берди. Хан элчиси бундан қаттиқ хафа бўлиб, сўкинди ва олтиндан ясалган от ҳайкалчасини ирғитиб, саройдан чиқиб кетди.

Фарғона (Юан) зодагонлари Хан элчилари бизни менсимадилар, деб уларнинг қилмишидан қаттиқ ранжидилар, лекин Хан элчиларини ўз юртларига қайтариб юбордилар. Шунинг билан бирга улар ўзларининг шарқий томонидаги Юйчэнг (Ўзган) шаҳри ҳукмдорига хан элчиларига хуфиёна хужум қилиб, уларни бир ёқли қилишни ва мол-мулкларини тортиб олишни буюрдилар²⁹⁸. Бундан хабардор бўлган Тангри ўғли қаттиқ ғазабланди. Илгари Фарғонага элчи бўлиб бориб келган Яо Дингхан ва бошқа зодагонлар «Фарғона (Юан 宛) кўшинлари кучли эмас, агар 3000 нафар камончилар юборилса, уларнинг [фарғоналикларнинг] ҳаммасини асирга тушириб олиш мумкин, аввалига Тангри ўғли олийлари чжуо-йе-хоу (浞野侯 – олис чўл юрт ҳокими)га 700 нафар чавандозни бошлаб бориб Крурон [давлати] ҳукмдорини асир олиб келишни буюрсалар, Хан сулоласи учун яхши бўлур эди», дедилар. [Тангри ўғли] бу фикрни маъкул топди.

[Тангри ўғли] мамнун бўлиб, Ли авлодидан бўлган кичик канизак Шининг акаси Ли Гуанглини²⁹⁹ Риейшией (Эрши) кўмондони (цангкивен, ҳозирги талаффузда жянгцзюн 將軍)³⁰⁰ этиб тайинлаб, унга [Хан сулоласи] итоатидаги давлатлардан йиғилган 6000 нафар чавандоз ва турли

²⁹⁸ Ушбу маълумотдаги мантиққа хилоф бир қатор фикрлар ҳақида батафсил изох 140-иловада берилган.

²⁹⁹ Ли Гуангли ҳақидаги батафсил маълумотни 143-иловадан ўқинг.

³⁰⁰ Хитойчадан уйғур тилига кўмондон сўзи «сангун» деб таржима қилинган.

вилоятлардан йиғилган бир неча ўн минг нафар безори ёшларни топшириб, Фарғонага (Юан 宛)га юриш қилишни ва тезда Риейшией (Эрши) шахрига бориб, у ердаги зотли отларни олиб келишни буюрди. Шу сабабли [Ли Гуангли] Риейшией (Эрши) кўмондони деб аталди. Чжао Шичэнг ҳарбий ишлар бошлиғи, ўтмишда Хоу ҳокими Ванг Хуэй йўлбошловчи, Ли Дуо ҳарбий таъминот ишлари бошлиғи этиб тайинланди.

[Тайчу (Юксалиш) даврининг] иккинчи йили (мил. авв. 103 йил) Риейшией (Эрши) кўмондони [Ли Гуангли] ғарбга юриш бошлади. Шўркўл (Яншуй 鹽水)дан³⁰¹ ўтганидан кейин, йўлдаги кичик давлатлар қаттиқ қаршилиқ кўрсатиб, [унинг кўшинларига] озиқ-овқат беришмади. [Хан кўшинининг] ҳужумлари натижали бўлавермади, ғолиб келганидагина [улар] озиқ-овқатга эга бўлади, бир неча кунлик ҳаракатдан сўнг мағлубиятли ҳужумлардан воз кечиб, олға юришди. Ниҳоят [Хан кўшинлари] Ўзган (Йивечэнг 郁成) шахрига етиб борди. Аммо манзилга очлик ва чарчоқ ҳолатида етиб келганлар сони атига бир неча минг киши эди. [Шу ҳолатда Хан лашкарлари] Ўзган (Йивечэнг)га ҳужум қилиб, шаҳарни вайрон қилди, ниҳоятда кўп одам ўлдирилди ва ярадор қилинди. [Шундан сўнг] Риейшией (Эрши) кўмондони [Ли Гуангли], Ли Дуо ва Чжао Шичэнглар Ўзган (Йивечэнг 郁成)ни олиш шунча қийин бўлса, қандай қилиб пойтахтни (вангду 王都) ишғол қила оламиз, деб ўйлаб, лашкарларини орқага қайтарди. Дунхуангга атига 11-12 киши етиб келди. [Риейшией (Эрши) кўмондони Ли Гуангли] император хузурига ўз вакили орқали мактуб юбориб, узоқ сафар давомида озиқ-овқат етишмаганлиги туфайли кўп одам набуд бўлганлиги, очликдан ва одам камлигидан жанг қилиш қийин кечганлиги, шу боис орқага қайтишга мажбур бўлганлиги ва қайтадан ҳарбий юриш қилиш лозимлигини маълум қилди. Бундан Тангри ўғли қаттиқ ғазабланиб, Юймэн чегара чизигидан киришга журъат этганлар қатл этилсин, деб чопар орқали уларга фармон юборди. Риейшией (Эрши) [кўмондони Ли Гуангли] кўрқиб, Дунхуангда туриб қолди.

³⁰¹ Шўркўл (Яншуй) – Лобнор кўли.

[Тайчу (Юксалиш) даврининг] 3-йилида (мил. авв. 102 й.) сарой амалдорлари маслаҳатлашиб, Фарғона (Юан)га қўшин юборишдан воз кечиш ва асосий кучни хун (ху)ларга қарши сафарбар этишни айтдилар. Тангри ўғли Фарғона (Юан)га юриш қилиб, бундай кичик бир давлатни забт этолмасак, Бактрия (Дайғиа / Дашя) ва унинг атрофидаги мамлакатлар Ханни менсимай қўйишади, Фарғона тулпорларига бутунлай эга бўла олмаймиз, Усун, Бугур (Лунтай)³⁰² каби давлатлар элчиларимизга ҳурмат билдирмайди, барча чет элликлар устимиздан кулади, деб Фарғона (Юан)га юриш қилиш зарурлиги айтди. Бунга қарши чиққан Дэнг Гуанг кабилар камалди.

[Шундан кейин] бир йил давомида қамокдаги безори ёшлардан ва чегара вилоятлардаги чавандозлардан 60 минг кишилиқ қўшин тузилди ва у Дунхуангдан йўлга отланди. Ўз ихтиёри билан [буларга] эргашиб кетаётганлар ҳам бўлди, аммо улар бу таркибга киритилмади. [Қўшин учун] 100 минг қора мол, 30 минг от, 10 мингдан зиёд туя ва эшак, етарли даражада дон ва ўқ-ёй ажратилди. Бутун мамлакат оёққа турғазилди. 50 нафардан ортиқ ҳарбий амалдорларга Фарғонага юриш қилиш ҳақида буйруқ берилди. Фарғона шаҳри (Юан-чэнг)да қудуқ йўқлиги ва ичимлик суви шаҳар ташқарисидан ариқ орқали олиб келинишини ҳисобга олиб, сув йўлини тўсиб, уни сувсиз қолдириш учун мутахассислар юборилди. Жючюан (酒泉 қадим. ўқ. Tsiəu-dziwan), Чжангйе (张掖 қадим. ўқ. Tiang-yiak), унинг шимолидаги Жюйян (居延 қадим. ўқ. Kiyayen, Kiyajiyen), Шюту (休屠 қадим. ўқ. Shiəu-da) каби жойларда³⁰³ орқа саф ҳимоячилар сифатида

³⁰² Лунтай (輪臺, қисқартирилган шаклда 轮台) «Шижи»да Лунтоу (侖頭) деб аталган, Бугурнинг хитойча номи. Шарқий Туркистоннинг ғарбий қисмидаги Қорашар (Қорашаҳар) билан Кучар ўртасида бир жойнинг номи, Юйгу (玉古) деб ҳам транскрипция қилинади. Хан қўшинларининг ҳужумига қадар у мустақил давлат бўлган [Цихай. 311-б.]. Уйғур тилида қадимги номи сақланиб қолган.

³⁰³ Жючюан, Чжангйе ва унинг шимолидаги Жюян (ҳозирги Увей), Шюту (Чжангйе) каби жойлар Хэши йўлагининг (ҳозирги ХХРнинг Гансу ўлкаси) ғарбий қисмидаги муҳим стратегик аҳамиятга эга шаҳарлардан ҳисобланган. Хан империясидан олдин бу жойлар *гуз-ерликлар* (*рузиеликлар / юэчжилар*)га, сўнгра хунларга тегишли бўлган. Мил.авв. II асрнинг иккинчи ярмида бу жойлар Ғарбий Хан

180 минг кишидан иборат қўшин жойлаштирилди. Мамлакат бўйича ҳарбий хизмат ўташга лойиқ бўлган ва аниқ турар жойи, ота-онаси, тоға-амакилари бўлган³⁰⁴ /45/ етти табақа³⁰⁵ вакиллари сафарбар қилиниб, Риейшией (Эрши) [қўмондони] ихтиёрига топширилди. Юк ташиш учун аравакашлар сафарбар қилинди, от боқувчи мутахассислардан икки киши танланди ва уларга отхохона бошқорувчиси (чжичюйма-шяовой 執驅馬校尉)³⁰⁶ унвони берилди. Бу ишларнинг ҳаммаси Фарғона (Юан)ни забт этиш ва унинг зотли отларига эга бўлиш учун амалга оширилди.

Риейшией (Эрши) [қўмондони]нинг иккинчи юришига сафарбар қилинган қўшин сон жиҳатдан кўп бўлганлиги туфайли йўл устидаги кичик давлатлар егулик бермасликка журъат қилолмади. Биргина Бугур (Лунтай)да [Хан қўшини] қаттиқ қаршиликка дуч келди, аммо бир неча кунлик жанг натижасида қаршилик кўрсатганлар кириб ташланди. Шундан кейин Фарғона шаҳри (Юан-чэнг)га етиб боргунча [қўшиннинг] юриши тинч кечди. Манзилга 30 минг лашкар етиб борди.

Фарғона (Юан) лашкарлари Хан қўшинига қаршилик кўрсатдилар. Лекин Хан аскарлари ўқ-ёй отиб, уларни чекинтирди. Фарғоналиклар [қалъа] ичкарасига кириб олиб, ҳимояланишдилар. [Бундан олдин] Риейшией (Эрши) [қўмондони] Ўзган (Йивечэнг-чэнг) шаҳрига хужум қилмоқчи бўлган эди, лекин бу иш кўп вақт олишидан ва йўлда фарғоналикларнинг тузоғига дуч келиб қолишидан чўчиб, чалғимасдан, тўғри Фарғонага бориб, шаҳарни ташқаридан келадиган сув манбаидан маҳрум қилиб, уни камалга олишни лозим топди. 40 кундан ортиқ вақт

империяси томонидан босиб олинган [Шиюй тунгши. 50-51-б; Тарихий хотиралар. 529-б.]

³⁰⁴ Хитой анъанасига кўра, бундай амалиёт шу даврдаги яқин уруғ-аймоқлари бор киши ҳарбий хизматга ёлланса, қочиб кетолмайди, яқинлари гаровда туради, деган тушунчага асосланган.

³⁰⁵ Аслиятда келтирилган шарҳда ушбу 7 табақа: қамоқ жазосига маҳкум этилганлар ва қочоқлар, хотинларининг уйига бориб яшайдиганлар, савдогарлар, шаҳар аҳолиси, ота-оналари ҳисобига яшайдиган шаҳарликлар, ота-онани боқиш мажбуриятидан бош тортганлар, уй-жойсизлардан иборат бўлган.

³⁰⁶ Чжичюйма-шяовой – отхона ишларига масъул зобит, яъни отхона беги маъносини англатади.

давомида шаҳарга ҳужум уюштириб турилди. Фарғона (Юан) зодагонлари ўзаро кенгашиб, тулпорларни яшириб, Хан элчисини ўлдирган ҳукмдор Миукуа (Miukoa, зам.ўқ. Wugua)ни қатл этиб, тулпорларни чиқариб берсак, Хан кўшинлари орқага қайтиши мумкин, агар қайтмаса, бор кучимиз билан жанг қилиб ўлишга улгураамиз, деган фикрига келдилар. Амалда Фарғона (Юан) зодагонлари шундай иш тутиб, ҳукмдорни ўлдирдилар. [Лекин улар ўйлагандек бўлмади], ташқи шаҳар вайрон қилинди, зодагонлар асирга олинди. Зобитлар қаттиққўллик қилди. Фарғона (Юан)ликлар бундан қаттиқ ранжиб, қалъанинг ичкари қисмига кириб олиб, душмандан ҳимояландилар. [Шундан кейин] улар Риейшией (Эрши) [қўмондони Ли Гуангли] ҳузурига Мекўанинг боши билан элчи юбориб, унга «Хан биз билан уруш қилмаса, биз яхши отларни чиқариб берамиз, ўзингиз танлаб оласиз, озиқ-овқат ҳам берамиз; агар таклифимизни рад қилсанглар, барча тулпорларни ўлдираамиз; бир неча кундан сўнг Кангкиядан бизга мадад кучи етиб келади; шунда биз ички томондан, Кангкия кўшини ташқаридан Хан лашкарларига қарши курашамиз, қандай йўл тутиш ўзингизга ҳавола», деган мазмунда мактуб юбордилар.

Шу вақтда кангкияликлар хан кўшинининг нуфуси катталигини билиб, олға юришга журъат этмади. Риейшией (Эрши) [қўмондони Ли Гуангли] Фарғона шаҳри (Юан-чэнг 宛城)да у ерга яқинда келган қудуқ қазишни биладиган ханликлар (ханрен 漢人) борлигини ва шаҳарда озиқ-овқат захираси етарли эканлигини эшитиб, бош жинойтчи Мекўа (Мекоа, зам. ўқ. Muga 母寡)ни ўлдириш бу ерга келишимизнинг мақсади эди. Эндиликда унинг боши келтирилди. Агар [фарғоналикларнинг таклифини] қабул қилмасак, [улар ўз шаҳрини] қаттиқ ҳимоя қилаётган пайтда Кангкия кўшини Фарғонага ёрдамга келиб қолса, биз мағлубиятга учрашимиз муқаррардир, деган фикрга келиб, Фарғона билан битим тузди. Фарғона [зодагонлари] ўзларининг зотли отларини келтириб, ханликларга танлаш имкониятини бердилар ва Хан кўшинлари кўп озиқ-овқат билан таъминланди. Хан лашкарлари бир неча ўн зотли ва 3 мингдан ортиқ ўрта ҳол урғочи отларни танлаб олишди. [Шундан сўнг] илгари ханликларга нисбатан яхши

муносабатда бўлган зодагон Муэтцат (Муэт-tsat, Муэт-tсай 昧蔡, зам. ўқ. Motsai / Муоцай)³⁰⁷ ни Фарғона (Юан)га ҳукмдор қилиб белгилади ва [унинг билан] битим тузиб, ўз қўшинларини қайтариб олиб кетди³⁰⁸.

Риейшией (Эрши) [қўмондони Ли Гуангли] Дунхуангдан Ғарб сари йўлга чиққанда, қўшинни бир неча қисмга бўлиб, Жанубий ва Шимолий йўллар³⁰⁹ билан юриш қилган. [Шу пайтда у] ёрдамчи қўмондон (шяовэй 校尉)³¹⁰ Ванг Шингшингга минг кишини олиб, Ўзган (Йивечэнг)га боришни буюрган. Ўзган (Йивечэнг) ҳукмдори уни мағлуб қилган, бир неча кишигина қочиб, Риейшией (Эрши) [қўмондони Ли Гуангли] олдига етиб борган эди. [Шундан кейин] Риейшией (Эрши) [қўмондони] Соу Су [搜粟 исмли] соқчилар бошлиғи (дувэй 都尉)³¹¹ ни юқори лавозимга кўтариб, Ўзган (Йивечэнг)га ҳужум қилишга юборган. [Шунда] Йивечэнг [шаҳри] ҳукмдори Кангкияга қочиб кетган. Ушбу пахлавон [Соу Су уни] Кангкиягача қувиб борган. Кангкия [хони] Ханнинг

³⁰⁷ Аслиятда келтирилган изоҳда Муэтцат Фарғонанинг ҳарбий қўмондони бўлган, деб ёзилган.

³⁰⁸ Аслият матнининг шу жойида «Суоин» (索隱 – «Ноаниқликларга изоҳлар»)дан шарҳ келтирилган. Унда «Муэтцат (Муоцай) Буюк Фарғона (Дай-юан) қўшинининг бошлиғи эди. Унинг исми ёзилган биринчи иероглиф Муо 末, иккинчиси шянгэ 先葛 ўқилган», деб ёзилган.

³⁰⁹ Хан давридаги «Жанубий йўл» Такламакон чўлининг жанубий этакларидаги Керия, Хўтан, Ёркенд Қашқар каби шаҳарлар, «Шимолий йўл» эса ушбу чўлнинг шимолий этакларидаги Турфон, Қарашар, Кусан (Кучар) каби шаҳарлар орқали ўтган йўллар бўлган. Хунлар империяси тугатилгандан сўнг, айниқса Турк ҳоқонлиги даврида, Тангригоғнинг шимолий этаклари орқали ўтган карвон йўллари гавжумлашиб кетган. Шундан кейин шу йўл Шимолий йўл (Бэйлу) деб атала бошлаган.

³¹⁰ Шяовэй (русча ёзувда сяовэй) – юқори даражали ҳарбий унвон бўлиб, Ғарбий Хан сулоласи даврида унинг мавқеи бош қўмондон (жангжюнь)дан кейинги ўринда турган. Кўп ҳолларда қўшни мамлакатларга қарши уруш қатнашчиларига берилган [Чжунггуо лидай гуанчжи цидян. 809-б.]. Уйғурча таржимада «Чирикчи-бек» деб номланган.

³¹¹ Дувэй – жойлардаги ҳокимлар ихтиёрига берилган ҳарбий қисмлар бошлиғи.

Фарғона (Юан)ни забт этганлигини эшитиб, Ўзган (Йивечэнг) хукмдорини пахлавон [Соу Су]га тутиб берган. Пахлавон 4 нафар отлик жангчига [ушбу хукмдорни] Риейшией (Эрши) [кўмондони Ли Гуангли] ҳузурига олиб боришни буюрган. Отлик жангчи Чжао Ди [йўлда] Ўзган (Йивечэнг) хукмдорини йўқотиб кўйишдан кўрқиб, ёнидаги қилични чиқариб, унинг бошини узиб олиб, тезда Риейшией (Эрши) [кўмондони Ли Гуангли] олдига олиб борган.

[Тайчу даврининг] 4-йили (мил. авв. 101 й.) баҳорда Риейшией (Эрши) кўмондони [Ли Гуангли] пойтахтга етиб келди. Йўлдаги майда давлатлар Фарғонанинг забт этилганлигини эшитиб, ўзларининг болаларини [Чжао] Ди билан бирга, Тангри ўғли олдига совғалар билан тутқунликка юборди. [Фарғонага юборилган] кўшин қайтарилди, [Хитойга] мингта от олиб келинди. Орқада юриб келган кўшин озиқ-овқатсиз қолмади. Жангда кам одам ўлди. Аммо саркардалар аскарларга раҳмдиллик қилмаганлиги сабабли ўлганлар кўп бўлди. Тангри ўғли бу амалдорларнинг олис жойга юриш қилганлигини инобатга олиб, бу масалага эътибор бермади, /46/ аксинча Ли Гуанглига денгиз ғарбидаги замин тўраси (хайши хоу 海西侯) унвонини, Чжао Дига янги жойлар тўраси (шинчжи-хоу 新時候) унвонини, юқори даражали саркардаларга шаофу (少府 – хазина-бек), [саройдаги] тўққиз вазирликнинг (жючинг 九卿) 3 нафар амалдорига хоу (тўра), шянг (вазир), жюн (ҳоким) унвонларини бериш ва лавозимларга тайинлаш, юздан ортиқ одамга 2 минг ботмон (дан 石), мингдан ортиқ кишига минг ботмон дон миқдорида мукофотлаш ҳақида фармон берди. Ўз хоҳишлари билан ҳарбий юришда қатнашганларга берилган мукофот уларнинг кутганидан зиёда бўлди. Урушга сафарбар қилинган жинойтчиларнинг гуноҳи кечирилди. Ўлганларнинг [оиласи]га 40 минг танга ҳажмида ёрдам берилди.

Риейшией (Эрши) [кўмондони Ли Гуангли] Буюк Фарғона (Дай-юан)га юриш қилганлигини эшитиб, *хунлар* бу мамлакатни ҳимоя қилмоқчи бўлди, аммо унинг кўшини катта бўлганлиги туфайли бунга журъат қилолмади, Круронга (Лоулан) отлик жангчиларини юбориб, Хан элчиларининг йўлини тўсишга ҳаракат қилди. Бу ердан ўтмоқчи бўлганларнинг йўли тўсилди».

3. ҚАДИМИЙ ХИТОЙ САЙЁҲЛАРИНИНГ МАЪЛУМОТЛАРИ

«ДАТАНГ ШИЮЙ ЖИ»

(«Буюк Танг [давридаги] ғарбий мамлакатлар хотиралари»)

Манба ҳақида: Шюан Занг (玄奘 – 629-645), рус адабиётида Сюань Цзан, фамилияси Чэн, исми Йи (исмини Вэй деб ўқиладиган иероглиф билан ёзилиш ҳоллари ҳам учраб туради), халқ орасида Тангсинг (Танг давридаги «роҳиб» маъносини англатади) деб ҳам танилган. 600 йилда (баъзи манбаларда 602 йил деб кўрсатилган) Хэнан ўлкасининг Янши вилоятида ноҳия даражасидаги амалдор оиласида туғилган. 627 йилда у Чангъанга келиб яшайди. Шунда Шюан Занг бу ерда истиқомат қилаётган ҳиндистонлик будда дининг олими Пўмидўло билан танишиб қолади. Унинг таъсирида Шюан Занг Ҳиндистонга боришга астойдил бел боғлайди. Аммо у Танг сулоласидан хорижий мамлакатларга бориш учун рухсат ололмай, махфий равишда сафарга отланади. Унинг сафари Хэши йўлаги, Иверғул (ҳозирги Қумул, хитойча Иву, Хами) шаҳри, Турфон, Қорашар, Кучар, Оксу, Музрат довони, Иссиккўл бўйи, Суйе³¹² шаҳри, Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Афғонистоннинг шимолий вилояти, Ҳиндикуш тоғлари орқали Ҳиндистонгача давом этган. Бу йўлни у бир йилда босиб ўтган. Шюан Занг Ҳиндистонда 17 йилга яқин яшаб, ватанига қайтган ва 645 йилда Чангъанга кўп ноёб китобларни олиб келган. 646 йилда у мазкур сафарномасини ёзиб бўлиб, шу йилнинг ўзида Танг сулоласи императори Ли

³¹² VI-VIII асрларда Суйе Буюк ипак йўлидаги йирик шаҳар сифатида шаклланган. Айрим маълумотларга кўра, у Ғарбий Турк хоқонлигининг маркази бўлган. Ушбу шаҳарнинг ўрни тарихий Тарозга, яъни ҳозирги Тўкмоқ (Тоқмоқ) шаҳрининг ўрнига тўғри келади, деган фикрлар мавжуд [Қаранг: Шинжян лиши цидян (Шинжян тарихи луғати). Урумчи, 1996. 663-б]. Қорахонийлар давлатининг биринчи пойтахти бўлмиш Баласоғун шаҳри ҳам Суйе ёнида жойлашган [Қаранг: *Чжанг Гуангда*. Шиюй шиди цунггао чубян (Ғарбий мамлакатлар тарихий жуғрофиясига оид тадқиқотнинг дастлабки баённомаси). Шангхай, 1995. 16-б.]

Шимингнинг қабулида бўлганида унга тақдим қилган. Шунда асар «Датанг Шюйжи» (大唐西域记) деб номланган.

Ватанига қайтиш йўлида Шюан Занг Ҳиндикуш тоғларидан ўтиб, Помир, Тошқўрғон, Қашқар, Янгиҳисор (Янгисар), Қорғалиқ, Хўтан, Чарқлиқ, Ния, Пшамшан, Янггуан, Ланчжоу каби жойлар орқали сафар қилган³¹³. Чангъандан Ҳиндистонга кетаётганда Шюан Занг махфий равишда йўлга чиқишга мажбур бўлган бўлса, қайтиб келганида у катта ҳурмат ва иззат билан кутиб олинган.

ТАРЖИМА:

«/71/ Шу жой [Тошкент]дан жануби-шарқ сари минг *ли* (576 км)дан зиёдроқ юрилса, Пайхан (怖捍)³¹⁴ давлатига борилади. Унинг тўрт томони тоғ билан ўралган. Ерлари серҳосил, деҳқончилик ишлари ривожланган, гуллар ва мевалар кўп, [табиий шароити] кўй ва от боқишга қулай, шамол ва совуқ бўлиб туради, одамлари қаттиқ иродали, [халқининг] тили атрофдаги давлатлардан фарқ қилади, [одамларининг] ташқи кўриниши чарчаган кишидек, бир неча ўн йилдан бери бош ҳукмдори йўқ, қавм бошлиқлари ўз ҳолича маълум бир жойни назорат қилади, ўзаро уришишмайди, хавфга дуч келганда, келишиб иш тутади».

«ВАНГЪУ ТЯНЧЖУ-ГУО ЧЖУАН» «Ҳиндистондаги 5 та давлатга қилинган сафар ҳақида баён»)

Манба ҳақида: «Вангъу Тянчжу-гуо чжуан» (往五天竺国传)³¹⁵ корейлик будда дини роҳибни Хуэйчао (慧超) қаламига мансуб асар бўлиб, у VIII асрнинг ўрталарида ёзилган. Унда роҳибнинг Ҳиндистон, Покистон, Афғонистон, Шарқий Туркистондаги Кучар мамлакатларига бориб, кўрган-билганлари баён этилган. Унинг Кучарга келган вақти 727 йилга тўғри келади. Хуэйчао Хитойга ёшлигида келган ва у

³¹³ Янг Жянин, Лу Вэй. Сичоу чжилу (Ипак йўли). Ланчжоу, 1988. 205-б.

³¹⁴ Пайхан – Паркона топонимининг хитойча транскрипцияси.

³¹⁵ Таржима учун «Вангъу Тянчжу-гуо чжуан»дан олинган маълумот 1989 йилда Нингшя вилоятидаги Йинчуан шаҳрида нашр этилган «Гу шишинг жи» («Қадимги ғарбий сафар хотиралари тўплами». Йинчуан / Нингшя вилояти /, 1989) номли тўпламининг 114-115, 119-бетларида келтирилган.

ердан денгиз йўли орқали Хиндистонга борган. Асар узок давр давомида йўқолган деб ҳисобланган эди. Аммо 1908 йилда Дунхуангдаги «Минг уй» (Могаоку) номли будда ибодатхонасининг бекитиб ташланган битта хужраси очилганда топилган бир неча минг хужжат орасида шу асар ҳам борлиги аниқланган. У тут дарахти пўстлоғидан тайёрланган қоғозга ёзилган ва дафтар шаклида тикилган, аммо боши ва охириги варақлари бўлмаган. Асарнинг номи кейинчалик олимлар томонидан аниқланган.

ТАРЖИМА:

«/114-б./ Кангкия давлатидан шарққа қараб юриб, Фарғона давлати (Бахэна-гуо 跋贺那国)га етиб келдик. [Бу мамлакатда] иккита хукмдор (ванг 王) бор экан, уларни ўртадан оқиб ўтадиган Фуча³¹⁶ деб аталадиган катта дарё ажратиб туради. Дарёнинг жанубидаги хукмдор арабларга (дайши, даши), унинг шимолидаги хукмдор туркларга (тужюэ, қадим. ўқ. туеткиуат) итоат қилади. Бу мамлакатда туя, қўй, /115-б./ от боқилар, турли матолар (diebu 叠布) пахтадан ишлаб чиқарилар, тери ва пахта матоларидан тикилган кийим-кечаклар, тандир нони кўп истеъмол қилинар экан. Тили ва сўзлашиш оҳанги бошқа давлат халқлариникидан фарқ қилар, [маҳаллий аҳоли] будда динини билмас, [уларда] будда ибодатхоналари ва будда роҳиблари йўқ экан.

Фарғона (Бахэна)нинг шарқий томонида бир давлат бўлиб, у Гудуо-гуо (Guduoguo 骨咄国) деб номланар экан³¹⁷. Ушбу давлат хукмдори этник жиҳатдан турклардан, маҳаллий фуқаролар эса ярим ғуз, ярим турк (ban-hu ban-tujue 半胡半突厥) экан. [Унинг] заминида туя, эшак, қўй, от, қора мол, хачир боқилар, узум етиштирилар, жундан тўқилган турли гиламлар ишлаб чиқарилар экан. Пахтадан тўқилган матодан ва теридан кийим тикиб кийишар экан. Тили ва сўзлашиш оҳанги ярим тўхарча, ярим туркча, ярим маҳаллий шевада экан (ban-tuhuoluo, ban-tujue, ban-dangtu

³¹⁶ Фуча ёзилган икки иероглиф Фучу бўлиши мумкин. Асл матнда Фучадахэ (Fucha-dahe 缚叉大河) дарё номидаги иккинчи «ча» (叉) иероглифи «чу» бўлиши мумкин, деб қавс ичида ёзиб қўйилган.

³¹⁷ Ушбу манбада «Гудуо-гуо»га берилган шарҳда мазкур топоним юқорида тилга олинган «Датанг Шиюй жи»да Кэдуолюо (Keduoluo 珂咄罗) деб ёзилганлиги айtilган [Гу шишинг жи. 119-б. 24-шарх].

半吐火羅，半突厥，半当土). Хукмдор ва унинг итоатидаги фуқаролар будда динига эътиқод қилишар экан. Уларда будда ибодатхоналари бор экан, одамлар оз бўлса ҳам, ибодат қилишар экан. Мазкур давлат араблар назоратида экан. Чет элликлар уни расмий давлат деб танишса ҳам, лекин унинг замини Хан мамлакатининг бир қатта вилоятига тенг экан. Бу давлатдаги эркаклар соч-соқолларини олдириб, аёллари эса сочларини ўстириб юришар экан.

Мазкур ғузлар давлатидан (Huguo 胡国) шимол сари юрилса, Шимолий денгизга (Beihai 北海), ғарбга қараб юрилса, Ғарбий денгизга (Shihai 西海), шарққа юрилса, Хан давлатига (Han-guo 汉国) бориш мумкин. [Гудуо] давлатининг шимолий томонидаги барча жойларда турклар яшар экан. Ушбу турклар будда динини билишмас ва уларда будда ибодатхоналари ҳамда роҳиблари йўқ экан. [Одамлар] теридан, жундан ва пахтадан юпка тўқилган матолардан тикилган кийим кийишар, ҳайвонлар гўштини ейишар экан. [Бу давлатда] деворлар билан ўралган қалъалар йўқ, [фуқаролар] кигиздан қилинган уйларда яшашар, ўт-ўлан кетидан кўчиб юришар, [сафарда] уйларини йиғиб, ўзлари билан олиб юришар экан. Эркаклар соч-соқол қўймас, аёллар сочларини боши устига тугиб юришни одат қилишган. Тили ва сўзлашиш оҳанги атрофдаги кўшни давлатда яшайдиганлардан фарқ қилар экан. Бу давлатда яшайдиганлар ҳийлани билмайди, яхшилик билан ёмонликни ажрата олмайди. [Ушбу давлат] замини туя, эшак, от, қўй боқишга қулай экан».

«ДУ ХУАН ЖИНГШИНГ ЖИ»

«Ду Хуаннинг борган жойлари хотираси»)

Манба ҳақида: Ушбу асарнинг муаллифи Ду Хуан (杜环)нинг туғилган ва ўлган вақти маълум эмас. Аммо асарни Танг сулоласига мансуб тажовузкор сиёсатнинг маҳсулоти, дейиш мумкин. Бинобарин, мазкур сулола кучайиши билан Буюк ипак йўлини назорат қилиш ҳуқуқини ўз қўлига олишга ва таъсир доирасини кенгайтиришга ҳаракат қилган. Натижада Танг давлати Турк хоқонлиги билан тўқнашиб қолган. Узоқ давом этган курашлар ички зиддиятларни

кучайтиришга олиб келибгина қолмасдан, балки Турк хоқонлигининг икки давлатга бўлиниб кетиши ва охирида йўқолиб кетишига сабаб бўлган.

VIII асрнинг биринчи ярмида Марказий Осиёда бир томондан Тибетнинг, иккинчи томондан арабларнинг таъсири кучая бошлади. 747 йилда бу таъсирнинг олдини олиш мақсадида Танг сулоласи ғарб томонга ҳарбий юриш қилди. Бу жараёнда хитой қўшини Тошкентга ҳам бостириб келиб, Чоч давлатининг мол-мулкани талон-торож қилди ва маҳаллий ҳукмдорни ўз пойтахти Чангъанга юборди, у ерда ҳукмдор қатл этилди. Тошкент ҳукмдорининг ўғли араблардан мадад сўради. Натижада этник келиб чиқиши карис бўлган Гао Шанфа кўмондонлигидаги хитой қўшинлари араб қўшинлари билан тўқнашди. Талас дарёси бўйида юз берган катта тўқнашувда 50 минг хитой лашкарлари қурбон бўлди, 20 минг киши асирга тушди³¹⁸. Мана шу асирлар қаторида кичик зобит Ду Хуан ҳам бўлган. У 12 йил давомида Туркистоннинг турли жойларида ва араб мамлакатларида бўлган. 762-763 йилларда озод бўлиб, денгиз йўли орқали Хитойнинг жанубий порт шаҳри Гуангчжоуга қайтган ва шу ерда кўрганларини ёзиб чиққан. Шунинг учун Ду Хуаннинг сафарномаси 763-765 йилларда ёзилган, деб ҳисобланади. Асар аввалига «Жингшинг жи» (《*经行记* – «Борган ва юрган жойлар хотираси») деб номлаган. Кейинги давр тарихчилари унинг олдига муаллифнинг фамилияси ва исмини қўшиб, «Ду Хуан жингшинг жи» деб аташган.

Ушбу асарнинг сақланиб қолган қисми Янг Жяншин раҳбарлигидаги бир гуруҳ хитой олимлари томонидан тайёрланган ва 1987 йилда Нингшя вилоятидаги Йингчуан шаҳрида нашр этилган «Гу шишинг жи» (Қадимги ғарбий сафарлар хотиралари) номли тўпламга киритилган. Таржима қилинган Фарғонага оид маълумот ана шу тўпламдан олинди. У қисқа бўлишига қарамай, қизиқарли ва аҳамиятлидир.

ТАРЖИМА:

«/132/ Фарғона давлати (Буоханна-гуо 拔汗那国). Тараз (Данлуоси)нинг жанубида минг ли (576 км) нарида

³¹⁸ Ванг Чжилай, Динг Мабэн. Чжунгъя гуожи гуанши ши (Марказий Осиё халқаро муносабатлари тарихи). Чангша, 1997. 43-б.

жойлашган. Шарқ томонини тоғ тўсиб туради, Қашқаргача (Шулэ / Сулэ 疏勒) 2 минг *ли* (1152 км)дан зиёд юрилади. /133-б./ Ғарб томонга қараб Тошкент давлатигача (Ши-гуо 石国) минг *ли* дан кўпроқ юрилади. [Фарғона давлатида] бир неча ўн шаҳар мавжуд, бир неча ўн минг кишидан иборат қўшини бор. Буюк Танг (Датанг 大唐) [сулоласининг] Тянбао [даври]³¹⁹нинг 10-йили (751 й.) малика Хэйи (和义) шу давлатга келин қилиб юборилган³²⁰. Давлатда бейлуо (бейлуо 波罗)³²¹ дарахтзори бор, дарахтзорнинг ёнида тўп майдони (毬场)³²² жойлашган, тоғ жилғаларида ёввойи каламушлар юради. Ерида узум, чилонжийда, шафтоли ва нок яхши ўсади. Ушбу мамлакатдан Ғарбий денгиз (Шихай 西海 – Орол денгизи)га боргунча [аҳоли] тупроқдан ясалган уйларда яшайди, қўй териси ва пахта матолардан қилинган кийим кияди, эркак ва аёллар этик кийишади, аёллар сурма ишлатишмайди, фақат ўсма қўйишади».

³¹⁹ Тянбао (天宝) 742-755 йилларнинг номи бўлиб, у Тангри неъматини маъносини англатади.

³²⁰ Шу жойга берилган изоҳда 744 йилда шу муносабат билан ушбу давлатга Нингюан (宁远 – Олисадаги сокинлик маъносини билдиради) номи, унинг хукмдорига Доу (窦), келин қилиб юборилган маликага эса Хэйи (和义 – тинчлик маъносини англатади) деб исм берилганлиги зикр этилган. Шу билан бирга изоҳда ушбу саёхатномада бу воқеанинг содир бўлган вақти 751 йил, деб ёзилганлиги хато бўлса керак, дейилган.

³²¹ Бейлуо (波罗) – буолуо, билуо деб ҳам ўқилади, Фарғонада дарахтзор бўлиб, ўсадиган дарахт номининг хитойча транскрипциясидир. Терак ёки чинор бўлса керак, деб тахмин қилинади. Лекин ҳозирча буни аниқлашнинг иложи бўлмади.

³²² Ушбу маълумотда ҳайвон терисидан тикилган ва ёғоч калтак билан уриб ўйналадиган тўп (чю 毬) кўзда тутилган [Ханюй дазидян. 3-жилд, 1998-б.]. Ҳозирги замон тилида у бейсбол деб аталади. Ушбу ўйини ўйнайдиган махсус майдон бўлганлиги бир томондан Ду Хуаннинг эътиборини тортган бўлса, иккинчи томондан бу ўйин бўйича мусобақалар ўтказилганлигидан далолат беради. Шу бир сўз билан тилга олиб кетилган кичик хабардан маълум бўладики, Фарғонада бундан 1250 йил муқаддам бейсбол ўйини кенг тарқалган.

2-ҚИСМ: ШАРҲЛАР

ФАРҒОНАГА ОИД МАЪЛУМОТЛАРДА УЧРАЙДИГАН АЙРИМ ТОПОНИМ ВА ЭТНОНИМЛАР

«ДАЙЮАН» («ДАВАН») ТОПОНИМИНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ ВА МАЪНОСИ

Тарихий асарлар ёзишда маҳаллий атамаларни ишлатиш керакми ёки ўзга халқлар томонидан берилган ва хорижий тиллардаги манбаларда сақланиб қолган ер номлардан фойдаланган тўғри бўладими, деган савол ҳаммани ўйлантиради. Бизнинг фикримизча, тил маданиятининг тақозосига кўра, маҳаллий атамалардан фойдаланиш тўғри бўлади. Бироқ кўп ҳолларда биз тилимизга хориждан кириб келган атамаларни ишлатаверамиз. Ана шундай атамалардан бири «Дайюан» (замонавий ўқилишда «Даван», русча транскрипцияда «Давань») топонимидир. У тарихий адабиётимизда шу даражада чуқур ўрнашиб кетганки, унинг келиб чиқиши ва маъноси ҳақида ўйлаб ҳам ўтирмаймиз. Гўёки бу жуғрофик атама Фарғона водийсидаги қадимги давлатнинг номи.

Яқинда рус тилида нашр этилган «История государственности Узбекистана (вторая половина II тысячелетия до нашей эры – III века нашей эры)» номли йирик асарда «Даван» Фарғона водийсидаги қадимги давлат номи сифатида ишлатилган. Ҳаттоки асарнинг 3-бобидаги бир бўлинма «Ферганское государство Давань» деб номланган³²³.

Амалда бу атама хитойлар томонидан берилган бўлиб, у рус олими Н.Я. Бичурин асарлари, аниқроғи қадимий хитой манбаларидан ўрин олган Марказий Осиё тарихига оид айрим маълумотларнинг русча таржималари орқали рус тилига, сўнгра ўзбек тилига кириб қолган. Ушбу олим ўз таржималарида «Даван» атамасини Фарғона водийсининг қадимги хитой

³²³ История государственности Узбекистана (вторая половина II тысячелетия до нашей эры – III века нашей эры). Ташкент, 2009. С.185.

манбаларидаги номи сифатида ишлатган. Бироқ унинг маъноси ва келиб чиқишини номаълум қолдирган. Шу ҳолат Н.В.Кюннернинг «Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока» («Жанубий Сибир, Марказий Осиё ва Узоқ Шарқ халқларига оид хитой хабарлари») ³²⁴ номли асарида келтирилган таржима ва шарҳларда ҳам кузатилади.

Шинжонг-Уйғур автоном районида амалга оширилган «Шижи»даги Марказий Осиё тарихига оид маълумотларнинг уйғурча таржимасида ³²⁵ ҳам Дайюан (Даван) атамасининг келиб чиқиши ва маъноси аниқланмаган.

XVIII асрда ушбу атаманинг пайдо бўлиши масаласи Европа олимлари эътиборини ҳам жалб этган эди. Чунончи, 1756-1758 йилларда француз олими М.Дегин Даван атамасининг келиб чиқиши Фарғона топоними билан боғлиқлигини айтиб ўтган ³²⁶. Бироқ у бу боғлиқлик қандай юз берганлиги ҳақида изоҳ бермаган.

Юқорида айтилган ҳолатларни ҳисобга олиб, китобимизнинг ушбу бобида хитой манбаларидаги «Дайюан» («Даван») атамасининг келиб чиқиши масаласида баъзи фикр ва мулоҳазаларимизни билдиришни лозим топдик. Бу ишни амалга оширишда сўнгги даврда Хитой Халқ Республикасида нашр этилган луғатлар ва тарихий адабиётлардан кенг фойданишга ҳаракат қилдик.

Дайюан (Даван 大宛) топоними илк бор Сима Чян (русча Сима Цянь) қаламига мансуб «Шижи» («Тарихий хотиралар»)да учрайди. Ушбу манба милоддан аввалги 104-91 йилларда битилган.

«Шижи»даги Фарғонага оид маълумотлар милоддан аввалги 138 йилда Туркистонга жўнатилган ва 13 йилдан сўнг ватанига қайтиб келган Аввалги Хан сулоласининг ³²⁷ (前漢 мил. авв. 206-23) элчиси Чжан Чянинг ³²⁸ ҳисоботномаси орқали хитой манбаларида пайдо бўлган. Чунончи, мазкур манбанинг «Дайюан лечжуан» («Фарғона тазкираси») номли 126-бобида айтилишича, «Дайюан Чжанг Чян маълумотида пайдо бўлган» (大宛之跡見自

³²⁴ Кюннер Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. Москва, 1961. С. 101-102.

³²⁵ Сима Чян. Тарихий хотиралар. Урумчи, 1989.

³²⁶ История государственности Узбекистана. С.187.

³²⁷ Фарбий Хан (西漢) деб ҳам аталади.

³²⁸ Чжанг Чян (張騫, 张骞) нинг туғилган вақти номаълум, ўлган вақти мил. авв. 114 йилга тўғри келади.

張 騫)³²⁹. Ушбу манбада Дайюан топоними биринчи марта ишлатилган жойида келтирилган шарҳда «ван» (wan 宛) иероглифи «юан» (yuan 苑) деб ўқилган, дейилган³³⁰. «Ханзи гуйинг шоуцэ» («Хитой иероглифларининг қадимий ўқилиши кўлланмаси»)да ушбу иероглиф қадимда «iwan» деб талаффуз этилганлиги таъкидланган³³¹. Шу боис биз ўз тадқиқотларимизда атаманинг қадимги ўқилишини ишлатишни ўринли деб билдик.

Милодий V асрдан кейин ёзилган хитой манбаларида қадимги Фарғона водийси ва бу ердаги давлат номи Полуона (破洛那), Фаханна (拔汗那) деб аталган. Масалан, Вэй Шоу (506-572) қаламига мансуб бўлган «Вэйшу» («Вэй сулоласи тарихи») ва VII асрнинг биринчи ярмида ёзилган «Бэйши» («Шимолий сулолалар тарихи»)да Фарғона водийсининг номи «Луона» (Luona 洛那)³³², «Ду Хуан жингшинг жи» номли сафарномада эса «Фаханна» (Fahanna 拔³³³汗那)³³⁴ деб ёзилган.

«Вэйшу» ва «Бэйши»да яна бир муҳим маълумот учрайди. Унда «Луона давлати қадимги Дайюан давлатидир» («Луона-гуо гу Дайюан-гуо йе» 洛那国故大宛国也)³³⁵, деб аниқ ёзиб қўйилган. Шу ерда таъкидлаб ўтмоқ жоизки, «Вэйшу»даги «Луона» топонимида «Пуо» (破) тушиб қолган. Буни 941-945 йилларда Танг сулоласи саройидаги Лю Ху бошлиқ тарихчилар гуруҳи ёзган ва 1044-1060 йилларда Оу Янгшю (欧阳修), Сунг Ци (宋祁) тузатган ва тўлдирган «Шин Тнгшу»даги маълумотдан билиб олиш мумкин. Чунончи, ушбу сулола тарихида «Нингюан (寧遠)³³⁶ аслида Фаханна (拔汗那)³³⁷ ёки Пуохан (Pohan 罽汗), Вей

³²⁹ Шижи. 1136(1136)-б.

³³⁰ Ўша жойда.

³³¹ Ханзи гуйинг шоуцэ (Хитой иероглифларининг қадимий талаффузи кўлланмаси). Пекин, 1986. 222-б.

³³² Вэй Шоу. Вэйшу // Эршиси ши. 8-жилд. 9701(1319-б.; Ли Яншоу. Бэйши // Эршиси ши. 11-жилд. 13849(1293)-б.

³³³ Фа (fa 拔) иероглифи ва, во, bei деб ҳам ўқилади [Қаранг: Ханюй дазидян. 3-жилд, 1850-б.].

³³⁴ Ду Хуан. Ду Хуан жингшинг жи (Ду Хуаннинг борган жойлари ва кўрганлари баёни) // Гу шишинг жи. 132-б.

³³⁵ Ли Яншоу. Бэйши // Эршиси ши. 11-жилд. 13849(1293)-б.

³³⁶ Нингюан (寧遠) – Фарғона водийсининг Танг даврида ишлатилган номи, у «Олисидаги сокинлик» маъносини англатади.

³³⁷ Шин Тангшу. 16971(1557)-б.

[сулоласи] даврида Пуолуона (Poluona 破洛那) деб номланган»³³⁸, деб баён этилган.

«Вэйшу» ва «Бэйши»да келтирилган тарихий воқеалар этник келиб чиқиши туркийларга алоқадор бўлган сулолаларга тегишли эди. Шу боис мазкур сулола тарихларида кўп атамалар, айниқса Хитойдан ташқаридаги мамлакатларга тегишли топонимлар маҳаллий жой номларининг хитойча транскрипция қилинган ҳолда ишлатилган. Тилга олинган сафарноманинг муаллифи Ду Хуан эса 751 йилда Талас (Тараз) дарёси бўйида араблар ва хитойлар қўшинлари ўртасида юз берган жангда асирга тушиб, кўп йиллик тутқинликда бўлган. Хитойга қайтганидан кейин у ўз хотираларини ёзишда маҳаллий топонимлар ва этнонимлардан фойдаланган.

Келтирилган маълумотларга асосланиб, «Вэйшу»даги Лона топоними Пуолуонанинг қисқартирилган шакли; Пуолуона ва Фаханна топонимлари эса Паркана ва Фарғона атамаларининг хитойча транскрипцияси; Фаханна атамаси VII асрдан бошлаб ишлатилган, деб хулоса қилиш мумкин. Бироқ Паркана атамаси қандай қилиб Дайюан (Даван)га айланиб қолганлиги ҳақида аниқ маълумотлар йўқ. Биз фақат мантиқий таҳлил асосида Дайюан атамасининг маъносига эътибор бериб, у Буюк Паркана сўзининг таржимаси эканлигига амин бўлишимиз мумкин. Бунинг исботи сифатида қуйидаги маълумотларни келтириш мумкин.

Биринчидан, тилга олинган «Дайюан лечжуан»да Дайюан атамасидан ташқари Юан (宛), Юан-чэнг (宛城) топонимлари ҳам учрайди. Буларнинг асосида Юан иероглифи турганлиги аниқ. Хан сулоласи тарихи (Ханшу)да «Шяо-юан» (小宛)³³⁹ аталган жой номи

³³⁸ Ўша жойда.

³³⁹ Шяоюан – қадим замонда кичик хонликнинг номи бўлиб, унинг жойлашган жойи ҳақида турлича фикрлар мавжуд. Аслиятда кўрсатилишича, унинг марказидан Хан сулоласининг пойтахти Чанъан (ҳозирги Сиан)гача бўлган масофа 7210 *ли* (4152.96 км)га тенг бўлган. Керия (Чемуо 且末) хонлиги Чангъандан 6820 *ли* (3928.32 км), Қашқар давлати эса ушбу шаҳардан 9350 *ли* (5385.6 км) нарида бўлган [Ханшу. 2366(1158) – 2373(1165)-б.]. Шунга қараганда, Шяоюан Шарқий Туркистондаги Кериянинг ғарбида жойлашган, деб ҳисоблаш мумкин. Хитой олимлари Шяоюанни Эндере (Endere) топонимига таққослашади [Шиюй диминг каолу (Ғарбий мамлакатлар топонимикасига оид тадқиқотлардан лавҳалар). Пекин, 2008. 1039-б.].

ҳам мавжуд³⁴⁰. Шундан кўришиб турибдики, бу атамалардаги асосий сўз Юан (宛) ҳисобланади. Улардаги «дай» (да – буюк, катта), «чэнг» (атрофи деворлар билан ўралган шаҳар) ва «шяо» (кичик) сўзлари сифат билгиларидир. Қадимги замонда хитойлар «юан» иероглифини атрофи баландлик ёки тоғлар билан ўралган косасимон жойга нисбатан ишлатишган³⁴¹.

Географик тузилиши жиҳатдан қараганда, Фарғона водийси ҳақиқатан ҳам тоғлар билан ўралган. Мазкур водийнинг ушбу хусусиятига кейинги даврлардаги хитой сайёҳлари ҳам эътибор берган. Масалан, 629-646 йилларда Туркистон шаҳарлари орқали Ҳиндистонга борган Хитой будда динининг роҳиби Шюан Цзанг (русча транскрипцияда Сюань Цзан – 602-664) қолдирган «Датанг шию цзи» («Буюк Танг даврида ғарбга қилинган сафар баёни») номли саёҳатномада «Фарғонанинг... тўрт томони тоғлар билан ўралган»³⁴², деб ёзган.

Иккинчидан, Паркана топонимининг маъноси ҳам атрофи тоғлар билан ўралган текислик маъносини англатган. Чунончи, атоқли географ олим С.К.Караев В.А.Лившицнинг асарларига ишора қилган ҳолда, айрим европа тадқиқотчилари Фарғона топонимини Паркон сўзи билан таққослаб кўришганлигини, бироқ улар мазкур тезисни ҳимоя қила олмаганлигини айтган. Шу билан бирга ушбу олим М.Исхаковнинг қадимий сўғд тилида «пар» сўзи девор ёки айланма шаклидаги баландлик, «кан» сўзи эса жамланиш, биронта бойликнинг йиғилган жойи каби маъноларни англатиши ҳақидаги фикрига ишора қилиб, Паркона, яъни Фарғона топонимининг маъноси мана шу икки сўз бирикмасидан ҳосил бўлганлигини асосли деб топган³⁴³.

Э.М. Мурзаевнинг гувоҳлигига кўра, Помир тилларида «паргана», «баргана» сўзлари мавжуд бўлиб, улар атрофи баландликлар билан ўралган текислик жой маъносида ишлатилади³⁴⁴. Марказий Осиё халқлари тилларида «ф» билан «п» товушини алмаштириб ишлатиш оддий ҳол. Масалан, уйғур тилида ва Ўзбекистоннинг баъзи диалектлари (шевэлари)да

³⁴⁰ Ханшу. 2367(1159)-б.

³⁴¹ Ханюй дазидян. 2-жилд. 922-б.

³⁴² Гу шишинг жи (Қадимги ғарбий сафар хотиралари тўплами). Ўинчуан (Нингшя вилояти), 1989. 71-б.

³⁴³ Караев С.К. Топонимия Узбекистана. Ташкент, 1991. С. 90.

³⁴⁴ Мурзаев Э.М. География о названиях. Москва, 1982. С. 128.

Фарғона топоними «Парғана» деб талаффуз этилади. Шунингдек, «ғ», «к» ва «қ» товушларини алмаштириб талаффуз этиш ҳоллари ҳам тез-тез учраб туради.

Хитой олими Шюй Шюйъя (许序雅)нинг ёзишича, шарқий Эрон тилида «Pargana» ёки «Barghana» «атрофи тоғлар билан ўралган ва фақат бир томони очик бўлган жой» маъносини англатади ³⁴⁵. Араблар келганидан кейин уларнинг тили хусусиятига кўра «п» товуши «ф»га ўзгариб, «Парғана» топоними «Фарғона» деб айтила бошлаган ³⁴⁶.

Тилга олинган олимларнинг фикрларига асосланиб айтиш мумкинки, қадимги Суғдиёна ва Помир тилларидаги «Паркон» ва «Парғана» билан хитой тилидаги «юан» (宛) бир хил маънога эга бўлган. Албатта, бу тасодиф эмас. Қолаверса, «Юан» топоними юқорида айтилганидек милоддан аввалги 128-127 йилларда Фарғонага келиб кетган биринчи хитой элчиси Чжанг Чянинг хисоботида илк бор ишлатилган. Кейинчалик уни Хитой ҳукмдорлари саройидаги тарихчилар ҳам қўллаган.

Шулардан келиб чиқиб, биз Хитой элчиси Чжанг Чян Фарғонага келганида бу мамлакат номини иероглифлар билан транскрипция қилишга қийналиб, унинг маъносини хитойчага таржима қилиб олган. Чунки мазкур мамлакат номини тўғри транскрипция қилиб ёзиш учун камида 4 та иероглиф, яъни сўз ишлатилиши зарур эди. Бу эса ўша замондаги хитойлар учун мураккаб масала эди, зеро уларда шаҳар ва мамлакат номларини бир ёки кўпи билан икки иероглиф билан ёзиш одат бўлган. Қолаверса, элчи замонасидаги хитой тилида «Парғона» («Паркон») сўзининг маъносини ифодаловчи «юан» сўзининг (иероглифининг) мавжудлиги бунга қўл келган. Замонавий хитой тилида ушбу иероглиф кўпроқ овқатланиш учун ичиладиган «коса» маъносида ишлатилади.

Хитойларнинг яна бир эътиборга молик одати - қадимдан ўзгалар юртидаги жойларга ўз тилида ва ёзувида ном қўйиш. Шунга кўра, улар кўп ҳолларда ўзга юртлардаги жойларнинг номларини хитойчага таржима қилиб олганлар. Масалан, Тангритоғни улар «Тян-шан» (Tian-shan 天山), Иссиқкўлни «Рэхай»

³⁴⁵ Шюй Шюйъя. Тангдай сичоу чжилу юй Чжунгъя лиши дили янжю (Қадимги ипак йўли ва Марказий Осиё тарихий географиясига доир тадқиқотлар). Сиан, 2000. 129-б.

³⁴⁶ Ўша жойда.

(Rè-hai 热海), Кўккўлни «Чингхай» (Ching-hai 青海) деб номлашган. Биринчи хитойча топонимни ёзиш учун ишлатилган икки иероглиф «баланд тоғ, осмонўпар тоғ», иккинчи жой номини ёзиш учун ишлатилган биринчи иероглиф «иссиқ», учинчи топонимни ифодалаш учун ишлатилган биринчи иероглиф «яшил» ёки «кўк» маъноларини билдиради. Иккинчи ва учинчи топонимлардаги «хай» иероглифи биргина денгиз маъносини билдиради. Агар Тангри тоғ топоними хитойча иероглифлар билан тўла ва аниқ ҳолда транскрипция қилинадиган бўлса, бунинг учун камида 5 та иероглиф ишлатиш лозим бўлар эди. Милоддан олдинги даврларда бундай қилиш хитойлар учун ғайри оддий ва мураккаб иш ҳисобланган.

Учинчидан, «Шижи»да келтириладиган диққатга сазовор яна бир маълумот шундан иборатки, «Паркона» сўзининг таржимаси бўлган «Юан» топоними асосида шаклланган яна бир жой номи кўп марта тилга олинади. Бу «Юан-чэнг» (Ван-чэнг 宛城, русча транскрипцияда Вань-чэн)дир. Юқорида айтганимиздек, ушбу топонимдаги «чэнг» (城) «баланд деворлар билан ўралган шаҳар» маъносини билдиради. Шу асосда «Юан-чэнг»ни «Паркона шаҳри» деб тушуниш мумкин. Чунки ўтмишда деворлар билан ўралмаган шаҳарлар номига «чэнг» сўзи қўшилмаган.

Юқорида баён этилган маълумотлардан келиб чиқиб, қуйидаги хулосаларни қилиш мумкин:

1. Хитойча «Юан» атамаси маҳаллий халқ тилидаги Паркана топонимининг хитойча таржимасидир.

2. Хан сулоласи элчиси Чжанг Чян Фарғонага келганида бир хил аталган мамлакат ва шаҳар номларига дуч келган. Бу икки тушунчани бир-биридан ажратиш мақсадида у Паркона деб аталган мамлакат номини ифодалаш учун «Юан»нинг олдига «Дай» (Да 大), яъни «буюк» сўзини қўшиб, уни «Дай-юан» («Буюк Паркона») деб атаган. «Юан» деб таржима қилиб олинган Паркона шаҳрини эса унинг орқасига «баланд деворлар билан ўралган шаҳар» маъносини англатувчи «чэнг» (城) сўзини қўшиб, уни мамлакат номидан фарқлаган.

3. Адабиётларимизда ўрнашиб қолган «Даван» атамаси Хитойнинг расмий тарихига илк бор милоддан олдинги иккинчи асрнинг иккинчи ярмида кириб келган. Уни қадимги Фарғона давлатининг номи деб ҳисоблаб бўлмайди.

ҚАДИМГИ ФАРҒОНА ДАВЛАТИНГ МАРКАЗИ ПАРКОНА ШАҲРИ (ЮАН-ЧЭНГ)

Юан-чэнг топоними (русча транскрипцияда Вань-чэн 宛城) илк бор «Тарихий хотиралар» («Шижи»)да учрайди. Ушбу манбада келтирилган шарҳларнинг бирида «ван» (wan 宛) иероглифи «юан» (yuan 苑) деб ўқилади, дейилган. «Ханзи гуйинг шоуцэ» («Хитой иероглифларининг қадимий ўқиши қўлланмаси»)да ҳам ушбу иероглиф қадимда «iwan» деб талаффуз этилганлиги таъкидланган³⁴⁷. Шунини ҳисобга олиб, биз тадқиқотларимизда «Ван-чэнг»ни «Юан-чэнг» деб ёзишни лозим топдик.

Бу топонимнинг замонавий ва қадимги ўқишларини Фарғона ёки бошқа бир маҳаллий ном билан идентификациялаштириш қийин. Унинг маъносига эътибор берадиган бўлсак, ушбу хитойча атамани Паркана (Фарғона) топонимининг таржимаси эканлигига амин бўламиз.

Бинобарин, ушбу топонимдаги «чэнг» (城) иероглифи баланд ва мустаҳкам деворлар билан ўралган шаҳарни англатади. Ўтмишда бу иероглиф шундай таърифланмайдиган шаҳарларга нисбатан ишлатилмаган³⁴⁸. Хитой тили қондасига кўра, «чэнг» иероглифи доим шаҳар номидан кейин ёзилади. Шунга кўра, қадимий хитой манбаларидаги «Юан-чэнг» топонимидаги «Юан» («Ван» 宛) сўзи шаҳар номи эканлиги шубҳасиздир.

«Юан-чэнг» топонимидаги «юан» иероглифининг талаффузи асосида у қайси шаҳарнинг хитойча номи эканлигини билиб олишнинг иложи йўқ. Аммо унинг қадим замонда ишлатилган маъноларига эътибор берилса, у Паркана топонимининг таржимаси эканлигини англаб олиш мумкин. Чунончи, қадим замонда атрофи тоғлар ёки баланд тепаликлар билан ўралган, ўрта сатҳи текис ва нисбатан пастрок шаклдаги, яъни косанинг тубига ўхшайдиган жойни хитойлар «юан» деб аташган. Бу ҳақда 56 минг иероглифни ўз ичига олган 8 жилдли «Хитой тили ва ёзувининг катта луғати» («Ханюй дазидян»)³⁴⁹ да аниқ маълумот мавжуд.

³⁴⁷ Ханзи гуйинг шоуцэ. 222-б.

³⁴⁸ Ханюй дазидян. 1-жилд. 438-б.

³⁴⁹ Ўша луғат. 2-жилд. 922-б.

Асл матнда «Юан шаҳри» («Юан-чэнг» 宛城) ёзилган топоним нега Н.Я.Бичурин таржималарида акс эттирилмаган, деган савол туғилиши мумкин. Бу масалани ўрганиб чиқиш ва аслият билан мазкур олим таржималарини солиштириш натижасида маълум бўлдики, у «Юан-чэнг» топонимини «резиденция даваньская», «даваньская резиденция» деб ўгирган. Айрим ҳолларда «Дайюан» (Даван) билан «Юан-чэнг»ни бир хил қилиб, «Давань» деб таржима қилган. Натижада «Юан» топоними алоҳида бир шаҳар номи эканлиги билинмай қолган. Масалан, аслиятда «Бугурда (Лунгтоу) Хан қўшинлари қаршиликка учради ва бу ерда бир неча кун давомида жанг бўлди, қаршилик кўрсатганлар қириб ташланди. Шундан сўнг Хан қўшинлари ғарб томонга қараб қаршиликсиз юриб борди, Юан-чэнг (Паркана шаҳри)га 30 минг нафар Хан лашкарлари етиб борди. Юан (Паркона) лашкарлари Хан армиясига қаршилик кўрсатдилар. Лекин Хан лашкарлари ўқ-ёй отиб, уларни мағлуб қилдилар. Юан (Паркона) одамлари [қалъа] ичига чекиниб, унинг девори устига чиқиб олдилар»³⁵⁰, деб баён этилган. Аслият ёзувида ушбу маълумот қуйидагича келтирилган: «至侖頭侖頭不下 攻數日屠之 自此而西平行 至宛城漢兵到者三萬人 宛兵迎擊漢兵 漢兵射敗之 宛走入葆乘其城». Уни Н.Я.Бичурин бундай таржима қилган:

«Когда армия подошла к Луньтоу, то город сей не хотел сдаться; почему после осады, продолжавшейся несколько дней, был взят и || вырублен. Отселе до резиденции даваньской армия спокойно продолжала путь. Китайских войск пришло туда еще не более 30 000, как даваньцы выступили дать им сражение; но китайцы одержали верх, и даваньцы, укрывшись в город, вступили на городские стены»³⁵¹.

Кўриниб турибдики, Н.Я.Бичурин таржимасида «Юан-чэнг» (宛城 «Паркана шаҳри») сўзи «резиденция даваньская» деб ўгирилганлиги сабабли бу сўз шаҳар номи эканлиги кўринмай қолган.

³⁵⁰ Сима Чян. Шижи (Тарихий хотиралар) // Эршиси ши (24 тарих). 1-китоб, факсимил нашри, Пекин-Шангхай. 1958. 1145(1145)-б.

³⁵¹ Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Алматы, 1998. 2-том. С.169. Қуйида: Бичурин Н.Я. Собрание сведений.. Алматы нашри.

«Фарғона тазкираси»нинг иккинчи бир жойида «Паркона шахри (Юан-чэнг)да Чин [юрти]дан янги келган ва кудук қазишни биладиганлар бор экан» (宛城中新得秦人知穿井)³⁵², деган маълумот мавжуд. Буни Н.Я.Бичурин «в даваньскую резиденцию прибыли из царства Цинь [т.е. Дацинь] знающие копать колодцы»³⁵³, деб таржима қилган. Бу мисолда яққол кўриниб турибдики, шаҳар номи бўлган «Юан» (宛) топонимини Н.Я.Бичурин «Давань» деб тушунган. Натижада қадимги Фарғона давлатининг пойтахти Паркона шахрининг хитойча номи бўлмиш «Юан» ёки «Юан-чэнг» (宛城) тушунчаси бутунлай йўқ бўлиб кетган.

Аммо таъкилаб ўтиш жоизки, Н.Я.Бичурин «Цинь» топонимига катта тўрт бурчакли қавс ичида «[т.е. Дацинь]» сўзини кўшиш билан аслиятдаги «Чинрен» (秦人 – Чин одами) деган сўзнинг Хитойга алоқаси йўқлигини кўрсатган. Олимнинг бу фикри тўғри. Чунки VII асргача ёзилган хитой манбаларида ишлатиладиган «Дачин» (大秦, қадимги ўқилиши «Дайдзиен», рус транскрипциясида Дацинь – «Буюк Чин» маъносини англатади) Қадимги Рим давлатининг хитойча номланиши эди. Бунинг исботи сифатида Сима Чяннинг асари «Шижи»нинг Рузие (Юэчжи)га бағишланган бўлагида келтириган ва Танг империяси даври (618-907)да ҳаёт кечириб, ушбу манбага изоҳлар битган тарихчи Чжанг Шоужиенинг (яшаган йиллари номаълум) бир шарҳига мурожаат қилиш мумкин. Ушбу шарҳда бундай ёзилган: «Канг Чин гуо чжуан» (康秦國傳 – Канг ва Чин давлатлари тазкираси) номли асарда баён этилишича, Осмон тагида уч мамлакат мавжуд бўлса, улардан бири – Хитой (Чжунгуо) – одам кўплиги билан,

³⁵² Шижи. 1145(1145)-б. Ушбу маълумотдаги «Чин» (秦) топонимини Хитой деб тушуниб бўлмайди. Маълум бир тарихий даврда Шарқий Туркистон ҳам «Чин» деб номланган [Абдухолик Абдуракул ўғли. Чин ва Мочин. Тошкент, 2006]. Қолаверса, ушбу ўлкада кудук қазиш санъати қадимдан мавжуд бўлган. Воқеа содир бўлган даврда Хитой «Хан» деб номланган. Шунинг учун аслиятдаги «чинрен» мазкур ўлка одами бўлиши ҳамэҳтимолдан холиэмас, деб ўйлаймиз. Бироқ «Чин» топонимини Н.Я.Бичурин «Дацинь» деб таржима қилган. Чунки миллоддан аввалги I асрда ва ундан кейин ёзилган хитой манбаларида бу ном билан Рум давлати аталган.

³⁵³ Бичурин Н.Я. Собрание сведений.. Алматы нашри. С. 170.

иккинчиси – Буюк Дзиен (Дайдзиен / Дачин) – қимматбаҳо буюмлари билан, учинчиси – Ғузур (Рузие / Юэчжи) – отлари билан машҳурдир»³⁵⁴.

Н.В.Кюнер ҳам «Шижи»даги Фарғонага оид бобни рус тилига таржима қилган ва янги шарҳлар билан бойитган. Аммо бу олим ҳам «Дайноан» (Давань – Буюк-Паркона), «Юан» (Вань – Паркона) ва «Юан-чэнг» (Паркона шаҳри) каби топонимларнинг иероглифларини уларнинг замонавий ўқилиши билан транскрипция қилган ва улар ўртасидаги фарқни била олмаган. Аслиятда кўп марта учрайдиган «Юан» топонимини таржима қилишда унинг олдида «да» (буюк, катта) сўзини қўшиб «[Да]вань», «[Да]ваньцы» деб ишлатган. Баъзан «Юан» топоними тушириб қолдирилган. Бунга исбот тариқасида талайгина мисоллар келтириш мумкин. Масалан, юқорида айтилган «Юан-чэнг (Паркана шаҳри)га 30 минг нафар Хан лашкарлари етиб келган» (至宛城漢兵到者三萬人) деган хабарни Н.В.Кюнер «Китайских войск, достигших города, было 30 000 человек»³⁵⁵ Бу мисолда «Юан» (Паркана) топоними тушиб қолган. Натижада тажавузчилар қайси шаҳарга етиб келганлиги номаълум қолган. Бу таржимадан фойдаланганлар эса душманнинг етиб келган жойини тахмин қилишдан бошқа иложи йўқ. Агар олимнинг таржимасида «город» сўзидан кейин «Юан» топоними қўшилганида, Хан қўшинларининг етиб келган жойи айнан Паркона шаҳри эканлиги кўринар ва аслиятдаги маъно аниқ ўгирилган бўлар эди.

Иккинчи бир мисол. Аслиятдаги «Хукмдор шаҳри Юанда кудук йўқ» («宛王城無井»), деган маълумот Н.В.Кюнер асарида «В столице [Да]вань не было колодецев», деб таржима қилинган³⁵⁶. Бу таржимада ҳам аслиятнинг маъноси аниқ берилмаган. Унда хукмдор шаҳри «Юан» (Паркана) деб номланганлиги кўринмай қолган. Унинг устига «Юан» топоними «Давань»га айлантирилган.

Бир қарашда Н.Я.Бичурин ва Н.В.Кюнер таржималаридаги ушбу хатолар кичиккинага камчиликларга ўхшайди. Аммо унинг илмий тадқиқот ишларига кўрсатган салбий таъсири ниҳоятта катта. Олимларнинг таржимасидан фойдаланганлар, албатта, қадимий

³⁵⁴ Шижи. 1138(1138)-б.

³⁵⁵ Кюнер Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. Москва, 1961. С.126.

³⁵⁶ Ўша асар. 125-б.

Фарғона давлатининг пойтахти «Юан» («Ван»), яъни Паркона бўлганлигини тасаввур эта олмаганлар.

Аслиятдан келтирилган мисолларнинг уйғурча таржималарни ҳам ўрганиб чиқдик. Буларда «Юан-чэнг» (宛城) топоними «Парғона шаҳри» деб тўғри ишлатилган³⁵⁷.

«Юан-чэнг» (宛城) топоними «Хан сулоласи тарихи» («Ханшу»)даги «Чжанг Чян ва Ли Гуангли тазкираси» («Чжанг Чян Ли Гуангли лечжуан»)да³⁵⁸ ҳамда 1066-1084 йилларда ёзилган «Зичжи тунгжян» («Хукмдорларга сабоқ берувчи воқеалар баёни») ³⁵⁹, 1190-1200 йилларда битилган «Тунгжян жиши бэнмуо» («Мухим тарихий воқеалар баёни») ³⁶⁰ каби манбаларда ҳам кўп марта тилга олинади. Чунончи, «Чжанг Чян ва Ли Гуангли тазкираси»да «шу жойдан [Лунтоудан] ғарб сари юриб Юан-чэнгга 30 минг лашкар етиб борди. Юан [шаҳри] лашкарлари қаршилик кўрсатди» (自此而西行至宛城兵到者三萬宛兵迎擊) ³⁶¹, деб зикр этилган. Бироқ ушбу тазкира Н.Я.Бичурин ва Н.В.Кюнер таржималаридан ўрин олмаган.

Яна бир қизиқарли мисол. «Шижи»даги «Фарғона тазкираси»да «хукмдор шаҳри Юанда кудуқ йўқ, ичимлик суви шаҳар ташқарисидаги оқар сувдан тортиб келинган экан» («宛王城無井汲城外流水») ³⁶², деб ёзилган маълумот «Ханшу»даги «Чжанг Чян ва Ли Гуангли тазкираси» да «Юан шаҳрида кудуқ йўқ, ичимлик суви шаҳар ташқарисидаги оқар сувдан тортиб келинган экан» («宛城中無井汲城外流水»), деб баён этилган. Бу мисолда хукмдор маъносини англатган «ванг» иероглифи қисқартирилган. Иккала мисолни таққослаганимизда, «Юан-чэнг» (Паркона шаҳри) қадимий Фарғона давлатининг хукмдори жойлашган шаҳар эканлиги аниқ англанади.

«Шижи»даги «Фарғона тазкираси»да қадимий Паркона шаҳрининг хитойча номи «Юан-чэнг» (宛城 – «Паркона шаҳри»)

³⁵⁷ Тарихий хотиралар. «Шижи»нинг уйғурча танланма таржимаси (араб алифбосида). Урумчи, 1989. 512, 513-б.

³⁵⁸ Ханшу. 1961(753) 1962(754)-б.

³⁵⁹ Зичжи тунгжян. 1-жилд, 145-б.

³⁶⁰ Юан Шу. Тунгжян жиши бэнмуо (Мухим тарихий воқеалар баёни). 8 жилддан иборат, факсимил нашри. Шангхай, 1955. 1-жилд, 45-б.

³⁶¹ Ханшу. 1961(753)-б.

³⁶² Сима Чян. Шижи. 1144(1144)-б.

«Юан» (宛 – «Паркона»), «Ванг-ду» (王都 – «Хукмдор пойтахти») кўринишларида ҳам учрайди. Масалан, ушбу тазкирада «кўмондон [Ли Гуангли] Дуо ва Шичэнг билан кенгашиб, Йивечэнг (郁成 – Ўзган)ни ололмадик, Ван-ду (王都 – «Хукмдор пойтахти»)ни қандай оламиз, деган фикрга келишди»³⁶³, деб ёзилган. Ушбу тазкиранинг иккинчи бир жойида «Сувсиз қолган Юан (宛 Паркона)нинг аҳолиси қийин аҳволга тушиб қолди»³⁶⁴, деб зикр этилган.

Қадимги Фарғона давлатининг пойтахти Паркона шаҳри бўлганлиги «Ду Хуан жингшинг жи» номли сафарномадаги «Буоханна-гуо» (Bohanna-guo 拔汗那国 – Фарғона давлати) топонимига ёзилган шарҳда ҳам айtilган. Унда Фарғонанинг номи «Вэй сулоласи тарихи (Вэйшу)да Полона, Суй сулоласи тарихи (Суйшу)да Пуохан, Буюк Танг даврида Ғарбий юртларга қилинган сафар хотираси (Да Танг Шиюй жи)да Пэйхан деб аталган, ундаги хукмдор шаҳри Фейэрханадир» («魏书» 称破洛那, «随书» 作钹汗, «大唐西域记» 作怛捍, 其王都费尔汗那), деб ёзилган³⁶⁵. Таъкидлаш жоизки, ушбу шарҳдаги «Фейэрхана» (Fei-er-han-na 费尔汗那) Фарғона топонимининг илк ўрта асрлардаги хитойча транскрипцияси бўлиб, у 4 та иероглифдан ташкил топган.

Мазкур маълумот келтирилган сафарноманинг муаллифи Ду Хуан бўлиб, унинг туғилган ва ўлган йиллари номаълум. Лекин у араблар ва хитойлар ўртасида 751 йилда содир бўлган жангда асрга тушиб қолиб, 12 йиллик тутқинликдан сўнг ватанига қайтган. У Паркона топонимининг Фарғона деб талаффуз этилишини араблардан эшитган. Ду Хуаннинг маълумотига кўра, VIII асрнинг ўрталарида Паркана, яъни Фарғона шаҳри пойтахт бўлган.

Афсуски, хитой манбаларидан «Юан-чэнг», яъни Паркона шаҳрининг ўрни ҳозирги қайси шаҳарга тўғри келишини билиб олиш қийин. Аммо «Шижи»да «[Хан лашкарлари] шаҳарни қамалга олиб, 40 кун давомида унга ҳужум қилиб, ташқи шаҳарни (вайчэнг 外城) бузиб ташлади»³⁶⁶, деган маълумот бор.

³⁶³ Ўша жойда.

³⁶⁴ Ўша асар. 1145(1145)-б.

³⁶⁵ Гушишинг жи. 136 -137-б.

³⁶⁶ Сима Чян. Шижи. 1145(1145)-б.

Демак, бу жойда уруш бўлганлигидан дарак берувчи буюмлар, Хан империяси кўшинларининг қуроллари топилиши керак. Шунга асосланиб, археологлар ушбу шаҳар ўрнини аниқлаши мумкин.

Кейинги пайтда кўп янгиликлар муаллифи бўлган археолог олим Абдулхамит Анорбоев Ахскетда топилган шаҳар қолдиқларига асосланиб, қадимги Фарғона давлатининг пойтахти айнан шу жойда бўлган, деган фикрни ўртага қўймоқда ³⁶⁷. Олимнинг таъкидлашича, Ахскет милoddан аввалги III асрнинг охири-II асрнинг бошларида ташкил топган ва 40 гектарга яқин майдонда жойлашган шаҳардир ³⁶⁸. Ахскет харобаси қадимий Фарғона давлатининг пойтахти Паркона шаҳри (Юан-чэнг / Ван-чэнг 宛城) бўлиши мумкин. Бу жойда хитойларга тегишли қурол-яроқ қолдиқлари топилса, мазкур хулоса яна ҳам мустаҳкамланиши мумкин. Чунки, Хан кўшинларининг қаттиқ ҳужумига дуч келган жойда жанглардан нишонлар — металлдан ясалган ва хитойларга тегишли қурол-аслаҳа қолдиқларининг қолмаслиги мумкин эмас. Эҳтимол, бундай ашёвий далиллар археологларни кутаётгандир.

V асрдан кейин ёзилган хитой манбаларида давлат номи бўлмиш Паркона (хитой манбаларидаги Дайюан / Давань — Буюк Паркона) топоними турлича транскрипция қилинган. Бунга кўп мисоллар келтириш мумкин. Масалан, «Вэй сулоласи тарихи» («Вэйшу») ва «Шимолий сулолалар тарихи» («Бэйши»)да у «Луона» (Luona 洛那) ³⁶⁹, юқорида тилга олинган «Ду Хуан жингшинг жи»да «Буоханна-гуо» (Bohanna-guo 拨汗

³⁶⁷ Анарбаев А.А. Қадимги ва ўрта асрларда Ахскент // Ўзбекистон тарихида қадимги Фарғона. Тошкент, 2001. 14-15-б.; Қўлдашев Ш. Қадимги Фарғона (Дайюан) давлатининг пойтахти ҳақида // Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммолари ёш тадқиқотчилар талқинида. Самарқанд, 2010. 94-98-б.

³⁶⁸ Анарбаев А.А. Еше раз о локализации столичных городов Ферганы (Давань-Дайюань) и некоторые спорные вопросы, связанные с ними // O'zbekiston arheologiyasi / Археология Узбекистана. № 12010. С. 66.

³⁶⁹ Вэй Шоу. (Вэй сулоласи тарихи) // Эршиси ши (24 тарих). 8-китоб, Пекин-Шангхай, 1958. 9701(1319-б.); Ли Яншоу. Бэйши (Шимолий сулолалар тарихи) // Эршиси ши (24 тарих). 11-китоб, Пекин-Шангхай. 1958. 13849(1293)-б.

那国)³⁷⁰ деб номланган. Шунинг билан бирга «Вэйшу» ва «Бэйши»да «Луона давлати қадимги Дайюан (Давань) давлатидир» (洛那国故大宛国也)³⁷¹, деб аниқ ёзиб қўйилган. Аммо ушбу сулолалар тарихларида «Паркана давлатининг (Дайюан-гуо) пойтахти Кивэйшан шаҳридир (замон. ўқ. Гуйшан-чэнг 贵山城), деб кўрсатилган³⁷². Мазкур шаҳар қадимий Фарғона давлатининг пойтахти (ду 都) эканлиги биринчи марта «Хан сулоласи тарихи» («Ханшу»), яъни «Аввалги Хан сулоласи тарихи» («Чян Ханшу»)да тилга олинади³⁷³. Ушбу тарих эса «Шижи»дан тахминан 170 йил кейин ёзиб битирилган.

«Кивейшан» атамаси айрим хитой шеваларида «Кивейсан» деб ҳам талаффуз этилади. Шундан келиб чиқиб, уни Фарғона водийсидаги Қувасой ёки Косон топонимлари билан таққослаш мумкин. Бироқ айрим хитой олимларининг тадқиқотларига кўра, «Танг сулоласининг янги тарихи» («Шин Тангшу»)да учрайдиган «Кэсай» (Kesai 渴塞), «Юан сулоласи тарихи» («Юанши»)да «Кэсай» (Kesai 柯塞) топонимлари «Кивейшан»-нинг турлича ёзилишидир³⁷⁴. Қадимий ёзма манбалар билан шуғулланган йирик хитой олими Чэн Чжунгмян (岑仲勉)нинг ёзишича, «Кивейшан» шаҳри «Шижян» (西鞬) деб ҳам номланган ва у Наманганнинг шарқи-жанубидаги Ахскетга тўғри келади³⁷⁵. Бу фикрнинг тўғри эканлигини «Шижян»нинг қадимги ўқилиши «Сиейкиан (Siei-kian) бўлганлиги тасдиқлайди. Шунга қараганда, «Кивейшан» («Кивейсан») Ахскетга тўғри келади.

«Шижян» шаҳри пойтахт бўлганлиги ҳақидаги «Шин Тангшу»да аниқ маълумот мавжуд. Чунончи, ушбу сулола тарихида «Нингюан (寧遠)³⁷⁶ аслида Баханна (拔汗那 –

³⁷⁰ Ду Хуан жингшинг жи (Ду Хуаннинг борган жойлари ва кўрганлари баёни) // Гу шишинг жи. 132-б.

³⁷¹ Ли Яншоу. Бэйши. 13849(1293)-б.

³⁷² Вэй Шоу. Вэйшу. 9701(1319)-б.; Ли Яншоу. Бэйши. 13849(1293)-б.

³⁷³ Ханшу. 2372(1164)-б.

³⁷⁴ Шиюй диминг каолу (Ғарбий мамлакатлар топонимикасига оид тадқиқотлардан лавҳалар). Пекин, 2008. 334-б.

³⁷⁵ Ўша асар. 531-б.

³⁷⁶ Нингюан (寧遠) – Фарғона водийсининг Танг даврида, аниқроғи, 744 йилдан бошлаб ишлатилган ном, у «Олисидаги сокинлик» маъносини англатади.

Паркона)³⁷⁷ ёки Рохань (纜汗 – Паркан), Вей [сулоласи] даврида Пуолуона (破洛那 – Паркона) деб номланган³⁷⁸. [Танг сулоласининг] пойтахти³⁷⁹ дан 8 минг ли (4608 км) нарида жойлашган. [Фарғона хукмдори] Норин дарёси (Чжэнчжу-хэ)³⁸⁰ шимолида жойлашган Шижян (西鞬) шаҳрида туради. [Фарғонада] 6 та йирик, 100 та кичик шаҳарчалар мавжуд³⁸¹, деб ёзилган.

Шу жойда таъкидлаб ўтиш жоизки, «Шин Тангшу»даги Фарғонага оид маълумотни Н.Я.Бичурин «Нингюань» деб таржима қилган ва бу айнан Фарғонанинг хитойча номи эканлигини айтмаган. Шу боис «Нингюань» деганда, Фарғона ҳақида гап кетаётганлиги билинмай қолган³⁸². Таржимада «Баханна» деб ўқилган иероглифлар «Боханна» кўринишида ифодаланган. Бу хато эмас, чунки «ба» иероглифи (拔) бо деб ҳам ўқилган.

Келтирилган маълумотлар асосида хулоса қилиб айтиш мумкинки, хитой манбаларида учрайдиган «Юан-чэнг» (宛城) топоними икки сўздан иборат бўлиб, унинг биринчиси «Юан» – «Паркон» ёки «Паркона»нинг хитойча таржимаси, иккинчиси – «чэнг» эса атрофи деворлар билан ўралган шаҳар демакдир. У «Буюк Паркона» маъносини англатувчи қадимги хитой

³⁷⁷ «Шин Тангшу»даги Фарғонага оид маълумотни Н.Я.Бичурин «Нингюань» деб таржима қилган ва бу айнан Фарғонанинг хитойча номи эканлигини айтмаган. Шу боис «Нингюань» деганда, Фарғона ҳақида гап кетаётганлиги билинмай қолган. «Баханна» ни ифодаловчи иероглифларни «Боханна» деб ёзган [Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений.. Алматы нашри. 332-б.]. Бу хато эмас, чунки «ба» иероглифи (拔) «bo» деб ҳам ўқилган.

³⁷⁸ Ушбу маълумот «Шин Тангшу»нинг Фарғонага оид қисмига бағишланган уйғурча таржимада келтирилмайди [Янги Тангнома. Урумчи, 2010. 972-б.].

³⁷⁹ Хитойдаги Танг сулоласининг пойтахти Чанъан (ҳозирги Шиан, рус адабиётида Сиань) эди. Бу даврдаги асосий қатнов йўли Шарқий Туркистондаги Кумул, Урумчи, Или водийси, ҳозирги жануби-шарқий Қозоғистон орқали ўтган. Йўл масофаси ана шу йўналишда берилган.

³⁸⁰ Чжэнчжу-хэ (真珠河) – ҳозирги Норин дарёси (Налин-хэ 那林河) дир. У Naгуh деб ҳам номланган [Шиюй диминг каолу. 1163-б.]. Чжэнчжу-хэ иерогларининг маъноси «ҳақиқий марварид» демакдир.

³⁸¹ Лю Шюй. Жю Тангшу. 16971(1557)-б.

³⁸² Бичурин Н.Я. Собрание сведений.. Алматы нашри. 332-б.

манбалари тили билан айтганда, Дайюан (Даван / Давань) давлатининг пойтахти бўлган. Уни Ахскетга таққослаш мумкин.

Бироқ бу хулосадан келиб чиқадиган иккита савол жавобга мухтож. Биринчиси – нега Хан қўшинларининг қаттиқ зарбасига учраган бу жойда ҳанузгача хитойларга тегишли ва металлдан ясалган қурол-аслаҳа қолдиқлари топилмаган? Иккинчиси – нега бу зарбадан тахминан 170 йил кейин ёзилган «Хуншуда»да қадимги Фарғона давлатининг номи «Кивейшан» («Кивейсан» / «Гуйшань») деб ёзилган? Балки урушдан кейин Паркона шаҳри қайта қурилиб, унинг номи Ахскетга ўзгартирилгандир. Шунинг учун ҳам илк ўрта асрларда ёзилган хитой манбаларида ушбу мамлакат пойтахтининг номи турли иероглифлар билан ёзилган бўлсада, улар Ахскет топонимининг хитойча транскрипцияси бўлган. Буни уларнинг қадимги ўқилиши яққол кўрсатиб туради.

ЭРШИ ШАҲРИ ҚАЕРГА ТЎҒРИ КЕЛАДИ?

Эрши топоними илк бор Сима Чян қаламига мансуб бўлган «Шижи»да қадимий Фарғона давлати доирасидаги бир шаҳарнинг номи сифатида учрайди. «Эрши»ни ёзиш учун ишлатилган икки иероглиф ўтмишда «Риейшией» (Rieishiei 貳師) деб ўқилган. Яқинда нашр этилган «Фарғона хитой манбаларида (қадимий ва илк ўрта асрлар ёзма ёдгорликларидан таржималар)» номли асаримизда таъкидланганидек, аксарият ҳолларда ушбу топонимга атрофи деворлар билан ўралган шаҳар маъносини берувчи «чэнг» (城) иероглифи қўшилган. Баъзан мазкур иероглиф қўшилмаган мисолларни ҳам учратиш мумкин. Шунга караганда, ер майдонининг катта-кичиклиги жиҳатидан «Риейшией» («Эрши») ва «Риейшией-чэнг» («Эрши-чэнг») топонимларининг маъноси бир хил бўлмаган. Биринчи топоним вилоят номини билдирса, иккинчиси ундаги шаҳар ёки қалъа номи бўлган.

Атоқли археолог олим А.Асқаров ўзининг шу мавзуга оид бир мақоласида 40 дан ортиқ китоблар муаллифи Мақдум Восилий асарларига ишора қилиб, Эрши «Кайирши» сўзидан келиб чиққанлиги ва у ҳазирги Марҳаматга тўғри келишини таъкидлаб ўтган. Унда айтилишича, «Тарихий манбаларда

ёзилишича, ҳозирги Марҳамат эрамиздан аввал Эрши деб аталган ва Довон давлатининг пойтахти вазифасини бажарган. ... Тарихий воқеалар остида Эрши шаҳри кулаб, харобага айланган. Унинг ўрнида Мингтепа пайдо бўлган»³⁸³.

Илгари нашр этилган мақолаларимизда айтиб ўтилганидек, айрим муаллифлар Хан империяси томонидан Фарғонага юборилган кўшинларнинг кумондони Ли Гунглига «Эрши жиангжюнь» («Эрши кўмондони» маъносини англатади) унвони берилганлиги ва унга Эршидаги отлардан олиб келиш вазифаси юкланганлигига асосланиб, ушбу шаҳар Қадимий Фарғона давлатининг пойтахти бўлган, деган фикрга келганлар³⁸⁴. Бу масала юзасидан амалга оширган тадқиқотларимиз³⁸⁵ натижасида ушбу фикр асосли эмаслигига амин бўлдик. Чунончи, биринчидан, хитой манбаларида Эрши қадимий Фарғона давлатининг пойтахти эканлиги кўрсатадиган биронта сўз учрамайди. Иккинчидан, «Ханшу»нинг Фарғонага юборилган хитой лашкарлари бошлиғи Ли Гуанглига бағишланган қисмида Эрши зотли отлар боқиладиган жой эканлиги ва бу ерга юборилган Хан армияси етиб бора олмаганлиги аниқ айтилган.

Бунинг далили сифатида қуйидаги маълумотларни келтириш мумкин.

1. Юқоридаги таржимада келтирилгандек, «Шижи»нинг «Фарғона тазкираси»да элчи Чжанг Чян билан бирга бориб қайтганлар Хан императорига «Юан (Фарғонанинг) зотли отлари» Эрши шаҳрида экан» (宛善馬在貳師城), лекин Хан элчиларини уларга яқин йўлатмас экан, деб айтишганлиги ёзилган. Ушбу тазкиранинг иккинчи бир жойида император Фарғона

³⁸³ Асқаров А. Марҳаматга сафар таасуротим // «Турон тарихи». Тошкент, 2010. № 4. 7-б.

³⁸⁴ Абдухолик Абдурасул ўғли. Қадимги Фарғона тарихидан. Тошкент. 2000. 38-б.

³⁸⁵ Ходжаев А. О сведениях древнекитайских источников о государстве Фергана (Дайюань) // Ўзбекистон тарихи моддий маданият ва ёзма манбаларда (История Узбекистана в материальной культуре и письменных источниках). Ташкент, 2005. С. 160-165; Шу муаллифнинг. К этимологии топонима Дайюнь (Давань) в китайских источниках // Фарғона водийси тарихи янги тадқиқотларда (История Ферганы в новых исследованиях). Фарғона, 2009. С.135-140; Шу муаллифнинг. Эрши қадимий Фарғонанинг пойтахти бўлганми? // О'zbekiston tarixi. № 2. 2010. 63-74-б.

мамлакатининг зотли отларига қизиқиб қолганлиги ва паҳлавон Чэ Лин бошчилигида элчилар гуруҳини юбориб, уларга олтин ва олтиндан ясалган от ҳайкалчаси эвазига Фарғона хонидан Эршидаги зотли отлардан беришни сўраш вазифаси топширилганлиги зикр этилган. Унинг учинчи бир жойида 104 йилда Ли Гуанглига Юан (Фарғона)га юриш қилиш ва Эрши шаҳрига бориб, у ердаги зотли отлардан олиб келиш вазифаси юкланганлиги (伐宛期至貳師城取善馬), шу муносабат билан Хан императори унга «Эрши кумондони» (жянгжюнь) унвонини берганлиги ёзилган³⁸⁶.

2. Хан қўшинларининг Фарғонага қарши қилган биринчи юриши юқорида айтиб ўтилган Юйчэнг-чэнг (Ўзган) шаҳрига ҳужум қилиш билан тугаган. Чунки Шарқий Туркистон шаҳарларидан ўтиб, бу жойга етиб келиш қийин бўлганлиги сабабли Ли Гуангли қўшинлари кўп талафот кўрган. У атига бир неча минг нафар чарчаган ва егулик етишмаслик туфайли ҳолдан тойган лашкарлари билан Юйчэнг-чэнг (шаҳри)га етиб келган. Шаҳарни тўла эгаллаб олиш қийин кечганлиги туфайли Эршига юриш қилишдан воз кечган³⁸⁷.

3. Хан империяси Ли Гуанглини иккинчи марта Фарғонага қарши уруш қилишга юборганида, унга 60 минг кишидан иборат қўшин, уларнинг сафари ва егулиги учун етарли даражада қорамол, қўй, от ва бошқа жониворлар ҳамда дон ғамлаган³⁸⁸. Бу гал уларга Эршига эмас, балки тўғри пойтахт бўлмиш «Юан-чэнг» (宛城) шаҳрига ҳужум қилиш топширилган. Хан хоқони ушбу шаҳарни босиб олиб, мамлакатдаги барча отларга эга бўлиш режасини амалга оширишни буюрган³⁸⁹.

4. «Шижи»даги Фарғонага оид маълумотларда «Эрши» сўзи «Эрши кумондони» («Эрши жангжюнь») маъносида ишлатилган мисоллар кўп учрайди. Буни фақат асл матнда ишлатилган хитой ёзувларидан билиб олиш мумкин. «Фарғона тазкираси»нинг уйғурча таржимасида бу масаланинг ечими тўғри топилган³⁹⁰.

³⁸⁶ Шижи. 1143(1143)-1144(1144)-б.

³⁸⁷ Ўша жойда.

³⁸⁸ Ўша жойда.

³⁸⁹ Ўша жойда.

³⁹⁰ Тарихий хотиралар. 511-б.

5. Ушбу манбада Ли Гуангли бошчилигида «Юан-чэнг (Фарғона шаҳри)га 30 минг нафар Хан лашкарлари етиб келган» (至宛城漢兵到者三萬), деган аниқ кўрсатма бор.

Мазкур юриш ҳақида қуйидагилар баён этилган:

«Хан кўшинлари ўқ-ёй отиб, мудофаачилардан устун келдилар. Фарғоналиклар (Юнликлар) шаҳар ичига кириб олдилар. Аслида «Эрши кумондони» кўшинининг бир қисмини «Юйчэнг-чэнг» (Ўзган)га юбормоқчи бўлган эди, бироқ у фарғоналиклар бирор бир ҳийла ишлатиб қолишидан кўрқиб, бу фикрдан қайтди ва лашкарлари билан тўғри «Юан-чэнг» (Паркана шаҳри)га қараб йўл олди. Ушбу шаҳарга етиб келгач, шаҳарга кирадиган сувни бошидан тўсиб қўйди. Шундай бўлсада, бу шаҳарнинг қалъаси мустаҳкам бўлганлиги туфайли, уни 40 кундан ортиқ қамал қилди. Шу вақт давомида шаҳарга кўп марта ҳужум қилиб, арон қалъанинг сиртки деворини бузиб, унга кириш имкониятига эга бўлди³⁹¹. Охирида ханликлар фарғоналиклар билан тинчлик битимини тузишга ва шу ердан орқага қайтишга мажбур бўлди. Босқинчилар иккинчи юришда ҳам «Эрши»га боришмади». Бу воқеа таржимада аниқ келтирилади.

6. Эрши зотли отлар боқиладиган жой бўлган. Демак, шаҳар атрофидаги табиат шунга мос яйловлардан иборат бўлган. Ўз тадқиқотимизда уни Ош билан таққосладик. Шунинг учун хитой манбаларида Эрши қадимий Фарғона давлатининг пойтахти эди, у ерда уруш бўлган, деб айтишга ҳеч қандай асос йўқ.

ЙВЭТСЭНГЧЭНГ (ЮЙЧЭНГ-ЧЭНГ) – ЎЗГАН ШАҲРИ

Юйчэнг-чэнг (郁成城 Юйчэнг шаҳри) топоними илк бор «Шижи»нинг «Ли Гуангли лечжуан» («Ли Гуангли тазкираси») ва «Дайюан лечжуан» («Фарғона тазкираси») бобларида учрайди. Шунинг билан бирга манбанинг ушбу бўлакларида «Юйчэнг-чэнг ванг» («Юйчэнг шаҳри ҳокими») деган сўз бирикмаси ҳам мавжуд³⁹². Н.Я.Бичурин таржимасида «Юйчэнг» топоними «Ю шаҳри» деб кўрсатилган³⁹³ ва унга «Ю шаҳри

³⁹¹ Шижи. 1145(1145)-б.

³⁹² Ўша асар. 1145(1145) 1146(1146)-б.

³⁹³ Бичурин Н.Я. Собрание сведений.. М.–Л. 2-жилд, 163-б.

Қўқоннинг шарқида жойлашган, аниқ жойи маълум эмас», деб шарҳ берилган³⁹⁴. Кўриниб турибдики, мазкур олим таржимасида ушбу атамадаги бажариш, тўла, бутун, етукланиш каби маъноларга эга бўлган «чэнг» (成) иероглифи тушиб қолган. Натижада «Юйчэнг-чэнг» топоними нотўғри транскрипция қилинган. Атамани ёзиш учун ишлатилган «юй» (郁) иероглифи гўзал, хушбўй, илиқ каби маъноларга эга. Шунга қараганда, «Юйчэнг-чэнг» юксак гўзалликка эга шаҳар маъносини англатади. «Юйчэнг» атамасини ёзиш учун ишлатилган икки иероглиф «Йвэтсэнг» ёки «Йукцэнг» деб ўқилган.

Ҳозирча топонимни ёзиш учун ишлатилган иероглифларнинг луғавий маъносидан ёки қадимги ўқилишидан келиб чиқиб, давримиздаги биронта водий шаҳри билан таққослаш қийин. Аммо «Юйчэнг» қадимги Фарғона давлатининг шарқ томонида жойлашганлиги ва бу шаҳар Хан империяси қўшинлари хужумига дуч келганлиги манбада аниқ кўрсатилган³⁹⁵. Шунинг учун «Юйчэнг» топонимини Ўзган билан қиёслаш ўринлидир. «Шижи»даги Фарғонага оид маълумотларнинг уйғурча таржимасида «Юйчэнг» атамаси «Ўзган» деб ёзилган³⁹⁶. Бу фикр тўғрига ўхшайди. Аммо бунга охирги нухтани археологик маълумотлар қўйиши мумкин, деб ўйлаймиз. Чунки Хан империяси қўшинлари хужумига учраган бу шаҳарда жанг нишонлари, аниқроғи, ханликлар қурол-аслаҳаларининг қолдиқлари топилиши керак.

КАНГКИЯ (КАНГЖЮЙ) ДАВЛАТИ

Кангкия (Kang+kia, замон. ўқил. Канжюй / Kang+ju, Kang+juі 康居) топоними биринчи марта давлат номи сифатида юқорида тилга олинган Сима Чян қаламига мансуб бўлган «Шижи» («Тарихий хотиралар») номли асарда учрайди. Чунончи, ушбу асарда хитой элчиси Чжанг Чян Фарғона (Дайюан, Даван) давлатига борганлиги, у ердан элчи³⁹⁷ Қангкиа

³⁹⁴ Ўша асар.162-б.

³⁹⁵ Шижи. 1144(1144)-б.

³⁹⁶ Тарихий хотиралар. 510-б.

³⁹⁷ Шижи. 1137(1137)-1138(1138)-б.; Ханшу. 2364(1156)-б.

давлатига кузатиб қўйилганлиги зикр этилган. Сўнгра ушбу атама «Чиян Ханшу», «Хоу Ханшу», «Вэйшу», «Жиншу» каби сулолалар тарихида кўп марта тилга олинади.

Н.Я.Бичурин асарларида Кангкия (Кангжюй) топоними «Кангуй» деб нотўғри транскрипция қилинган. Олимнинг асарларидан фойдаланган тадқиқотчилар ўз ишларида ҳамон «Кангуй» вариантыни ишлатилиб келмоқдалар. Бу ҳолатни «История государственности Узбекистана» номли йирик асарда ҳам кузатиш мумкин³⁹⁸. Биз ўз таржималаримизда ва тадқиқотларимизда топонимни қадимги ўқилишида ишлатишни лозим топдик³⁹⁹. Чунки, унинг «Кангкия» деб ўқилиши «Авесто» ва қадимий Ҳиндистон ёзма ёдгорлиги бўлмиш «Махабхарат»да учрайдиган «кангха», «канки» атамалари билан таққослашга асос беради⁴⁰⁰ ва топонимнинг тарихини анча чуқурлаштиради.

Мустақиллик даврида нашр этилган ишларни ўрганар эканмиз, илгари илмий муомалага киритилган Кангкия (Кангжюй)га оид маълумотлар ўзбекистонлик олим К.Шониёзов ва қозоғистонлик олим Ю.А.Зуев асарларида батафсил таҳлил қилинганлигининг гувоҳи бўлдик⁴⁰¹. Шунга қарамай, ушбу топоним билан аталган мамлакатга тегишли баъзи масалалар тўла ечимини топмаган. Бинобарин, Кангкия давлатининг жанубий ҳудуди ноаниқ қолган⁴⁰². Шунинг билан бирга айрим хато фикрлар ҳам сақланиб қолган.

³⁹⁸ История государственности Узбекистана. Т. 1. Ташкент, 2009. С.172-185.

³⁹⁹ *Ходжаев А., Ходжаев К.А.* Сведения китайских источников о топониме Кангкия (Кангцзюй) // Труды международной научно-практической конференции «Проблемы науки, образования и устойчивого социально-экономического развития общества в начале XXI века», посвященной 60-летию Южно-Казахстанского государственного университета им. М.Ауезова. Чимкент, 2003 135-140-б.; *Ходжаев А., Ходжаев К.А.* Сведения китайских источников о южных границах государства Кангкия (Канцзюй) // Ўзбекистон этнологияси: янгича қарашлар ва ёндашувлар. Тошкент, 2004. 67-75-б; *Шу муаллиф.* Сведения китайских источников о государстве Кангкия (Канцзюй) // *Shygys Kazakhstan*. № 2, 2005. С. 96-108.

⁴⁰⁰ История народов Узбекистана. Ташкент, 1950. Т. 1. С. 105.

⁴⁰¹ *Шониёзов К.* Канг давлати ва канглилар (Государство Канг и канглицы). Тошкент, 1990; *Зуев Ю.А.* Ранние тюрки: Очерки истории и идеологии. Алматы нашри, 2002.

⁴⁰² *Ходжаев А.* Сведения китайских источников о южных границах государства Кангкия (Канцзюй) // Ўзбекистон этнологияси: янгича

Масалан, Ю.А.Зуев асарида Согд, Кацзюй ва Кан топонимларини бир жойнинг турли даврдаги номларидир, деб таъкидланганлигини учратамиз ⁴⁰³. Бу фикрга қўшилиб бўлмайди. Агар Кангкия давлати мавжуд бўлган даврини мисол қилиб оладиган бўлсак, Согд унинг жанубий ҳудуди ҳисобланади, «Кан» эса ушбу давлат парчаланганидан сўнг ташкил топган Самарқанд давлатининг хитойча номидир. Булар орасига тенглик белгисини қўйиш ҳақиқатга тўғри келмайди.

Кангкия давлатининг ҳудудига ҳозирги Қозоғистоннинг жанубий ва Ўзбекистоннинг Самарқанд, Бухоро, Шахрисябз, Каттакўрғон, Ургенч вилоятлари кирган ⁴⁰⁴. «Тунгдян»да мазкур давлатнинг бир томони Или водийси (Иле 伊列 ⁴⁰⁵), иккинчи томони Суғд (Суйи 粟弋) ⁴⁰⁶ билан чегарадош эканлиги ёзилган ⁴⁰⁷. Шунинг учун аввалги Хан (Чянхан) империяси элчиси Чжанг Чян милоддан аввалги 127 йилда *хунлар* тутқинлигидан қочиб, Шарқий Туркистоннинг ғарбий ҳудуди орқали Фарғонага келган ва маҳаллий маъмурият ёрдамида Кангкиянинг жанубий вилоятлари орқали Амударёнинг жанубидаги Дай-рузие (Да-юэжи) давлатига борган. Мазкур давлат ва унинг асосчилари ҳақидаги батафсил маълумотлар ишимизнинг қуйидаги бобларида келтирилади.

«Шижи»даги Кангкияга оид илк маълумот ниҳоятда қисқа бўлиб, унда мазкур мамлакат Буюк Паркана (Дайноан-Даван)нинг шимоли-ғарбида жойлашганлиги, унинг иқтисодий асоси чорвачилик эканлиги, урф-одатлари Ружие (Юэчжи)дан фарқ қилмаслиги, ихтиёрида 80-90 минг камонкашлари, яъни жангчилари бўлганлиги, мазкур давлат шарқи-шимолда Хун империяси, шарқда Буюк Паркана, жанубда Дай-рузие (Да-юэчжи) давлатлари билан қўшни эканлиги ҳамда маълум даражада *хунлар* таъсири

қарашлар ва ёндашувлар. Тошкент, 2004. С. 67-75.

⁴⁰³ Зуев Ю.А. Ранние тюрки: Очерки истории и идеологии. С.91.

⁴⁰⁴ Ходжаев А. Сведения китайских источников о южных границах государства Кангкия (Канцзюй) // Ўзбекистон этнологияси: янгича қарашлар ва ёндашувлар. Тошкент, 2004. С. 67-75; Шу муаллиф. Сведения китайских источников о государстве Кангкия (Канцзюй) // Shygys Kazakhstan. № 2, 2005. С. 96-108.

⁴⁰⁵ Иле (伊列) – Или дарёсининг юқори қисмини билдиради.

⁴⁰⁶ Вэйшу [9701(1319)-б], Чжоушу [10875(431)-б], Бэйши [13849(1293)-б.] каби сулолалар тарихида Суғд топоними «Сутэ» (粟特) деб ёзилган.

⁴⁰⁷ Тунгдян. 2736-б.

остида эканлиги айтилган⁴⁰⁸.

«Ханшу»да нисбатан кўпроқ маълумот келтирилади. Унга кўра, Кангкия давлати мазкур сулола тарихи ёзилишидан аввал Туркистондаги энг йирик давлат бўлиб, унинг аҳолиси 120 минг оиладан ёки 600 минг, кўшини эса 120 минг кишидан иборат бўлган⁴⁰⁹. Маълумки, «Ханшу» милодий 50-75 йиллар давомида ёзилган. Демак, Хан элчиси Чжанг Чян келиб кетганидан кейинги бир ярим аср давомида Кангкия давлатининг нуфуси кўпайган. Шу даврда Фарғона давлати аҳолисининг сони 60 минг кишига яқин эди⁴¹⁰.

Хитой манбаларининг кўрсатишига қараганда, Кангкия давлатининг қишги пойтахти Пиедиен (Piedien, замон. ўқил. Битян, Бэйтян) ва Сукеэк (замон.ўқил. Сушие) шаҳарлари бўлган. Бу икки шаҳар ҳозирги Тошкент атрофида жойлашган бўлиб, улар орасидаги масофа 160-180 кмга тенг келган. Пиедиен топонимининг қадимги ўқилиши Бинкент, Баткент, Сукеэк эса Паркент вилоятидаги Сукеэкни эслатади. Мазкур давлатнинг ёзги маркази Фаньней Иссик-Кўлга яқин жойлашган яйловларга тўғри келади⁴¹¹.

Айрим хитой олимларининг ёзишича, Фаньней шаҳар номи бўлиб, у ҳозирги Тошкент ва Чимкент вилоятларига тўғри келади⁴¹². Кангкиянинг ёзги пойтахти қадимий Хитойнинг маркази Чангъандан 9140 *ли* (5214.64 *км*), қишги пойтахти 12300 *ли* (7084.8 *км*) бўлган. Ушбу рақамлар ҳам Фаньнейнинг Пиедиен ва Сукеэк шаҳарларидан анча шарқда эканлигини кўрсатади.

К.Шониёзовнинг ёзишига кўра, Кангкия давлатининг ташкил топган вақти милоддан аввалги III асрга тўғри келади. Хитой манбаларида бу ҳақда аниқ маълумотлар учрамасада, уларда келтирилган хабарлар бу давлат милодий V асрнинг бошларида парчаланиб кетганлигини кўрсатади.

Чунончи, «Вэйшу»да баён этилишича, Кангкия давлати ўрнига Чжэшэ (者舌 – Чач) ва Канг (康 – Самарқанд), Ми (米 – Маймарх),

⁴⁰⁸ Шижи. 1138(1138)-б.

⁴⁰⁹ Ханшу. 2372(1164)-б.

⁴¹⁰ Ўша жойда.

⁴¹¹ *Ходжаев А.* Сведения китайских источников о государстве Кангкия... 96-108-б.

⁴¹² Чжунггуо дабайкэ чюаншу. Чжунггуо лиши. 331-б.

Ши (史 – Кеш⁴¹³), Цао (曹 – Кебудхан, Кешбуд), Хэ (何 – Кушания⁴¹⁴), Ан (安 – Бухоро), Шяо-Ан (小安 – Кичик Бухоро), Насепуо (那色波 – Насаф), Унахэ (烏那曷 – ?) ва Му (穆 – Амўл / Amol⁴¹⁵) каби давлатлар ташкил топган⁴¹⁶. Ушбу давлатлар (Чачдан бошқалари) рузие (юэчжи)лар томонидан барпо этилган бўлиб, уларга Самарқанд давлати етакчилик қилган⁴¹⁷.

«Бэйши» («Шимолий сулолалар тарихи»)да зикр этилишича, хунлар хоқонлиги емирилганидан сўнг шимолий хун хоқонининг авлоди ва қабиласи аъзоларининг аксарият қисми Кангкия давлати худудига келиб жойлашган ва ўша жойда Юэпан (Юепан, қадим. ўқ. Йиватпан 悦般) деб номланган хонлик ташкил қилган⁴¹⁸. Ушбу тарихнинг иккинчи бир жойида ёзилишича, Кангкия давлати худудида Ми (米 – Маймарх), Ши (史 – Кеш), Цао (曹 – Кебудхан, Кешбуд) давлатлари ташкил топган, деб кўрсатилган⁴¹⁹. Бу учта давлат (хоқимлик) қолганларига нисбатан йирикроқ бўлган ва Хитойга бевосита элчилар юборган бўлса керак, деб ўйлаймиз.

«Тайпинг хуанью жи» номли манбада зикр этилишича, Кангкия давлати ҳукмдорларининг илк аждодидан тарқалган 18 нафар ака-укага шу давлат (Кангкия)нинг худуди бўлиб берилган. Шуларнинг бири Кэхан хоқимлиги (渴汗国) деб номланган. У «Кичик Анши давлати» (Шяо Анши-гуо 小安息国 – Кичик Парфия) деб ҳам аталган. Ҳукмдор турадиган шаҳарнинг номи Кэхан-чэнг (渴汗城) бўлган. Хан даврида у Шяо Анши-гуо деб номланган. Шаҳар деворининг узунлиги 10 *ли* (5.76 км) келган, унда 20 минг оила яшаган. «Кэхан» атамаси «Қўқон» топонимини эслатади. Бирок

⁴¹³ «Шиюй шичэнг жи» (西域行程记 Фарбий мамлакатларга қилинган сафар хотираси) номли сафарномада Жиешу (碣石) Кешу (渴石) ёзилган [Шиюй диминг каолу. 472, 531-б.].

⁴¹⁴ Хитой олимларининг ёзишича, Хэ (何 – Кушания) давлатининг ўрни ҳозирги Навоий шаҳрига тўғри келади. Хан давридаги (мил. авв. 206-милодий 25) Фумо-чэнг шаҳрининг ўрни билан таққосланади. Танг даврида (милодий 618-907) Гуйшуангни (貴霜匿 – Кушания) аталган [Шиюй диминг каолу. 378-б.].

⁴¹⁵ Ҳозирги Туркманистондаги Марийга тўғри келади [Шиюй диминг каолу. 659-б.].

⁴¹⁶ Вэйшу. 9703(1321) 9707(1325)-б.

⁴¹⁷ Ўша асар. 9707(1325)-б.

⁴¹⁸ Бэйши. 13848(1292) -13849(1293)-б.

⁴¹⁹ Ўша асар. 13855(1299)-б.

бу топоним қадимги Фарғона давлатига тегишли шаҳар номидир. Шунга кўра, Кангкия давлати ҳудудида ҳам «Қўқон» деб номланган жой бўлганми ёки Кангкия ҳукмдорлари аждодларидан бири Фарғона водийсидаги Қўқонга ҳокимлик қилганми, деган савол пайдо бўлади.

Кангкия давлати аҳолисининг таркиби масаласида К. Шониёзов Н.Я. Бичурин таржималарига ишора қилиб, «Сирдарёнинг ўрта оқимида милоддан олдинги III милодий V асрларда яшаган халқлар Хитой салномаларида қанғуғуй ёки кангцуй деб аталган», деб ёзган⁴²⁰ ва ўз тадқиқотида «қанғуғуй» атамасини этноним сифатида ишлатган. Аммо қадимги хитой манбалари бу фикрни тасдиқламайди. Чунончи, сўнги даврда ХХРда нашр этилган айрим асарларда, жумладан 1996 йилда Урумчи шаҳрида хитой тилида нашр этилган «Синжян лиши цидян» («Синжян тарихи луғати»)да «Кангжю» халқ ва давлат номи ҳисобланади», деб ёзилган⁴²¹.

Шу билан бирга ушбу луғатда «VIII асрнинг ўртасида Марказий Осиёнинг деҳқончилик ҳудудлари араблар томонидан истило қилинган. Айримлар шу даврда Марказий Осиёда юзага келган kangares, Kengaer, Kongor, Kengerlu, Kangar каби атамалар Кангжюнинг худди ўзидир, деб ҳисоблай бошладилар. Ляо (907-1125) ва Сунг (960-1127) давлатлари замонасида Марказий Осиёда пайдо бўлган Кангли, Кенгли, Хангли, Канглин номли турк қабилалари ана шу ўтмишдаги Кангкияларнинг авлодидир, деб ҳам ҳисобланади»⁴²², деб ҳам зикр этилган.

«Кангли» атамаси илк бор муғуллар Хитойда Юань сулоласини ташкил этганидан кейин битилган асарларда, жумладан «Юанши»да⁴²³ учрайди. Ушбу асарнинг 130-бобида «кангли Хан давридаги гаочэдир», деб ёзилган⁴²⁴. Маълумки, «гаочэ» сўзи «баланд арава» маъносини англатади. Қадимги туркий тилда айтиладиган «канг» ёки «қонг» айнан баланд аравани билдиради.

Хитой манбаларида гаочэ деб аталган халқ шарқий турк (*тиетлэк / телэ*)ларнинг бир қисми эканлиги, ушбу этноним

⁴²⁰ Шониёзов К. Қанғ давлати ва қанғлилар. Тошкент. 1990. 15-б.

⁴²¹ Шинжян лиши цидян (Шинжян тарихи луғати). Урумчи, 1996. 592-б.

⁴²² Ўша жойда.

⁴²³ Ўша асар. 591-б.

⁴²⁴ Юанши. 27454-б.

мазкур қисмга хитойлар томонидан қўйилган ном эканлиги ва бу ном баланд араваликлар ёки аравада юрувчилар маъносини англатиши қайд этилади. Айрим тарихчилар мазкур *гаочэ* атамаси «қонгқо, қангфор» сўзларининг хитойча талаффузидир, деб ҳисоблайдилар. Шу асосда «гаочэ» ва «қонгқо» деб аталганларни бир халқ деб биладилар.

Ваҳоланки, хитой манбаларидаги *кангли* (康里), *хангли* (杭里), *канглин* (康邻) этнонимлари кейинроқ пайдо бўлган, улар милодий XIII асргача ёзилган хитой манбаларида учрамайди. Муғуллар империяси даврида *канглин* деб номланганлар туркларнинг бир шохчаси, Хан давридаги Кангкия аҳолисининг қолган бир қисмидир, деган фикр мавжуд⁴²⁵. Лекин «Юанши» («Юан сулоласи тарихи»)да ёзилишича, *хангли* (杭里) Урал тоғи шарқида ва Орол денгизи шимолида яшаган⁴²⁶. Шунинг учун уни Кангкия топонимидан трансформация қилинган, деб айтиш мумкин эмас.

Шу жойда айтиб ўтмоқ жоизки, Н.Я. Бичурин таржимаси ва хитой тилидаги асл матннинг қиёсий таҳлили жараёнида маълум бўлдики, К. Шониёзов асарларидаги «қангғуй» ва «қангцюй» атамаларини ифодалайдиган икки иероглиф ҳозирги замон хитой тилда «қангжюй» (рус транскрипциясида «канцзюй») деб ўқилади. Қадим замонда ушбу иероглифлар Кангкия (Kang-kia) деб талаффуз этилган. Улар «қангли» атамасига алоқадор эмас. Айрим муаллифлар мазкур иероглифларнинг ҳозирги замон ўқилишидан келиб чиқиб, уларни «Кангжюй» шаклида ишлатишади.

Гаочэ сўзини ифода этган икки иероглиф қадимда «каукия» (kau-kia) деб ўқилган. Оҳанг жиҳатдан ушбу сўз «канг-киа» атамасига яқин бўлса ҳам, унинг маъноси – баланд арава. Арава қадимги туркий тилда қанг дейилганлиги исбот талаб этмайди. Аммо «канг-киа» сўзини ифодалаган икки иероглифнинг луғавий маъносидан келиб чиққанда, улар гуллаган диёр, катта замин каби мазмунларда қўлланган.

Ўрта асрларга оид Хитой манбаларида Канг-гуо (康国 рус транскрипциясида Кан-го) деб ўқиладиган икки иероглиф билан ёзиладиган атама пайдо бўлди. У қадимги хитой тилида «қанг-куэк» (Kang-kuэк) деб талаффуз этилган. Ушбу атамани «қанг-

⁴²⁵ Шиюй диминг каолу. 521-б.

⁴²⁶ Ўша асар. 373-б.

киа» билан тенглаштириб бўлмайди. Бинобарин, Канг-гуо (Канг-куэк) Самарқандни марказ қилган ва Кангкиядан кейин ташкил топган давлат номидир⁴²⁷. Бу тезисга қуйида батафсил изоҳ берилади.

«Вэйшу»да баён этилишича, ушбу давлатни ташкил этган халқ қадимда Чилян (祁連)⁴²⁸ тоғларининг шимолида яшаган бўлиб, улар *хунлар* билан тўқнашув натижасида ўз юртларини ташлаб, Помир орқали Самарқанд вилоятига келиб жойлашган. Канг-гуонинг хони Шифуби турк хоқони Дадунинг қизига уйланган. Мазкур давлат аҳолиси чуқурқўз, қиррабурун ва серсоч бўлган. Тўй ва жаназа маъракалари туркларникидан фарқ қилмаган, будда динига итоат қилган. Вэй сулоласи хони Тайян (435-440) саройига Канг-гуо элчи юборган⁴²⁹. Мазкур давлатдан Хитойга сўнгги элчи Дае хоқон даврида (605-617) борган⁴³⁰. Шундан маълумки, Канг-гуо давлати мавжуд бўлган вақт тахминан V-асрнинг бошларидан VII асрнинг биринчи чорагигача бўлган даврни ўз ичига олади.

КАНГ-ГУО – САМАРҚАНД ДАВЛАТИ

Самарқанд давлатига (康国) оид маълумот илк бор 550-566 йилларда сарой тарихчиси Вэй Шоу (506-572) битган «Вэй сулоласи тарихи» («Вэйшу»)да, «Суй сулоласи тарихи» («Суйшу»), «Шимолий сулолалар тарихи» («Бэйши»), 766-801 йилларда битилган Ду Ю (735-812) қаламига мансуб «Умумий тарих» («Тангдянь») ⁴³¹ ва машҳур Талас жангининг қатнашчиси

⁴²⁷ Вэйшу. 9707(1325)-б.

⁴²⁸ Ушбу маълумотдаги Чилян тоғи ҳозирги Чилян-шан тоғини англатмайди, зеро, биринчидан, қадимда *хунлар* ҳозирги Танритоғ (Тян-шан 天山) билан Чилян тоғини яхлит бир тоғ тизими деб билишган ва уларни Тангритоғ деб бир ном билан аташган. Иккинчидан, хунлар хитойлар билан мулоқотда бўлганида Тангритоғни хитойчасига Чилян-шан деб талаффуз этишган. Кейинчалик хитой олимлари ушбу тоғ тизимининг шарқий бўлагини Чилян-шан, ғарбий қисмини эса Тян-шан деб аташган. Бу ҳақда биз «Из истории древних тюрков» номли китобимизда батафсил айтиб ўтганмиз.

⁴²⁹ Вэйшу. 9707 (1325)-б.

⁴³⁰ Ўша асар. 9708 (1326)-б.

⁴³¹ Ўша асар. 9707(1325)-б.; Суйшу. 11704(826)-б.; Бэйши. 13854(1298)-б.; Тунгдянь. 3-жилд, 2737-б.

Ду Хуан (Ду Юнинг жияни, туғилган ва ўлган йили номаълум) томонидан битилган «Ду Хуаннинг кўрган ва эшитган воқеалари баёни» («Ду Хуан цзинсин цзи») ⁴³² каби асарларда учрайди. Ушбу асарлардаги маълумотларни Н.Я.Бичурин рус тилига ўгирган. Мазкур рус олимнинг таржималарида келтирилган Самарқанд давлатига оид маълумотлар Ли Яншоу (туғилган ва ўлган йиллари номаълум) қаламига мансуб бўлган ва 643 йилда ёзиб битирилган «Шимолий сулолалар тарихи» («Бэйши»), VII асрнинг ўрталарида бир гуруҳ Танг сулоласи сарой тарихчилари томонидан битилган «Суй сулоласи тарихи» («Суйшу») ва 1044-1060 йилларда Оу Янгшю (1001-1072) ва Сунг Ци (998-1061)лар ёзган «Танг сулоласининг янги тарихи» («Шин Тангшу»)дан олинган.

Самарқанд давлатининг номи. Хитой манбаларида ва адабиётларида учрайдиган «Канг-гуо» (Канг давлати) атамаси олимлар орасида турли фикр-мулоҳазаларнинг келиб чиқишига сабаб бўлган масалалардан бири ҳисобланади. Ушбу атамани улар кўпинча Кангжюй (қадимги ўқилишда Кангкия, Н.Я.Бичурин таржималарида Кангуй, замонавий рус ва ўзбек адабиётида Канцзюй) топоними билан адаштирадилар. Масалан, Козоғистонлик олим Ю.А.Зуевнинг яқинда нашр этилган «Ранние тюрки: Очерки истории и идеологии» номли асарида «хитой манбаларида Суғд аввалига Канцзюй, кейинроқ эса Кан деб аталган», дейилган ⁴³³. Шунинг билан олим хитой манбаларидаги Кангкия (Кангжюй), Канг (Канг-гуо) ва Сутэ (Согд) каби уч хил тушунчадаги топонимларни аралаштириб қўйган.

Ўзбек олими К.Шониёзов ўзининг «Қанғ давлати ва қанғлилар» номли асарида «Кан – Суғдиёнадаги вилоятлардан бирининг номи. ...Каннинг марказлашган давлат бўлиши VI асрга тўғри келади» ⁴³⁴, деб ёзган ва М. Массонга ишора қилган ҳолда «Самарқанд ва унинг атрофидаги ерлар Кан деб аталган», ёки «Кан (Самарқанд)», деб қайд этган ⁴³⁵. Шундан кўриниб турибдики, олим Канг топоними Самарқанд атамасининг хитойча номи эканлигини кўрсатиб ўтган, аммо «Канг» қадимги Мараканд

⁴³² Гу шишинг жи. 130-137-б.

⁴³³ Зуев Ю.А. Ранние тюрки: Очерки истории и идеологии. С. 91.

⁴³⁴ Шониёзов К. Қанғ давлати ва қанғлилар. Тошкент, 1990. 54-55-б.

⁴³⁵ Ўша ерда.

ёки Самарқанд атамаларининг хитойча қисқартирилган транскрипцияси эканлигидан беҳабар қолган.

Бундай ноаниқликнинг асосий сабаби «Канг-гуо» ва «Кангжюй» топонимларини ёзишда ишлатилган «канг» (康) иероглифининг бир хил эканлигидадир. Ушбу атамалар уларни ёзишда ишлатилган иккинчи иероглифларнинг ҳар хиллиги билан фарқланади. Бу икки давлат номини адаштириш осон бўлганлиги сабабли хитой луғатларида уларга алоҳида эътибор берилган. Чунончи, асрлар давомида тўлдирилаётган ва такомиллаштирилаётган «Цихай» («Сўзлар денгизи») номли энциклопедик луғатда «Канг-гуо давлат номи бўлиб, у қадимда ҳозирги Ўзбекистон Республикасидаги Самарқанд вилоятида жойлашган эди»⁴³⁶, деб шарҳланган.

Кўп асрлик тарихга эга бўлган «Циюан» («Сўзларнинг келиб чиқиши») номли этимологик луғатда «Канг давлати (Канг-гуо) шаҳар-давлатдан иборат бўлиб, унинг ҳудуди ҳозирги Самарқанд шаҳри ўрнига тўғри келади»⁴³⁷, деб кўрсатилган. Буюк ипак йўлига бағишланган «Чжунгуо сичоу чжилу цидян» («Ипак йўлига оид хитой луғати») катта луғатда «Сиванцзин (Самарқанд атамасининг хитойча транскрипцияси) давлати кичик бир хонлик бўлиб, унинг маркази ҳозирги Ўзбекистоннинг Самарқанд шаҳрида жойлашган»⁴³⁸, деб ёзилган.

Канг (Kang 康) Самарқанднинг қадимги хитойча аталиши эканлиги яқинда нашр этилган «Шиюй диминг каолу» («Ғарбий мамлакатлар топонимикасига оид тадқиқотлардан лавҳалар») номли асарда ҳам айтиб ўтилган⁴³⁹.

Канг-гуо Самарқанд давлати эканлиги қадимий хитой манбаларида ҳам қайд этилган. Масалан, «Ду Хуан цзинсин цзи»да «Канг-гуо Ми давлатининг (Мигуо – Маймарх) ғарби-жанубида 300 ли (172.8 км) нарида жойлашган, у Самаоцзянь деб ҳам аталади»⁴⁴⁰, дейилган. Худди шундай маълумот «Тунгдянь»да ҳам келтирилган⁴⁴¹. «Да Танг Шиюй жи»да

⁴³⁶ Цихай. 859-б.

⁴³⁷ Циюан. 2-жилд. 1012-б.

⁴³⁸ Чжунгуо сичоу чжилу цидян (Хитойча Ипак йўли луғати). Урумчи. 1994. 12-б.

⁴³⁹ Шиюй диминг каолу. 519-б.

⁴⁴⁰ Ду Хуан жингшинг жи // Гу шишинг жи. 133-б.

⁴⁴¹ Тунгдянь. 3-жилд. 2737-б.

«Самоцзянь давлатини Танг сулоласи Канг-гуо деб атаган»⁴⁴², деб ёзилган.

Н.Я.Бичуриннинг таржимасида «Владение Кан, иначе называемое *Самогянь* и *Лимогянь*, при династии Юан-вэй называлось *Сивиньгинь*»⁴⁴³, деб ёзилган. Хитой тарихчиси Ванг Чжилай «Самарқанд вилояти умумлаштирилган ҳолда Канг деб аталади, у Самоцзян, Сиванжин деб ҳам айтилади»⁴⁴⁴, «Сиванцзин Семискент демакдир»⁴⁴⁵, деб ёзган.

VI-VIII асрларда Хитойга турли сабаблар билан келиб яшаб қолган самарқандликларга Канг (康), Бухородан борган савдогарларга Ан (安), Фарғонадан борганларга Цао (曹), Зарафшон дарёси бўйидаги жойлардан борганларга Ми (米), Тошкентдан бўлганларга Ши (石) фамилиялари берилган⁴⁴⁶. Ушбу мисол ҳам Самарқандни хитойлар қисқартириб Канг, деб атаганлигидан далолат беради.

Шулардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, хитой манбаларидаги «Канг-гуо» Самарқанд давлати эканлиги шубҳасиздир. Уни Кангкия (Кангжюй, Кангуй) билан адаштириб бўлмайди.

Самарқанд давлатининг ташкил топган ва йўқолган вақти. К.Шониёзов хитой манбаларида «Канг-гуо» деб номланган давлатнинг қачон пайдо бўлганлиги аниқ эмас, деб айтиб ўтган эдилар⁴⁴⁷. Ушбу давлатнинг ташкил топган вақти хитой манбаларида ҳам аниқ кўрсатилмаган. Лекин улардаги айрим билвосита маълумотларни таҳлил қилганимизда, мазкур давлат тахминан 520-530 йилларда ташкил этилганлиги маълум бўлади. Масалан, юқорида тилга олинган «Чжунггуо сичоу чжилу цидян»да «Канг давлати Марказий Осиёдаги кичик ҳокимият эди. ... V асргача ушбу ҳокимият Кангкия (Кангжюй) давлати таркибига кирган. V асрдан кейин катта бўлмаган

⁴⁴² Да Танг Шиюй жи (Буюк Танг сулоласи даврдаги ғарбий мамлакатлар ҳақида баён) // Гу шишинг жи. 71-72-б.

⁴⁴³ Бичурин Н.Я. Собрание сведений.. Алматинское изд. Т. 2. С. 322.

⁴⁴⁴ Ванг Чжилай. Чжунъя шиганг. 225-б.

⁴⁴⁵ Ўша асар. 153-б.; Шу муаллифнинг. Урта Асия тарихи. Урумчи, 2000. 218-б.

⁴⁴⁶ Хўжаев А. Хитой манбаларидаги суғдиларга оид айрим маълумотлар // «О»zbekiston tarixi». № 1. 2004. 52-61-б.

⁴⁴⁷ Шониёзов К. Қанг давлати ва қанглилар. 54-б.

мустақил давлат сифатида тарихга кириб келган»⁴⁴⁸, деб зикр этилган.

Хитой тарихчиларининг асарларида келтирилган маълумотларга кўра, 436 йилда келиб чиқиши туркий халққа боғлиқ бўлган *сянбилар*⁴⁴⁹ томонидан ташкил этилган Шимолий Вэй (Бэйвэй) сулоласининг (386-534) учинчи императори Тай-удига (424-452) Дувэн исмли бир одамни Гаомин ҳамроҳлигида Туркистонга элчи қилиб юборган. Ватанига қайтиб келганида, ушбу элчи Тай-удига кўрган-билганлари ҳақида батафсил сўзлаб бергач, сафар давомида 16 хонликни зиёрат қилганлигини ва шулар қаторида Усун, Фарғона (Полона), Чач (Чжэшэ), Самарканд (Самоцзянь) каби давлатлар бўлганлигини таъкидлаб ўтган⁴⁵⁰.

Ушбу маълумотга кўра, 436 йилда Самарканд давлати мавжуд бўлган. Шунга асосан айтиш мумкинки, Самарканд давлатининг ташкил топган вақти мазкур санадан кеч бўлиши мумкин эмас.

«Вэйшу»да ёзилишича, Самарканд давлатидан биринчи элчи Тайян даврида⁴⁵¹ келган, шундан кейин ушбу давлатдан бошқа элчилар келмаган⁴⁵². «Вэйшу»даги ғарбий мамлакатларга бағишланган 90-бобининг охирида ёзиб қўйилганки, мазкур асар муаллифи Вэй Шоунинг «Ғарбий мамлакатлар тазкираси» йўқолган. Шундан кейин сарой тарихчилари уни «Бэйши» ва «Суйшу»даги ғарбий мамлакатларга оид бобларида келтирилган маълумотлар асосида тўлдирганлар.

«Суйшу»да Канггуодан биринчи элчи Дае даврида (605-617) келган, деб зикр этилган эди, лекин «Вэйшу»нинг йўқолган бобини тўлдиришда тарихчилар Дае сўзини Тайянга ўзгартириб, хатога йўл қўйишган, деб ёзилган⁴⁵³. Ҳақиқатан ҳам, «Бэйши» ва

⁴⁴⁸ Чжунггуо сичоу чжилу цидян. 12-б.

⁴⁴⁹ Сянбилар шарқий ғузлар (дунгху, рус адабиётида тунгус) билан хунларнинг аралашishi натижасида шаклланган халқ (*Ванг Чжунгхан*. Чжунггуо минзу ши. 195-196-б.). Вэй давлати ташкил топиши арафасида улар Манжурия (ҳозирги ХХРнинг Дунгбэй ўлкаси) ва Ички Монголия ҳудудида яшаган.

⁴⁵⁰ *Ванг Чжилай*. Чжунъя шиганг. 152-б; Цихай. 599-б.

⁴⁵¹ Маълумки, Тайян Шимолий Вэй сулоласи Тай-удининг учинчи 6 йиллигига берилган ном бўлиб, у 435-440 йилларга тўғри келади.

⁴⁵² Вэйшу. 9606(1325)-б.

⁴⁵³ Ўша асар. 9707(1326)-б.

«Суйшу»ларда Дае даврида Самарқанддан илк бор элчи келганлиги айтилган⁴⁵⁴. Дае даври Шимолий Вэй сулоласидан кейин ташкил топган Суй давлатининг (581-618) иккинчи хоқони Янг-ди (605-617) тахтда ўтирган вақтга тўғри келади.

«Вэйшу»да тилга олинган ўзгартириш хато эканлигини тасдиқловчи воқеа шундан иборат бўлганки, Янг-ди даврида Суй сулоласи узоқдаги ғарбий турклар билан иттифоклашиб, ўзига яқин бўлган шарқий туркларга қарши курашиш сиёсатини амалга оширишга ҳаракат қилган⁴⁵⁵. Мазкур ҳаракат доирасида у ғарбий турклар бошлиқларига кетма-кет элчилар юборган⁴⁵⁶. 603 йилда Турк хоқонлиги шарқий ва ғарбий қисмларга бўлиниб кетган. Ғарбий турклар бошлиқлари Суй сулоласининг ваъдаларига ишониб, унинг билан яхши муносабатда бўлган⁴⁵⁷. Шунда ғарбий турклар назорати остидаги юртлардан Хитойга элчилар ва савдогарлар келган.

Хитой манбаларининг гувоҳлигига кўра, «Суй сулоласи даврида Самарқанд давлати Турк хоқонлигига тобе бўлган. 627 йилда Канг давлатининг хони (ванг) Танг сулоласи хонадонига элчи юборган»⁴⁵⁸. «Шин Тангшу»да ёзилишича, 631 йилда ҳам Самарқанддан Чангъанга элчи келган⁴⁵⁹. Ушбу маълумотдан кўришиб турибдики, Турк хоқонлиги даврида Самарқанд давлати унга тобе бўлган ҳолда Хитой билан бевосита алоқа қилиш имкониятига эга бўлган.

«Шин Тангшу» ва «Танг хуэй яо» («Танг сулоласи ҳақида қисқача баён») каби манбаларда зикр этилишича, 654 йилнинг 5-6 ойларида араблар Самарқандга ҳужум уюштирган⁴⁶⁰, лекин уни эгаллай олмаган. Араблар ушбу шаҳарни ўз назорати остига олган вақти 712 йилга тўғри келади⁴⁶¹. 713 ва 719 йилларда Самарқанддан Чангъанга яна элчилар келган⁴⁶². 731 ва 737 йилларда турклар Самарқанддан арабларни чиқариб юборишга

⁴⁵⁴ Суйшу. 11704(826)-б; Бэйши. 13854 (1298)-б.

⁴⁵⁵ Шиюй тунгши. 123, 130-б.

⁴⁵⁶ Ўша асар. 132-б.

⁴⁵⁷ Ўша асар. 133-б.

⁴⁵⁸ Ўша асар. 225-б.

⁴⁵⁹ Бичурин Н.Я. Собрание сведений..Московское изд.Т. 2. С. 311.

⁴⁶⁰ Ванг Чжилай. Чжунгъя шиганг. 239-б.

⁴⁶¹ Ўша асар. 250-б.

⁴⁶² Бичурин Н.Я. Собрание сведений.... Московское изд. Т.2. С. 311; Ванг Чжилай. Чжунгъя шиганг. 254-б.

ҳаракат қилганлар. Гарчи уларнинг ҳаракатлари кутилган натижаларни бермаган бўлса ҳам, араблар ўзининг Самарқанд ва унинг атрофидаги майда хонликлар устидан ўрнатган назоратини бироз бўшатишга мажбур бўлган. Шундан кейин Самарқанд ва унинг атрофидаги давлатлардан Хитойга элчилар бормаган⁴⁶³.

VIII асрнинг ўрталарида Тараз (Талас)да юз берган араблар билан Танг сулоласи кўшинларининг тўқнашуви Хитойга мағлубият келтирди. Шундан кейин араблар Хитойга элчилар юбориб, ислом тарғиботи билан шуғуллана бошладилар. Танг сулоласи эса бунга шароит яратиб беришга мажбур бўлди. Шу боис Туркистон билан Хитой ўртасидаги дипломатик алоқалар ҳам тикланди. Хитой манбаларининг гувоҳлигига кўра, 754-755 йилларда Шаш, Самарқанд, Бухоро давлатлари ва уларнинг атрофидаги мамлакатлардан Чангъангга элчилар келган⁴⁶⁴. Ундан кейинги йилларда Самарқанддан Хитойга элчилар борганлиги ҳақида маълумотлар хитой манбаларида учрамайди.

Келтирилган маълумотлар Самарқанд давлатининг ташкил топган вақти V асрнинг иккинчи чорагига, йўқолган вақти эса VIII асрнинг иккинчи ярмига тўғри келади; турклар ва араблар назорати остида бўлганида Самарқанд давлати хорижий мамлакатлар, жумладан Хитой билан дипломатик ва савдо алоқаларини амалга ошириш имкониятига эга бўлган, деган хулосага асос бўла олади.

Хитой манбаларида Самарқанд давлатининг Турк хоқонлиги даврдаги ҳолатига оид маълумотлар кўп эмас. Шунга қарамай, бор маълумотлардан ҳам ушбу давлат билан Турк хоқонлиги ўртасидаги муносабатларнинг умумий тасаввурига эга бўлиш мумкин. Масалан, «Вэйшу»да «Сиванцзин давлатининг пойтахти Сиванцзин шаҳридир, Шими (Сими Маймарх) давлатининг ғарбида ва Вэй сулоласи пойтахтидан 12720 *ли* (7326.72 км) нарида жойлашган. Ушбу давлатнинг жанубида Касайна (Косон атамасининг хитойча транскрипцияси) тоғи бор, у ерда шерлар яшайди, уни бошқа давлатларга совға сифатида олиб кетишади»⁴⁶⁵, деб зикр этилган.

⁴⁶³ Ванг Чжилай. Чжунгъя шиганг. 260, 263-б.

⁴⁶⁴ Ўша асар. 293-б.

⁴⁶⁵ Вэйшу. 9701(1319)-б.

«Вэйшу» ва «Суйшу»да ёзилича, Самарқанд давлатининг хони (ванг) Дайшиби бағри кенг олийжаноб ва халқнинг эътиборини қозонган шахс бўлиб, у ғарбий турклар хоқони Билге Тарду-қоғон (Даду-кэхан – 576-603⁴⁶⁶) қизига уйланган⁴⁶⁷. 600-603 йилларда оламдан ўтган Билге Тарду-қоғон 70-80 йил яшаган деб ҳисоблаганда, унинг туғилган вақти 523-533, болалик бўлган вақти эса 548-551 йиллардан олдин бўлиши мумкин эмас.

Тахмин қилиш мумкинки, турмушга чиққанида қоғоннинг қизи 18 ёшда бўлган. Шунда Дайшибининг уйланган вақти 566-576 йилларга тўғри келади. Агар Самарқанд ҳукмдори Билге Тарду-қоғоннинг қизига уйланганида 30 ёшда эди, деб ҳисоблаганда, унинг туғилган вақти 536-546 йилларга тўғри келади. Шундай экан, у 534 йилда йўқ бўлиб кетган Вэй сулоласи хонадонига совға юбориши мумкин эмас эди. Демак, Дайшиби улғайибок Билге Тарду-қоғонга куёв бўлган. Демак, у 520-530 йилларда, яъни 20-25 ёшларга кирганида тахтга ўтирган бўлади. Шундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, Дайшиби мустақил хон бўлганидан сўнг орадан кўп ўтмай, Вэй сулоласи пойтахтига элчи юборган. Бу хулоса «Вэйшу»нинг кўрсатмасига зид келмайди.

Юқоридагилардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, Турк хоқонлиги даврида Самарқанд давлати йўқ қилинмаган, аксинча, у Билге Тарду-қоғон томонидан қўллаб-қувватланган.

«Да Танг Шиюй жи»нинг муаллифи Шюан Цзянг зикр қилишича, Самарқанд давлатининг ҳудуди айланмасига 1600 *ли* (921.6 *км*)дан иборат бўлган, у шарқдан ғарбга қараб чўзилган. Марказий шаҳарнинг ҳудуди айланмасига 20 *ли* (11.52 *км*)дан иборат бўлган ва деворлар билан ўралган. Шаҳарда хорижлик

⁴⁶⁶ Хитой манбаларидаги Даду-кэхан (Датоу-кэхан) Тардуш (Тарду) хоқоннинг хитойча ёзилишидир. У Истеми қоғоннинг (562-576) ўғли ҳисобланади. Хитой тарихчиси Лин Ганнинг кўрсатишича, унинг ғарбий туркларга бошлиқ бўлган вақти 576-603 йилларга тўғри келади, у Бўка-хоқон деб ҳам номланган [*Лин Ган. Турк тарихи. Урумчи, 2002. 464-б.*]. Турғун Олмоснинг ёзишича, Тардуш (Тарду) хоқоннинг тахтда ўтирган даври 567-600 йилларга тўғри келади [*Турғун Олмос. Уйғурлар. Урумчи, 1989. 341-б.*]. «Шинжянг лиши цидян» номли луғатда Датоу-кэхан 603 йилда ўлган, деб кўрсатилган [Шинжянг лиши цидян (Шинжянг тарихи луғати). Урумчи, 1996. 180-б].

⁴⁶⁷ Вэйшу. 9707 (1325)-б; 11704 (826)-б.; Суйшу. 11704 (826)-б.

савдогарлар кўп бўлган ва бозорлари турли-туман қимматбаҳо молларга бой бўлган⁴⁶⁸.

«Вэйшу»да Самарқанд давлатининг маркази Сабаошуй (Сиаб дарёси)⁴⁶⁹ ёнидаги Алуди шахридир⁴⁷⁰, деб кўрсатилган. Рус олимаси Л.А.Боровкова Алуди топоними биргина «Вэйшу»да учрайди, деб ҳисоблаган⁴⁷¹. Лекин мазкур атама «Тундянь» номли асарда ҳам мавжуд⁴⁷². Л.А.Боровкованинг фикрича, Самарқанд давлатининг маркази Бекободга тўғри келади⁴⁷³. Самарқандни зиёрат қилган хитой сайёҳи Шюан Цзяннинг асаридаги «Канг-гуо» топонимига берилган шарҳда унинг маркази ҳозирги Самарқанд шахрига тўғри келиши айtilган⁴⁷⁴. Бизнинг фикримизча, Алуди топоними Ўрда сўзининг хитойча транскрипцияси бўлиш керак. Чунки хитойлар ушбу сўзнинг «Ўр» қисмини бошқача талаффуз эта олмайди.

Қозоғистонлик олим Ю.А.Зуев «Бэйши»га ишора қилган ҳолда «Хитой манбаларидаги Соғд аввалига Канцзюй, кейинроқ Кан» деб аталган, деган фикрни олға суради⁴⁷⁵. Шунинг билан у хитой манбаларидаги Соғд (Сутэ) билан Самарқанд ва Кангкия давлатларини тенглаштиради. Бу фикр хитой манбаларининг кўрсатмаларига бутунлай зид келади. Бинобарин, ҳудудий жиҳатдан олганда, Кангкия (Канжюй), Самарқанд давлати ва Суғд тушунчалари тенг эмас. Хитой манбаларидаги Суғд (Сутэ) давлати доирасига Самарқанд кирмаган. Аммо географик нуқтаи назардан олимлар Самарқандни Суғднинг бир қисми деб ҳисоблайдилар⁴⁷⁶. Узоқ давр давомида Суғд Кангкиянинг бир қисми эканлигини хитой манбалари тўла тасдиқлайди⁴⁷⁷. Шу боис ушбу манбаларда Самарқанд ёки Кангкия Сутэ (Суғд) деб

⁴⁶⁸ Ўша жойда. 71-72-б.

⁴⁶⁹ Вэйшу. 9707(1325)-б.; Боровкова Л.А. Запад Центральной Азии. Москва, 1989. С. 138.

⁴⁷⁰ Хитой луғатларида Алуди деб номланган шаҳар борлиги тилга олинмайди.

⁴⁷¹ Боровкова Л.А. Запад Центральной Азии... С. 138.

⁴⁷² Тунгдянь. 3-жилд. 2737-б.

⁴⁷³ Боровкова Л.А. Запад Центральной Азии ... С. 139.

⁴⁷⁴ Да Танг шиной жи // Гу шишинг жи. 84-б.

⁴⁷⁵ Зуев Ю.А. Ранние тюрки: Очерки истории и идеологии. С. 91.

⁴⁷⁶ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 8-жилд. Тошкент, 2004. 175-б.

⁴⁷⁷ Ходжаев А. Сведения китайских источников о государстве Кангкия (Канцзюй) // «Shygys» Kazakhstan. № 2, 2005. 96-108-б.

аталмайди. Хитой манбаларининг кўрсатишича, Сутэ топоним бўлиб, унинг билан аталган ҳудуд шимолда қирғизлар юртидаги чўл, жанубда Ҳисор ва Зарафшон тоғлари, шарқда Фарғона водийси, ғарбда Амударёнинг қуйи оқими билан чегарадош бўлган ⁴⁷⁸. Замоनावий хитой адабиётида ушбу ҳудудда яшовчилар этник жиҳатдан келиб чиқиши қандай бўлишидан қатъи назар «сутэ» ёки «сутэрен» (Суғд одамлари) деб номланади.

Бу борада хитой манбаларидаги «Суғд» (Сутэ) топонимига оид маълумотларга ҳам эътибор бериб ўтиш ўринлидир, зеро улар орасида тадқиқодчиларнинг диққатига сазовор хабарлар кўп. Масалан, Помирнинг ғарбий томонида яшайдиган суғдийлар (сутэ) қадим замонда Кангкия давлатининг (ҳозирги талаффузда Кангжюй) ғарбий шимолида, яъни Каспий ва Орол денгизлари бўйларида истиқомат қилишган, шунда уларнинг давлати Янцай (Аурси), Вэннаша деб номланган ⁴⁷⁹. «Вэйшу»да ёзилишича, «Суғд давлати Помирнинг (Цунглинг, рус адабиётида Цунлин) ғарбий томонида жойлашган. Қадимда Янцай [давлати] Вэннаша деб номланган. Улкан кўл ⁴⁸⁰ ёнида ва Кангкия (Кангжюй) давлатининг шимоли-ғарбида жойлашган» ⁴⁸¹.

«Чжоу шу»да «Суғд давлати Помирнинг (Цунглинг, рус адабиётида Цунлин) ғарбий томонида жойлашган. Қадимда ушбу давлат Янцай деб номланган. Вэннаша деб ҳам аталади, ёнида улкан кўл мавжуд, Кангкия (Кангжюй) давлатининг шимоли-ғарбида жойлашган. Бавдингнинг 4-чи йили (564) бу давлат хони совғалар билан элчи юборган» ⁴⁸², дейилган.

«Тундянь»да «Суғд (Суйи) [хонлиги] Помирнинг (Цунглинг, рус адабиётида Цунлин) ғарбий томонидаги катта давлатдир. Қадим замонда ушбу давлат Янцай деб номланган. У Тежюймэн деб ҳам аталади» ⁴⁸³, деб зикр этилган.

Хитой олимларининг тадқиқотларида таъкидланишича, милоддан аввалги 177-176 йилларда *дай-рузие (да-юэжи)лар* ⁴⁸⁴

⁴⁷⁸ Ванг Чжилай. Чжунъя шиганг. 153-б.

⁴⁷⁹ Вэйшу. 9701(1319)-б.

⁴⁸⁰ Каспий денгизи кўзда тутилган.

⁴⁸¹ Вэйшу. 9701(1319)-б.

⁴⁸² Лидай гэзу чжуанжи хуэйбянь (Асрлар давомида битилган махсус хотиралар тўплами). Тўплам 2. 2-жилд. Шангхай, 1959. 1839-б.

⁴⁸³ Тунгдянь. 3-жилд, 2751-б.

⁴⁸⁴ Да-юэчжи (Даюэцзи, Даюецзи, Даюецзи) этноним сифатида милодий II асрга оид манбаларда учрайди. Ушбу атама милоддан аввалги III-II

хунлар билан бўлган жангда мағлубиятга учраганидан сўнг илгари яшаган Дунхуанг ва Чилиян тоғлари (Тангритоғ) атрофидаги жойларини ташлаб, Или водийсига ва Чу дарёси бўйларига кўчиб келган. Улар бу ердаги *сакларни* мағлубиятга учратиб, маҳаллий аҳолининг бир қисмини ғарбга, иккинчи бир қисмини жанубга чекинишга мажбур қилган. Ғарбга чекинган *саклар* Орол ва Каспий денгизлари шимолидаги заминда Янцай (Аурси) давлатини, жанубга кетганлари эса Кангкия (Кангжюй) давлатини ташкил этган⁴⁸⁵.

«Шижи»да «Янцай Кангкиянинг ғарбий шимолидан 2000 *ли* (1152 *км*) наридаги чорвачилик билан шуғулланувчи кўчманчилар юртидир, у ердагиларнинг урф-одатлари кангкияликлардан фарқ қилмайди, юз мингдан кўп аскарлари бор, ери бепоён, денгиз бўйида жойлашган, ушбу денгизни шимолий денгиз деб атайдилар»⁴⁸⁶, деган маълумотни учратамиз. Мазкур матнга хитой олимлари томонидан берилган шарҳда «Аурсилар ўз даврида шимолий Кавказ, Дон дарёсининг шимоли оқимида яшаган туркий тил тизимидаги қабиладир»⁴⁸⁷, деб зикр этилган. «Цихай» номли қомусий луғатда айтилишича, «Шарқий Хан даврида (милодий 25-220) улар Алани, 3 хонлик даврида (220-280) Алан деб номланган, Орол ва Каспий денгизлари оралиғида яшаган, чорвачилик билан шуғулланган. Шарқий Хан даврида Кангкия давлатига итоат қилган»⁴⁸⁸. «Циюан» номли этимологик луғатда зикр этилишича, «Янцай қадимги давлат номи бўлиб, Шарқий Хан даврида Алани давлати деб аталган, Жанубий ва Шимолий сулолалар даврида (420-550) Суғд (Сутэ) давлати деб аталган, Вэннаша деб ҳам аталади»⁴⁸⁹.

Ушбу маълумотлардан келиб чиқиб қатъий хулоса қилиш мумкинки, ҳудудий жихатдан Суғд (Суғд) Кангкия ва Канг (Самарқанд) орасига тенглик белгиси қўйиб бўлмайди.

асрларда Хэси йўлаги ва Тангритоғнинг шарқий қисми атрофида мавжуд бўлган давлат номи бўлмиш Юэчжи (қадимги ўқилиши *yiwat-zie, ru-zhi*) сўзидан трансформация бўлган.

⁴⁸⁵ Шиюй тунгши. 50-б.

⁴⁸⁶ Шижи. 1138 (1138)-б.

⁴⁸⁷ Тарихий хотиралар. 520-б.

⁴⁸⁸ Цихай. 646-б.

⁴⁸⁹ Циюан. 1-жилд. 721-б.

Хитой манбаларининг гувоҳлигига кўра, Самарқанд давлатини Тангри тоғ томонидан кўчиб келган Вэнь Дайшиби бошчилигидаги бир гуруҳ *рузиелар* ташкил этган. Бу борада «Вэйшу»да «Канг давлати хонининг фамилияси Вэн бўлиб, у аслида *рузиялардан (юэжси)* бўлган, ўтмишда Тангри тоғ (Чилян, Чилян-шан 祁連, 祁連山)⁴⁹⁰ шимолидаги Чжавъу шахрида яшаган. *Хунлар* билан бўлган курашда мағлуб бўлганидан сўнг, улар ўз юртларини ташлаб, Помир орқали Самарқандга келиб жойлашиб қолган»⁴⁹¹. Шу жойда мазкур *рузиелар* милоддан аввалги II асрда Тангри тоғ атрофидан кетган ва хитой манбаларида *дай-рузие (да-юэчжси)*лар деб аталганлар гуруҳига кирмаганлигини таъкидлаб ўтмоқ ўринлидир.

«Вэйшу»да баён этилишича, Канг-гуонинг хони Шифуби турк хоқони Дадунинг қизига уйланган. Ушбу давлат аҳолиси чуқуркўз, баланд бурунли ва серсоч бўлган⁴⁹².

«Вэйшу»да баён этилишича, Самарқанд давлатини ташкил қилганлар будда динига итоат қилган ва уларнинг тўй ҳамда жаноза маросимлари ўтказиш одатлари туркларникидан фарқ қилмаган⁴⁹³.

Самарқанд давлати аҳолисининг урф-одатлари ҳақида «Тундьян»да батафсил маълумот келтирилади. Чунончи ушбу манбада қуйидагилар ёзилган.

«Канг давлати... одамларининг кўзи чуқур, бурунлари кирра, соқол-мўйловлари куюқ, савдо ишларига моҳир, атрофдаги ёввойилар мазкур давлатга оқиб келишади. [Уларда] катта ва кичик ноғоралар, пипа (пипа)⁴⁹⁴, 5 торлик чолғу асбоби, най мавжуд. [Уларнинг] тўй ва ўлим маросимлари *турклар (тужюэ)*никидан фарқ қилмайди. Буддага итоат қилади, *хулар*⁴⁹⁵ ёзувини ишлатади»⁴⁹⁶.

⁴⁹⁰ Эслатмоқ жоизки, ушбу маълумотдаги Чилян тоғини ҳозир Чилян-шан номи билан аталган тоғ билан тенглаштириб бўлмайди. Бу ҳақдаги батафсил изоҳ юқорида берилган.

⁴⁹¹ Вэйшу. 9707(1325)-б.

⁴⁹² Ўша жойда.

⁴⁹³ Ўша жойда.

⁴⁹⁴ Ушбу чолғу асбоб араблар, эронликлар орасида кенг тарқалган, Хан даврида Хитойда ҳам қўлланган [Ханюй дазидян. 2-жилд. 1119-б.].

⁴⁹⁵ Ушбу матнда ху этнонимии *хунлар, гузлар*, ва қадимий Хитойнинг ғарбий томонида ёшаган барча халқларга нисбатан ишлатилган.

⁴⁹⁶ Тундьян. 3-жилд. 2737-б.

«Тунгдян»да бизгача етиб келмаган ва Вэй Цзе исмли бир киши қаламига мансуб бўлган «Шифанг жи» («Ғарбдаги мамлакатлар хотираси») номли асардан бир лавҳа келтирилади. Унда «Канг давлатининг одамлари савдо ишларига пишиқ, болаларни 5 ёшидан ўқитишади, ёшлигидан савдо ишларига ва фойда олишга ўргатишади. [Улар] ашула айтишни яхши кўради. Янги йил 6-чи ойнинг биринчи кунидан бошланади. Янги йил кунни хукмдорлар ва фуқаролар янги кийим кийишади, соч-соқолларини ясатишади. Пойтахтнинг шарқий томонидаги дарахзорда 7 кун давомида от чопиш ўйини бўлади, охирги кунни битта тилло тангани осиб қўйиб, унга ўқ-ёй отиб теккизиш мусобақаси ўтказилади. Тангага ўқ теккиза олган камонкаш бир кун давомида тахтга ўтказилади. Тангрига қаттиқ эътиқод қилади ва барча ишларида ундан мадат сўрайди»⁴⁹⁷.

Ушбу маълумот «Тайпинг хуанюй жи» номли асарда ҳам келтирилади⁴⁹⁸. Улар қўшимча изоҳ талаб этмайди.

Шу замондаги самарқандликларнинг ҳаёт тарзи асосан ўтроқ бўлган. Масалан, «Тунгдян»да баён этилишича, самарқандликлар деҳқончилик, боғдорчилик, узумдан узок муддат давомида сақлаш мумкин бўлган мусаллас тайёрлаш, ипак мато, пахта ишлаб чиқариш, от, туя, хачир, қорамол боқиш ишлари билан шуғулланган. Шу билан бирга ушбу манбада Самарқанда сариқ олтин ва доривор ўсимликлар кўплиги айтилган⁴⁹⁹. Мазкур маълумот Самарқанда заргарлик ва табобат ишлари яхши ривожланганлигидан дарак беради.

Самарқанд-Хитой алоқалари. Хронологик жиҳатдан олганда, «Вэйшу»дан кейин ёзилган манба «Бэйши» ҳисобланади. Унда «Вэйшу»да келтирилган маълумотлар қайд этилади ва биронта янги маълумот келтирилмайди. Самарқанд давлати ҳақида нисбатан кўпроқ ёзилган «Суйшу»да зикр этилишича, «Канг-гуо» Кангкия давлатидан кейин ташкил топган⁵⁰⁰. «Тунгдян»да 435-440 йилларда (Кейинги Вэй сулоласи хукмдори Тайунинг «Тайян» деб номланган даврида Кангкия давлати Чжэши (Шаш), Суй даврида (581-618) эса «Канг-гуо»

⁴⁹⁷ Ўша жойда.

⁴⁹⁸ Тайпинг хуанюй жи. 183-боб. 2а-2б-б.

⁴⁹⁹ Тунгдян. 3-жилд. 2737-б.

⁵⁰⁰ Суйшу. 11704(826)-б.

деб номланган, 605-617 йилларда Хитойга элчилар юрган⁵⁰¹, дейилган. «Вэйшу»да эса «Суй сулоласи (581-618) хоқони Дае (Ян-ди – 605-617) даврида ушбу сулола хонадонига Самарқанд давлатидан сўнги марта элчи келган⁵⁰², деб зикр этилган.

605-616 йилларда ҳозирги Ўзбекистон ва Афғонистон шаҳарларини зиёрат қилган Вэй Цзе исмли хитой сайёҳининг қаламига мансуб бўлган «Шифан жи»⁵⁰³ («Ғарбий кўшнилар ҳақида баён») номли асарда ёзилишича, 648 йилда Самарқанд давлатининг ҳукмдори Танг сулоласи хонадонига ранги тиллога ўхшаган сариқ шафтоли юборган. Хитойликлар бу мевани «олтин шафтоли», деб аташган⁵⁰⁴.

«Жю Тангшу» («Танг сулоласининг кўҳна тарихи»)нинг «Мусика бобида» Хитойнинг пойтахти Чанъанда Самарқанд давлатидан келган мусиқачилар ўз маҳоратларини кўрсатганлиги ва улар санъатини Танг хонадонига «Канглэ» («Самарқанд мусиқаси») деб аталганлиги ёзилган⁵⁰⁵. Ушбу маълумот Самарқанд билан Танг сулоси ўртасида маданий алоқалар ҳам ўрнатилганлигидан, яъни Самарқанд давлати билан Хитойда мавжуд бўлган Суй ва Танг сулолалари билан дипломатик алоқалар мавжуд бўлганлигидан далолат беради.

«Да Тан Сиюй цзи» номли сафарномада баён этилишича, Ҳиндистонга бориб қайтган хитой роҳиби Сюан Цзан (596-664) 631-631 йилларда Самарқанд давлатидан ўтган ва ушбу давлатнинг ҳукмдори ниҳоятда паҳлавон, отлари бақувват, лашкарлари жанговар, кўшни давлатлар унинг амрига итоат қилади, кўшинлари турклардан ташкил топган, деб баён этган⁵⁰⁶.

Юқорида келтирилган маълумотлар асосида қуйидаги хулосаларни умумлаштириш мумкин:

1) хитой манбаларида «Канг-гуо» деб номланган давлат Самарқанд давлати эканлиги шубҳасиздир. Уни Кангкия (Кангжюй, Кангуй) билан адаштириб бўлмайди;

⁵⁰¹ Тунгдян. 3-жилд. 2736-б.

⁵⁰² Вэйшу. 9708 (1326)-б.

⁵⁰³ Ушбу асар даврамигача сақланиб келмаган, лекин унинг мазмуни Тунгдянга киритилган [Циюан. 2-жилд. 1234-б].

⁵⁰⁴ Ўша жойда.

⁵⁰⁵ Циюан. 2-жилд. 1012-б.

⁵⁰⁶ Да Танг Шиюй жи // Гу шишинг жи. 72-б.

2) Самарқанд давлатининг ташкил топган вақти V асрнинг иккинчи чорагига, йўқолган вақти эса VIII асрнинг иккинчи ярмига тўғри келади. Ушбу давлат Турк ҳоқонлиги томонидан қўллаб-қувватланган;

3) турклар ва араблар назорати остида бўлганда ҳам Самарқанд давлати хорижий мамлакатлар, жумладан Хитой билан дипломатик ва савдо алоқаларини амалга ошириш имкониятига эга бўлган;

4) Самарқанд давлатининг худуди ҳозирги Самарқанд вилоятига тўғри келади, унинг пойтахти Самарқанд, хон саройи эса шаҳар маркази бўлмиш Ўрдада жойлашган;

5) Самарқандликлар ҳаётида деҳқончилик, боғдорчилик, йирик моллар боқиш, яъни чорвачилик, савдо-сотик ишлари, санъат муҳим ўрин тутган;

6) самарқандликларнинг урф-одалари, санъати туркларникидан фарқ қилмаган; диний эътиқоди Будда бўлган, аммо уларда қадимги турклар каби Тангри (Осмон)га сажда этиш ва кундалик ҳаётда ундан мадат сўраш одати сақланган.

«ШИЮЙ» ТОПОНИМИНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ ВА МАЪНОСИ

«Шиюй» (西域, русча транскрипцияда Сиюй) атамаси илк бор милoddан аввалги 86-72 йилларда ёзилган ва Хэнг Куан (туғилган ва вафот этган йиллари номаълум) қаламига мансуб «Янте лун» (Туз ва темир ҳақида фикр-мулоҳазалар)⁵⁰⁷ номли асарда қўлланган. Шундан кейин мазкур атама расмий тарихларда ишлатила бошлаган. Манбаларнинг гувоҳлигига кўра, Ғарбий Хан даврида «Шиюй»да 50 дан ортиқ давлат бўлиб, улар Хан сулоласи билан дипломатик алоқалар ўрнатган. Кейинчалик ундаги майда давлатларнинг кўпчилиги бирлашганлиги сабабли уларнинг сони 36 га, сўнгра 16 га тушиб қолган.

Бу давлатлар қаторига Ғарбий ва Жанубий Туркистон худудларидаги хонликлар ҳам кирган. «Ханшу»нинг 96 бобида

⁵⁰⁷ *Хэнг Куан*. Янте лун (Туз ва темир ҳақида фикр-мулоҳазалар) ғарбий Хан давлатида жорий этилган қонун-қоидалар, амалдорлар билан халқ ўртасида кескин тус олган зиддиятлар, уларни бартараф қилишга қаратилган чора-тадбирларга бағишланган асар ҳисобланади. Ҳажми 10 цзюан (боб) дан иборат.

ёзилишича, илк бор Шиюй билан «Шяо-у (Shiao-wu 孝武) даврида (156-87 йиллар) алоқа ўрнатилган эди. Шунда ушбу минтақада 36 давлат мавжуд эди. Кейин улар 50 дан ортиқ давлатга бўлиниб кетди. Улар хунларнинг ғарбида, Усунларнинг жанубида жойлашган. Мазкур минтақанинг шимолида ва жанубида катта тоғлар бор, ўртасида шарқдан ғарбга оқадиган дарёлар бор. Унинг доираси шарқдан ғарбга 6000 *ми* (3456 *км*), шимолдан жанубга 1000 *ми* (576 *км*) дан ортиқдир. Унинг шарқий томони Хан давлатининг чегараси Юймэн ва Янгуандан бошланади, ғарб томонида Помир тоғи мавжуд», деб ёзилган⁵⁰⁸.

Қизиқарлиси шундаки, «Ханшу»нинг ушбу бобида ўша замонда Жанубий Қозоғистон ва Ўзбекистон ҳудудида жойлашган Кангкия (Канггуй, Кангжюй) давлати, Шимолий Афғонистонда жойлашган Улуғ ғуз (Дай-рузие, Да-юэчжи) давлати, Бактрия давлати, Орол, Каспий денгизлари шимолида жойлашган Аурси (Янцай) каби давлатлар Шиюй доирасига киритилган ҳолда тилга олинган. Демак, айрим ҳолларда «Шиюй» тушунчасига ҳозирги Марказий Осиё давлатларининг ҳудуди ҳам кирган. Ўрта асрларда ёзилган хитой манбаларида Шиюй доирасига Эрон ва араб мамлакатлари ҳам киритилган. Шунинг учун ушбу атамани таржима қилишда матннинг умумий маъносидан келиб чиқиш жуда муҳим.

«Шиюй» атамаси муомалага киритилишидан олдин Қадимий Хитойнинг ғарбий томондаги мамлакатлар «Ши-рунг» (русча транскрипцияда Сижун) деб номланган. Масалан, юқорида айтиб ўтганимиздек, «Вэйшу» (Вэй [сулоласи] тарихи) ва «Бэйши» (Шимолий [сулолалар] тарихи) каби асарларда «Шиюй Шя шу (Шя [сулоласи] тарихи)да Ши-рунг деб номланган» (西域夏書稱西戎)⁵⁰⁹, деб ёзилган. Ушбу маълумотдаги «Шя шу» милоддан аввалги XXI-XVI асрларда мавжуд бўлган ва Хитой давлатчилиги тарихининг ибтидоси бўлмиш Шя (夏) ҳокимлигининг тарихи ҳисобланади⁵¹⁰. Танг сулоласи тарихчиси Ду Ю (735-812) қаламига мансуб бўлган «Тунгдянь» ва Лэ Ши томонидан ёзилган «Тайпинг хуанюй жи»

⁵⁰⁸ Ханшу.2364(1156)-б.

⁵⁰⁹ Вэйшу. 9694(1312); Бэйши. 13842(1286)-б.

⁵¹⁰ Цихай. 837-б.

номли асарларда «Шиюй» топоними ўрнига «Ши-рунг» ишлатилган⁵¹¹.

Ши-рунг атамадаги *рунг* от минувчи халқ, чавандоз, отли жангчи маъносини билдирган. Шунга асосланиб, Ши-рунг топоними қадимий Хитойнинг ғарб томонидаги от минувчи одамлар деган ибора асосида шаклланган, деса, асосли бўлади.

Сўнгги йилларда ХХРда уйғур тилида нашр этилган китобларда Шиюй топоними «Ғарбий юрт» деб таржима қилинмоқда. Бу ҳақиқатга тўғри келмайди. Чунки «Шиюй» тор маънода Шарқий Туркистоннинг, кенг маънода қадимий Хитойдан Африкагача бўлган катта ҳудуднинг хитойча номи сифатида ишлатилган. Бу ҳудудда ниҳоятда кўп катта-кичик давлатлар ва юртлар мавжуд бўлган. Шунини ҳисобга олиб, биз ўз тадқиқотларимизда уни Ғарбий мамлакатлар деб ишлатишни маъқул топдик.

«ЧИЛЯН-ШАН ВА ДУНХУАНГ АТРОФИ» ҚАЕРДА ЖОЙЛАШГАН?

Чилян-шан (русча транскрипцияда Цилян-шань) – тоғнинг номи. Унинг жойлашган ўрни ҳақида тарихий адабиётларда турли фикрлар мавжуд. Бу ноаниқлик Рузие (Юэчжи – Ғуз-ер) давлатининг ўрнини белгилаш масаласига ҳам ўз таъсирини ўтказиб келмоқда, зеро унинг ҳудуди ҳанузгача аниқланмаган ва турли мунозаларга сабаб бўлаётган масалалардан ҳисобланади.

Рузие (Юэчжи – Ғуз-ер) давлатининг ўрни ҳақида қадимги ёзма манбаларда, жумладан, хитой манбаларида ҳам умумлаштирилган аниқ ва батафсил маълумотлар йўқ. Уларнинг баъзиларида сақланиб қолганлари ҳам ниҳоятда қисқа ва тарқоқ ҳолда учрайди. Шунини ҳисобга олиб, мазкур тадқиқотимизда шу масалага аниқлик киритишни лозим топдик.

Ғуз-ер (Рузие) давлатининг ўрни ҳақидаги илк маълумот «Шижи»даги «Фарғона тазкираси»да учрайди. Унда «Даслаб *рузиелар* Дунгхунг ва Чилян атрофида яшаган», деган маълумот бор. Аслият тилида ушбу жумла «ши Рузие цзюй Дунхуанг Чилян-шян» (始月氏居敦煌祁連間) иероглифлари билан ифодаланган. Бу маълумот «Шижи»дан кейин битилган хитой

⁵¹¹ Тунгдян. 3-жилд, 2675-2757-б; Тайпинг хуанюй жи. 183-187-боблар.

манбалари⁵¹² ва замонавий тарихий адабиётларда, жумладан энциклопедик луғатларда⁵¹³ ҳам келтирилади. Бироқ уларда унинг мазмунига иккита ўзгартириш киритилганлиги кузатилади. Буларнинг бирига кўра, «Чилян» топонимига тоғни англлатувчи «шан» (山) иероглифи қўшилиб, «Чилян-шан»га, иккинчисига кўра, «атроф» маъносини англлатувчи охирги «шян» (閒) иероглифи «ўрта», «оралиқ» маъносини билдирувчи «жян» (間) иероглифига ўзгартирилган. Натижада асл манбада келтирилган жумланинг маъноси ўзгарган. Шу боис Н.Я.Бичурин уни «Первоначально Дом Юечжи занимал страну между Дунь-хуан и хребтом Чилян-шан»⁵¹⁴, деб таржима қилган, яъни таржима қилган матнига аслиятда бўлмаган «хребет» сўзини қўшган. Кюннернинг таржимасида ҳам шу ҳолатни кузатиш мумкин⁵¹⁵.

Асл матндан келтирилган қисқа, аммо рузиеликларнинг яшаган жойларини аниқлаш учун ниҳоятда аҳамиятли бўлган Дунхуанг ва Чилян топонимларининг ўрнини аниқлаш муҳимдир. Ҳозирги замон тушунчасида Дунхуанг Хитой Халқ Республикаси (ХХР)нинг Гансу ўлкасидаги шаҳар номи, Чилян эса ушбу ўлканинг жанубидаги тоғ номидир. Бу икки жой оралиғи кўкаламзор эмас. Бунга биз бу жойларни учоқ (самолёт)дан кузатиш натижасида амин бўлдик⁵¹⁶. Н.Я.Бичурин таржимасидан ҳам рузиеликлар яшаган жой кичик ва дашт бўлган экан, деган фикр келиб чиқади. Аммо «Шижи»даги «Фарғона тазкираси»да ва бошқа хитой манбаларида Рузие давлатининг иқтисоди от боқишга асосланганлиги қайд қилинган ва уни қадимий хитой

⁵¹² Ханшу. 1162(1162)-б.; Тунгдян. Т. 3. 2734-б.; Тайпинг хуанюй жи. 184-боб, 7а-б.

⁵¹³ Чжунггуо дабайкэ цюаншу. Чжунггуо лиши. 549-б.; Цихай. 1496-б.; Синьцзян лиши цыдянь. 17-б. ва бошқалар.

⁵¹⁴ Бичурин Н.Я. Собрание сведений..М.-Л. Т. 2. С. 151.

⁵¹⁵ Кюннер Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. Москва, 1961.108-б.

⁵¹⁶ 2000 йилнинг август-сентябрь ойларида Ўзбекистон автойул концерни билан ХХР транспорт вазирлиги биргаликда Буюк ипак йўлининг ўтмиши, ҳозирги аҳволи ва истиқболини ўрганиш мақсадида амалга оширган 3 ҳафталик илмий экспедиция катнашчиси сифатида бу жойларни яқиндан ўрганиш шарафига муяссар бўлдик. Илмий кузатувларимиз натижалари 2007 йилда «Буюк ипак йўли» монографиямизда мужассам этилган. Қаранг: Буюк ипак йўли. Тошкент. 2007. 280 б.

тарихчилари «отбоқар мамлакати» деб аташган. Масалан, бу ҳақда «Шижи»да қуйидагича ёзилган: «Куоди чжи [номли асарда] баён этилича, Лянг, Ган, Су, Ян, Ша каби жойлар азалдан Рузие давлати ерлари эди Шу даврда шарқий ғузлар кучли, Рузие эса юксалган эди» (Kuodi zhi yun: liang gan su yan sha deng zhou yue zhi guo ye... Dang shi zhi shi dong hu jiang er yue zhi sheng 括地志云凉甘肅延沙等州本月氏国也.... 當是之時東胡疆而月氏盛)⁵¹⁷.

Ушбу маълумотдаги Лянг, Ган, Су, Ян, Ша каби жойлар Хэши йўлагида жойлашган бўлиб, уларнинг тўла номи Лянгчжоу, Ганчжоу, Сучжоу, Янчжоу, Шачжоудир.

«Шижи»даги «Дайюан лечжуан» («Фарғона тазкираси»)да Дай-рузие сўзига қадимги хитой олимлари томонидан ёзиб қолдирилган шарҳлар келтирилган. Уларнинг бирида биз юқоридаги бобларимизда келтирган қуйидаги маълумот бор: «Кангкия ва Дайчин тазкираларида зикр этилишича, хорижликлар орасида Осмон тагида 3 мамлакат мавжуд бўлиб, уладан Чжунггуо (қадимий Хитой) одамларининг кўплиги билан, Дайчин (Дачин) қиммабаҳо нарсаларининг бекиёслиги билан, Рузие эса отларининг кўплиги билан машҳурдир» (Kang Chin guo zhuan yun waiguo cheng tianxia you san zhong Zhongguo wei ren zhong, Dachin wei bao zhong yue zhi wei ma zhong ye 康秦国傳云外国稱天下有三眾中国爲人眾大秦爲寶眾月氏爲馬眾也)⁵¹⁸.

Мазкур маълумотдан келиб чиққанда, Н.Я.Бичурин таржимасидаги юқорида қайд этилган *рузиелар* мамлакати Дунхуанг билан Чилян тоғи (Чилян-шан) оралиғида жойлашган, деган жумлага нисбатан асосли шубҳа уйғонади. Хитойнинг тарихий энциклопедиясида ва бир қатор луғатларида келтирилган маълумотлар ҳам бу шубҳани кучайтирди. Чунончи, «Чжунггуо дабайкэ цюаншу. Чжунггуо лиши» номли тарихий энциклопедияда милоддан аввалги 475-221 йилларда, яъни ўзаро урушган ҳокимликлар (Чжан-гуо) даврида рузиелар Ланчжоу шахрининг ғарбида, жумладан Хэси йўлагида яшаганлиги зикр этилган⁵¹⁹.

⁵¹⁷ Шижи. 1032 (1032)-б.

⁵¹⁸ Ўша асар. 1038 (1038)-б.

⁵¹⁹ Чжунггуо дабайкэ цюаншу. Чжунггуо лиши. 549-б.

1975 йилда Пекинда нашр этилган «Шижи. Шюнну лечжуан» («Тарихий хотиралардаги хунлар тазкираси») номли асарда «Чилян-шан Тянь-шан ва Бай-шаннинг номидир»⁵²⁰, деб айtilган. Маълумки, хитой тилидаги «Тянь-шан» топоними туркийдаги «Тангритоғ», «Бай-шан» эса «Оқтоғ»нинг хитойча таржималаридир.

«Шижи»даги «Фарғона тазкираси»да келтирилган маълумот милоддан аввалги 134-133 йилларда Фарғонага келган хитой элчиси Чжанг Чянинг⁵²¹ Ғарбий Хан сулоласининг (мил. авв. 206-мил. 8) императори У-дига (мил. авв. 123) тақдим этган хисоботида асосланган. Афсуски, «Фарғона тазкираси»да ўша замонда ишлатилган Дунхуанг ва Цялян топонимларига шарҳ берилмаган. Милоддан аввалги 104-91 йилларда, яъни «Шижи» ёзилганида, ушбу топонимлар билан элчи қайси жойларни назарда тутганлигини аниқлашнинг иложи йўқ эди. Чунки бу даврда у ҳаёт эмас эди. Эҳтимол, бу топонимлар шу даврдаги сарой тарихчилари учун аниқ жой бўлганлиги сабабли улар шарҳсиз қолган. Бироқ вақт ўтиши билан «Дунхуанг» ва «Чилян» топонимларининг тушунчалари ўзгариб кетганлиги сезилади. Шу боис улар ҳақида турли фикрлар пайдо бўлган. Натижада кейинги давр тарихчилари орасида Рузие давлатининг ҳудуди ҳам турлича кўрсатилган.

Уларнинг қиёсий таҳлили натижасида бу топонимлар ҳақида манбаларда ва тарихий адабиётда учрайдиган шарҳларни 4 гуруҳга бўлиш мумкин.

Биринчи гуруҳ шарҳларга кўра, ўтмишда, яъни асл матнни камич тахталардан қоғозга ўтказиш ва ўша замон услубида чоп этиш даврларида матн оралиғига шарҳлар ёзиб қўйилган. Уларнинг мазмунига кўра, Дунхуанг ва Чилян ҳозирги Хитой Халқ Республикасининг Гансу ўлкасида жойлашган. Масалан, «24 тарих» («Эршиси ши»)нинг биринчи жилди бўлмиш «Шижи»нинг «Фарғона тазкираси» («Дайюан лечжуан»)да кўрсатилган икки топонимга берилган шарҳда «Расмий қарашга кўра, дастлабда *рузие (юэчжи)ликлар*

⁵²⁰ Лин Мэйчун. Хан Танг Шиюй юй Чжунгуо вэнминг. (Хан – Танг даврларидаги Ғарбий Мамлакатлар ва Хитой маданияти). Пекин, 1998. 74-б.

⁵²¹ Чжанг Чян (русча транскрипцияда Чжан Цянь) мил.авв. 134 йилда ватанидан ғарбий сафарга отланиб, мил. авв. 123 йилда қайтиб борган. Фарғонага келган вақти мил. авв. 125 йилга тўғри келади.

Дунхуангнинг шарқида, Чилян тоғининг ғарбида яшаган. Дунхуанг вилояти ҳозирги Шачжоудир, Чилян тоғи Ганчжоунинг ғарби-жанубидадир» (正義曰 初月氏居敦煌以東祁連山以西 敦煌郡今沙州 祁連山在甘州西南)⁵²², дейилган. Шу мазмундаги шарҳлар «чжэньи» деб номланган бўлиб, у расмий тушунтириш ёки қараш маъносини англатган⁵²³. Бу каби шарҳлар асосан илк ўрта асрларда битилган.

Мазкур манбанинг Фарғона томон қилинган жанговар юришда Хан кўшинига кўмондонлик қилган Ли Гуанглига⁵²⁴ бағишланган қисмида турли даврларда яшаган хитой тарихчиларининг «Чилян-Тяншан» (祁連天山) топонимига ёзган қатор шарҳлари келтирилган. Уларнинг бирида «Куоди чжи» (括地志 – «Эгаллаб олинган ерлар тафсилоти») номли асарга ишора қилинган ҳолда, «Чилян-шан Ганчжоу вилоятидаги Чжангье ноҳиясининг ғарби-жанубий томон 200 *ли* (115.2 *км*) нарида жойлашган»⁵²⁵, деб зикр этилган. Ушбу шарҳга асосланганда, Хан давридаги «Чилян-шан» ҳозирги Гансу ўлкаси жанубидаги «Чилян-шан»га тўғри келади, деган хулоса келиб чиқади.

Ду Ю қаламига мансуб «Тундянь» ва Лэ Ши ёзган «Тайпин хуаньюй жи» номли асарларда келтирилган шарҳларда «Чилян-шан Чжанье вилоятининг шимоли-ғарбида жойлашган»⁵²⁶, деб ёзилган. Маълумки, Ганчжоу ва Чжанье Хэши йўлагиди, яъни ҳозирги ХХРнинг Гансу ўлкасида жойлашган Хэйшуй-хэ (Қорасув) дарёси ёнидаги бир жойнинг ҳар хил номларидир. Бу фикр «Куоди чжи»даги «Чилян-шан Ганчжоу вилоятидаги Чжангье ноҳиясининг ғарби-жанубий томон 200 *ли* (115.28 *км*) нарида жойлашган»⁵²⁷, деб зикр этилган маълумотга зиддир.

«Цихай» номли энциклопедик луғатда «Кенг маънода Чилян тоғи Гансу ўлкасининг ғарбий қисмидан Цингхай ўлкасининг

⁵²² Шицзи. 1138 (1138)-б.

⁵²³ Цихай. 13663-б.; Циюан. 2-жилд. 1665. Танг сулоласининг сарой тарихчиси Чжан Шоуцзе «Шицзи чжэньи» (Шижининг тўғри шарҳлари)ни тузган.

⁵²⁴ Эслатмоқ жоизки, ҳарбий кўмондон Ли Гуангли (туғилган йили номаълум, ўлган йили мил.авв. 88 й. ҳисобланади, хан кўшинларининг мил.авв. 104-101 йилларда Фарғонага қилган юришига бошчилик қилган.

⁵²⁵ Шицзи. 1028 (1028)-б.

⁵²⁶ Тунгдянь. 3-жилд. 2734-б.; Лэ Ши. Тайпинг хуаньюй жи. 184-боб. 76-б.

⁵²⁷ Шицзи. 1028(1028)-б.

шимоли-шарқи қисмигача бўлган ораликда жойлашган тоғ тизимининг умумий номидир. Тор маънода Чилиян топоними мазкур тоғ тизимининг ғарбий қисмига нисбатан ишлатилади»⁵²⁸, деб кўрсатилган.

Иккинчи гуруҳ шарҳларга кўра, қадим замонда иккита Чилиян тоғи ва иккита Дунхуанг бўлган. Буларнинг биттаси Шарқий Туркистонда жойлашган. Масалан, 1930 йилда Шанхайда нашр этилган «Чжунггуо гужин диминг дацидьян» («Хитойнинг катта топонимик луғати»)да қуйидагилар ёзилган: «Чилиян тоғи Гансу ўлкасидаги Чжанъе ноҳиясининг жануби-ғарбида жойлашган. [Бироқ] Наньшан (Жанубий тоғ), Шюэшан (Қорли тоғ), Байшан (Оқтоғ) деб аталадиган Чилиян тоғи ҳам мавжуд. Ғарб томонда у Жюцюан⁵²⁹ ва Аншига⁵³⁰ келиб туташади. Янаям ғарброкда бу тоғ Аэржин (Олтинтоғ⁵³¹) ва Цунглин (Помир) билан туташади. Унинг узунлиги бир неча минг *ли* келади.... Ян Шигунинг⁵³² шарҳлашига кўра, Чилиян тоғи (Чилиянь-шан) Тангритоғ демакдир. *Хунлар* Тянь сўзини Чилиян деб талаффуз этишар эди»⁵³³.

⁵²⁸ Цихай. 1577-б.

⁵²⁹ Жюцюан (қадимги талаффузи – Теэу-дзиван) – ХХРдаги Гансу ўлкасининг ғарбида жойлашган замонавий шаҳар. Ҳозирги Дуньхуаннинг шарқроғида жойлашган. Қадимда Хеши йўлагининг энг фаол савдо марказларидан бири бўлган. Илк бор *хунлардан* мил.авв. 121 йилда ғарбий хан империяси томонидан тортиб олинган. Жюцюан топоними «Цзочжуань» манбасининг «Чжунгун» (Ҳоким Чжун) бўлимида учрайди. Мазкур манбанинг ёзилиши мил.авв. V асрнинг охирига, Чжунгуннинг ҳукмдорлик вақти эса мил.авв. 693-660 йилларга тўғри келади. [Цихай. 936-б.].

⁵³⁰ Анши (сўзма-сўз таржимаси «ғарбий сокинлик»ни англатади) Дуньхуан қошидаги Гангсу ўлкасининг ғарби ва Сулай (Булунцзир) дарёсининг жанубий қирғоғи бўйларида жойлашган.

⁵³¹ Аэржин Шарқий Туркистоннинг жануби-шарқида жойлашган ва Кунлуннинг энг шарқий ирмоғи ҳисобланган Олтинтоғнинг маҳаллий туркча номининг транскрипцияси. Шарқда у Гансу ўлкаси худудидаги Чилиянь тоғлари билан туташади. Олтинтоғ Алэтэнтакэ деб ҳам транскрипция қилинади. Бу ҳақда қаранг: Чжунггуо гужин диминг дацидьян. 564-б.; Чжунггуо лиши диту цзи (Собрание китайских историко-географических карт). Шанхай, 1987. 52-53-б.

⁵³² Ушбу маълумотдаги Ян Шигу, юқорида изоҳланганидек, 629-656 йилларда фаолият кўрсатган сарой тарихчиси бўлган.

⁵³³ Чжунггуо гужин диминг дацидьян. 528-б.

Бундан ташқари, мазкур луғатда қадим замон тарихчиларининг ёзган шарҳларига кўра, «Чилян тоғи шимолий ва жанубий қисмларга бўлинган. Жанубий Чилян тоғи «Ханшу» («Хан сулоласи тарихи»)даги «Шиюй чжуан» («Ғарбий мамлакатлар тазкираси») бобида учрайдиган Наншан тоғидан иборатдир. Шимолий Чилян тоғи Тангриитоғнинг Шинжянгдаги (Шарқий Туркистон – А.Х.) қисми бўлиб, у Қумул (Хаами, Ивергул, Иву) шаҳрининг шимолий-ғарбий томонида жойлашган ва Помирнинг шарққа қараб илон шаклида чўзилиб кетган бир неча минг *ли* (1 *ли* 0.576 *м*) узунликдаги бўлагидир. Ушбу тоғ бўлагининг энг баланд қисми – Буогда-шан (Буғда-ула – Буюк тоғ демакдир – А.Х.). Унинг қолган қисмлари маҳаллий ер номлари билан аталади. Мазкур тоғ «Ғарбий мамлакатлар тазкираси» («Шиюй чжуан»)да учрайдиган Шимолий тоғ (Бэйшан)га тўғри келади. Шунинг учун Ду Юнинг «Тунгдянь» асарида Чжангъедан Тингчжоугача⁵³⁴ узлуксиз чўзилиб кетган тоғ тизими мавжуд бўлиб, у жанубий ва шимолий Чилян-шанга бўлинади»⁵³⁵, деб ёзилган.

Ушбу маълумотдаги Қумул шаҳрининг қадимги маҳаллий номи Ивергул, унинг хитойча транскрипцияси Иву бўлган. Ҳозир у хитойча «Хаами» деб номланади. «Хаами» Қумул топонимининг хитойча ўзгарган транскрипцияси ҳисобланади. Дастлабда хитойлар Қумулни Хамули деб талаффуз этишган. Қумул топонимининг этимологик келиб чиқиши «Қумли» сўзидан деб тахмин қилинади. Чунки асрлар давомида Такламакон чўлининг қуми атрофларга ёйилиб бориши туфайли кўп қадимий шаҳарлар қум тагида қолган. XX асрнинг ўрталарида Қумулнинг тўрт томони қумликдан иборат эди. Бу қумликларда марҳум одамларнинг очилиб ётган бош суякларини тез-тез учратиш мумкин эди.

Учинчи гуруҳ шарҳларга кўра, аслида Шарқий Туркистондаги Циян тоғи билан Гансудаги Циян тоғи бир тоғ тизими бўлиб, у маҳаллий халқ тилида Тангриитоғ, яъни Осмонўпар баланд тоғ деб аталар эди. Хитойлар уни таржима қилиб, Чиляншан деб талаффуз этишган. Вақт ўтиши билан

⁵³⁴ Тингчжоу – ХХР таркибидаги Шинжян-Уйғур автоном районининг маркази Урумчи шаҳри кўзда тутилган [Чжунггуо гужин диминг дацидьян. 697-б.].

⁵³⁵ Чжунггуо гужин диминг дацидьян. 528-б.

Чиляншан Тяньшан деб аталадиган бўлган. Замонавий хитой тилидаги «тян» қадимда «Гейлянь», «Тилян» деб ўқилган ва «осмон» ёки «баланд» маъносида ишлатилган⁵³⁶. Ушбу тоғ тизимининг Гансудаги қисми Жанубий Тангритоғ, Шарқий Туркистондаги қисми эса Шимолий Тангритоғ деб номланган. Бунинг далили сифатида «Шицзи»ги «Фарғона тазкираси» («Дайюан чжуан»)нинг уйғурча таржимасига берилган ва «Икки Хан сулолалари тарихига оид маълумотлар» номли тўпламдаги хабарларга ишора қилиб ёзилган шарҳни⁵³⁷ келтириш мумкин: «Чилян-шан Тангритоғнинг Гансу ўлкасидаги қисмидир. *Хунлар* даврида Шинжян (Шарқий Туркистон)даги Тангритоғ Шимолий Тангритоғ, Гансудаги Тангритоғ эса Жанубий Тангритоғ деб номланган»⁵³⁸.

Тўртинчи гуруҳ шарҳларга кўра, Чилян-шан Шарқий Туркистонда жойлашган. Масалан, Шарқий Туркистон ҳақида маълумот берадиган энг қадимий сафарнома ҳисобланган «Му-тянзи чжуан» («Тангри ўғли Му ҳақида баён»)да «Цзихай куни (мил. авв. 989 йил 3-ойнинг 2-куни) Янжюй (焉) и Юйчжи (禺知) текислигига етиб келинди»⁵³⁹, деб ёзилган. Кўхна манбалар устида кўп тадқиқотлар олиб борган йирик олим Ванг Говэйнинг аниқлашича, Юйчжи Рузие (Юэчжи) топонимининг қадимийроқ транскрипцияси бўлган. Ушбу маълумотдаги иккинчи иероглиф *чжи* грамматик жиҳатдан аниқловчи вазифасини бажариб, у бирон-бир жойнинг, нарсанинг, кишининг ёки воқеаларнинг кимга тегишли эканлигини билдирган. Охирги иероглиф *пин* «текислик» маъносини англатган. Шундан маълумки, аслиятдаги «Юйчжи чжи пин» Рузие далалари ёки текислиги деб таржима қилинади. Му-тянзи Янжюй (焉)дан Юйчжи (禺知)га бир кун давомида етиб келган. Демак, бу жойлар бир-бирига яқин бўлган.

Айрим тарихчилар Янжюй топонимини Гансу⁵⁴⁰ ўлкаси (Хэши йўлаги)даги Ганчжоу ва Пинглянг вилоятлари билан таққослашади. Лин Мэйцуннинг фикрича⁵⁴¹, «Му-тянзи чжуан»даги

⁵³⁶ Сичоу чжилу дацидьян. 217-б.; Кейинки ханнома. 504-б.

⁵³⁷ Тарихий хотиралар. 390-б.

⁵³⁸ Ўша жойда.

⁵³⁹ Гу шишинг жи. 6-б.

⁵⁴⁰ Ўша жойда, 10-б.

⁵⁴¹ *Лин Мэйцун*. Хан Танг Шиюй юй Чжунгуо вэнминг. 74-б.

«Янжюй» Янчжи-шан номли тоққа тўғри келади. Янчжи-шан эса Тангритоғнинг Шарқий Туркистондаги, аниқроғи, Урумчи шахрининг шарқий томонидаги Баркулга яқин ерда жойлашган бир бўлаги бўлмиш Қарлиқтоғнинг хитойча номидир.

«Шицзи» («Тарихий хотиралар»)нинг 109 бобида «Чилян-Тян-шан» топонимига оид бир изоҳ мавжуд. Унда «Сюй Гуанг (徐廣)нинг зикр этишича, Дунхуангдан ғарб сари юрилса, Тян-шанга етиб борилади⁵⁴². Шунинг билан бирга ушбу шарҳда Танг сулоласи даврида (618–907) яшаган Сима Чжэнь (司马贞) қаламига мансуб «Соин» (Suoyin 索隱 – Номаълум сўзларнинг талқини) номли шарҳлар тўпламидан келтирилган изоҳ бор. Унда илгари ўтган Ан Жингчжуо 案晋灼 исмли бир олимнинг қайд этишича, «[Тян-шан] Ғарбий замин (Шиюй⁵⁴³)даги Пулэй (Баркўл) ва Шихэ⁵⁴⁴ дарёси ёнидадир.

Ўтмишда битилган асарларда Бай-шан (Оқтоғ) ёз ва қишда оппоқ қор билан қопланган, *хунлар* бу тоғни Тангритоғ (Тян-шан) деб аташар эди. Қадим замон тарихчилари ёзиб қолдирган «Қуоди чжи» («Эгаллаб олинган ерлар тафсилоти») номли асарда «Тян-шан қадимда Бай-шан (Оқтоғ) деб аталар эди. Ҳозирги даврда бу тоғ Чулуоман-шан (初羅漫山 – Чўлпонтоғи) деб номланади ва у Иву (Ичжоу – Кумул вилояти)⁵⁴⁵ нинг шимолий томонида ва ундан 20 *ли* (11.52 км) нарида жойлашган. Иву пойтахт [Қадимий Хитойнинг маркази Чанъан]нинг ғарбида 4416 *ли* (2543.616 км) масофа нарида жойлашган»⁵⁴⁶.

«Шижи. Сюнну лечжуань» номли асарда зикр этилишича, «Чилян Тянь-шан ва Байшан деб ҳам аталади»⁵⁴⁷, бу тоғ Шарқий Туркистонда жойлашган.

Қадимий хитой манбаларидаги Марказий Осиёга оид маълумотларнинг уйғурча таржималарида «Чилян-шан» топоними Шарқий Туркистондаги «Байшан» (Оқтоғ) эканлиги таъкидланади. Бунинг далили сифатида Чилян-шан топоними

⁵⁴² Сима Цян. Шицзи // Эршиси ши. 1-жилд. 1028 (1028)-б.

⁵⁴³ Ушбу жойда Шарқий Туркистон кўзда тутилган.

⁵⁴⁴ Сихэ – сўзма-сўз таржима қилганда, «Ғарбий дарё» демақдир. У Хуангхэ дарёсининг ирмоқларидан бири ҳисобланади (Сихай. 1832-б.).

⁵⁴⁵ Иву – ҳозирги Кумул (хитойча Хами) шахрининг қадимги номи Ивирғул топонимининг хитойча транскрипцияси.

⁵⁴⁶ Сима Цян. Шицзи // Эршиси ши. 1-жилд. 1028 (1028)-б.

⁵⁴⁷ Лин Мэйцун. Хан Танг Шиюй юй Чжунгуо вэнминг . 74-б.

хунлар тилидаги Тангри тоғнинг хитойча транскрипцияси эканлиги ⁵⁴⁸ ва «Шижи»нинг 99 бобида «Чилян-Тяншан» (祁連天山) ⁵⁴⁹ топонимининг учраши айтилади.

«Tocharisches Elementarbuch» номли асар муаллифлари европалик олимлар В.Краузе ва В.Томас (W.Krause, W.Thomas) «Қарлик» сўзини «шарқий тохар тили»да қора ранг маъносини англатувчи «эркент» (erkent) ⁵⁵⁰ билан таққослаб, «Қарликтоғ» топонимининг келиб чиқишини тохар тили билан боғлаганлар. Буни тўғри деб бўлмайди. Чунки Хитой манбаларидаги «Байшан» топонимидаги «бай» иероглифи қадимда «оқ ранг» ва «ғарб томон» маъноларида ишлатилган ⁵⁵¹. Шу асосда «Байшан» топонимини «Оқтоғ» ёки «Ғарбий тоғ»нинг таржимаси деб тушуниш мумкин. Қор билан қопланган тоғ ҳам «Оқтоғ» ёки «Қорликтоғ» дейилиши эҳтимолдан холи эмас.

Мазкур фикр хитой олимлари томонидан ҳам айтиб ўтилган. Чунончи, Лин Мэйцун турли маълумотларни таҳлил қилиш асосида хитой манбаларида учрайдиган Чилян-шан Шарқий Туркистондаги Баркўлнинг шимоли-шарқида жойлашган Қарлик-тоғ, деган хулосага келган ⁵⁵². Шунинг билан бирга ушбу хитой олими «Чилян-шан» тоғи «Баликун-шан» («Боркўл тоғи») деб аталишини таъкидлаб ўтган. «Мил. авв. III асрда, деб ёзади у, рузиеликлар Боркўл-тоғи (Баликун-шан)ни Харлик-тоғ (Қорлик-тоғ, хитойча Хаэрлик-шан) деб атаган ва уни ўзларининг марказига айлантиришган. Шу асосда атрофдаги яйловларни назорат қилишган. Рузиеликлар ғарбга кўчиб кетганидан сўнг, уларнинг ўрнини *хунлар* эгаллаган. [Хан кўшинлари кумондонлари] Хуо Цюйбин ва Бан Юнлар кетма-кет *хунларга* қарши ҳарбий юриш қилиб, уларни Янчжи-шан (Хаэрлик-шан) ва Чилян-шан (Баликун-шан)дан сиқиб чиқарган. Шундан кейин *хунлар* орасида Янчжи-шан билан Чилян-шаннинг кўлдан кетганлиги ҳақида кўшиқлар пайдо бўлган» ⁵⁵³.

⁵⁴⁸ Ханнома. 60-б.

⁵⁴⁹ Ўша жойда. 43-б.

⁵⁵⁰ Лин Мэйцун. Хан Танг Шиюй юй Чжунггуо вэнминг. 74-б.

⁵⁵¹ Ханюй дазидян. 4-жилд. 2642-б; 6-жилд. 4046-б; Ходжаев А. Из истории древних тюрков... 43-б.

⁵⁵² Лин Мэйцун. Хан Танг Шиюй юй Чжунггуо вэнминг. 75-б.

⁵⁵³ Ўша жойда. 75-б.

Мисол тариқасида Лин Мэйцун қўшиғи матнининг куйидаги икки мисрасини келтирамиз:

«Чилян-тоғи қўлимиздан кетгани молларимизнинг кўпайиши учун жой қолмаганидир. Янчжи-тоғидан жудо бўлганимиз ҳаётимиз маъносининг йўқолганидир»⁵⁵⁴.

Лин Мэйцуннинг асосли равишда таъкидлашича, яйловлар чорвачилик ҳаётининг асосий манбайи ва ҳаракат ҳудуди бўлган. Шу нуқтаи назардан келиб чиққанда, рузиеликларнинг иккита маркази бўлганлиги табиийдир. Уларнинг ёзги турар жойи, албатта, Тангри-тоғнинг шимол томонидаги Боркўл кўли ёнидаги яйловда бўлиши керак, зеро кўл атрофининг иқлими юмшоқ ва ўсимлик дунёси жуда бой ва гўзал. Бу тоғнинг жанубидаги ҳудуд эса иссиқ ва нисбатан чўлроқ ерлардан иборат. Унинг иккинчи ёзги маркази (резиденцияси) Чингхай (Булунтохай, Цзилиху)⁵⁵⁵ кўли атрофида ҳам бўлиши мумкин. Ушбу фикрнинг далили сифатида олим куйидаги икки маълумотга эътибор қаратади:

1. «Хоу Ханшу»нинг «Ғарбий мамлакатлар тазкираси» бобида зикр этилишича, 123 йилда Хан сулоласининг Дунхуангдаги вакили Чжанг Дангнинг император Сюндига йўллаган хабарномасида «шимолий хунлар ҳукмдори Хуян Пулэй (Баркўл) ва Цин (Цинхай) оралиғида кўчиб юришган ҳолда Ғарбий замин (Сиюй)даги борча мамлакатларни назорат қилишмоқда»⁵⁵⁶, дейилган. Ушбу маълумотдаги Пулэй Баркўлга, Цин эса Булунтохай (ҳозирги Цзилиху)га тўғри келади. Иккинчи кўл Шарқий Туркистоннинг шимолий қисмидаги Урунгу (Улунгу) дарёси ёнидаги кўлдир. Цин топоними рузиеликлар тилида «хон саройи» маъносини англатувчи «чина», «жина» сўзидан келиб чиққан⁵⁵⁷.

2. «Хоу Ханшу»нинг «Бань Юн тазкираси»да таъкидланишича, 126 йилда Шарқий Хан қўшинлари хунлар ҳукмдори (ванг) Хуянни мағлубиятга учратган. Шундан кейин ушбу ҳукмдор ўз

⁵⁵⁴ Ўша асар. 74-б.

⁵⁵⁵ Ўша асар. 75-б. Ғарбий Хан империясининг (мил. авв. 206 – мил. 6 й.) тарихий харитасида Цинхай топоними Шарқий Туркистондаги Қорашар шаҳри ёнида жойлашган Бағрашкўлга тўғри келади [Чжунггуо шигао диту жи. 1-тўплам. 2-нашр. 29-б.].

⁵⁵⁶ Лин Мэйцун. Хан Танг Шиюй юй Чжунггуо вэнминг. 75-б.

⁵⁵⁷ Ўша жойда 75-б.

одамлари билан Каьнга (Ka-nga) дарёси бўйларига бориб жойлашган⁵⁵⁸. Мазкур дарё номи Каьнгу (Ka-ngu), замонавий хитой тилида Ку-ву (Ku-wu) деб номланган бўлиб, у ҳозирги Урунгу (Улуньгу) дарёсига тўғри келади⁵⁵⁹.

Линь Мэйцуннинг рузиеликларнинг иккита ёзги маркази бўлганлиги ҳақидаги хулосаси асосли, деб ўйлаймиз. Чунки жуғрофик нуқтаи назардан олиб қараганда, Баркўл ва Булунтохай кўллари атрофи от боқишга ниҳоятда қулай бўлган. Шу боис рузиеликлар шу жойларни ўзларининг марказига айлантириб олиши мантиқан тўғри. Нисбатан олганда, ҳозирги Дунхуанг худуди дашт ўртасида жойлашган кичик жой бўлиб, унинг атрофи гиёҳ ўсмайдиган тоғлар билан ўралган. Бу худудда иқтисоди асосан от боқишга мослашган Рузие давлатнинг жойлаши эҳтимолдан ҳоли.

Дунхуангнинг ғарби-жанубида жойлашган Қумтоғ (Қумдан ташкил топган тоғ тизими)да ҳеч қандай гиёҳ ўсмаслиги туфайли у чорвачиликка ярамайди. Сули⁵⁶⁰ (суви бор маъносини англатади), Сули-Наншан (Сули Жанубий тоғ – суви бор жанубий тоғ), Толай-Наншан (Омадли Жанубий тоғ) номли тоғлардан оқиб келадиган сувлар Дунхуангнинг шарқи-шимол томонидан оқиб ўтиб, қумликда йўқолиб кетади.

Сув бўйларида жойлашган ўсимлик ўсадиган жойларнинг майдони катта эмас. Шу боис бундай жойда ҳам от боқишга мослашган давлатнинг жойлашиши гумон. Шунинг учун бир неча аср яшаган ва от боқишга асосланган Рузие давлати ҳозирги ХХРнинг Гансу ўлкасидаги Дунхуанг ва Чилиян тоғлари оралиғидаги дашт ерларда жойлашган бўлиши мумкинми, деган савол туғилиши табиийдир.

Рузиеликларнинг ёзги турар жойи ҳақида сўз юритилар экан, албатта уларнинг қишки маркази қаерда бўлганлиги ҳам китобхонларни қизиқтиради. Лекин унга жавоб топиш учун асос бўладиган аниқ маълумотлар ҳозирча учрагани йўқ. Биз фақат баъзи маълумотлар ва археологик топилмаларнинг таҳлили натижасида тахмин қилишимиз мумкин, холос. Баркўл кўлига яқин ва кўҳна шаҳар харобаси ҳозирги Турфон водийси худудида топилган. Қолаверса, бу жой денгиз сатҳидан анча

⁵⁵⁸ Ўша жойда.

⁵⁵⁹ Ўша жойда.

⁵⁶⁰ Сулихэ – Булунгур (Булунциэр) дарёсининг хитойча номи.

пастликда бўлиб, унинг қишги ҳарорати илиқ бўлган. Бундай жойнинг қишги марказ бўлиши мумкинлиги мантиққа яқин, чунончи икки марказ бир-бирига яқин бўлиши ва яшаш шароитининг қулайлиги мўътадил иқлимга боғлиқ бўлиши табиий ҳол.

Имкониятимиз доирасидаги бирламчи манбарларда келтирилган маълумотларни ўрганиш ва таҳлил қилиш асосида қуйидаги хулосаларга келдик.

Юқорида қайд этилганидек, қадим замонда Шарқий Туркистондаги Тангритоғ ва Гансу ўлкасидаги Чилян тоғи яхлит бир тоғ тизими бўлган. Унинг шарқий қисми дашт, Шарқий Туркистон бўлаги кўкаламзор, тоғ этакларида тоғ ирмоқлари оралиғида яйловлар кўп бўлган. Мазкур тадқиқот муаллифи буни кўп йиллар давомида кузатган. Ана шу яйловлар рузиеликларнинг истиқомат жойлари бўлганлиги тарихий ҳақиқатдир. Қолаверса, замонавий хитой тилида Гансунинг жанубидаги Тангритоғ бўлаги Чилян-шан, Дунхуангнинг ғарбидаги қисми эса Тяншан деб номланиб қолган. Аслини олганда, бу икки номнинг биринчиси қадимий хитой тилидаги, иккинчиси эса замонавий хитой тилидаги топонимлардир. Замондош тадқиқотчиларимиз ану шу фарқдан беҳабар қолиб, Чилян тоғини Гансу ўлкасининг жанубида, Тангритоғни унинг ғарбида жойлаштиришган. Рузиеликларга тегишли маълумотларнинг камлиги, борларининг эса яхлит таҳлил қилинмаганлиги, тоғ тизимини юқоридан туриб кузатиш имкониятига эга бўлинмаганлиги мазкур топонимнинг ўрнини аниқлашда чалкашликларга сабаб бўлган. Шунинг учун баъзи тарихчилар Чилян-шаннинг шарқий қисмига асосланиб, уни Гансу ўлкасида жойлашган, деб ҳисобласалар, бошқалари тоғнинг ғарбий қисмини назарда тутиб, шарқий Туркистонда жойлашган, деб тахмин қиладилар. Ваҳоланки, ҳар иккала фикр муаллифлари ҳақлар. Фарқ уларнинг масалага бўлган ёндашувларидагина, холос.

Олдинги параграфларда айтиб ўтилганидек, «Чилян» шаклининг «Тян»га ўзгариши туфайли манбаларда бу тоғ тизмасининг ғарбий томони янгича «Тян шан» номи билан юритила бошлаган, унинг шарқий қисми эса эски «Чилян-шан»лигича қолган. Мазкур хулоса қадимий Дунхуанг жойининг ўрнини аниқлаш билан ҳам тасдиқланади. Бу ўринда авваламбор манбалардан олинган қуйидаги маълумотларга эътибор қаратмоқ жоиздир.

1. «Ханшу»нинг 96-бобидаги «Асуэн-гуо» (замон. ўқ. Усун-гуо 烏孫国 Усун ёки Уйсун давлати) бўлимида ёзилишича, «Дастлабда Чжанг Чян айтдиким, илк даврларда усунлар ва дай-рузиеликлар Дунхуанг тоғ этакларида ёнма-ён яшаганлар» (始長 塞言烏孫本與大月氏共在燉煌間)⁵⁶¹.

Мазкур маълумот Тундянь⁵⁶² ва «Тайпинг хуанюй жи»⁵⁶³ каби манбаларида ҳам такрорланади. Шу ерда таъкидлаш жоизки, келтирилган жумлада Дунхуанг сўзидан кейин «шян» (閒 русчада сянь) иероглифи қўлланган. Хитой иероглифларининг катта луғатида кўрсатилишича, иккинчи ўқилиши, яъни «шян» деб ўқилганида, у «катта масофа», «катта оралиғ», «катта ҳудуд» ва «тоғлар ўртасидаги текислик» каби маъноларига эгадир⁵⁶⁴. Масалан, агар қадимги матнларда «шян» иероглифи дарё ёки кўлнинг номидан кейин ёзилган бўлса, у қирғоқни англатади. И.М.Ошанин таҳрири остида тузилган хитойча-русча сўзлар луғатида бу маъно келтирилмаган⁵⁶⁵. Масалан, «Тундянь»да «Шихай шян» сўз бирикмаси учрайди⁵⁶⁶. Бу мисолда «шян» иероглифи «Шихай» (西海 閒 «Ғарбий денгиз»ни англатади)дан сўнг қўлланган. Агар «шян» иероглифини «оралиғида» деб таржима қилиб ишлатсак, унда ноаниқлик ёки мутлоқ хато маъно келиб чиқади. Бу бирикмани фақат «Ғарбий денгиз қирғоқлари» ёки «Ғарбий денгиз қирғоқ бўйи ҳудудлари» деб таржима қилиш керак. Шунинг учун «Дунхуанг сянь»ни «Дунхуанг далалари ёки кенгликлари» деб тушиниш мантиқан тўғри бўлади.

Бу хулосанинг тўғрилиги қадимий хитой манбаларининг ҳеч бирида Дунхуанг шаҳар ёхуд вилоят деб кўрсатилмаганлиги билан ҳам ўз тасдиғини топади. Одатда уларда қадимги хитой тарихчилари ҳар бир географик ном топонимдан сўнг шаҳар (чэнг 城), вилоят (чжоу 州), ўлка (шян 县)ни англатувчи иероглифларни кўшишган.

⁵⁶¹ Ханшу. 2374 (1166)-б.

⁵⁶² Тунгдянь. 3-жилд. 2724-б.

⁵⁶³ Тайпинг хуанюй жи. 182-боб. 1б-б.

⁵⁶⁴ Ханюай дазидян. 7-жилд. Чэнду 1990. 4241-4242-б.

⁵⁶⁵ Ошанин И.М. Китайско-русский словарь. М., 1952. 343-б. Шу муаллифнинг. Большой китайско-русский словарь. В 4-х томах. М., 1984. Т. 3 С. 142-143.

⁵⁶⁶ Тунгдянь. 3-жилд. 2712-б.

2. «Шицзи»нинг 123-бобидаги «Фарғона тазкираси» бўлимида ҳам илгари Рузиенинг Дунхуанг ва Чилян кенгликларида жойлашганлиги ҳақида маълумот учрайди. Аслиятда у қуйидагича берилган: «Ши Рузи (Юэчжи) жюй Дунхуанг Чилян шян» (始月氏居敦煌祁連間)⁵⁶⁷. Уни «Дастлаб Рузи Дунхуанг ва Чилян атрофида жойлашган», деб таржима қилиш тўғри бўлади. Унда «шян» иероглифи қадимда Гиейлиен (Giei-lien) деб талаффуз этилган «Чилян» топонимидан сўнг келтирилган. Мазкур маълумотнинг уйғурча таржимасида «шян» иероглифи «оралиғ» маъносида ишлатилган⁵⁶⁸. Н.Я.Бичурин таржимасида ҳам шундай ҳолат кузатилади⁵⁶⁹. Бизнинг фикримизча, «шян» иероглифи «оралиғ» эмас, «кенглик», «яйлов» деб таржима қилиниши керак. Шунда Дунхуанг тоғнинг номи бўлган, деб ишонч билан айтиш мумкин.

Бундан ташқари, келтирилган маълумотда Дунхуанг топоними ифодаланган «дун» иероглифи олдида олов белгиси (火) йўқ. «Ханшу»нинг 96-бобидан келтирилган мисолда эса ушбу белги билан ёзилган «дун» (燉) иероглифи ишлатилган. Одатда мазкур иероглиф ҳозирги Хэши йўлагидаги Дунхуанг номини ифодалаш учун ишлатилган. Бу ўзгариш, албатта, кейинги давр тарихчиларини нотўғри тушунчага олиб келган бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

3. Хан сулоласи даврида замонавий Дунхуанг шахрининг номини ёзиш учун олдида хуо (火 олов) белгиси қўшилган «дун» (燉) иероглифи туень (tuen) деб талаффуз этилган ва олов ёғдусини англатган. Иккинчи хуан иероглифи қадимда чжуан (juang) деб ўқилган ва «олов ёғдуси», «сахар (кунчиқар)», «катта» каби маъноларга эга бўлган. Шунга кўра таъкидлаш мумкинки, ҳозирги Дунхуанг шахрининг қадимги талаффузи Туенчжуан (Tuen-juang) бўлган ва «катта олов ёғдуси» маъносини билдирган. Унинг иккинчи қадимги хитойча номи «Шачжоу», яъни «қумли дала» ёки «қумли вилоят» маъносида қўлланган. Қадимги турк тилида у чўлда, даштда жойлашган жойни англатадиган Дашт-ата, Дакш-ата⁵⁷⁰ деб номланган. Шаҳарнинг ҳар иккала номи ҳам

⁵⁶⁷ Шижи. 1138(1138)-б.

⁵⁶⁸ Тарихий хотиралар. 491-б.

⁵⁶⁹ Бичурин Н.Я. Собрание сведений ...Московское изд. Т. 2. С. 151.

⁵⁷⁰ Тарихий хотиралар. 521-б.

ҳозирги Дунхуангнинг географик жойлашуви ва ҳолатини билдиради.

4. «Шицзи»да Рузие мамлакатнинг жойлашган ерини ифодалаш учун қўлланилган Дунхуанг топонимини ёзиш учун ишлатилган «дун» иероглифи олдида олов белгиси қўйилмаган. Бироқ анча илгари даврда ёзилган «Шанхай жин» асарида Дунхуанг-шан (Дунхуанг тоғи) топоними учрайди. Линь Мэйцуннинг фикрича, Дунхуанг-шан (Дунхуанг тоғи) Урумчи ёнида жойлашган Буогда-шан (Буғдо тоғи – «катта ёки улуғ тоғ»)ни англатади) тоғига тўғри келади⁵⁷¹. Ушбу тоғ Тангритоғ (Тян-шан)нинг бир қисмидир. «Чжунггуо гужин диминг дацидьян» номли луғатда келтирилишича, мазкур тоғ Шарқий Туркистондаги Карашар шаҳри ёнида жойлашган⁵⁷². Бу шаҳарнинг ёнида Дунхуанг дарёси ҳам бор⁵⁷³. Қадимда Дунхуанг-шан Туэньшуэн-шан ёки Туэньшун-шан (Tuen-shueng-shan, Tuen-shung-shan) деб талаффуз этилган. Мазкур топонимда «шан»нинг тоғ маъносини англатиши муқаррар. Ҳозирги Дунхуанг топоними қадимда Туэнчжуан (Tuen-juang) деб талаффуз этилган. Кўриниб турибдики, уларнинг замонавий ўқилиши бир хил, бир мунча фарқ уларнинг қадимги ўқилишидагина кузатилади. Бу эса ўз ўрнида Чжан Цянь ўзининг баёнотларида Дунхуангни тилга олар экан, Шарқий Туркистондаги Дунхуанг-шанни назарда тутган, деган хулосага асос бўла олади.

5. Чжан Цянг элчилик вазифасини ўтаётган вақтда Хэши йўлагидаги Шачжоу (Қумли вилоят) Дунхуанг деб номланмаган⁵⁷⁴. Шунинг учун ҳам хитой элчиси ўз ҳисоботида ҳозирги Дунхуанг тўғрисида гапира олмаган.

Келтирилган маълумоларнинг таҳлилидан қуйидаги хулосаларни келтириш мумкин:

Қадимда рузиеликлар Тангритоғ (Тян-шан)нинг Шарқий Туркистон қисмида жойлашган яйвловлар ва улар атрофидаги жойларда яшаган. Улар кучайганда, Рузие (Ғуз-ер) давлатининг таъсир доираси яна ҳам кенгайган. Бошқача қилиб айтганда, улар Карашар ва Урумчи вилоятларидан бошлаб, Хэши йўлаги ва Ордос далаларини ўз ичига олган.

⁵⁷¹ Линь Мэйцун. Хан Танг Шиюй юй Чжунггуо вэнминг. 77-б.

⁵⁷² Чжунггуо гужин диминг дацидьян. 898-б.

⁵⁷³ Ўша жойда.

⁵⁷⁴ Линь Мэйцун. Хан Танг Шиюй юй Чжунггуо вэнминг. 76-б.

РУЗИЕ (ЮЭЧЖИ) АТАМАСИНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ

Хитой манбаларида учрайдиган *юэчжи* атамаси кўпдан бери дунё олимлари орасида жиддий мунозаларга сабаб бўлиб келмоқда⁵⁷⁵. Айниқса, ушбу ном билан аталган халқнинг этник келиб чиқиши масаласи олимлар орасида турли фикрларнинг пайдо бўлишига олиб келган. Мазкур манбалардаги Фарғонага оид маълумотларни ўзбек тилига таржима қилиш жараёнида биз ҳам ушбу атамага муносабат билдиришни мақсадга мувофиқ, деб ҳисобладик. Чунки бу маълумотларда *юэчжи* атамаси кўп учрайди. Қолаверса, мазкур этноним билан аталганлар тарихимизда катта аҳамият касб этган Кушон хонлигининг асосчиларидир.

Шунга кўра, бизни қизиқтирган маълумотларни ҳамда сўнги 30 йил давомида Хитой Халқ Республикасида нашр этилган асарлардан ўрин олган тадқиқот натижаларини ўрганишни, хусусан, *юэчжи* атамасининг келиб чиқиши, унинг билан номланган халқнинг илк ватани ва этник ҳолати каби масаларга эътибор бериб кўришни лозим топдик ва бу ишни таржима қилинган маълумотлар асосида эмас, балки қадимги асл хитой манбаларига ва археологик маълумотларга суянган ҳолда амалга оширдик. Тадқиқотларимизнинг асосий мазмунини Алмати (2007), Шанхай (2008), Турфон (2009) ва Урумчи (2010) шаҳарларида ўтказилган халқаро илмий конференцияларда маъруза қилдик ҳамда қатор илмий журнал ва тўпламларда нашр этдик⁵⁷⁶. *Юэчжиларга* оид тадқиқотларимизнинг тўла матни 2010

⁵⁷⁵ Ўша асар. 95-101-б.

⁵⁷⁶ Қаранг: *Ходжаев А.* О трансформации «юэчжи» из топонима в этноним // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. Выпуск 3. Уральск, 2004. С. 68-77; *Шу муаллифнинг.* О трансформации «юэчжи» из топонима в этноним // *O'zbekiston tarixi.* № 1. 2005. С. 3-14; *Шу муаллифнинг.* Новый взгляд на проблему локализации территории государства Рузие (Юэчжи) // Лунвэн тиганг (Тезисы научных докладов). Синьцзян тулуфаньсюэ яньцзю юань (Синьцзянский институт турфановедения), 19-21 октябрь 2008 г. С. 328-330; *Шу муаллифнинг.* К проблеме локализации места обитания рузийцев (юэчжи) в первом тысячелетии до н.э. // *Xitoyshunoslikning dolzarb masalalari: filologiya, falsafa, tarix, iqtisod va siyosat masalalari.* Toshkent. 2009. С. 13-22; *Шу муаллифнинг.* К вопросу этимологии этнонима рузие (юэчжи) // *Этнос ва маданият: анъанавийлик ва замонавийлик.* Ташкент, 2010. С. 55-64; Сведения китайских источников о тюркском происхождении Кушанского царства //

йилда Тошкентда, 2011 йилда Алматида «Из истории древних тюрков (сведения древнекитайских источников)» номли монография шаклида чоп этилди⁵⁷⁷. Ундаги баъзи бир тезисларни, яъни мазкур тадқиқотимиз мавзусига оид хулосаларнинг қисқача мазмунини ушбу китобимизда ҳам келтиришни лозим топдик.

Шу ерда изоҳ бериб ўтиш жоизки, хитой манбаларида ва адабиётларида замонавий талаффузда «юэ-чжи» (yuэ-zhi) деб ўқилган икки иероглиф (月氏) қадимги хитой тилида «рузие», «руцие», «нгузие» деб ўқилган. Шунинг учун биз асарларимизда шу икки иероглифнинг қадимги ўқилиши билан, яъни «рузие» шаклида ишлатилишини тўғри, деб ҳисоблаймиз. Бироқ тадқиқотларимиз натижасида «рузие» атамаси давлат номи бўлган «Ғуз-ер» сўзининг транскрипцияси эканлиги аниқланди. Қадимий Хитой анъаналарига кўра, аксарият ҳолларда давлатнинг ташкилотчилари ҳам унинг номи билан аталган. Натижада Ружие (Юэчжи) бир вақтнинг ўзида ҳам топоним ҳам этноним сифатида ишлатила бошланган. Бу ҳол маълум қийинчиликлар туғдиради. Шу боиз Ружие (Ғуз-ер) давлатининг номи этноним сифатида қўлланганда, унинг «рузиеликлар», «ғуз-ерликлар», «рузиелар», «юэчжилар» шаклларини ишлатишни маъқул ҳисобладик.

XXРда уйғур тилида чоп этилган айрим тарихий китобларда, жумладан хитой манбаларининг таржималарида мазкур атама «явчи» деб ёзилган. Бироқ бунинг сабаби ва атаманинг маъноси айтилмаган.

Атамани замонавий хитой тилида *юэчжи* деб ўқилган икки иероглиф (月氏) билан ёзиш анъанаси милоддан аввалги III-II асрда пайдо бўлган. Бинобарин, айнан шу даврда тарихий саҳнада пайдо бўлган ва қадимий Хитойни илк бор бирликка келтирган, бироқ қисқа давр мавжуд бўлган Чин (秦 – мил. авв. 221-206) сулоласи ёзув, пул ва ўлчов масалаларида юритилган турли бирликларни умумлаштириб, ягона қоидага амал қилдирган эди.

Юэчжи атамаси пайдо бўлишидан олдинги минг йилдан зиёд вақт давомида уни ёзиш учун талаффузи бир-бирига яқин,

Национальная история татар: теоретико-методологические проблемы. Выпуск 2. Казань. 2011. С. 3-27.

⁵⁷⁷ *Ходжаев А.* Из истории древних тюрков... С. 220.

ёзилиши ҳар хил бўлган иероглифлар ишлатилган. Масалан, «Мутянзи чжуан» («Тангри ўғли Му ҳақида баён»)да мазкур атама *ngiwo-tie*, *ngiwo-tcie* (禺知) (зам. ўқил. юйчжи), «Шанхай жинг» («Тоғлар ва денгизлар баёни»)да – *ngiwat-chie*, *ngiwat-tcie*, *gieuk-chie* (月支) (замон.ўқил. юэчжи), қадимги замон тарихчиси Ва Хуэйнинг «И Чжоушу» («Чжоу сулоласининг йўқалган тарихи»)га⁵⁷⁸ ёзган шарҳларида – *ngiwe-tzie*, *ngiwe-zie*, *ngo-zie*, *ngeu-zie* (禺氏 – зам. ўқил. юйчжи)⁵⁷⁹, айрим қадим замонда битилган кичик асарларда *ou-tcie ou-tie* (禺知 – зам. ўқил. оучжи), *ngiwe-tzie*, *ngieu-zie* (牛氏 – зам. ўқил. нючжи)⁵⁸⁰ шаклида учрайди. Агар атамани ўқишга унинг барча ёзилиш шакллари умумлаштириш нуктаи назаридан ёндашилса, у қадимги хитойлар тилида *ngiwozie*, *ngiwotzie* *ngiwo-chie*, *ngiwet-chie*, *ngiwe-tcie*, *ngo-chie* деб талаффуз этилганлигининг гувоҳи бўламиз. Агар хитой тилида «ғ» товушининг йўқлиги, сўзлар (иероглифлар) энг камида икки товушдан, яъни бир ундош ва бир унли товушдан ташкил топиши, ажнабий сўзларнинг охири ундош товуш билан тугаганда, уни тушириб қолдириш ёки унга унли товуш қўшиб ишлатилиши ҳисобга олинса, қадимий хитой тилидаги бу талаффузлар «Ғуз-йер» (غوز يير) ёки «Оғуз-йер» (اوغوز يير) атамасининг транскрипцияси эканлиги яққол кўринади.

Шулардан маълумки, «Нгузие», «Рузие» атамалари қадимий хитой манбаларида давлат номи сифатида ишлатилган. Аммо бу атамалар «ўғуз» ёки «ғуз» сўзидан келиб чиққан. Ўғуз сўзи эса *ögüz* (*öküz*, *oγus*, ҳозирги ўзбек тилида *хўкиз*) маъносини англатган бўлиб, у ўтмишда қувват, қудрат рамзи сифатида ишлатилган ва Рузие давлати аҳолисининг тотемаси бўлган⁵⁸¹.

Маълумки, ўғуз қадимги *турклар* таркибига кирган қабила номи бўлган. Қадимий хитой манбаларида ушбу қабила номи уху

⁵⁷⁸ Ўи Чжоушу (Чжоу сулоласининг йўқолган тарихи), Чжоушу деб ҳам аталади. Аслида ушбу манба 30 бобдан зиёд бўлган. Хан даврида у тўлдирилган. Сўнг унинг ҳажми 60 бобдан иборат бўлган. Кейинчалик асарнинг бир қисми йўқолган. Шундан кейин тарихчилар ушбу сулола тарихини Ўи Чжоушу деб аташган [Ванг Чжунгхан. Чжунггуо минзу ши. 239-б.].

⁵⁷⁹ Ўша жойда.

⁵⁸⁰ Линь Мэйцунь. Шиюй вэнминг (Ғарб мамлакатларининг маданияти). Пекин. 1995. 6-б.

⁵⁸¹ Ходжаев А. Из истории древних тюрков... С. 108-109.

(烏護) шаклида транскрипция қилинган⁵⁸². Кейин ўғузлар кўпайиб, улардан ташкил топган қабилалар сони ошиб борган. Маҳмуд Қашқарий (Кошғарий) даврида ўғуз қабилаларининг сони 20га етган⁵⁸³. Булар *джазгу, джаруқлуг, чибни, джигдер (игдер), салгур, тўгер, алка, афшар, ажмур, баджат, баджундур, барскан, бегтили, букдуз, джувлдар, тутриқа, джаруқлук, ўгуз, кара-болук, каники*⁵⁸⁴ қабилаларидир.

Рус тилидаги тарихий адабиётда *юэчжи* атамасининг этноним сифатида ишлатилиши анъана бўлиб қолган. Ушбу одат сўнги даврда чоп этилган айрим хитой луғатларида ҳам учрайди. Чунончи, 1979 йилда Шанхайда қайта нашр этилган «Цихай» («Сўзлар денгизи») номли энциклопедик луғатда «*юэчжи* қадимги халқ номидир», деб кўрсатилган⁵⁸⁵. Шунга ўхшаган фикр 1996 йилда Урумчида нашр этилган «Шинжянг лиши цидян» («Шинжянг тарихининг луғати») номли асарда ҳам мавжуд. Чунончи, «*да-юэчжи* қадимий халқ номидир, улар *юэчжи* халқининг бир қисмидир», деб зикр этилади луғатда⁵⁸⁶.

Нисбатан илгарироқ чоп этилган хитой луғатларида Рузие (Юэчжи) атамаси давлат номи эканлиги қайд этилган. Масалан, 1930 йилда Шанхайда нашр этилган «Чжунггуо гужин диминг дазидян» («Хитойнинг қадимги даврдан ҳозиргача бўлган ер номлари катта луғати»)да «*Юэчжи* қадимги давлат номидир. У қадимда Гансу ўлкасининг ғарбий ҳудудида жойлашган эди. Хан даврида (мил. авв. 206-милодий 8 йилларда мавжуд бўлган Аввалги Хан давлати – Х.А.) *хунлар* томонидан тор-мор қилинган. Шундан кейин унинг аҳолиси Амударё бўйларига кўчиб кетган»⁵⁸⁷, дейилган. 1986 йилда Чэнгду (Сичуан ўлкаси маркази) шаҳрида нашр этилган кўп жилдли «Ханюй дазидян» («Хитой тили ёзувининг катта луғати»)да «*юэчжи* Хан даврида Ғарбий мамлакатлар (Шиюй)да мавжуд бўлган давлат номи», деб кўрсатилган⁵⁸⁸. Айнан шундай кўрсатма 1980 йилда Пекинда

⁵⁸² Ўша асар. 108-б.

⁵⁸³ Ўша асар. 109-б.

⁵⁸⁴ *Маҳмуд Кошғарий*. Девону луғотит турк. 3-жилд, индекс. 391-397-б.

⁵⁸⁵ Цихай, 1496-б.

⁵⁸⁶ Шинжянг лиши цидян. 17-б.

⁵⁸⁷ Чжунггуо гужин диминг дазидян. 157-б.

⁵⁸⁸ Ханюй дазидян. 3-жилд, 2130-б.

кайта нашр этилган «Циюан» («Сўзлар этимологияси») номли энциклопедик луғатида ҳам ёзилган⁵⁸⁹.

Юэчжи атамаси дастлаб давлат номи бўлганлиги ва у кейинги даврларда Рузие давлати аҳолиси маъносида ишлатилган этнонимга айланганлиги қадимий хитой манбаларида ҳам баён этилган. Масалан, «Ханшу»да «Аслида Дай-рузие чорвачилик билан шуғулланувчи давлат бўлган, [аҳолиси] яйловдан яйловга кўчиб юрган, [аҳолисининг] урф-одатлари *хунлар* билан бир хил бўлган, камон отувчиларининг сони 100 мингдан ортиқ эди»⁵⁹⁰, деб айтилган. Мазкур маълумот 766-801 йилларда ижоди гуллаган хитой тарихчиси Ду Ю қаламига мансуб бўлган «Тунгдян» («Қонун-қоидалар ва урф-одатлар баёни») номли асарда ҳам зикр этилган⁵⁹¹.

Буни қадим замонда битилган хитой битикларига ва тарихий асарлардаги тушуниш қийин бўлган атамалар, иборалар ва воқеаларга шарҳ ёзиш билан машҳур бўлган, 629-656 йилларда Танг сулоласи саройида тарихчи бўлиб хизмат қилган Ян Шигунинг «Ханшу»даги Фарғонага юборилган Хан элчиси Чжанг Чян ва ҳарбий кумондон Ли Гуанглига бағишланган 61-бобнинг бошланишида келтирилган шарҳида аниқ кўришимиз мумкин. Ушбу шарҳда «Рузие ғарбий заминдаги *ғуз* (*ху*)лар давлатидир» (月氏西域胡国也), деб ёзилган⁵⁹².

«Ханшу»нинг биз илова қилаётган бобида келтирилган Чжанг Чяннинг сўзида Асуэн (Усун) ва Дай-рузие (Да-юэчжи) деб номланганлар илгари «Чилян ва Дунхуанг атрофида жойлашган кичик давлатлардир», деб таърифланган (祁连燉煌间小国也)⁵⁹³.

Шу жойда айтиб ўтиш жоизки, хитой элчиси «кичик давлатлар» сўзини Хан империясига нисбатан ишлатган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Чунки хитой манбаларида «*шарқий ғузлар* (*дунху*) кучли, Рузие эса ривожланган ва юксалган эди» (東胡疆而月氏盛), деган маълумот келтирилади⁵⁹⁴. Шунинг билан бирга ушбу манбаларда Рузие давлати асосан от боқишга мослашган мамлакат бўлганлиги ва унинг ҳудудий доирасига Хэши

⁵⁸⁹ Циюан. 2-жилд. 1472-б.

⁵⁹⁰ Ханшу. 2370(1162)-б.

⁵⁹¹ Тунгдян. 3-жилд. 2675-2757-б.

⁵⁹² Ханшу. 1057(749)-б.

⁵⁹³ Ўша аср. 1958(750)-б.

⁵⁹⁴ Шижи. 1032(1032)-б.

йўлагидаги Лянгчжоу, Ганчжоу, Чжангъе, Сучжоу (Жючуан), Шачжоу (Дунхуанг) каби вилоятлар кирганлиги зикр этилган⁵⁹⁵. Аммо бу давлат айнан шу ерда жойлаган, деган гап эмас. Унинг худудига Тангритоғнинг Шарқий Туркистон қисми атрофидаги ерлар ҳам кирган.

Хитой олими Лин Мэйцуннинг хулосасига кўра, Рузие давлати чорвага асосланган йирик ва кучли давлат бўлган. Уларнинг энг қадимий юрти Тангритоғнинг Дунхуанг деб номланган бўлаги атрофидаги жойларда бўлган. Мазкур тоғ бўлаги эса ҳозирги Шинжян-Уйғур автоном ўлкасининг маркази Урумчи шаҳрига яқин жойлашган Буғдо-тоғи (Буогда-шан)га тўғри келади⁵⁹⁶.

Бу хулосани хитой манбаларидаги *рузие (гуз-ер)ликларнинг* азалий яшаган жойи Тангритоғ этаклари ва унинг атрофидаги от боқишга мослашган жойлар бўлганлиги ҳақидаги маълумотлар ҳам тасдиқлайди.

Масалан, сулолар тарихи «24 тарих» («Эршиси ши»)нинг биринчи жилди ва милоддан аввалги 90 йилларда ёзиб битирилган «Тарихий хотиралар» («Шижи»)да *рузие (гуз-ер)ликларнинг* илк ватани ҳақида келтирилган энг қадимий маълумотда «дастлабда *рузие (гуз-ер)ликлар* Дунхуанг ва Чилян атрофида яшаган» («ши Рузие жюй Дунхуанг Чилян шян 始月氏居敦煌祁连間») ⁵⁹⁷, деб ёзилган. Бу ҳақда илгари нашр қилинган тадқиқотларимизда айтиб ўтган эдик. Бироқ яна бир бор таъкидлаш жоизки, ундаги «Дунхуанг», «Чилян» топонимларининг ўрнини ва охириги «шян» иероглифининг маъносини тўғри аниқлаш муҳим илмий аҳамиятга эгадир⁵⁹⁸.

Имкониятимиз доирасидаги маълумотларнинг таҳлилига кўра, «Чилян» атамаси Тангритоғнинг *хунлар* талаффузидаги хитойча айтилишидир. Кейинчалик бир-бирига тутшиб кетган яхлит бир тоғ тизимининг шарқий бўлаги ушбу ном билан аталадиган бўлган. Дунхуанг топоними эса ҳозирги Тангритоғнинг бир

⁵⁹⁵ Ўша асар. 1136(1136)-б.

⁵⁹⁶ Лин Мэйцун. Шиюй вэнминг. 7-б.

⁵⁹⁷ Шижи. 1138(1138)-б.

⁵⁹⁸ Бу ҳақда қаранг: *Ходжаев А.* Из истории древних тюрков... С. 117-129. *Шу муаллифнинг.* Цилян-шан (Цилян-тоғи) топонимининг ўрнини аниқлаш муаммоси // «O'zbekiston Respublikasi Xitoyshunoslikning dolzarb masalalari: filologiya, falsafa, tarix, iqtisod va siyosat» ilmiy-amaliy konferensiyasining materiallari. Toshkent, 2011. 97-108 б.

қисмига тегишли номдир. Уни ёзишда ишлатилган биринчи «дун»(敦) иероглифи олдида олов белгиси (火) йўқ эди.

«Шижи»дан кейин ёзилган манбаларда *Руэне* (*гуз-ер*)ликларнинг илк ватани ҳақида сўз юритилганда, олов белгисисиз «дун» (敦) олов белгилик «дун» (燉) иероглифига ўзгатирилган. Натижада Тангритоғнинг бир бўлагига тегишли Дунхуанг билан Хэши йўлагидаги Дунхуанг бир хил ёзиладиган бўлган. Бу ҳолат илк бор тилга олинган Дунхуанг тоғини ҳозирги Дунхуанг шаҳрига таққослашга асос бўлиб қолган.

Шу ерда таъкидлаш ўринлики, олов белгисисиз ёзилган «дун» (敦) иероглифи қадимда *dui, tuan, diao, dao, zhun, tun* деб ҳам талаффуз этилган ҳамда «яқинлик», «қалинлик», «кўплик», «буюклик», «хурматлилик», «мажбур», «тепалик», «йиғилиб қолмоқ», «уч оёқли идиш» каби маъноларда ишлатилган⁵⁹⁹. «Хуанг» (煌) иероглифи қадимда «олов ёғдуси», «ёруғлик», «юксаклик» маъносида ишлатилган. Ушбу иероглиф олов белгисисиз «дун» билан бирга қўшимча сифатида ёзилганда, у фақат «шэнг» (*sheng* 盛), яъни юксалиш маъносида қўлланган⁶⁰⁰.

«Ханшу»нинг «Дили чжи» («Жуғрофик тавсифлар») бобининг 8-қисмида Дунхуанг-жюн (*Dunhuang-jun* 敦煌郡 – Дунхуанг вилояти) топоними ишлатилган. Шарқий Хан (Дунгхан – 25-220) сулоласи ҳукмронлик қилган даврининг йирик олими ва амалдорларидан бири Ёинг Шаонинг (應劭 – туғилган ва ўлган йили маълум эмас)⁶⁰¹ таъкидлашича, ушбу топонимдаги «дун» иероглифи «буюк», «хуанг» эса «юксаклиш» маъносида ишлатилиши керак⁶⁰².

Тангритоғ этакларида топилган археологик маълумотларга кўра, бу ерда бир неча минг йиллик тарихга эга бўлган маданият мавжуд эди. Шуни инобатга оладиган бўлсак, «Шижи»да «Дунхуанг» топонимининг маъноси «Буюк юксалиш», ёки «Буюк маданият замини» маъносини англатган, деган хулосага келиш мумкин.

Юқорида биз олов белгиси билан ёзилган «дун» иероглифи «тун» (*tuen* 燉) деб ҳам ўқилган бўлиб, у «олов алангаси», «олов

⁵⁹⁹ Ханюй дазидян. 2-жилд. 1468-б.

⁶⁰⁰ Ўша асар. 3-жилд. 2219-б.

⁶⁰¹ Чжунгуо гужин мингрэн дацидян. 236-б.

⁶⁰² Ханюй дазидян. 3-жилд. 2219-б.

ёғдуси», «дашт жой» маъноси англлатганлиги, «Хуанг» деб ўқилган иккинчи иероглиф эса қадимда «жианг» (juang) деб ўқилган бўлиб, у олов белгиси билан ёзилган «дун» иероглифи билан бирга ёзилса, «катта аланга ёруғлиги» маъносини билдирганлигини ҳамда иероглифларнинг бу маъноси Хэши йўлагидаги Дунхуанг вилоятининг жуғрофик шароитини билдириши ҳақида ишимизнинг юқоридаги қисмида сўз юритган эдик. Дарҳақиқат, ёз кунлари узокдан қаралса, бу тоғларни қоплаб турган ҳаво ловуллаб турган олов шуъласидек кўринар экан. 2000 йилнинг ёзида Буёк ипак йўлининг ҳозирги ҳолати ва истиқболини ўрганишга бағишланган илмий экспедицияси вақтида бунга амин бўлдик. Самолётда юқоридан Дунхунг вилоятини кузитиш жараёнида мазкур вилоят кум тоғлар билан ўралган даштлик ўртасидаги кўкаламзор эканлигининг гувоҳи бўлдик ва унинг марказида Дунхуанг шаҳри жойлашганлигини яққол кўрдик. Амин бўлдикки, ушбу кўкаламзорнинг хитойча «Шачжоу» (沙州), яъни «Қумли вилоят» деб номланиши ҳам айнан шу табиат манзарасидан келиб чиққан экан.

Милоддан аввалги 176-174 йилларда Рузие давлати хунларнинг кучайиши ва уларнинг бу давлат ҳукмдорларига қарши қилган кураши натижасида тугатилган. *Рузие (ғуз-ер)ликларнинг* аксарият қисми аввалига Или водийсига, сўнгра *Рузие (ғуз-ер)ликларнинг* жануб сари Фарғона орқали Амударё бўйларига кўчиб борган. Ярим асрга яқин вақт давомида содир бўлган кўчиш жараёни Или водийсидан то Амударёнинг жанубий қирғоқларигача бўлган улкан заминда катта этник ўзгаришга олиб келган: мазкур минтақадаги халқнинг, яъни сакларнинг бир қисми Афғонистон ва Кашмирга чекинган⁶⁰³.

Милоддан аввалги 130-128 йилларда *рузие (ғуз-ер)ликлар* Бақтрияни эгаллаганидан кейин Амударёнинг жанубида Ламзие (замон. ўқил. Ланчжичэнг 藍氏城 – Балх шаҳри ёнида жойлашган ҳозирги Бала-Хисорга тўғри келади⁶⁰⁴) шаҳрини марказ қилган ва Улуғ Ғузур (Дай-рузие) деб номланган давлат ташкил қилган. Шу даврда ушбу давлат 100 минг оила ёки 400 минг кишидан иборат аҳолига ва 100 мингдан зиёд жангчиларга эга бўлган⁶⁰⁵. Милодий 28-30 йилларда у Кушон хонлигига трансформация қилинган. Бу

⁶⁰³ *Ходжаев А.* Из истории древних тюрков... С. 149-153.

⁶⁰⁴ Ўша асар. 160-б.

⁶⁰⁵ Хоу Ханшу. 3825(1315)-б.

жараён 5та *рузие (гуз-ер)ликлар* қабилалари бошлиқларидан бири бўлган Цючжуцюэ-ябғу (Куджула Кадфис) бошчилигида амалга оширилган. Янги давлат тарихда Кушон хонлиги деб номланади. Маълумки, ушбу давлат тарихда катта из қолдирган. Қадимги хитой манбаларида у ҳам Дай-рузие-гуо (大月氏國 – Улуғ Ружие давлати) деб номланган.

Ғуз-ер (рузие)ликларнинг бир қисми ҳозирги ХХРнинг Кўккўл (Цинхай) ўлкасининг шарқий қисмида жойлашган. Улар кейинчалик *кянг (чянг)*лар билан чатишиб кетган. Булар хитой манбаларида «Хуангчжунг ружие-ху» (湟中月氏胡) деб номланади⁶⁰⁶. Ғуз-ерликларнинг яна бир қисми илгари яшаган жойларида қолган. Улар хитой манбаларида *шяо-рузие (шяо-юэчжи 小月氏)* деб аталади⁶⁰⁷.

Археологик маълумотлар ва тоғ қояларда сақланиб қолган суратларга кўра, *рузие (гуз-ер)ликлар* сочларини узун қилиб ўстиришган ва бошларига учли қалпоқ кийишган. Бош кийимига чиройли куш патларини тақиб юришган. Устига теридан тикилган ва от минишга қулай бўлган кийимлар кийишган. Ўлганларнинг бошини тери билан ўраб, шимолга қаратиб дафн этишган. Уларда оилавий қабр ёки бир авлодга тегишли қабристон қилиш одати бўлган⁶⁰⁸.

Ружие давлати Торим воҳасидан бошлаб, Ордосгача бўлган жойларни назорат қилганлиги сабабли ўша даврда уларга тегишли бўлган ҳудудда уларга оид археологик маълумотлар кўп топилган⁶⁰⁹. Шуларнинг гувоҳлигига кўра, *рузие (гуз-ер)ликларнинг* сиртки қиёфаси европеоидларга хос, яъни кўзлари чуқур, бурунлари қирра, баданининг ранги оқ бўлган. Масалан, 1976 йилда Хэши йўлагигадаги Линтай вилоятида (ҳозирги Гансу ўлкасида) жойлашган Бацаопуо тепалиги остида ётган ва милoddан аввалги XI-VIII асрлар (Ғарбий Чжоу сулоласи даври)га тегишли бир

⁶⁰⁶ Ўша асар. 3815(1305)-б.; Тунгдян. 2686-б.

⁶⁰⁷ Ду Ю қаламига мансуб «Тунгдян» номли асарда ёзилишича, улар «Ғарбий текислик билан Чжангйе оралиғида яшаб қолган» (Шянжюй ШипингЧжангйе чжижян 先居西平张掖之间) [Тунгдян. 2735-б.]. Ушбу маълумотдаги Ғарбий текислик (Шипинг) Тангритоғнинг Шарқий Туркистон қисмидаги яйловлар, Чжангйе эса Хэши йўлагигадаги жой номидир.

⁶⁰⁸ Чжунггуо Шинжянг гудай шэхуэй шэнгхуо ши. 52-54-б.

⁶⁰⁹ Лин Мэйцун. Шиюй вэнминг. 7-б.

рузие (гуз-ер)ликнинг қабрини очганда, унинг ичидан бронзадан қилинган найза учи ва бошқа қатор металлдан ясалган буюмлар топилган. Улар орасида бошига металлдан қилинган қалпоқ кийган, кўзлари чуқур, қиррабурун, лаблари юпқа одамнинг боши туширилган қуйма сурат бўлган⁶¹⁰.

1980 йилда Ғарбий Чжоу давлатининг хон саройи жойлашган ерда (ҳозирги Шэнси ўлкасининг маркази Шиан шаҳрига яқин) чуқуркўз, қиррабурун келган оқ танли кишилар жасадлари топилган. Улар ёнида устига учлари чап томонга қайрилган хоч (卍) шакли туширилган буюмлар ҳам бўлган⁶¹¹. Ушбу белги аслида бахт-саодат маъносида ишлатилган⁶¹². 693 йилдан бошлаб хитой тилига асл маъносини сақлаб қолган ҳолда иероглиф сифатида кириб келган ва «wan» деб ўқила бошлаган. Вақт ўтиши билан унга бахт-саодат ва камолат ифодаси маъноси берилган⁶¹³.

Шу ерда таъкидламоқ керакки, Будда давридаги мазкур белгини XX асрдаги биз билган учлари ўнг томонга қайрилган свастика билан зинҳор солиштириб бўлмайди.

Шарқий Туркистондаги Такламакон чўлининг шимолий ва шарқий чеккаларида топилган бир неча минг йиллик тарихга эга жасадлар⁶¹⁴ ҳам бу жойларда шундай қиёфадаги одамлар яшаганлигини кўрсатади. Маълумки, бу жойлар *рузие (гуз-ер)ликлар* истиқомат қилган ҳудуд доирасига кирган. «Вэй сулоласи тарихи» («Вэйшу»)да «Турфан (Гаочанг)дан бошлаб унинг ғарбида жойлашган барча давлатларнинг одамлари чуқуркўз ва қиррабурундир» (自高昌以西諸国人等深目高鼻)⁶¹⁵, деб ёзилган. Юқорида айтиб ўтганимиздек, бу жойларда қадимдан *турклар*, жумладан *рузие (гуз-ер)ликлар* яшаган.

Ружие (гуз-ер)ликларнинг урф-одалари *турклардан*, жумладан *хунлар*, *асуэн (усун)лар*, *ямцат (янцайлар* – Каспий ва Орол денгизларининг шимолий қирғоқларида яшаган туркий қабилалар) ва Кангкия (Кангжюй) давлати аҳолиси билан бир хил бўлганлиги ҳам уларнинг келиб чиқиши туркий эканлигидан далолат беради.

⁶¹⁰ Ўша асар. 7-б.

⁶¹¹ Ўша жойда.

⁶¹² Санскрит ёзувида ушбу белги «srivat-sa» деб ўқилади [Ханюй дазидян. 1-жилд. 51-б.].

⁶¹³ Циюань. 1-жилд. 416-б.

⁶¹⁴ Хўжаев А. Буюк ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар. 84, 105-107, 114-119-б.

⁶¹⁵ Вэйшу. 9697(1315)-б.

Масалан, «Шижи»нинг 27-боби бўлмиш «Тян гуан шу» («Самовий ходисалар баёни») қисмида «Чжунггуо (Марказий давлат, яъни қадимги Хитой – А.Х.) [Ордоснинг] шарқида 4 денгиз ўртасида жойлашган. Унинг шимолий ва ғарбий томонида ху, ме, рузие (юечжи) деб номланган ва кигиз ҳамда теридан кийим киядиган, ўқ-ёйдан фойдаланадиган халқлар яшаган»⁶¹⁶, деб таъкидланган.

«Ханшу»нинг «Шиюй чжуан» («Ғарбий мамлакатлар») номли 96-бобида «улуз гуз-ерликлар (дай-рузиеликлар) билан Кангкия (Кангжюй) [аҳолиси]нинг урф-одалари бир хил эди»⁶¹⁷, деб зикр этилган.

«Зичжи тунгжян» («Ҳукмдорларга сабоқ берувчи воқеалар баёни») номли асарда «Асуэн, Кангкия, Ямцат ва Дай-Рузие давлатларининг одамлари чорвадорлар эди... Уларнинг урф-одатлари хунларникидан фарқ қилмас эди»⁶¹⁸, деб ёзилган. Худду шу маълумот «Тунгжян жиши бэнмуо» («Муҳим тарихий воқеалар баёни») номли манбада ҳам келтирилади⁶¹⁹. «Тунгдян»нинг «Кангкия» («Канцзюй») давлатига бағишланган қисмида мазкур давлат аҳолисининг «урф-одатлари улуз гуз-ерликлар (дай-рузиеликлар)дан фарқ қилмас эди»⁶²⁰, деб таъкидланган.

Рузие (гуз-ер)ликлар туркий тилда сўзлашишган. Бироқ улар Амударё бўйларига кўчиб борганидан сўнг Эрон маданияти таъсирига тушиб қолган. Шундан сўнг *рузие (гуз-ер)ликлар* тилида ва диний эътиқодида ўзгариш юз берган. Милодий биринчи асрдан бошлаб улар нафақат будда динига сиғинган⁶²¹, балки ушбу динни Хитойга тарқатишда ҳам муҳим ўрин тутган. Будда динининг тарғибодчиси сифатида биринчи марта Хитойга борган *рузие (гуз-ер)ликлар* вакили Фули ҳисобланади. У мазкур давлатга милоддан аввалги 2-йилда келган⁶²².

Ғарчи *рузие (гуз-ер)ликларнинг* иқтисодий асоси чорвага мослашган бўлсада, уларда дехқончилик, қўл ҳунармандчилиги ва савдо-сотик ишлари ҳам ривожланган бўлган. Археологик маълумотларнинг гувоҳлигига кўра, *рузие (гуз-ер)ликлар*

⁶¹⁶ *Сыма Цянь*. Исторические записки («Шижи»). Т. 4. М., 1986. С.149.

⁶¹⁷ Ханьшу. 2371(1163)-б.

⁶¹⁸ Зижи тунгжян. 1-жилд. 129-б.

⁶¹⁹ *Юан Шу*. Тунгжян жиши бэнмуо. 1-жилд, 2-боб. 41-б.

⁶²⁰ Тунгдян. 2736-б.

⁶²¹ *Юй Тайшан*. Шиюй тунгши. С. 49; *Ванг Чжилай*. Чжунья шиганг. 9194-б.

⁶²² Цихай. 144-б.

кундалик ҳаётида ишлатиш учун ёғочдан, суякдан ва металлдан ўзларига ҳос бўлган турли асбоб-ускуна, қурол-яроғлар ишлаб чиқаришган. Улар орасида металлдан ясалган ўқ-ёй ва найза учи, қилич, ой шаклида бироз қийшайтирилган пичоқ, ерни бўшатиш учун ишлатиладиган кетмон алоҳида ўринда турган. Бундан ташқари, улар олтин ва кумушдан нафис тақинчоқлар ва бошқа зебу-зийнат буюмларни ишлаб чиқаришган. Маржонлар, майда кўнғироқчалар ва устига турли ҳайвонлар шакли туширилган буюмлар катта қизиқиш ва талабга эга бўлган. Бу буюмларнинг шакли ва ишлаб чиқариш усули Ички Монголияда топилган *хунларга* тегишли буюмлардан фарқ қилмайди.

Рузие (ғуз-ер)ликларда сополдан турли идиш-товоқ яшаш ишлари ҳам кенг тарқалган. Икки қулоқли, яъни тутқичли кўзачалар, дон солиш учун иштиладиган хумлар ва бошқалар шулар жумласидандир⁶²³.

Рузие (ғуз-ер)ликлар ишлаб чиқарган сопол буюмлар бир неча умумий хусусиятларга эга бўлган: 1) буюмнинг устини бўйаш учун ишлатилган бўёқлар қуюқ бўлган; 2) ясалган буюмларнинг шакллари нисбатан юмалоқ; 3) идиш-товоқ ва кўзачалар тағ қисми қалин бўлган ва қизил бўёқда бўйланган; 4) уларнинг қопқоқчалари кесиб олинган ва уларда турли ҳайвонларнинг шакли ўйиб туширилган⁶²⁴.

Рузие (ғуз-ер)ликларда тўқимачилик санъати ҳам яхши ривожланган. Буни уларнинг қабрларидан топилган каноп ва жундан тўқилган мато бўлақлари тўла тасдиқлайди. Улар мато тўқишда жунни чап томонга қаратиб йигирган ва йўғонлиги 0,3-0,4 ва 0,5-0,6 мм келадиган жун ип ишлатишган⁶²⁵. Канопдан мато тўқилганлиги, албатта, *рузие (ғуз-ер)ликлар* бу ўсимликни ўстириш ва ундан мато тўқиш учун яроқли ип тайёрлаш технолигиясига эга бўлганлигидан дарак беради.

Рузие (ғуз-ер)ликлар яшаган худуднинг, яъни Тангри тоғ этаклари ва унинг атрофидаги жойларнинг географик шароитларига бир назар ташласак, у ерларда нафақат бепоён яйлов далалар, балки деҳқончилик ва боғдорчиликка мос водийлар ҳам борлигини кўрамиз. Шунда *рузие (ғуз-ер)ликлар* чорва билангина эмас, балки деҳқончилик ва қўл

⁶²³ Ўша асар. 49-б.

⁶²⁴ Ўша асар. 49-51-б.

⁶²⁵ Ўша асар. 49-б.

хунармандчилиги ишлари билан ҳам шуғулланганлигига ишонч ҳосил қилиш мумкин.

СЭК ВА СЭКЧЖУНГ – САКЛАР

Хитой манбаларида *саклар*га оид маълумотлар тарқоқ ҳолда учрайди. Хитойликлар ушбу этнонимни замонавий талаффузда «сай» деб ўқиладиган иероглиф (塞) билан ифодалашган. Бироқ мазкур иероглифнинг замонавий ўқилиши асосида у «сак» этнонимининг хитойча транскрипцияси эканлигини айтиш бирмунча мушкул. Аслида, мазкур иероглиф қадимги хитой тилида «sək» деб талаффуз этилган⁶²⁶. Бу эса унинг «сак» этнонимининг транскрипцияси эканлигини яққол кўрсатиб туради.

Рус олими Н.Я. Бичурин ўз таржималарида *сакларни* ифодалайдиган хитойча иероглифни «сэ» ва «се» шаклларида транскрипция қилган ва улар билан «сак» сўзи орасида алоқадорлик бўлиши мумкинлиги ҳақидаги фикрни илгари сурмаган. Бу эса мазкур таржималардан фойдаланган олимларга мазкур «сэ» этноними ҳақида бирор аниқ фикр айтишга йўл бермаган.

Хитой манбаларида номи «сэк» иероглифи билан ифодаланган халқ ҳақида маълумотлар нисбатан кўп эмас. Уларда *сакларга* бағишланган махсус боблар ҳам йўқ. Бироқ, шунга қарамасдан, хитойнинг қадим манбаларида *сакларнинг* истиқомат жойлари, этник алоқалари, халқаро муносабатларда тутган ўрни, урф-одатлари тўғрисидаги маълумотларни кам ва тарқоқ бўлсада, учратиш мумкин. Хитойлик олимларнинг тадқиқотларига кўра, *саклар* яшаган ҳудуд доирасига Шарқий Туркистон, ҳозирги Марказий Осиё давлатлари замини ва унинг ғарбидаги жойлар кирган. Бу жойларда яшаган қадимги этносларга тааллуқли маълумотларнинг *сакларга* ҳам алоқаси бор.

Шу ўринда яна бир масалага аниқлик киритиб ўтиш лозим. Анъанага кўра, бундан қарийб 2 минг йил муқаддам муомалада бўлган хитой ёзма тилида гап ёки жумла таркибидаги сўз бирикмалари икки иероглифдан, яъни икки сўздан ташкил топар эди. Агар бундай сўз бирикмалари ажнабий халқларга мансуб

⁶²⁶ Ханзи гуйинг шоуцэ. 22-б.

мураккаброқ атамалардан иборат бўлса, хитойликлар уларни ўз тилига мослаштиришга, масалан, қисқартиришга ҳаракат қилишган. Мабодо бундай атамалар, аксинча, қисқа бўлиб, улар бир иероглиф билан ифода этилган бўлса, уларни икки сўзли (икки иероглифли) сўз бирикмаси шаклига келтириш учун бирорта сифат ёки аниқловчини билдирувчи ёрдамчи иероглиф, яъни сўз кўшилган. Мазкур қоидага биноан, масалан, «сэк» атамаси ёнига «жунг» (种 тоифа), «ван» (王 ҳукмдор), «ди» (地 ер, замин) каби сўзлар бириктирилиб ишлатилган. Шу боис хитой манбаларида *сакларнинг «сайжунг»* ёки қадимий талаффузда «*сэкжунг»* (塞种) шаклида, будда динига оид хитой тилидаги асарларда эса «*цежунг»* («*тсэжунг»*) деб ёзилиш ҳоллари учраб туради.

Хитой манбаларининг гувоҳлик беришича, милоддан аввалги 176-125 йиллар оралиғида *хунларнинг* кучайиши ва уларнинг Ордос, Хэши йўлаги ⁶²⁷, Шарқий Туркистон худудларида ҳукмронлик қила бошлаши натижасида илгари бу жойларнинг эгаси бўлган *рузие (гуз-ер)ликлар (юэчжилар)*нинг катта бир қисми ҳозирги Қозоғистон, Қирғизистон, Ўзбекистон худуди орқали Шимолий Афғонистонга кўчган ⁶²⁸. Кўчиш даврида улар бу жойларда яшаётган, Ғарб ва Ҳинд адабиётларида *сайшианлар (сайтшан)* ёки *сарматлар* деб номланган маҳаллий *сакларнинг* бир қисмини Кашмирга

⁶²⁷ Хитойча Хэшизоуланг (河西走廊). Ундаги «Хэши» сўзи дарёнинг ғарбий томонини англатади. У Хуангхэ дарёсининг юқори қисмига, яъни жануб томонидан Ички Монголия сари шимол томонга оққан қисмига нисбатан ишлатилган. Мазкур йўлак ҳозирги ХХРнинг Гансу ўлкаси (провинцияси)га тўғри келади.

⁶²⁸ Ружиеларга оид тадқиқотимизда бу ҳақда батафсил маълумот берганмиз [Қаранг: *Ходжаев А.* О трансформации «юэчжи» из топонима в этноним // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. Выпуск 3. Уральск, 2004. С. 68-77; *О'zbekiston tarixi.* № 1. 2005. 3-14-б. *Шу муаллифнинг.* К вопросу определения этимологии термина «Ючжи» (Сведения китайских источников) // Марказий Осиёда анъанавий ва замонавий этно-маданий жараёнлар (Традиционные и современные этнокультурные процессы в Центральной Азии). 2 қисмдан иборат. Тошкент, 2005. 1-қисм. 78-93-б.; *Шу муаллифнинг.* Из истории древних тюрков (сведения дренекитайских источников). Ташкент, 2010].

чекинишга мажбур қилган⁶²⁹. Милодий 84-86 йилларда яшаган Шинг Зунг исмли хитой тарихчиси Ҳиндистон худудида истиқомат қилувчи *саклар* (*сэк ёки сэкжунлар*)нинг ху (胡) деб ҳам аталишини қайд этиб ўтган⁶³⁰. Ҳозирги хитойлик тадқиқотчилар томонидан тузилган «Хитой тили ва ёзувининг катта луғати» («Ханюй дазидян»), «Сўзларнинг келиб чиқиши» («Циюан») ва «Сўзлар денгизи» («Цихай») каби катта этимологик луғатларда ҳам қадимги Хитойнинг шимоли ва ғарбида яшаган халқлар ху деб номланганлиги эътироф этилган⁶³¹.

Юқорида айтиб ўтилганидек, ху этноними илк бор хитой манбаларида милоддан аввалги биринчи минг йиллик давомида тошга ва суякка ёзилган битикларда учрайди. Милоддан аввалги III-I асрларда у кенг тарқалган. Шундан маълумки, *хунларнинг* кучайиши ва шу туфайли *рузие* (*гуз-ер*)ликларнинг ғарб томонга кўчиши *саклар* жойлашган худуднинг яна ҳам кенгайишига олиб келган.

Қадимги хитой ёзма манбаларига мурожаат қиладиган бўлсак, «сэк» («сай») иероглифи илк бор «Чян Ханшу» («Аввалги Хан сулоласи тарихи», қисқартирилган ҳолда «Ханшу» деб ҳам аталади)да учратамиз. Чунончи, ушбу асарнинг 96-бобидаги Кашмир (Жибин)га бағишланган қисмида куйидагича ёзилган:

«*Хунлар* (*кунна / шюнгну* 匈奴) улуғ ғузерликлар (дай-рузие / да-юэчжи 大月氏)ни мағлубиятга учратди. Улуғ ғузерликлар ғарбдаги Бактрия (Дася)ни эгаллади, *саклар* ҳукмдори (сай ванг 塞王) эса жанубдаги Кашмир (Жибин)га чекиниб, у ерга эгалик

⁶²⁹ Хитой манбаларида ва луғатларида «ху» «ғуз» сўзининг хитойча транскрипцияси эканлиги айтилади. Дастлаб хитойликлар «ху» иероглифи билан ўзларининг шимолида яшаган қабилаларни номлаганлар. Кейинчалик мазкур атама остида *хунлар* тушунила бошлаган. Хун империяси инкирозга учраши натижасида содир бўлган қавмлар кўчишидан сўнг Марказий Осиёнинг халқлари ҳам умумий ҳолда «ху» деб атала бошлаган. Қадимий Хитойнинг шарқи-шимолида, яъни *хунларнинг* шарқий томонида яшанганлар «дўнгху» (东胡 «шарқий ғуз») деб номланган. Рус адабиётидаги «тунгус» этноними айнан шу «дунгху» атамасининг транскрипциясидир [Цихай. 47, 1503-б.].

⁶³⁰ Ханюй дазидян. 3-жилд, 2057-б.

⁶³¹ Ўша жойда; Циюан. 3-жилд, 2549-б.; Цихай. 1503-б.

қила бошлади. *Саклар* (*сэжжунг* 塞种) ҳар томонга ёйилиб, бир неча ҳокимият ташкил этди. Шунинг учун Шулэ (Сули 疏勒)нинг ғарбий ва шимолий томонида, Шюшюн (Shiushun 休循, русча транскрипцияда Сюсюань) ва Улуғчат (Шэнду / Yiwandu 捐毒)га тегишли жойларда қадимдан яшаётганлар *саклар* зотидандир (*сэжжунг* 塞种)»⁶³².

Ушбу матндаги Шулэ ёки Сулэ ҳозирги Қашқарга, Shiushun Қашқарнинг ғарбий томонидаги Эркештомга (ҳозирги ХХР ва Қирғизистон ўртасидаги чегара ноҳияси), Yiwandu – Қашқар билан Эркештом оралиғидаги Улуғчат вилоятига тўғри келади.

Мазкур матндаги охириги иккита маълумотни Н.Я.Бичурин «Сэские племена живут рассеянно, и более под зависимостью других. От Кашгара на северо-западе Хоусюнь (Сюсюнь) и Гюньду – суть потомки древних сэсцев»⁶³³, деб таржима қилган. Кўриниб турибдики, рус олими «сэ» халқи қайси халқ эканлигини, «Хоусюнь» ва «Гюньду» қайси жойларга тўғри келишини шарҳламаган. Натижада унинг таржимасидан фойдаланувчилар олдида ноаниқликлар ва янги саволлар пайдо бўлган.

Аслида ушбу маълумот «Ханшу»нинг Шюшюн-гуо (休循国 – Эркештом давлати)га бағишланган қисмида мазкур давлатнинг «аҳолиси *усунлар* билан бир хил кийинади, ўт-ўланларни қидириб, кўчиб юради. Буларнинг келиб чиқиши *сэк* (*сак*)лардандир»⁶³⁴, деб келтирилган.

Мазкур манбанинг Улуғчат давлати (Йиванду-гуо, замон. ўқил. Шэнду-гуо 捐毒国)га бағишланган қисмида бу хонлик «[Хитой пойтахти Чангъандан] 9860 *ли* (5679.36 км) нарида жойлашган, аҳолиси 380 оила [ёки] 1100 кишидан, лашкарлари эса 500 кишидан иборат.... Қашқар (Сули / Шулэ)дан жанубга қараб Помир (Цунглинг)гача бўлган жойларда одам яшамайди. Помирга кўтарилса, Эркештомга етиб борилади. Шимоли-ғарбий йўналишда Фарғонагача 1300 *ли* (748.8 км) келади, [ушбу давлатнинг] шимол томони Асуэн (Усун) [давлати]га бориб туташади. [Одамларининг] кийиниши *усунлар* билан бир хил, ўт-

⁶³² Ханшу. 2368(1160)-б.

⁶³³ Бичурин Н.Я. Собрание сведений...Московское изд. Т. 2. С. 179.

⁶³⁴ Ханшу. 2373(1165)-б.

ўланларни қидириб, кўчиб юришади, булар аслида *сак* (*сэк*)лар эди»⁶³⁵, деб зикр этилган.

Маълумки, «Ханшу» («Чян Ханшу» деб ҳам номланади) асарини сарой тарихчиси Бань Гу (32–92) милодий биринчи асрнинг иккинчи ярмида битган. Унгача бўлган 200 йил Хитой билан Марказий Осиё мамлакатлари ўртасида дипломатик ва савдо алоқаларнинг фаоллашган даври бўлиб, хитой ҳукмдорлари минтақадаги халқларни, айниқса улар ўртасидаги муносабатларни яхши ўрганган, яъни булар ҳақида тарих битишга катта аҳамият берган. Бу Хан империясининг минтақадаги мамлакатларга нисбатан олиб бориладиган сиёсати учун зарур эди. Шу сабабли сарой тарихчиларида минтақага оид аниқ маълумотлар бўлган. Бундан «Ханшу»да келтирилган маълумотларнинг янглиш бўлиш эҳтимоли кам, деган хулоса келиб чиқади.

Шунга кўра ва «Ханшу»дан келтирилган юқоридаги маълумотлардан келиб чиқиб, айтиш мумкинки, милоддан аввалги II-I асрларда ва милодий I асрда Қашқарнинг ғарбий томонида, яъни Помирнинг шарқий этакларида ҳам *сакларнинг* бир қисми яшаган.

Мазкур масалани ёритишга кўмаклашадиган бошқа маълумотлар ҳам бор. Масалан, «Ханшу»нинг Асуэн (Усун) давлатига оид қисмида «Илгари ушбу давлат ҳудуди *сак* (*сэк*)ларнинг ерлари эди. Улуғ ғузерлик (да-юэчжи)лар *саклар* ҳукмдори (*сэк* ванг 塞王)ни мағлуб қилди. *Саклар* ҳукмдори жанубдаги Ҳиндистон (Шяндун 縣度)га чекинди. Улуғ ғузерликлар уларнинг жойини эгаллади. Кейин усунларнинг ҳукмдори Кунмак (昆莫 замон. талаф. Кунмо)⁶³⁶ улуғ ғузерликларни мағлуб қилди. Улуғ ғузерликлар Бактрияга бориб, у ерга ҳукмронлик қила бошлади. *Усунларнинг* ҳукмдори Кунмак *саклар* жойини эгаллади. Шунинг учун *асуэн* (*усун*) халқи таркибида *саклар* ва улуғ ғузерликлар мавжуд»⁶³⁷, дейилган.

⁶³⁵ Ханшу. 2373(1165)-б. Ўша жойда; Тунгдян. 3-жилд. 2741-б.

⁶³⁶ Тунгдянда «Кунмў ва кунми ҳукмдор унвонидир» (昆莫昆彌 (弥)皆王号也), деб ёзилган [Тунгдян. 3-жилд. 2724-б.]. Қадимда мў莫 иероглифи тақ, ми彌 – miei деб ўқилган.

⁶³⁷ Ўша жойда. 2374 (1166)-б.

Ушбу матндаги Дунхуанг (燉煌) кадимда «Туэншуенг» ёки «Туэншунг» (Tuen-shueng, Tuen-shung) деб талаффуз этилган бўлиб, у ҳозирги ХХРнинг Гансу вилоятидаги Дунхуанг шаҳри эмас, балки Тангритоғнинг Шарқий Туркистон қисмининг, аниқроғи Урумчи шаҳри ёнидаги Буғдо тоғи (Богда-шан) ва у ердан Қорашар ҳамда Бағраш-кўлгача бўлган тоғ тизимига тўғри келади⁶³⁸. Аммо аксарият олимлар ушбу матндаги «Дунхуанг» топонимини ҳозирги ХХРнинг Ганьсу ўлкасидаги Дунхуанг шаҳри, деб қабул қилишади.

Мазкур манбада Асуэн (Усун) ҳукмдорлигининг ҳудуди «шарқда Хун (кунна / шюнгну), шимоли-ғарбида Кангкия (Кангжюй), ғарбда Фарғона (Дайюан) давлатлари, жанубда атрофи деворлар билан ўралган шаҳар давлатлари билан чегарадошдир. [Ушбу ҳудуд] аслида *сак (сэж)лар* замини эди» (本塞地), деб кўрсатилган. Ушбу маълумотдан маълум бўлишича, *рузие (гуз-ер)ликлар (юэчжи)* жанубга, Амударё бўйига кўчиб кетгандан кейинги даврда, яъни милоддан аввалги I-милодий II асрларда *асуэн (усун)*лар эгаллаган ҳудуд Тангритоғнинг ғарбий қисми, Иссиқкўл ва Чу дарёси атрофини ўз ичига олган эди.

Шунингдек, «Ханшу»даги *сакларга* оид маълумот Ду Ю (734-812) битган «Тунгдянь» ва Лэ Ши (960-1007) қаламига мансуб «Тайпинг хуанюй жи» номли манбалардаги Ҳиндистон (Тянчжу 天竺)⁶³⁹, Асуэн (Усун) ва Кашмирга бағишланган қисмларида ҳам учрайди⁶⁴⁰.

Келтирилган маълумотлардан кўришиб турибдики, *усунлар*нинг кейинчалик жойлашган ерларида илгари *саклар* яшаган. *Саклар* ва *рузие (гуз-ер)ликларнинг* бир қисми Амударё бўйларига ва унинг жанубига кўчиб кетмасдан, ўз жойларида қолишган. Вақт ўтиши билан улар *усунлар* таркибига кириб, ўзларининг илгариги номини ишлатмай қўйишган.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, Н.Я.Бичурин таржимаси билан асл матннинг қиёсий таҳлили таржима матнларидаги

⁶³⁸ Лин Мэйцун. Хан Танг Шиюй юй Чжунггуо вэнминг. 77-б.; Чжунггуо гужин диминг дацидьян. 898-б.

⁶³⁹ Қадимий хитой манбаларида Ҳиндистоннинг номи Чилияндун (Тянчжу 天竺), Шэнгду (身毒), Йивандун (Yiwan 捐毒, замон. талаф. Жюандун (Juan) шаклларида транскрипция қилинган [Тунгдянь. 3-жилд. 2741-б.]. Ҳозир Йинду (Yindu 印度) деб ёзилади.

⁶⁴⁰ Тунгдянь. 3-жилд. 2724, 2730-б.; Тайпинг хуанюй жи. 182-б.об, 11-б.

маълумотлардан улуғ ғузериликлар билан тўқнашиш натижасида *саклар*нинг жанубга кетишга мажбур бўлганини англаш қийинлигини кўрсатди. Бундан ташқари, Н.Я.Бичурин асл матндаги «сэк» иероглифини «сэ» шаклида ўқиб, уни шарҳсиз қолдирган ва «сэк» «саклар» этнонимининг хитойча транскрипцияси эканлиги ҳақида маълумот бермаган. Натижада олим таржимасидан фойдаланган тадқиқотчилар «сэ» атамаси аслида «сак» атамасига тўғри келишини аниқ айта олмаган.

Замонавий хитой адабиётига, хусусан, кўп жилдли «Хитой тилининг катта луғати» («Ханюй дазидян»)га мурожаат қилдик. Унда кўрсатилишича, қадимда «сэк» деб ўқиладиган иероглиф ҳозирги хитой тили талаффузида «сай» деб ўқилади. Маъно жиҳатидан ушбу иероглиф «бекитиб кўймоқ, яширмоқ», «биронта идиш ичига нарса солиб кўймоқ», «чегара худуди, чегара» каби маъноларни англатади. Шу сабабдан «сэк»ни биронта сўзнинг ёки атаманинг таржимаси, деб тушуниш мумкин эмас. Ушбу луғатда «Сай қадимги халқ номидир. Мамлакатимиздаги қадимий манбаларда «сай» иероглифи билан ифодаланган халқ Ғарб ва Ҳиндистон тарихий адабиётларида *сайшан* (scythians), *саэрмашиан* (sarmatians), *сакас* (sakas) деб аталган халқлар билан бирдир», деб таъкидланиши диққатга сазовордир⁶⁴¹.

Шунингдек, Цихай номли қомусий луғатда «Сэк (*сай* – *саклар*) қадимий халқ номи бўлиб, улар Или дарёси қирғоқлари ва Иссиққўл атрофида яшаган. Милоддан аввалги иккинчи асрда *рузие* (*гуз-ер*)ликлар (*юэчжи*) ўз юртларидан ғарбга кўчиб бориб, *сэк* (*сак*)ларнинг заминини эгаллаб олганлар. Шундан кейин *сэк* халқи ҳар томонга тарқалиб кетган. Буларнинг бир қисми жанубга кўчиб бориб, Жибин (Кашмир)ни эгаллаган, иккинчи бир қисми эса ўз жойларида қолган. Кейинроқ ўз юртларида қолган *сэк* (*сак*)лар бу ерга кўчиб келган *усун* (қадим. ўқил. *асуэн*)лар билан чатишиб кетишган. Хитой манбаларида тилга олинadиган *сэк* халқи билан Ғарб ва Ҳинд адабиётларида учрайдиган *сайшан* (Scythians, *сайсинлар*), *саэрмашиан* (sarmatians, *сарматлар*) ва *сэк* (sakas) аслида бир халқ бўлган»⁶⁴², деб қайд этилади.

⁶⁴¹ Ханюй дазидян. 1-жилд, 475-б.

⁶⁴² Цихай. 1030-б.

«Шинжянг лиши цидян» номли учинчи луғатда ёзилишича, *саклар* (*сэкчжунг*) Или водийси ва Тангритоғнинг шимолидаги бепоён далаларда яшаган. Хитой манбаларида уларнинг ҳукмдори «сэк ванг» (*саклар* ҳукмдори) деб аталган. Булар аслида «Йиван» (Yiwen 允, замон. ўқил. Юн) исмли *ривем* (*рунг* 戎)лардан бўлиб, улар Дунхуангда (燉煌) яшаган эди, *рузие* (*гуз-ер*)ликлар босими остида Помирнинг жанубий томонига кўчиб кетган. *Сэк ванг* (*саклар* ҳукмдори) ўз одамларини бошлаб, Ҳиндистонга борган ва у ерда Кашмирнинг ҳокимига айланган. Аммо уларнинг бир қисми илгари яшаган жойларида қолган, яна бир қисми Помирда жойлашган. Кейинчалик *сэklar*нинг бир қисми Эрон баландлигининг шарқий қисмида жойлашган. Бу ердаги «Сейстон» («Шейиситан», «Сакистон») топоними шуларнинг этник номидан, яъни *сэк* сўзидан келиб чиққан⁶⁴³.

Юқорида айтиб ўтилганидек, ушбу маълумотдаги Дунхуангни Тангритоғнинг Шарқий Туркистондаги бир қисми, аниқроғи, Урумчи шаҳри ёнидаги Буғдо-тоғи (Буогда-шан) ва у ердан Бағраш-кўлгача бўлган тоғ тизими, деб тушунмоқ лозим.

Ўтган 50 йил давомида Шинжанг-Уйғур автоном райони (ШУАР, рус адабиётида СУАР)даги Или водийси, Тангритоғ этаклари, Турфон атрофида топилган археологик маълумотлар бу жойларда *асуэнлар* (*усун*)лар, *рузие* (*гуз-ер*)ликлар (*юэчжи*) маданияти билан бирга *саклар* маданияти ҳам мавжуд бўлганлигини кўрсатади⁶⁴⁴.

Хитой манбалари ва тарихий адабиётларида кўрсатилишича, улуғ ғузерликлар илгари яшаган жойларидан Или дарёси бўйларига кўчган вақт милоддан аввалги 176-174 йилларга тўғри келади. Маълумки, хитой элчиси Чжанг Чян Асуэн (Усун), Улуғ Ғузер (Дай-рузие), Қангкия (Кангжюй) ва Фарғона (Дайюан, Даван) давлатларига келиб кетган. У ўз юртидан сафарга милоддан аввалги 138 йилда чиққан ва 11 йилдан кейин, яъни милоддан аввалги 127-125 йилларда Фарғонага етиб борган. Шу пайтда улуғ ғузерликликлар Бактрияда бўлган. Демак, улуғ ғузерликликлар билан *саклар* орасидаги курашлар ва уларнинг Бактрия сари кўчиши милоддан аввалги 174-130 йиллар орасида содир бўлган.

⁶⁴³ Шинжянг лиши цидян. 689-б.

⁶⁴⁴ Шиюй тунгши. 35-б.

Рузие (гуз-ер)ликлар Амударёнинг жанубида жойлашиб олганидан ва Будда динига ўтганидан ⁶⁴⁵ сўнг хинд тарихнавислигида *тўхар (тухор)* сўзи пайдо бўлган ⁶⁴⁶. Шу асосда Европа олимлари орасида *тўхарлар рузие (гуз-ер)ликлардан* келиб чиққан, деган фикр юзага келган ⁶⁴⁷. Аммо айрим хитой адабиётларида келтирилган маълумотлар бу фикрнинг асоссиз эканлигини кўрсатади. Бинобарин, *тўхар* этноними Бактрияга *рузие (гуз-ер)ликлардан* олдин келган ва бу ерда ўзларининг ҳокимиятини ўрнатган *сакларга* мансуб бир қабиланинг номи бўлган. *Рузие (гуз-ер)ликлар* келиб, Бактрияни эгаллаганидан сўнг, атрофдаги халқлар уларни ҳам *тўхар* деб атаган. Шундай қилиб, *саклар* қабиласининг номи *рузие (гуз-ер)ликларга* ҳам тегишли бўлиб қолган, аммо *рузие (гуз-ер)ликлар* ўзларини *тўхар* деб аташмаган ⁶⁴⁸. Қолаверса, *тўхар* этноними хитой манбаларида *тухоло* деб айтилади.

Мазкур этноним илк бор Вэй сулоласи тарихида учрайди. Ундан олдин ёзилган биронта манбада у тилга олинмайди. Йирик хитой олими Чян Боцюаннинг маълумотида кўра, *рузие (гуз-ер)ликлар* Амударё бўйларига бориб, давлат ташкил қилганидан сўнг, айниқса Кушон салтанати даврида, мазкур дарёнинг жануби ва шимолида жойлашиб қолган *саклар* уларнинг фуқаролигида бўлган. Вақт ўтиши билан *рузие (гуз-ер)ликлар* билан *сакларнинг* аралашиб кетиши юз берган. Милодий III–V асрларда Торим воҳасининг жанубий томонидаги Хотан шаҳри йирик будда маданияти марказларидан бири сифатида дунёга танилган эди ⁶⁴⁹. Шу даврда кўп *сакларнинг* Хўтанга кўчиб келиши ва Хўтан ёзувидан фойдаланиши кузатилган ⁶⁵⁰.

Маълумки, *саклар* тарих сахнасида қачон пайдо бўлган, деган савол ҳамон ўз ечимини топмаган. Аммо бу масала юзасидан хитой олимларининг фикрлари эътиборга моликдир.

Милоддан аввалги 1001-946 йилларда ҳукмронлик қилган ҳоким Му (Му-ванг, Му-тянзи)нинг милоддан аввалги 989-988 йилларда Ғарбий мамлакатлар (Шиюй)га борганлиги зикр

⁶⁴⁵ Ўша жойда. 49-б.; Ванг Чжилай. Чжунъя шиганг. 91-94-б.

⁶⁴⁶ Ванг Чжилай. Чжунъя шиганг. 94-б.

⁶⁴⁷ Ўша жойда. 90-б.; Чжунггуо дабайкэ чоаншу. Чжунггуо лиши. 736-б.

⁶⁴⁸ Шинжянг лиши цидян. 192-б.

⁶⁴⁹ Бу ҳақда қаранг: Хўжаев А. Буюк ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар. Тошкент, 2007. 129-131-б.

⁶⁵⁰ Чжунггуо сичоу чжилу цидян. 275-б.

этилган асар «Му-тянзи чжуан» («Тангри ўғли Му ҳақида баён»)да ҳозирги хитой тили талаффузида *шимў* (shimo 西膜), қадимги замон талаффузида *сиеймак* (siei-mak) деб ўқиладиган этноними учрайди⁶⁵¹. Ушбу манбанинг асл матнида қуйидагича ёзилган: «[Мил. авв. 989 йил 6-ойнинг] Ренву (16-куни) Тангри ўғли [Му] шимолга юриб, у ёқдан шарққа бурилиб, орқага қайтди. Жяшэнг (18-куни) Хэйшуй (黑水)га етиб келди, [бу дарёни] *сиеймаклар* (西膜) Хунглак⁶⁵² деб атар эканлар»⁶⁵³.

ШУАР ижтимоий фанлар академияси қошидаги қозоқлар тарихини ёзиш гуруҳи томонидан битилган ва 1987 йилда Урумчи шаҳрида нашр этилган «Хасакэзу жянши» («Қозоқ халқининг қисқача тарихи») номли асарда «Му-тянзи чжуан»даги *сиеймак* (shimo 西膜) *саклардир*», деб қайд қилинади⁶⁵⁴.

Ушбу маълумотдаги «Хэйшуй» Қорасув ёки Қорадарё демақдир. Бу дарё ҳақида икки хил фикр мавжуд. Булардан бирига кўра, у Зарафшон дарёси, иккинчисига кўра Ёркенд дарёсининг шарқий ирмоғи бўлмиш Холастандарё (Тингдуо-абухэ) ҳисобланади. Аммо ҳоким Му ушбу дарё бўйига Помирдан ўтганидан кейин етиб келган. Шунинг учун биринчи фикр асослидир, деб ҳисоблаш мумкин.

Музкур маълумотдаги Му-тянзи милоддан аввалги 989-988 йилларда Шарқий Туркистон ва Помир орқали Орол ва Каспий денгизлари бўйларигача келган. Агар бу асардаги *сиеймак саклар* эди, деган фикр тўғри, деб ҳисобланса, ушбу халқ милоддан аввалги биринчи минг йилликнинг бошларида мазкур икки денгиз бўйларида ҳам ҳаракат қилганлиги маълум бўлади.

Замондошимиз Шюэ Зунгчжэнг Япония олимларининг тадқиқотларига ишора қилиб, «Тарихда *сакларнинг* серфаолият бўлган даври милоддан аввалги VII-III асрларга тўғри келади»⁶⁵⁵, деб ёзади. Унинг фикрича, мана шу давр ичида *саклар* атрофидаги кучли давлатларнинг босимига дуч келганлиги туфайли кўп марта ғарбдан шарққа ва шарқдан ғарбга кўчишга

⁶⁵¹ Гу шишинг жи. 14-б.

⁶⁵² Хунглак (hunglak), замонавий хитой тили талаффузида хунглу, оққуш демақдир.

⁶⁵³ Гу шишинг жи. 14-б.

⁶⁵⁴ Хасакэзу жянши (Қозоқ халқининг қисқача тарихи). Урумчи, 1987. 31-б.

⁶⁵⁵ Шюэ Зунгчжэнг. Тужюэ ши. 47-б.

мажбур бўлган. *Рузие (гуз-ер)ликларнинг* сиқувига учраб, Бақтрияга кўчиши уларнинг сўнгги марта бир жойдан иккинчи жойга қўзғалиши бўлди.

Сакларнинг биринчи марта кўчишига милоддан аввалги VI асрдаги Форс (Персия) хукмдорлари ва IV асрдаги Юнон хукмдори Александр Македонский кўшинларининг уларга қилган хужумлари сабаб бўлган эди. Чорва билан шуғулланган ва кенг далаларда яшаган эркесвар халқ атрофдаги кучли давлатлар босим ишлатганда, улардан узоқлашишга ҳаракат қилган. Биринчи марта улар ғарбдан шарқ томонга кўчган бўлса, иккинчи марта шарқдан яна ғарбга қайтишга мажбур бўлган. Бу кўчишлар жараёнида *саклар* кўп талофат кўрган бўлса ҳам, мағлуб бўлиб, душманларга таслим бўлмаган. Лекин бу мажбурий кўчишлар уларни бир қанча қисмларга бўлиб ташлаган⁶⁵⁶. Мазкур бўлақлар таркибига кирган саклар кўчиб борган жойларида маҳаллий қардош этнослар билан аралашиб, янги номлар билан аталган этник гуруҳларни ташкил қилган. Жумладан, Байкал кўли атрофида яшаган қирғизлар ана шундай этник гуруҳларнинг биридир. Юқорида тилга олинган «Ханшу»даги «*сэklar (сайчжунг)* ҳар томонга сочилиб, бир неча ҳокимият ташкил этган эди», деган хабар шу кўчишларга асосланганлиги шубҳасиздир.

Шюе Зунгчжэнгнинг ёзишича, *қирғизлар (жегэси)нинг* келиб чиқиши *саклар* билан *динглинлар* (қадимий *туркларнинг* бир қисми)нинг аралашishi натижасида пайдо бўлган⁶⁵⁷. Ванг Чжилайнинг фикрича эса, *динглинлар* қадимий хитой битикларида *тиек* (狄 ҳозирги ўқилишда *ди*), *тиекли* (狄历 ҳозирги ўқилишда *дили*), *тиук* (翟 ҳозирги ўқилишда *ди*) деб номланган эди. Милоддан аввалги XVI-XI асрлар қадимги Хуанхэ дарёсининг ўрта ва қуйи оқими жанубида мавжуд бўлган Ин ва Шанг сулолалари хитой манбаларида *тиук* деб номланган халқнинг шарқий қисмига, яъни Куйфанг юртига кўп марта хужум уюштириб, уни Монголия даштларига кўчиб кетишига мажбур қилган эди⁶⁵⁸.

Ванг Чжилайнинг ёзишича, милоддан аввалги VI-V асрларда форсийлар сакларни 3 гуруҳга бўлишган: *сака-хаумаварга*

⁶⁵⁶ Ўша жойда. 47-48-б.

⁶⁵⁷ Ўша жойда. 25-б.

⁶⁵⁸ Ванг Чжилай, *Динг Мабэн*. Чжунъя гуожи гуанши ши. 2-б.

(Saka-Naumavarga), *сака-тайграхауда* (Saka-Tigrahauda), *сака-тиайтарад-райа* (Saka-Tuaytaradraya). Биринчи гуруҳ *саклари* Фарғона водийси, Помир ва ҳозирги Тожикистоннинг шимоли-шарқида; иккинчи гуруҳ *саклари* Қирғизистон ва Жанубий Қозоғистон, Помирдаги Тошқўрғон, Балхаш кўлининг жанубида, Чу ва Талас дарёларининг бўйларида; учинчи гуруҳ *саклари* Амударёнинг шимоли, Орол денгизининг жануби-шарқий томонида ва Суғдиёна заминада жойлашган⁶⁵⁹. Ушбу фикр бошқа хитой олимлари асарларида ҳам баён этилган⁶⁶⁰.

Ванг Чжилайнинг фикрича, Геродот (тахминан мил. авв. 490-425) Волга дарёсининг шарқий томонидаги халқларни яхши билмаганлиги туфайли, уларни бир неча турга бўлиб ташлаган. Аслида уларнинг ҳаммаси *саклар* тоифасидан бўлган. *Саклар* ва *масагетлар* бир халқдир. Бинобарин, *масагет* этноними «ма» ва «сагет» каби икки сўздан иборат бўлиб, уларнинг биринчиси «катта, буюк» маъносини билдирган, иккинчиси «сак» атамасининг бошқа тилдаги талаффузидир. Қолаверса, археологик ва ёзма манбаларнинг гувоҳлигига кўра, *саклар* билан *массагетларни* бошқа-бошқа халқ, деб ажратиб бўлмайди⁶⁶¹. Мазкур хитой олими *саклар* билан *скифларни* ҳам бир халқ, деб қарайди⁶⁶².

Сюе Зунгчжэннинг фикрича, *саклар* ғарбдан шарққа кўчганда, уларнинг босиб ўтган йўли узун бир йўлакни ташкил этган. Аммо *сакларнинг* ғарбдан шарққа кўчган вақтини аниқ кўрсатадиган маълумот ҳозирча топилмаган бўлса ҳам, олим милоддан аввалги IV асрда Александр Македонский шарққа юриш қилганда, *саклар* билан тўқнашганини инобатга олиб, ана шунда от миниб юришни одат қилган *саклар* тезда шарқ томондаги қумли чўл (Такламакон чўли)нинг шимолидаги жойларга бориб тўхтаганлигини таъкидлайди. Ўша даврдаги Чжоу хукмдорлигининг бошқарувчиси Улин (мил. авв. 325-298) *гуз* (ху)лар кийими от минишга ва ўқ-ёй отишга қулай

⁶⁵⁹ Ўша асар. 26-б.; *Шюе Зунгчжэн*. Тужюэ ши. 48-б.

⁶⁶⁰ Қаранг: Чжунгуо Шинжянг гудай шэхуэй шэнгхуо ши. 34-б.; *Су Бэйхай*. Хасакэзу вэньхуа ши (Қозоқ халқи маданиятининг тарихи). 2-нашр. Пекин, 1996. 108-б.

⁶⁶¹ *Ванг Чжилай*. Чжунъя гуожи гуанши ши. 26-б.

⁶⁶² Ўша жойда. 1-3-б.

эканлигини англаб, одамларининг кўрсатган қаттиқ қаршилигига қарамай, уларни *хуз* (*ху*)лардек кийинишга даъват этган.

Улин ҳукмдорлиги даврида *саклар* шарққа кўчиб келган, ушбу кўчиш милодан аввалги IV асрнинг охири ва III асрнинг бошида юз берган, деб айтиш мумкин. Бундан эса *сакларнинг* шарққа кўчиши Александр Македонскийнинг шарққа юриши билан боғлиқдир, деган хулоса чиқариш мумкин. Мазкур даврда Ғарбий денгиз (Шихай 西海 – Орол денгизи)нинг ғарбий томонида⁶⁶³ яшаган Асиэна (Ашина 阿史那) қабиласи ҳам шарққа қараб кўчган. Милоддан аввалги II асрда *саклар* авлоди шарқ томонда кенг тарқалиб, ўша даврдаги Хитой чегарасигача бўлган жойларда яшаган⁶⁶⁴.

Хитой манбаларининг гувоҳлик беришича, милоддан аввалги VI-III асрларда қадимий Хитойнинг ғарбида яшаган халқлар *сией-ривем* (замон. ўқ. *ши-рунг* 西戎, рус адабиётида *сижун*) деб номланган. Мазкур этнонимдаги *ши* сўзи ғарбни, *ривем* (*рунг*) эса қадимда «от минувчи жангчилар», «от минувчи ажнабийлар» каби маъноларда ишлатилган. «Тайпинг хуанюй жи» номли манбада ёзилишича, *сией-ривем* (*ши-рунг* – *ғарб томондаги отда юрувчилар*)ларнинг Хитой (Чжунггуо)да пайдо бўлган вақти Ин сулоласи (мил. авв. 1324-1066 йиллар оралиғи) ҳукмдори Цуйгу-гунг даврига (тахминан мил. авв. XIV аср ўрталари) тўғри келади. Ўшанда улар ҳозирги Хитойдаги Шэньси ўлкасининг шарқий томонида яшаган⁶⁶⁵.

Шу даврда *хитой* (*шя*)ларнинг ғарбида улар тилида *кянг* (*чянг*) деб номланган халқ яшаган. Ушбу халқ ҳам *сией-ривем* (*ши-рунг*, яъни *ғарбий от минувчилар*) деб номланган. Шунга қараганда, *сией-ривем* (*ши-рунг*) тушунчасига Александр Македонскийнинг ҳарбий юришлари даврида ғарбдан шарққа кўчиб кетган *саклар* ҳам киритилган.

Ундан ҳам қадимроқ даврга оид хитой битикларида қадимий хитойларнинг шимолий ва ғарбий томонида *тиек* (ҳозирги ўқилишда *ди*) деб номланган халқ яшаган. Хитойликлар уларни умумий ҳолда *ривем* ёки *ривем-тиек* (ҳозирги ўқилишда *рунг-ди*,

⁶⁶³ Хитой манбаларида ўнг томонида, деб ёзилган.

⁶⁶⁴ *Шюэ Зунгчжэнг*. Тужюэ ши. 45-54-б.

⁶⁶⁵ Тайпинг хуанюй жи. 187-б.об. 1а-б.

яъни *от минувчи турклар*) деб ёзилганлигини кўрамиз⁶⁶⁶. Таъкидлаш жоизки, милоддан аввалги XI асрдан бошлаб, хитойлар ўзларининг атрофида яшайдиганларни умумлаштириб, *ривем* (замон. ўқил. *рунг*) деб аташган, лекин хитойлар *ривем* деб номлагалар ўзларини бундай атамаганлар. Бошқача қилиб айтганда, *ривем* этноними хитойлар томонидан шимолий ва ғарбий от минувчи қўшнилариغا берилган ном ҳисобланади.

Ривем (*рунг*) атамаси милоддан аввалги VII асрда Хитойда ёзилган «Зуо жуан» («Зуо хотираси») номли биринчи тарихий асарда ва ундан олдин тошга ва суюкка битилган хотираларда учрайди. «Зуо жуан»дан кейин ёзилган тарихий асарларда, Сима Чян ёзган «Шижи» («Тарихий хотиралар») номли манбада кўп марта қайд этилади. Улардаги маълумотларга кўра, милоддан аввалги VIII-V асрларда *ривем* (*рунг*)лар 7 гуруҳга ёки «исмлик»ларга бўлинган. «Жи исмли авлодга тобе *ривем* (*рунг*)лар», яъни от минувчилар «Ши, Юн, Ило, Чюн, Ли исмли *ривемлар*» (от минувчилар) ва *ривем-ман* (от минувчи ёввойилар) шулар жумласидан. Ундан олдинги даврда хитойларга фақат *Куй-ривем* (Куй исмли от минувчилар) ва *сией-ривемлар* (Ши исмли от минувчилар) маълум бўлган. Ундан кейинги даврларда эса хитойларнинг шимолида ва ғарбида *дияюгуйжи ривем*, *йичюй ривем*, *дайли* (*дали*) *ривем*, *лувфан ривем*, *шан ривем* (тоғлик от минувчилар) каби *ривемлар* пайдо бўлган. Хитой тарихчилари томонидан *ривемларни* бу тарзда бўлиш уларнинг яшаган жойи ёки тотемаларига асосланган.

Қадимроқ даврда тузилган хитойча луғатларда яна бир эътиборга сазовор маълумот келтирилган. Унга кўра, *ривем* (*рунг*)ларни ифодаловчи иероглиф кейинчалик юй (域) иероглифига ўзгартирилган. Бу ҳақда «Вэйшу» ва «Бэйши»да «Шиюй Шя [сулоласи] тарихида Сией-ривем (Ши-рунг) деб аталган» (Шиюй Шяшу чэнг Ши-рунг 西域夏書稱西戎), деб аниқ ёзиб қўйилган⁶⁶⁷. Шу жойда эслатмоқ жоизки, ушбу маълумотдаги «Шя [сулоласи] тарихи» (Шяшу 夏書) милоддан

⁶⁶⁶ Бу ҳақда қаранг: *Ходжаев А.* О самой ранней китайской транскрипции этнонима тюрк // «Актуальные проблемы китаеведения: Вопросы филологии, политики, экономики и философии». Ташкент, 2006. С.12-17. *Шу муаллифнинг.* Древнейшая китайская иероглифическая транскрипция этнонима тюрк // *Shygys Kazakhstan.* № 1, 2008. С. 7-26.

⁶⁶⁷ Вэйшу. 9694(1312)-б.; Бэйши. 13842(1286)-б.

аввалги ХХI-XVI асрлардаги илк хитой ҳокимияти тарихига бағишланган.

Қадимда «юй» иероглифи «*jiwek*» деб ўқилган бўлиб, у «турар жой, юрт, ҳудуд, минтақа» каби маъноларни англатган. Вақт ўтиши ва иероглифларнинг талаффузи Хитойда ҳукмрон бўлиб турган халқлар шеваларига мослаштирилиши натижасида «*jiwek*» иероглифи «юй» деб ўқила бошлаган. Шундан сўнг бу иероглифининг маъносидан келиб чиқиб, хитойлар *шиюй* этнонимини «ғарб томондаги юрт, ҳудуд, мамлакат» маъносида ишлата бошлаган. Шу тарзда *ши-рунг* сўзи этноним сифатида аста-секин муомаладан чиқиб кетган. Илмий тадқиқотларда «Шиюй» сўзи аслида этноним бўлганини ҳисобга олиш лозим. Акс ҳолда қадимда Хитойнинг шимолий ва ғарбий томонларида *ривем (рунг)* деб аталган халқлар нега бирданига йўқолиб, ўрнига *рузие (гуз-ер)ликлар* ва *хунлар* пайдо бўлиб қолди, Шиюй топоними қаердан келиб чиқди, деган саволлар туғилади.

Будда динига оид асарлардаги маълумотларни ва хитой тилидаги ўзгаришларни ҳисобга олганда, қадимги *саклар*, *хунлар* ва *рузие (гуз-ер)ликлар* ана шу *ривем (рунг)лар* доирасидаги айрим этник гуруҳлар ёки қабилалар иттифоқи бўлганлигини англаш мумкин. Қолаверса, қадимги хитой манбаларининг кўрсатишича, дастлабки даврда *хун (кунна / шюнгну)* қабиласи *ривем (рунг)* ва *тиек (ди)лар* доирасидаги *юн*, *куй* авлодларидан ташкил топган. Ўта қадимий хитой битикларида *ривем (рунг)* билан *тиек* ажратилмай, бир тоифадаги халқлар номи сифатида ишлатилган. Уларнинг ажратилиб ишлатилиши милоддан аввалги VII-VI асрларда пайдо бўлган. Мазкур битикларда «*тиек* деб аталганлар қадимийдир», «*тиек* ғарбий замин одамларидир», деган ёзувлар учрайди. Шу билан бирга *квей-ривем (гуй-рунг)* деб аталганлар ҳам кўп қабилалардан иборат бўлганлиги таъкидланади.

Илгари нашр қилинган тадқиқотларимизда⁶⁶⁸ *турк* қабиласи Олтойда тарихий саҳнага кириб келган вақтидан илгари *тиетлэк / телэ* таркибидаги қабилаларнинг бири бўлганлиги ҳамда у аслида Асиэна (Ашина) авлоди эканлиги ҳақида сўз юритилган эди. Сўнгги йилларда нашр этилган хитой олимларининг тадқиқотларига кўра, Асиэна (Ашина) авлоди

⁶⁶⁸ Бу ҳақда қаранг: *Ходжаев А.* Из истории древних тюрков... С. 60-94.

кадим замонларда Орол денгизи (Сянхай)нинг ғарбий томонида яшаган ва Александр Македонский кўшинларининг юришлари даврида шарққа кўчган.

Чунончи, Сюе Зунгчжэнг қаламига мансуб «Тужюэ ши» («Турклар тарихи») номли асарда зикр этилишича, Асиэна (Ашина) авлоди Орол денгизининг ўнг томонидан (ғарбидан) Мўғулистон худудидаги далаларга кўчиб борган. Эронликлар буларни «сака тайгра-хауда» (saka tigma hauda) яъни «*учли қалпоқ киювчи саклар*» деб аташган. Мўғулистонда «Чжэшуй» номли бир дарёнинг юқори қисмидаги Ба (Жэши) деб аталган тоғлик жойда улар хонлик ташкил этишган. Ушбу хонлик номи Хуже, айрим ҳолларда Сака давлати (ҳозирги ўқилишда Суогуо 索国) деб аталган. Милоддан аввалги 176 йилда мазкур давлат *хунлар* томонидан йўқ қилиниб, унинг ерлари ва фуқаролари *хун* хоқони Юшиян ихтиёрига ўтган ва одамлари *хунларга* аралашиб кетган.

Шундан кейин Асиэна (Ашина) авлоди *динглинлар* билан қудачилик қилиши натижасида Асиэна (Ашина) деб номланган иккинчи бир авлод пайдо бўлган. Вақт ўтиши билан Асиэна (Ашина) авлодлари хитой манбаларида *тиетлэк (телэ)* деб номланган *туркларга* кўшилиб, *хун* хоқони назоратидан чиқмоқчи бўлишган. Аммо ғалабага эришолмай, *хунлар* империяси емирилгунга қадар тарихий сахнада мустақил ҳолда намоён бўлмаган.

Шюе Зунгчжэннинг яна бир фикрича, Дунхуангда, яъни Тангри тоғ яйловларида яшаган *саклар* ва Мўғулистонга бориб жойлашган Асиэна (Ашина) авлоди *сакларнинг* бир қисмини ташкил этган. Милоддан аввалги VII-IV асрларда *саклар* кўпчилик бўлиб, ниҳоятда катта ҳудудда изчил фаолият кўрсатган. Улар бир жойдан иккинчи жойга, айниқса ғарбдан шарққа, шарқдан ғарбга кўчиб юришган. Уларнинг ҳаёти чорвачиликка асосланган. *Саклар* ҳаракат қилган ҳудуд шарқда қадимий Хитой чегарасига, жанубда Эрон замини гача ва Ғарбий (Шихай деб Каспий денгиз кўзда тутилмоқда) денгизгача борган⁶⁶⁹.

Қозоқ халқи этногенези ва маданияти билан шуғулланган хитой олими Су Бэйхай турли манбаларни таҳлил қилиш асосида

⁶⁶⁹ Шюе Зунгчжэн. Тужюэ ши. 54-56-б.

саклар аслида туркий тилда сўзлашган, Марказий Осиёнинг шарқий томонидан ғарбий томонига кўчгандан сўнг уларнинг тилида ўзгариш юз берган, *эронликларга* яқин жойларда яшаганлари форсий тилда гаплашадиган бўлган, яйловларда истиқомат қилганлари ўз тилини сақлаб қолган, деган тўғри хулосага келган⁶⁷⁰.

Тангритоғнинг Шарқий Туркистон қисмида, аниқроғи Олой сойида (Алағоу) *сакларга* оид қабрлардан ва турар жой қолдиқларидан қазиб олинган нарсалар ичида тилла, кумуш, мис, темир, сопол, ёғоч, ипак ва лак (табiiй лакдан қотириб қилинган) буюмлари асосий ўрин эгаллаган⁶⁷¹. *Сакларда* айниқса тилладан ясалган буюмлардан фойдаланиш биринчи ўринда турган. Топилган ҳайкалчалар, жасадлар ва улар устидаги кийимлар шуни кўрсатадики, *саклар* чуқур кўзли ва қиррабурун бўлганлар; Или дарёси атрофида яшаган *саклар* учли қалпоқ кийганлар. Бундай қалпоқлардан айримларининг учи бир томонга эгилган. Шунга қараб, баъзи олимлар «эхтимол *саклар* таркибидаги қабилалар орасида бош кийим билан фарқланиш одати бўлгандир», деган фикрга келишмоқда. Кўп ҳолда *саклар* қалпоғи тилла буюмлар ва бошқа қимматбаҳо нарсалар ҳамда қуш патлари билан безатилган.

Ҳозиргача маълум бўлган ёзма ва археологик маълумотларга асосланиб, хитой олимлари шундай ёзишади: «Чин давлати (мил. авв. 221-206) замонасидан то Хан даврининг бошланишигача (мил. авв. 206) *саклар* Марказий Осиё ҳудудидаги Сирдарё шимолида Или дарёси қирғоқларини марказ қилган ҳолда яшаганлар. *Саклар* жуда қадимий халқдир..., улар асосан чорвачилик билан шуғулланган, айниқса, от, қўй, қорамол ва туя боқиш асосий ўринда турган. Ҳаракатланиш учун аравадан кенг фойдаланишган.... Эркак ва аёллар бир хилда отга минганлар ва отда чошиб кетаётиб, камон отишни яхши билганлар. *Саклар* кўп қабиладан иборат бўлиб, уларнинг катта бир қисми жанубга кўчган, бир қисми Сирдарёнинг шимолида қолган. Уларнинг Или дарёси атрофида яшаб қолганлари *усунлар* билан қўшилиб кетган»⁶⁷².

⁶⁷⁰ Су Бэйхай. Хасакэзу вэньхуа ши (Қозоқ халқи маданиятининг тарихи). 2-нашр. Пекин, 1996. 122-б.

⁶⁷¹ Ўша жойда. 123-б.

⁶⁷² Ўша жойда.

Юқорида тилга олинган «Хасакэзу жянши» («Қозоқ халқининг қисқача тарихи») номли асарда «милоддан аввалги VI-IV асрларда ҳозирги Қозоғистон ҳудудида *сакларнинг* шимолий тармоғи яшаган ва улар *турк* тилида сўзлашган, жануб томонда яшаган *саклар* эса эрон тилидан фойдаланишган»⁶⁷³, деб зикр этилган. Шу билан биргаликда, ушбу асарда *саклар* ҳукмдори вафот этса, уни аравага солиб, барча қабила ва уруғдошларга кўрсатиб чиқилганлиги, дафн маросимида катта эътибор берилганлиги, жамиятда эркак ва аёлларнинг ҳуқуқи тенг бўлганлиги айтилган⁶⁷⁴.

Юқорида келтирилган қадимги хитой манбалари ва ХХР тарихчилари асарларидаги маълумотлар асосида айтиш мумкинки, уларда биз учун номаълум ёки кам маълум бўлган маълумотлар ҳақида қизиқарли фикр-мулоҳазалар кўп. Улар билан танишиш фойдадан холи эмас. Ушбу маълумотлар билан Кангкия давлатига оид маълумотларни қиёсий таҳлилидан мазкур давлатнинг фуқаролари асосан *саклар* бўлган экан, деган фикр келиб чиқади. Демак, К. Шониязов таъкидлаганидек, «қанғарлар», яъни «аравада юрувчилар» айнан *саклар* эди, дейиш асослидир.

Хулоса қилиб қуйидагиларни айтиш мумкин:

1. Хитой олимларининг фикрига кўра, ҳозирги хитой тилида *сай* ва *сайжунг* деб талаффуз этиладиган тарихий атамалар *сак*, *саклар* сўзининг хитойча транскрипцияси эканлиги шубҳасиздир. Шунингдек, Александр Македонский кўшинларининг шарқ томонга юриши натижасида Марказий Осиёда катта оммавий кўчиш (миграция) жараёнлари юз берган. *Сакларнинг* ҳаракати ушбу жараённинг бир қирраси ҳисобланади.

2. *Сакларнинг* бир қисми ҳозирги Торим воҳасининг шимолий ва ғарбий томондаги жойларга кўчиб борган. Кейинчалик улар яна ғарб томонга қараб силжиб, Или дарёси ва Иссиқкўл атрофида жойлашган. Шундан сўнг турли ички ва ташқи омиллар таъсирига кўра, Марказий Осиёнинг турли ҳудудларига ва унинг жанубидаги жойларга тарқалган.

⁶⁷³ Хасакэзу жянши (Қозоқ халқининг қисқача тарихи). Урумчи, 1987. 37-б.

⁶⁷⁴ Ўша асар. 35-б.

КУННА (ШЮНГНУ) ЭТНОНИМИНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ

Шюнгну (匈奴 рус транскрипциясида *сюнну*) – *хун* этнонимининг милоддан аввалги III асрдан бошлаб ишлатилган хитойча транскрипциясидир. Собик СССР даврида тузилган «Совет энциклопедик луғати»да «хунну қадим замонда Марказий Осиёда шаклланган кўчманчи халқдир, X асрда уларнинг бир қисми ғарбга кўчиб бориб, маҳаллий халқлар билан аралашиб кетиши туфайли пайдо бўлган янги этнос *гун* деб аталган», деб ёзилган⁶⁷⁵. Ушбу луғатнинг иккинчи бир жойида «милодий 2-3 асрларда *гунлар* Урал тоғлари ёнидаги туркий тилда сўзлашувчи *хунлар*, *угрлар* ва *сарматлардан* ташкил топган кўчманчи халқдир», деб кўрсатилган⁶⁷⁶. Ушбу фикр *хунларга* оид рус ва ўзбек тилларидаги тарихий адабиётларда ҳам қайд этилади.

Хунларга оид маълумотларнинг илк қисми рус хитойшунос олими Н.Я.Бичуриннинг таржималарига бориб тақалади. Сўнгги 30 йил давомида Хитой Халқ Республикасида *хунларга* оид кўп асарлар нашр этилди. Лю Симян қаламига мансаб бўлган «Чжунггуо минзу ши» («ХХР халқлари тарихи». Шанхай, 1987.), Ванг Дужян бошчилигидаги бир гуруҳ олимлар муаллифлигида нашр этилган «ХХР халқлари муносабатлари тарихининг қисқача баёни»⁶⁷⁷, Жянг Йингянг бошчилигидаги яна бир гуруҳ хитой олимларининг «Чжунггуо минзу гуанши ши гангъяо» («ХХР халқлари тарихи». Пекин, 1990)⁶⁷⁸, Ванг Жунгхан раҳбарлигидаги катта бир гуруҳ олимлар томонидан ёзилган «Чжунггуо минзу ши» («ХХР халқлари тарихи». Пекин, 1994), Шюе Зунгжэнг бошчилигида Шинжян-Уйғур мухтор ўлкаси (автоном райони⁶⁷⁹)

⁶⁷⁵ Советский энциклопедический словарь. Москва, 1985. С.1457.

⁶⁷⁶ Ўша асар. 350-б.

⁶⁷⁷ Ванг Дужян. Чжунггуо минзу гуанши ши гангъяо (ХХР халқлари муносабатларининг қисқача тарихи). «ХХР ижтимоий фанлар нашриёти» чоп этган (китобнинг чоп этилган жойи кўрсатилмаган), Пекин, 1990.

⁶⁷⁸ Жянг Йингянг. Чжунггуо минзу ши (ХХР халқлари тарихи), 1-2 жилд, Пекин, 1990.

⁶⁷⁹ Рус адабиётига, ундан ўзбек адабиётига кириб қолган «автоном райони» хитойча «чюй» сўзидан таржима қилиб олинган. Мазкур сўз икки хил маънога эга бўлиб, уларнинг бири минтақа, иккинчиси туман тушунчасини беради. 1954 йилдан бошлаб «Шинжянг вэйвуэр зичжичюй» деб номланган

олимларининг ёзган «Чжунггуо Шинжянг гудай шэхуэй шэнгхуо ши» («ХХР Шинжянгнинг қадимий жамияти ва ҳаёти тарихи». Урумчи, 1997) каби йирик асарлари ана шулар жумласидандир.

Уларда Н.Я.Бичуриннинг таржимасида учрамайдиган маълумотлар ва таҳлиллар мавжуд. Қолаверса, рус олими Н.Я.Бичуриннинг таржималарида хитой манбаларида сақланаётган барча маълумотлар мужассам, деб айтиб бўлмайди, албатта. ХХРда чоп этилган янги тадқиқотлар ҳозиргача бизга номаълум бўлган ёхуд кам ўрганилган айрим жумбоқ масалаларни ёритишда муҳим аҳамият касб этади.

Таъкидлаш жоизки, хитойлар минг йилдан ортиқ давр давомида *хунлар* билан ёнма-ён яшаганлар. Шу боис уларга оид энг қадимий маълумотлар хитой манбаларида сақланиб қолган. Уларга кўра, *хун* қабиласи қадимги *тиенглиенг (динглинг)лар*, яъни *турклар* таркибидаги бир авлоддир. *Хунларнинг* илк бор хитой битикларида тилга олинishi милоддан аввалги 2 мингинчи йилларга бориб тақалади. Улар милоддан авалги III асрда кучайиб, атрофдаги қардош қавмларни бирлаштириб, йирик давлат тузганидан сўнг, уларнинг фуқаролигига ўтган барча қабилалар *хун* деб атала бошлаган. *Хун* давлатининг итоатида бўлган халқларнинг кўпчилиги қадимий *тиенглиенг (динглинг)*-лардан ташкил топган. Хитой манбаларидаги *тиенглиенг (динглинг)* эса кейинги даврларда *тиетлэк (телэ 鐵勒)* деб номланган қадимги туркларнинг хитойча номи эди⁶⁸⁰. Натижада *хун* этноними маълум бир тарихий даврда туркий халқларнинг умумий номига айланиб қолган эди. Фикримизнинг далили сифатида қуйидаги маълумотларни келтирамиз.

Мазмунан *шюнгну* атамасини ифодалайдиган икки иероглиф унинг этимологиясига ҳеч қандай аниқлик киритмайди. Зеро, уларнинг бири кўкрак, кўнгил, иккинчиси кул, хизматкор маъноси билдиради. Аммо *шюнгну* (қадим. ўқил. *кунна*) *хун* этнонимининг милоддан аввалги IV асрдан кейинги, яъни *хунлар* давлат ташкил этиб, тарихий саҳнага кириб келган вақтидаги хитойча транскрипцияси эканлиги шубҳасиздир. Буни ХХР

Шарқий Туркистоннинг ҳудуди 1 600 000 квадрат километрдан кўпроқ. Бундай катта ҳудудни «район» деб аташ ва уни «туман» деб таржима қилиш тўғри бўлмайди.

⁶⁸⁰ *Хўжаев А., Хўжаев К.* Қадимги манбаларда халқимиз ўтмиши. Тошкент, 2001. 9-13-б.

олимлари ҳам тўла тасдиқлайдилар. Ундан олдин хитойлар *хунларни шюньюй, шюнюн, ху ва хуньи* каби номлар билан атаганлар. Бу ҳақда хитой манбаларида кўп маълумотлар учрайди.

Масалан, милодий 168-189 йилларда «Линг-ди» номи билан тахтда ўтирган Шаркий Хан давлати (25-220 йй.) ҳукмдори даврида Ёинг Шао ёзган «Фэнсу тунгйи» («Урф-одатлар баёни») ⁶⁸¹ номли асарда *хун* атамасига шарҳ берилган. Унда «Ин [ҳокимлиги] ⁶⁸² замонасида *шюньюй* деб аталган ном кейин *кунна / шюнгну*га ўзгартирилди» деб ёзилган ⁶⁸³. Ушбу маълумот «Шижи»даги *хунларга* бағишланган бобнинг бошланишида келтирилган шарҳда ҳам бор ⁶⁸⁴.

Маълумки, асарда тилга олинган Ин ҳокимлиги ҳозирги ХХРнинг Хэнан ўлкасидаги Аньян вилояти ҳудудидаги қадимда «Ин» деб аталган шаҳарни марказ қилган ҳокимият бўлиб, унинг мавжуд бўлган даври милоддан аввалги XV-XI асрларга тўғри келади. Демак, *хунларнинг* номи бундан 3,5 минг йил муқаддам хитойларга таниш бўлган.

Иккинчи бир хитой тарихчиси Вэй Чжов (яшаган даври номаълум) «Хан [империяси] даврида *кунна (шюнгну)* деб аталганларнинг аввалги номи *шюнюн* эди», деб ёзган ⁶⁸⁵. «Цюан» («Сўзларнинг келиб чиқиши») номли энциклопедик луғатда кўрсатилишича, *хунлар* Чин хонлиги (мил. авв. 221-206) даврида *кунна (шюнгну)* деб атала бошлаганлар ⁶⁸⁶. Милоддан аввалги 372-289 йилларда яшаган хитой файласуфи Мэнзи қаламига мансуб бўлган «Лянг Хуэй ванг шя» («Ҳоким Лянг Хуэйнинг қулаши») номли асарда учрайдиган *шюнюн* атамасига узок ўтмишда ўтган Чжао (яшаган вақти номаълум) исмли тарихчи шарҳ келтирган. Унда «*бэй-тиек (бэй-ди 北狄) шюнюн*

⁶⁸¹ Асар аслида 30 бобдан иборат бўлиб, унинг 10тагина боби сақланиб қолган. Шунга қарамай, у катта тарихий аҳамиятга эга манба ҳисобланади.

⁶⁸² Шанг ҳокимлигининг ҳукмдори Пан Гэнг (мил.авв. 1401-1372) марказни Ян (ҳозирги Шандунг ўлкасидаги Чюйфу вилоятида) номли жойдан ҳозирги Хэнан ўлкасидаги Аньян вилоятининг шимоли-ғарбидаги Ин деб аталган ерга кўчириб келтирган. Шундан кейин Шанг ҳокимлиги тарихий манбаларда Ин ҳокимлиги деб аталган.

⁶⁸³ Люй Симян. Чжунггуо минзу ши. 30-б.

⁶⁸⁴ Шижи. 1029 (1029)-б.

⁶⁸⁵ Люй Симян. Чжунггуо минзу ши. 30-б.

⁶⁸⁶ Цюан. 1-жилд, 0387-б.

деб аталар эди, ҳозир улар *кунна* (*шюнгну*) деб аталади», дейилган⁶⁸⁷. Олдин нашр этилган тадқиқотларимизда *бэйди* қадимда *бэйтиек* деб ўқилган бўлиб, у шимолий *турк* атамасининг хитойча транскрипцияси эканлиги айтиб ўтилган⁶⁸⁸. «*Бэй-тиек*» деб номланганлар бундан 3,5-4 минг йил муқаддам хитойлар томонидан *тиек* деб аталганларнинг бир қисми бўлиб, у милоддан аввалги биринчи мингйилликда *динглинг* деб ҳам аталган. Шундан маълум бўладики, *хунлар* қадимги *туркларнинг* бир қисмидан иборат бўлган.

«Шанхай жинг» («Тоғлар ва денгизлар баёни») номли асарга берилган шарҳларда «*хунйи* ва *шюнюн* бир тоифадаги одамлардир. Хан даврида уларни *кунна* (*шюнгну*) деб аташган, улар *ху* деб ҳам аталади», деб ёзилган⁶⁸⁹.

Юқорида тилга олинган хитой файласуфига бағишланган «Мэнзи» номли асарда «Ҳоким Вэн билан *хунйилар* воқеаси», «Улуғ ҳоким билан *шюнюнлар* воқеаси» каби сўзлар учрайди. Уларда бир халқ номи икки хил ишлатилган, деб зикр этилган⁶⁹⁰. Шунга кўра, яқин даврда яшаб ўтган йирик тарихчи Люй Симян (1884-1957) «Шиюй» («Шеърларга кириш сўзи») номли асарида *хунларнинг* қадимги номлари ҳақида ёзган «Ҳоким Вэн (Вэн-ванг 文王)⁶⁹¹ даврида ғарбда *хунйилар* хавф туғдирар, шимолда *шюнюнлар* кулфат ёғдирар» мисралардаги икки этнонимни икки халқ номи деб тушуниш тўғри бўлмайди»⁶⁹².

Келтирилган маълумотлар аниқ кўрсатиб турибдики, *кунна* (*шюнгну*) атамаси милоддан аввалги III асрда пайдо бўлган. Бу эса *хунлар* йирик империя ташкил этиб, тарихий саҳнага чиққан вақти ҳисобланади. Ундан олдин хитойлар *хунларни шюнюн, ху* ва *бэйтиек* (*шимолий турк*) деб атаганлар.

Эътиборга молик масалалардан яна бири – *хунларнинг* этник келиб чиқиши масаласидир. Чунончи, тарихий адабиётларда

⁶⁸⁷ Люй Симян. Чжунггуо минзу ши. 30-б.

⁶⁸⁸ Хўжаев А. Ди, Бэйди // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 3-жилд. Тошкент, 2002. 382 б.; Ходжаев А. Из истории древних тюрков... С. 28.

⁶⁸⁹ Люй Симян. Чжунггуо минзу ши. 31-б.

⁶⁹⁰ Ўша жойда.

⁶⁹¹ Ушбу маълумотдаги ҳоким Вэн милоддан аввалги 1066-771 йилларда мавжуд бўлган Ғарбий Чжоу (Шичжоу 西周) ҳокимлигининг асосчисидир. Демак, унинг ҳукмронлик даври милоддан аввалги 1066-1000 йилларга тўғри келади.

⁶⁹² Люй Симян. Чжунггуо минзу ши. 31-б.

унга оид бири-бирига зид фикрлар мавжуд. Шу боис қадимий хитой манбаларидаги маълумотларга мурожаат қилиш мақсадга мувофиқдир.

«Мао жюан» («Мао қиссаси») номли бир шеърый асарда «Шюнюн бэй-тиек (бэй-ди) демақдир», деб айтилган⁶⁹³.

Қадим замонда яшаб ўтган Люй Жян исмли бир тарихчининг «Шэнгвэй» («Тафсилот» ёки «Мулоҳаза») номли асарига Бян Гао (яшаган вақти номаълум) томонидан шарҳлар ёзилган. Уларнинг бирида қадим замондаги «тиек (ди) ва шюнюн ҳозирги кунна (шюнгну)дир» деб қайд этилган⁶⁹⁴.

Чян исмли тарихчи қадимги хитой манбаларидаги бэй-тиек (бэй-ди, яъни шимолий турк) атамасини шарҳлаб, «бэй-тиек деб аталганлар кунна (шюнгну)ларнинг худди ўзи эди», деб ёзган⁶⁹⁵.

Ушбу маълумотлардан кўриниб турибдики, хунлар милоддан аввалги 2 мингинчи йилларда хитойларнинг шимолида яшаган ва хитойлар томондан бэй-тиек (шимолий турк) деб аталган.

Шу ўринда бэй-тиек атамаси ҳақида қисқача маълумот бериб ўтиш лозим бўлади. Бэй-тиекларга оид тарихий фактларни таҳлил қилиш учун, энг аввало, қадимда хитойларнинг ёзуви алифбо асосида, яъни ҳарфлар шаклида эмас, балки расмсимон иероглифлардан иборат бўлганлигини ҳисобга олиш керак бўлади. Замонлар ўтиб, улар такомиллашиб, талаффузлари ҳам ўзгарган. Қолаверса, милоддан аввалги III-II асрларгача хорижий этноним ва топонимларни ёзишда аниқ қоидалар мавжуд бўлмаган. Ўша замонда хун этнонимининг ёзилиши бирор бир қонун-қоидага асосланмаган. Шу сабабли хитойлар ўқилиши бири-бирига яқин, аммо маъноси ҳар хил бўлган иероглифлардан фойдаланишган. Кивен (kiwan, kiwen – замон. ўқил. чюан, маъноси – катта ит), куэн (кун, кўп ва чувалчанг маъноларига эга), хуэн (хун), чюан (адир жойлардаги зах ариқлар маъносини билдиради) каби иероглифлар ана шулар жумласидандир. Айрим ҳолларда хун атамасини ифода этадиган иероглифларга ривем (riwem, ҳозирги хитой тилида рунг 戎)ни кўшиб, кивен-ривем (kiwen-riwem), куэн-ривем (ku□n-riwem) деб айтишган⁶⁹⁶.

⁶⁹³ Ўша асар. 30-б.

⁶⁹⁴ Ўша жойда.

⁶⁹⁵ Ўша жойда.

⁶⁹⁶ Люй Симян. Чжунггуо минзу ши. 30-б.

Хитой манбалари асосида тадқиқот олиб бораётган ва уларни уйғур тилига таржима қилаётган ХХР олимлари *хун* атамасининг хитойча турли талаффузларини «кун» (куёш) сўзи билан боғламоқдалар. Улар *хунларнинг* куёшга сиғинганлигига ёки уни тотема қилган бўлиши мумкинлигига асосланиб, шундай тахмин қилмоқдалар.

Қадимги *кивен-ривем* (kiwen-riwem) сўзи замонавий хитой тилида *куй-рунг* деб талаффуз этилади. Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, *рунг* (𠄎) иероглифи от минувчилар, отлик лашкар каби маънолардан ташқари, жангчилар куроли, жангда ишлатиладиган арава маъносини ҳам англатади. Шунини ҳисобга олганда, ушбу сўзлар *хун* лашкарлари, *хун* куроллари, *хун* араваси маъноларини билдиради. Аммо хитой тили луғатларида *рунг* (*ривем*) қадимги Хитойнинг ғарбий томонида яшаган халқларнинг умумий номи эканлиги бир овоздан қайд этилади.

Масалан, «Ханюй дазидян» («Хитой ёзувининг катта луғати»)да *рунг* иероглифи «Қадим замонларда мамлакатимизнинг шимолида яшаган оз сонли халқларнинг умумий номидир», деб изоҳланади⁶⁹⁷. Худди шундай тушунтириш «Циюан» («Сўзларнинг келиб чиқиши») номли энциклопедик луғатда ҳам мавжуд⁶⁹⁸.

Хунларнинг шюнюн, шюньюй деб аталиши милоддан аввалги VIII-III асрларда ёзилган «Йи Чжоу шу» («Чжоу хонлигининг йўқолган тарихи») ⁶⁹⁹, «Шанхай жинг» («Тоғ ва денгизлар баёни») ⁷⁰⁰ ва «Чжан гуоцэ» («Ўзаро уруш олиб борган хонликлар сиёсати») ⁷⁰¹ каби манбаларда учрайди. Шунга асосланиб, Лянг

⁶⁹⁷ Ханюй дазидян. 2-жилд. 1398-б.

⁶⁹⁸ Циюан. 2жилд. 1183-б.

⁶⁹⁹ «Йи Чжоушу» (Чжоу хонлигининг йўқолган тарихи) одатда «Чжоушу» (Чжоу хонлиги тарихи) деб ҳам аталади. Мазмунан ушбу манба Ванг Хуэй тузган 30 дан ортиқ қадимий хитой битиклари ва Хан империяси даврида ёзилган майда асарларнинг 60га яқин ёзма ёдгорликлар тўплами ҳисобланади. Унга киритилган айрим битиклар йўқолган бўлиб, кейинчалик улар бошқа асарлар асосида тўлдирилган. Ушбу манбанинг илк бор тўплам шаклига келтирилган вақти номаълум. Аммо унда баён этилган айрим маълумотлар милоддан аввалги XI-VII асрларга оиддир.

⁷⁰⁰ Шанхай жинг (Тоғлар ва денгизлар баёни), муаллифи номаълум, ёзилган вақти 475-221 йилларга тўғри келади, унинг ҳажми 18 бобдан иборат..

⁷⁰¹ Чжан-гуо цэ (Ўзаро уруш олиб борган давлатлар сиёсати) тахминан милоддан аввалги V-II асрларда битилган. Унинг муаллифи номаълум. Асар ўша замонда мавжуд бўлган кичик хонликлар ўртасида бўлиб ўтган

Чичао (1873-1929), Ванг Гуовэй (1877-1927), Фанг Чжюангоу (яшаган вақти номаълум) ва бошқа бир қатор хитой олимлари ушбу атама пайдо бўлишидан олдин *хитойлар хунларни* бошқача атаганлар, деб ҳисоблайдилар. Уларнинг фикрича, энг қадимий, ноёб тарихий маълумотларни бизгача етказиб келган тош ва суякларда ёзилган хитой битикларида тилга олинган «*куй-фанг* (қадимги ўқилиши *квей-тианг*), *хунйи* (қадимги ўқилиши *хуэньей*), *шюнюй* (қадимги ўқилиши *шиванцюк*), *шянюн* (қадимги ўқилиши *шамйиван*), *шюнюн* ва *ху* (қадим. ўқ. *ху*) деб талаффуз этилган атамалар *хунларнинг* энг қадимий номларидир»⁷⁰².

Айнан шундай фикрни Хитойнинг илмий қомусий луғатларида ҳам учратиш мумкин. Чунончи, «Циюан» номли энциклопедик луғатда кўрсатилишича, қадимги Хитойнинг шимолида яшаган халқ *кунна* / *шюнгну* ёки *ху* деб аталган. Илгари ушбу халқ номини *хитойлар куй-фанг*, *хунйи*, *шюнюн*, *шан-ривем* (*шан-рунг*) деб талаффуз этишган. Чин хонлиги (мил. авв. 221-206) даврида *кунна* / *шюнгну* деб айтиш одат тусига кирган⁷⁰³.

Хитой луғатларида қайд этилишича, *кунна* / *шюнгну* қадимги Хитойнинг шимолий томонида яшаган ва чорвачилик билан шуғулланган халқнинг номидир⁷⁰⁴. Ушбу халқ номи *ху* (胡) деб ҳам аталади. Мазкур этноним илк бор ўзаро урушган хонликлар даврида (мил. авв. 475-221) хитой битикларига кириб келган. Атаманинг келиб чиқиши маълум эмас, аммо у Чжоу даври (мил. авв. XI-VIII асрлар)да ёзилган битиклардаги *шанйивен* (ҳозирги талаффузда *шюнюн*), *шивантсюк* (*хунюй*) атамаларидан трансформация этилган⁷⁰⁵.

Қадимги замонда тош ва суякка ёзилган битикларни ўрганиш борасида катта эътиборга сазовор бўлган қадимшунос олим Ван Гуовэйнинг (1877-1927) таъкидлаб ўтишича, хитой ёзувида *кунна* (*шюнгну*) деб ўқилган атама *хунлар* тилида *ху* деб талаффуз этилган бўлиб, у «Тангри ўғли» маъносини билдирган

урушлар баёнига бағишланган. У бошқа қадимий асарларга нисбатан яхшироқ сақланиб қолган.

⁷⁰² Ванг Чжунгхан. Чжунггуо минзу ши. 215-б.

⁷⁰³ Циюан. 1-жилд, 0387-б.

⁷⁰⁴ Чжунггуо дабайкэ чюаншу. Чжунггуо лиши. 736-б.

⁷⁰⁵ Чжангуо цэ (Ўзаро уруш олиб борган давлатлар сиёсати) асари тахминан мил. авв. V-II асрларда битилган бўлиб, унинг муаллифи номаълум.

эди⁷⁰⁶. «Ханшу» (Хан сулоласи тарихи)да «Жанубда буюк Хан мавжуд бўлса, шимолда кучли ху мавжуддир»⁷⁰⁷, деб айтилиши хун атамасини хитойлар ху деб талаффуз этганлигига асос бўла олади⁷⁰⁸.

Ана шу ху иероглифининг қадимги ўқилишига эътибор берилса, унинг «ху», «хук» деб ўқилганлигининг гувоҳи бўламиз. Маълумки, хитойлар «н» ҳарфини унли товуш қўшилмаган ҳолда талаффуз эта олмайдилар. Шу боис улар «н» ҳарфини тушириб қолдириб, хун сўзини ху, кейинроқ эса ху деб талаффуз этганлар. Аммо хитой тилида «хун» деб ўқиладиган иероглифлар ҳам мавжуд. Негадир илк бор *хунларнинг* номини ёзишда улар бундай иероглифларни ишлатишмаган. Балки бунга *хунларни* камситиш мақсадида ху (胡) иероглифини ишлатишга унинг юқорида айтиб ўтилган салбий маънолари қўл келгандир. «Хун» иероглифини қўллаш мисоллари милоднинг бошларида учрайди. Эҳтимол, бундай ўқиладиган иероглифлар кейинроқ пайдо бўлгандир.

Милоднинг бошларида ва ундан кейинги даврларда ёзилган манбаларда *тиетлэк* (t'ietlæk, *телэ турк*)ларнинг таркибидаги бир қабила номи ҳам хун (渾) деб аталган. Унинг номини ёзишда хитой тарихчилари «хун», «гун» деб икки хил ўқиладиган бошқа иероглифни ҳам ишлатишган. Шунга қараганда, бу номлар *хунлар* ва уларга кейин қўшилган қавмлар тилида «гун» ёки «кун» деб талаффуз этилганлиги ҳам эҳтимолдан холи эмас. Чунончи, хитой тилида «ғ», «к» товушлари йўқ.

Хитой манбаларида, луғатларида ва тарихий адабиётларида нима учун айнан шу даврда *хитойлар* (*шя, хуашя*) *хунларнинг* номини бошқача қилиб айтишни маъқул кўрганлиги кўрсатилмайди. Шунинг учун бу ҳақда аниқ бир фикр айтиш қийин. Аммо ўша пайтда хун сўзи бир қабила ёки кичик қабилалар иттифоқининг номи эмас, балки хитойларнинг шимолий ва ғарбий томонида яшаган барча халқларнинг умумий номи ва уларни бирлаштирган империянинг номи сифатида тарихий саҳнага кириб келган. Буни хун деб аталган бир қабиланинг ёки бир неча қабила бирикмасининг номидан фарқ қилиш лозим бўлган. Ўйлаймизки, айнан шу зарурият туфайли

⁷⁰⁶ Ванг Чжунгхан. минзу ши. 215-б.

⁷⁰⁷ Ханшу. 2331(1123)-б.

⁷⁰⁸ Ванг Чжунгхан. Чжунгтуо минзу ши. 215-б.

милоддан аввалги III асрнинг охириги чорагида *кунна* / *шюнгну* атамаси юзага келган.

Бу фикрни асосли деб ҳисобласак, бундан 3 минг йил муқаддам *хун* номи билан аталган қабила мавжуд бўлган, у кейин кучайиб, атрофдаги қариндош қабилаларни бирлаштирган, деган хулоса келиб чиқади. Милоддан аввалги III асрда унинг бошчилигида йирик марказлашган давлат ташкил топганидан сўнг хитойлар қабила номи сифатида мавжуд бўлган *хун* этнонимидан «Хун» давлати ва унинг барча фуқароларининг номини ажратиш мақсадида *кунна* / *шюнгну* сўзини ишлата бошлаганлар. Шундан кейин ушбу атама хитой адабиётида янги мазмунда кенг қўлланган.

Аммо хитой манбаларидаги *кунна* / *шюнгну* атамасини рус ва Европа тилларига таржима қилишда муаллифлар *хун* сўзини ишлатишган. Натижада ушбу атама билан номланган қабила, қабилалар иттифоқи, *хунлар* томонидан ташкил этилган ҳоконлик ва унинг фуқаролари битта сўз билан аталган. Бу эса кўп ноаниқликларга сабаб бўлган.

Шу ўринда *хун* қабиласининг номи хитой битикларида илк бор қачон пайдо бўлган, деган саволнинг келиб чиқиши табиийдир. Унга жавоб топиш учун хитой манбаларига муурожаат қилдик.

Қадим замонлардан сақланиб қолган хитой битикларида милоддан аввалги XXI-XIX асрларда «Шия» («Ся» 夏) ва XVI-XI асрларда «Шанг» (商) деб аталган хитой ҳокимликлари даврида уларнинг шимолида ва ғарбида бошқа тоифадаги халқлар яшаганлиги кўрсатилган. Ана шу халқларни таърифлайдиган ёзувларга берилган шарҳларнинг бирида кўрсатилишича, *хунларнинг* номи «Яв даврида (ибтидоий жамият ёки патриархат замонининг сўнгги даври) *сюнюй*, Чжоу даврида (мил. авв. XI-III асрлар) *шюнюн*, Чинг даврида (мил. авв. 221-206) *кунна* / *шюнгну* деб аталган»⁷⁰⁹. 512 рақамли бир битикда «5-куни *юнлар* ғарб томондан ноғоралар садоси билан келишди, Чжи [мамлакатлик] Йи хабар қилиб, сўзлади: *ту-фанг* бизнинг шарқий заминимиз чеккасига ҳужум қилиб, икки одамимизни ярадор қилди, *куй-*

⁷⁰⁹ Ванг Чжунгхан. Чжунггуо минзу ши. 215-б.; Люй Симян. Чжунггуо минзу ши. 30-б.

фанг ғарбий заминимиз чеккасида молларини боқишди», деб ёзилган⁷¹⁰.

Хитой тилининг энг йирик мутахассисларидан бири, ХХР фанлар академиясининг президенти, Гуо Муоруо (Гуо Кайчжен, 1892-1978) таҳаллуси билан қалам тебратган йирик қомусчи олим ушбу матнни бошқа матнлар билан солиштириб ўрганиб, бу ҳақда шундай фикр билдирган:

«Мазкур маълумотлардан кўриниб турибдики, *чжилар инларнинг* ғарбида, *ту-фанглар чжиларнинг* шарқида, *куй-фанглар чжиларнинг* ғарбида жойлашган. *Инлар* мамлакатидан туриб айтганда, *ту-фанглар инларнинг* шимоли-ғарбий ва шимолий томонида, *куй-фанглар* эса *инларнинг* шимоли-ғарбида жойлашган. Уларнинг бири-биридан қанча масофада бўлганлигини таҳлил асосида билиб олиш мумкин... *Ту-фанглар инлар* мамлакатининг марказидан (ҳозирги Аньян) тахминан 12-13 кунли йўл нарисида, кунига 80 *ли* (46.08 *км*)дан ҳисоблаганда, 1000 *ли* (576 *км*) келадиган масофада жойлашган. Шундан кўриниб турадики, *ту-фанг* ҳозирги Шанси ўлкасининг шимоли-ғарбида бўлган. *Куй-фанг* эса Ордос (Хэтао) вилоятига яқин жойда бўлган. Суяклардаги ёзувлардан маълумки, *ту-фанг* ва *куй-фанг* деб аталганлар *шюнюнларнинг* бир қисми эканлигига шубҳа қилиш мумкин эмас»⁷¹¹.

Ўзининг «Суяклар ва тошлардаги ёзувларга оид тадқиқотлар» («Жягу вэнзи янжю») номли асарида Гуо Муоруо «*ту-фангнинг* яшаган жойи Баотоу⁷¹² ёнида, *куй-фангнинг* истиқомат қилган жойи эса унинг ғарбида бўлган», деб ёзади⁷¹³.

Милоддан аввалги 1401-1122 йилларда мавжуд бўлган Ин ҳокимлиги даврига оид битиклар билан шуғулланган иккинчи бир хитой олими Чэн Мэнжя (1911-1966) ўзининг «Ин шюйпуци зунгшу» («Ин битикларини шарҳлаш масаласи») номли асарида («Кэшюэ» нашриёти чоп этган) куйидаги маълумотларни келтиради:

«Ин давридаги *куй-фанг* Жин ҳокимлиги жанубида жойлашган. Аммо ғарбий Чжоу ва Чунчю даврларида ушбу қавмнинг юришлари кўп томонларга қаратилган. Ушбу юришлар

⁷¹⁰ Чжунггуо минзу гуаншиши гангъяо. 58-б.

⁷¹¹ Ўша жойда. 59-б.

⁷¹² Ҳозирги ХХР таркибидаги Ички Монголияда жойлашган шаҳар номи.

⁷¹³ Чжунггуо минзу гуанши ши гангъяо. 59-б.

шимоли-ғарбдаги Шэнси вилоятида юз берган»; «Чунчю даврларидаги *циаак-тиек* (chiak-tiek, tciiek-tiek, замон. ўқил. *чиди* 赤狄 – жанубий *турк* демакдир) ана шу Ин давридаги *куй-фангнинг* ўзидир»; «*юй-фанг шюнюн* қавмининг бир қисмидир»⁷¹⁴.

Қадимий Хитойнинг шимолий худудида топилган археологик қазилмалар ичида милоддан аввалги 2-мингйилликка, яъни Ин даврига оид тош ва суяк битиклар кўп учрайди. Шуларда «*гуй-фанг* номли юнлар юэларни ярадор қилдилар», «*гуй-фангларга* қарши хужум қилинди», «*гуй-фанглар* ярадор қилинди», «*гуйларга* хужум қилинди», «*гуй-фанглар* келиб қаршилиқ кўрсатдилар», «*ту-фангларга* хужум қилинди», «*ту-фангларни* яна қўлга олишди», «*ҳақиқий ту-фанглар*», «*ту-фангларга* қарши уруш» каби сўз бирикмалари ва мисралар борлиги аниқланган⁷¹⁵.

Ванг Дужян мана шу маълумотларни таҳлил қилиб, шундай ёзади:

«*Ту-фан, куй-фанг* ва *гуй-фанг* каби атамаларни шарҳлашда айрим ўхшамаслик бўлса ҳам, улар Хитойнинг шимолий томонида яшаган ва чорвачилиқ билан шуғулланган халқ бўлганлигида умумий яқдиллик мавжуд. Чорвадорларга хос хусусият – жойдан жойга кўчиб яшашдир. Аммо бундай кўчмачилиқ маълум бир худуд доирасида юз берган. Шанг давридаги (мил. авв. XVI-XI асрлар) *ту-фанг, дуфанг* ва *куй-фанг* деб аталганлар Шанси ўлкасининг шимоли-ғарбида ва Шэнси ўлкасининг шимолида яшаганлиги ҳақиқатга тўғри келади. Буни шу жойларда топилган археологик маълумотлар ҳам тўла тасдиқлайди. Шанг ҳокимлиги даврида мазкур ҳокимлик билан *ду-фанг, куй-фанг* ёки *куй-рунг, чоан-рунг, шюнюй* ва *енюн* кабилар ўртасида кўп урушлар бўлиб турган. Бу урушлар суяк ва тош битикларида ўз ифодасини топган. Шанг ҳокимлиги уларга қарши юриш қилганда, ишлатилган кўшинлар одатда камида 300, кўпида 5000 кишидан иборат бўлган»⁷¹⁶.

Суякка ёзилган Хитой битикларининг бирида «5000 нафар пиёдаларимиз *ту-фангларга* хужум қилдилар», деган маълумот ҳам учрайди⁷¹⁷.

⁷¹⁴ Ўша жойда.

⁷¹⁵ Ўша жойда. 60-б.

⁷¹⁶ Ўша жойда.

⁷¹⁷ Ўша асар. 61-б.

Милоддан аввалги VII асрда ёзилган «Зуочжюан» («Зуо Цюнмингнинг баёни») номли биринчи тарихий асарда «Чжуангунг ҳокимлигининг 16-йили ёз фаслида (мил. авв. 706 й.) ... Жин (晋) [мамлакати]дан бир киши биз *йи* (夷)ларга қарши юриш қилиб, уларнинг ерларини тортиб олдик, деб сўзлади»⁷¹⁸, деган гапини учратиш мумкин. Ушбу асарнинг иккинчи бир жойида «Чжуангунгнинг 18-йили (мил. авв. 704) ёзда [Чжуанг]-гунг *ривем* (рунг)ларни: Жи (济) мамлакатининг ғарбий томонига қувиб юборди».... , деб ёзилган⁷¹⁹. Яна бир жойда «26-йили баҳорда [Чжуанг]-гунг *ривем* (рунг)ларга ҳужум қилди»⁷²⁰, деб кўрсатилган.

«28 йилда (мил. авв. 694) Жин вилояти ҳокими Сян уйланиб, Жия [сулоласи]га куёв бўлди, аммо фарзанд кўрмади. Чи вилоятдан бўлган Жян билан бирга бўлганида Чингму-хоним (Чингму-фурен) ва Дази-шэншэн туғилган. Кейин яна *ривем* (рунг)лардан иккита хотин олди. Уларнинг бири *катта ривем* (дай-рунг 大戎)лар зотидан бўлган Хужидан Жунгъэр туғилди, иккинчиси *кичик ривем* (шяо-рунг 小戎)дан Йиву (Yiwu 夷吾) исмли ўғил туғилди. Жин *лие-ривем* (ли-рунг 骊戎)ларга ҳужум қилди»⁷²¹ каби маълумотлар ҳам шу асардан.

Ушбу матнга берилган шарҳларда «*кичик рунг* дегани Йивен (Yiwen / Юн 允) деб аталадиган *ривем* (рунг) демакдир», деб қайд этилган⁷²². Йивен (Юн) атамаси эса «Ғарбий Чжоу» (Шичжоу–1066-771гг. до. н.э.) сулоласи даврида Ордосда яшаган *хунларнинг* хитойча номи эди⁷²³.

Келтирилган маълумотдан кўриниб турибдики, миллоддан аввалги VII асрнинг охирида қадимий хитойлар юртининг ғарбида ва шимолида *йи*, *ривем* (рунг), *йивен* (шюн) ва *йивен-ривем* (шюн-рунг) каби авлодлар бўлиб, улар *ривем* (рунг)ларнинг, яъни отминувчи қавмларнинг бир бўлагини ташкил қилган. Буларни юқорида таништирилган маълумотлар билан қиёслаганимизда, *йивен-ривем* (шюн-рунг) ва *кичик ривем* (шяо-рунг) деганлар *хунларнинг* бир қисми бўлиб чиқади.

⁷¹⁸ Зуочжюан (чунчю жинг жуан жижиэ). 1-жилд, 167-б.

⁷¹⁹ Ўша асар. 169, 170-б.

⁷²⁰ Ўша асар. 193-б.

⁷²¹ Ўша асар. 198-б.

⁷²² Ўша жойда.

⁷²³ Чжунггуо шигао диту жи. 1-тўплам. 11-12-б.

Қадим замон тарихчиси Люй Жян ёзган бир битикда «Тай ҳокими Гаофу Бин вилоятида (Жэнси ўлкасида жойлашган) яшар эди, бу ерга *тиек (ди)лар* хужум қилди»⁷²⁴, деб айтилган. III асрнинг биринчи яримида яшаб ўтган сарой амалдори ва олим Гао Ю (高诱)⁷²⁵ ушбу маълумотга берган шарҳида таъкидланишича эса, «*тиек (ди)лар* орасидаги шиам-йивен (shian-yün / *шянюн* 猃允) ҳозир *кунна (шюнгну)* 匈奴) деб айтилади. *Кунна (шюнгну)*нинг хитойча таржимаси одам, халойиқ, маҳаллий аҳоли, фуқаро маъноларини англатади. Лекин [хунларнинг] тушунчасида ушбу этноним Тангрининг ерга юборилган ўғли, деб қаралади»⁷²⁶.

Милоддан аввалги XVII-XV асрларда мавжуд бўлган Шанг ҳокимлигига оид воқеаларнинг хитой қамишидан қилинган ва бири-бирига боғланган тахтачаларга ёзилган баённомасида қуйидаги маълумотлар келтирилади:

«Удинг (武丁)⁷²⁷ 3 йил давомида *куй-фангларга* хужум қилиб, улар устидан ғалаба қозонди. Уйи (武乙) даврида (мил.авв. 1198-1195) Чжоугугун Данфу шюнгюй ёки *тиек (ди)лар*нинг хужумига дуч келди»⁷²⁸.

Шундай баённомаларнинг бирида Ғарбий Чжоу (Ши-Чжоу) деб номланган ҳокимликлар даврига (мил.авв. 1066-771) оид қисмида қуйидагиларни учратиш мумкин: «Чжоу [мамлакати ҳокими] Жили ғарб томондаги *куй-ривем (рунг)ларга* хужум қилди. Ди-йи (帝乙) [ҳокимлигининг] 3-йилида (мил. авв. 1189) Нанжунг қалъасини ҳимоя қилиш учун буйруқ берилди. Тахминан 17 йил ўтгандан кейин Чжоу [мамлакати ҳокими] Вэнванг *тиек (ди)ларга*, яъни ривем (рунг)ларга хужум уюштирди»⁷²⁹.

Кўриниб турибдики, ушбу маълумотларда *хунлар шюнгюй, тиек (ди)* ва *куй-рунг* деб тилга олинади. Бу эса улар бир тоифадаги қабилалар эканлигидан нишонадир.

Хунларнинг хитойлар шимолида яшаганлиги *тиек (ди)ларнинг* бир қисми бўлганлигидан далолатдир, деган хулосани Ванг Дужян

⁷²⁴ Ванг Чжунгхан. Чжунггуо минзу ши. 215-б.

⁷²⁵ Чжунггуо гужин мингрен дацидан. 606-б.

⁷²⁶ Ванг Чжунгхан. Чжунггуо минзу ши. 215-б.

⁷²⁷ Удинг – мил. авв. 1324-1266 йилларда ҳукмронлик қилган император.

⁷²⁸ Чжунггуо минзу гуанши ши гангъяо. 60-б.

⁷²⁹ Ўша жойда.

ҳам тасдиқлайди. Чунончи, у ўз асарида «*кунна / шюнгну* Хитойнинг шимолида яшаган кўчманчи халқ бўлиб, у Чин давридан анча олдинги замонлардаги мамлакатимиз шимолида яшаган *тиек (ди)* халқининг бир қисми эди», деб таъкидлайди⁷³⁰.

Ванг Дужяннинг сўзи билан айтганда, «Шанг сулоласи ташкил топган (мил. авв. XVI-XI асрлар) ва ривожланган вақтида *хуашия* (хитой) халқининг қулдорчилик жамияти тузуми янги даврга ўтган эди. Шунда шимол томонда яшаган халқ қабилаларга бўлиниб, тарқоқ ҳолда жойлашган. Аммо улар ичида *ту-фанг, юн-фанг, куй-фанг* каби йирик қабилалар иттифоқи мавжуд эди. Фарбий Чжоу даврида (мил. авв. XI аср 771) шимолдаги халқлар ҳамон тарқоқ яшаган бўлса ҳам, уларда Чюан-рунг (犬戎) каби муқимлашган йирик сиёсий марказ ва сиёсий куч юзага келган»⁷³¹.

Уйғур тарихчиси Анвар Байтур ўзининг «Чжунггуо (Хитой)нинг қадимги тарихи материаллари» номли асарида мазкур қабилалар ҳақида қуйидагиларни ёзади: «*Хунлар шунюй, шиянюн, шюнгну* деган номлар билан аталиб келган. *Хунлар* аслида Чжунггуодаги *ди* қабиласининг бир авлоди бўлиб, милoddан аввалги 2550-2140 йиллари оралиғида хукм сурган Хуангди, Жюаншуй, Дику, Яв, Шун каби бешта ҳокимлар даврида ҳозирги Ички мўғул автоном районидаги Чўғой тоғлари атрофида яшаган. Баъзи бир ривоятларга кўра, *хуашия* (қадимий хитой қабиласи – А.Х.) қабиласининг асосчиси бўлмиш *тунчи* аждоди деб ҳисобланадиган Хуангди *хун* қабилалари билан гоҳ-гоҳида урушлар қилиб турган»⁷³². Олим тилга олган Хуангди эса ибтидоий жамият даврида юзага келган 5 афсонавий ҳокимларнинг бири ҳисобланади.

Хитой битикларининг гувоҳлигига қараганда, милoddан аввалги V-IV асрларда хитойлар орасида Дай ҳокими (ванг), Линху ҳокими ва Лоуфан ҳокими каби сўзлар пайдо бўлган⁷³³. Шунга қараганда, ўша замонда хитой замини атрофида бир қатор давлатлар ташкил топган. «*Кунна / шюнгну*» атамасининг хитойлар орасида тарқалиши ҳам шу даврга тўғри келганлиги

⁷³⁰ Чжунггуо минзу гуанши ши гангъяо. 109-б.

⁷³¹ Ванг Чжунгхан. Чжунггуо минзу ши. 109-б.

⁷³² Анвар Байтур, Хайринисо Сидиқ. Шинжяндаги миллатларнинг тарихи. Пекин, 1991. 51-52-б.

⁷³³ Ванг Чжунгхан. Чжунггуо минзу ши. 110-б.

ҳисобга олинса, ўша пайтда *хунлар* ҳам бир хонликни ташкил этган бўлса керак, деган хулоса келиб чиқади. Орадан бир асрга яқин давр ўтар-ўтмас, марказлашган йирик давлат юзага келиши ҳам бу фикрнинг асосли эканлигини кўрсатади.

Хитой манбаларининг гувоҳлигига кўра, этимологик жиҳатдан «*кунна / шюнгну (хун) сўзи одам, жамоа, аҳоли каби маъноларни англатган*»⁷³⁴.

«Шижи» («Тарихий хотиралар»)да «Тангвунинг юқори томонида тоғлик *ривем (рунг)*лар, *шюнюн* ва *хунюнлар* яшайди», деб кўрсатилган. Мазкур асарга ёзилган шарҳлар тўпламида «қадимда *хунюн* деб аталганлар Чжоу даврида (мил. авв. 770-221) *шюнюн*, Чин даврида (мил. авв. 221-206) *кунна (шюнгну)* деб аталган», деган маълумот мавжуд. Иккинчи бир шарҳда хитойлар томонидан *кунна (шюнгну)* деб атаганлар илгари *шюнюн* деб ҳам номланганлиги қайд этилган. «Чжоули» («Чжоу урф-одатлари») номли хотирада «*хулар* аравада юриб, камон отмайди», деб ёзилган. Мазкур хотирага ёзилган шарҳда «*ху* деб номланганлар ҳозир *хун* деб аталади», дейилган⁷³⁵.

Хитой олимларининг асарларида, жумладан Фэн Цзяшэннинг «*Хун халқи ва уларнинг маданияти*» номли китобида *хунларнинг* номи 32 хил иероглиф билан ифодаланган⁷³⁶. Уларнинг айримлари бир, баъзилари икки иероглифлардан ташкил топган. Бир иероглифлардан иборат бўлган *kün (кюн / хун)* этнонимининг транскрипциялари қуйидагилардан иборат (замонавий ўқилиши кавс ичида берилди):

*kun (кун / kun 昆), kun (кун / kun 混), kün (кун / kun 緝), kün (шюнг / shiong 匈), kiwan (чуан / chuan 犬), kiwan (чуан / chuan 畎), k'uai (куй / kui 魁), k'uai (куй / kui 媿), giuən (шюн / shun 獯), yuən (хун / hun 混), yuən (хун / hun 渾), yuan (хуан / huan 患), yuan (хуан / huan 串)*⁷³⁷, *kui (куй 隗), nguəi (вей / wei 畏), shiam (шиан / shian 獫, 獫), shiwen (hun 葷), siuən (жюн / jun 陵)*⁷³⁸.

⁷³⁴ *Жянг Йинлянг. Чжунггуо минзу ши. 1-жилд, 109; Ванг Чжунгхан. Чжунггуо минзу ши. 215-б.*

⁷³⁵ Ўша жойда.

⁷³⁶ *Фэнг Цзяшэнг. Хун халқи ва уларнинг маданияти. 215-б.*

⁷³⁷ Қадим замонда *chuan (串)* ва *huan (患)* иероглифлари бир хил талаффуз этилган. [Юй Тайшань. Гуцзу синькао. С. 98].

⁷³⁸ *Люй Сымянь. Чжунго миңцзу ши. С. 30.*

Хитой манбаларида *хунлар* номининг икки иероглиф билан акс эттирилганлари қуйидагича ўқилади: *гиуэн-юй* / *giuən-yü* (*шюн-юй* / *shün-yü* 糲), *гиуэн-цюк* / *giuən-tçiuk* (*шюн-юй* / *shün-yü* 薰粥), *шиам-йивен* / *shiam-yiwen* (*шян-юн* / *shian-yün* 獫狁), *шиам-йивен* / *shiam-yiwen* (*шян-юн* / *shian-yün* 獫狁), *шивен-цюк* / *shiwən-tçiuk* (*хунюй* / *hun-yü* 葷粥, 葷粥), *кюн-йей* / *kun-yiei* (*кюн-йи* / *kun-yi* 昆夷), *кван-йей* / *iwan-yiei* (*цюан-йи* / *chuan-yi* 犬夷), *хуан-йей* / *hoan-yiei* (*цюан-йи* / *chuan-yi* 串夷), *нгуэй-йей* / *nguəi-yiei* (*вей-йи* / *wei-yi* 畏夷), *кивен-ривем* / *kiwən-rivem* (*цюань-рун* / 犬戎), *кивэй-ривем* / *kiwəi-rivem* (*куй-рун* / *kui-rong* 鬼戎), *киван-ривем* / *kiwan-rivem* (*цюань-рун* / 吠戎), *кюн-на* / *kün-na* (*шонг-ну* 匈奴).

Булардаги иккинчи иероглифларнинг грамматик хусусияти тўлдирувчи ва аниқловчи вазифаларидан иборат бўлиб, уларнинг аксарияти *хунларни* камситиш мақсадида қўшилган. Масалан, қадим замонда *юй* (*yü* 糲, *zhu* деб ҳам ўқилган) иероглифи «афти-башараси сарғайган» маъносида қўлланган, ўқилиши худди шунингдек, лекин ёзилиши бошқача иккинчи *юй* (*yü* 糲) иероглифи «алдоқчи», «бетайин одам» маъносида, *йи* (*yi* 夷) иероглифи «ёввойи», «маданиятсиз», *ну* (*nu* 奴) эса – «кул» маъноларида ишлатилган. Баъзи иероглифлар *хунларнинг* иктисодий асослари ва урф-одатларини билдирган. Чунончи, *юн* (*yün* 狁) ўтмишда чорвачилик билан шуғулланувчилар, *рун* (*rong* 戎) – отда юрувчи одамлар ёки жангчилар маъносида қўлланган.

Иккинчи иероглифларни ҳисобга олмасдан, қолган иероглифларнинг қадимги ўқилишига эътибор берганимизда, уларнинг асосий қисми *kun* (*кун*), *kün* (*кюн*), *giuən* (*гюн*), *yuən* (*гун*), *k'iwan* (*квен*), *kui* (*куй*), *kiwəi* (*кивей*), *nguəi* (*гуэй*) деб талаффуз этилган. Шундан маълумки, биринчидан, *хунлар* тилида уларнинг номи *кюн* деб айтилган этноним айрим атрофдаги қўшнилар тилида *гюн*, *гун*, *квен* деб талаффуз этилган; улар иероглифлар билан транскрипция қилингандан сўнг талаффузи янаям ўзгарган. Иккинчидан, хитой манбаларига *хунларнинг* номи турли даврда ҳар хил тилда сўзлашувчилар орқали кириб борган. Учинчидан, қадим замонда майда хонликларга бўлиниб яшаган *хитойлар* тилида ажнабий халқлар номини ёзишда аниқ ва ягона бир қоида бўлмаганлиги туфайли ўзларига маъкул келган иероглифлар билан ёзишган.

«Хан сулоласи тарихи» («Ханшу»)да *кун-на (шюн-ну)* деб ўқиладиган икки иероглиф билан ёзилган ном аслида *хун* деб айтиладиган атамадан келиб чиққан. Хитой тилида мавжуд бўлган *хун* деб ўқиладиган иероглифлар нима учун хитой тарихчилари томонидан фойдаланилмаган, деган савол туғилиши табиийдир.

Юқорида айтилганидек, *хитойлар* «н» товушини унга унли товуш кўшмасдан талаффуз этмаганлиги туфайли, «хун» сўзини ишлатишда, ундаги «н» ундошини тушириб қолдиришга ёки унга «и», «у» унли товушларини кўшиб айтишга мажбур эдилар. Шу боис манбаларда, *хун* ўрнига *ху*, *кюн* ўрнига *кун-на* этнонимлари пайдо бўлган. Замонамизга яқинлашган сари булар *ху*, *шюн-ну* деб талаффуз этилган.

Хунлар тилидаги *хун* сўзи «Тангри ўғли» маъносини англатган. Шунга кўра, у қадимий хитой манбаларида *кунна (шюн-ну)* ва *ху* атамаларининг синоними сифатида ишлатилиши тез-тез учраб турган.

Ванг Чжунгхан раҳбарлигидаги бир гуруҳ олимлар ёзган «ХХР халқлари тарихи»да *хунларнинг* келиб чиқиши ҳақида қуйидагилар зикр этилган:

«Хун атамаси Шанг (мил. авв. XVI-XI асрлар) ва Чжоу (мил. авв. 772-221) даврида *хитойлар* айтган *куй-фанг*, *шюнюн*, *хунюн*, *ху* каби номлар билан боғлиқ бўлганлиги ҳеч қандай шубҳа уйғотмайди. Аммо ушбу номлар билан аталган халқлар таркиби бутунлай бир бўлган дейиш қийин. *Хун* атамаси *хулар* доирасидаги бир гуруҳ қабилалар иттифоқининг номидир. *Ху* атамаси эса ушбу қабилалар иттифоқи таркибидан ҳам кенгрок доирадаги халқлар бирлигини билдирувчи сўз ҳисобланади. Бошқача қилиб айтганда, *ху* деганда «*рун* ва *ди*» (қадимги ўқ. *ривем* ва *тиек*) деб аталган халқлар бирлиги кўзда тутилади. *Хун* атамаси эса ушбу халқлар бирлиги доирасидаги катта бир гуруҳ қабилалар бирлигини билдиради. Бинобарин, *ху* таркибига *юэчжилар*, *динглинлар*, *уйсунлар*, *қирғизлар*, *лоуланлар*, *чянлар* ҳамда бир қатор ғарбий мамлакатларда яшовчи халқлар киради. Қисқача қилиб айтганда, *ху* атамаси билан аталганларнинг доираси *хун* атамаси билан аталганлар доирасидан ҳам кенгрок. Шунга кўра, *хунларни ху* дейиш мумкин, аммо *хулар* таркибига

кирганларнинг ҳаммасини *хун* деб айтиш ҳақиқатга зид келади»⁷³⁹.

Ҳозиргача маълум бўлган манбаларда учрайдиган маълумотларга кўра, *хунлар* милоддан аввалги VIII-VII асрларда *хитойлар* ватанининг шимолий томонидаги улкан заминда яшаган қабилаларнинг бирлашиши асосида ташкил топган этник гуруҳ ҳисобланади. Кейинги даврда улар ҳаракат қилган ҳудуд доираси ниҳоятда кенгайиб кетган. Туман ҳокон даврида (мил. авв. 240-210) *хунлар* буюк сиёсий ва ҳарбий кучга айланган эди. Ҳун давлатининг тузуми олдинги қабилалар мулкдорчилигига асосланганлиги туфайли юзага келган ишлаб чиқариш муносабатлари етарли даражада такомиллашмаган. Ушбу аҳвол *хунлар* иттифоқи доирасидаги бирликни мустаҳкамлашга салбий таъсир кўрсатган. Қолаверса, ўша даврда *рузие (юэчжи)лар* ва шарқий *ху (хуз)лар*нинг қуввати сақланиб турган бир вазиятда Хитойдаги майда хонликларнинг бирликка келтирилиши асосида майдонга келган Чин империяси (мил. авв. 221-206) ва унинг ўрнини босган ғарбий Хан империяси (мил. авв. 206-мил. авв. 08) *хунларга* қарши жиддий кураш олиб борди. Мана шу ташқи омиллар ҳам *хунлар* бирлигининг ожизлашишига олиб келди⁷⁴⁰.

Милоддан аввалги III асрда *хунлар* иқтисодиёти ва маданияти анча юксак бўлган ва нафақат хитой маданиятига, балки дунё маданиятига ҳам катта таъсир кўрсатган⁷⁴¹.

Ўша замонда *хунлар* жамиятида деҳқончилик, чорвадорлик ва қўл ҳунармандчилиги иқтисодий ишлаб чиқаришнинг махсус тармоқлари бўлиб, улар бири-биридан ажратилган. Аҳолининг бир қисми деҳқончилик билан, иккинчи қисми чорвачилик билан, учинчиси эса қўл ҳунармандчилиги билан шуғулланган. Мазкур вазият савдо ишларининг ривожланишига катта ижобий таъсир кўрсатган.

Улар темирдан пичоқ, қилич, қалқон, от учун эгар, кундалик ҳаётда ишлатиладиган буюмлар ва бошқа нарсалар ясашни яхши билган. Бунинг учун зарур бўлган темирни ўзлари эритишган. *Хунлар* томонидан темирдан ясалган қуроллар хитойлар билан бўлган урушларда ўз устунлигини кўрсатган.

⁷³⁹ Ванг Чжунгхан. Чжунггуо минзу ши. 216-б.

⁷⁴⁰ Ўша асар. 217-б.

⁷⁴¹ Ўша асар, 216-б.

Хунлар чорвачиликни асос қилган халқ, деган хулоса илмий адабиётда ўрнашиб қолганлиги сабабли айрим олимлар *хунлар* мамлакатада деҳқончилик билан Хитойдан бориб қолганларгина шуғулланган, деган фикрни олға сурадилар. Лекин бу фикр бутунлай асоссиздир ⁷⁴², зеро сўнгги йиллар давомида топилган ашёвий далилларга кўра, милоддан аввалги III асрда *хунлар* ҳаётида деҳқончилик, кўл хунармандчилиги ва савдо-содик, тижорат ишлари муҳим ўрин эгаллаган. Мўғулистон худудида очилган *хунлар* қабрлари ичидан топилган дон, деҳқончилик асбоблари бунинг исботидир ⁷⁴³.

Хунларнинг деҳқончилик фаолияти ҳақида юқорида тилга олинган «Чжунггуо Шинжянг гудай шэхуэй шэнгхуо ши» номли асарда «Милоддан аввалги III асрдан олдин *хунлар* иқтисодида чорвачилик билан бирга деҳқончилик ҳам пайдо бўлган» ⁷⁴⁴, деб ёзилган. Ушбу фикрнинг далили сифатида Мўғулистон олими С.Доржисуреннинг «Шимолий *хунлар* қабрлари» асарига мурожаат қилиш мумкин ⁷⁴⁵. Унда ёзилишича, қадимий *хунлар* қабрларида тез-тез учраб турадиган ва дон тозалаш учун ишлатилган «тош ҳовонча (ўғирча) милоддан аввалги VII-III асрларга, қорайиб кетган уруғлик донлари эса милоддан аввалги III-I асрларга тааллуқлидир» ⁷⁴⁶.

«Шижи»нинг «Бяо Чининг таржимаи ҳоли» қисмида «У-ди [хукмронлиги вақтидаги] Юаншоу даврининг 4-йили (мил. авв. 119) Вэй Чинг *хунларга* хужум қилиб, Чжэнян-шан тоғларидаги Чжаошин шахрига етиб борганида, шахарликларнинг йиғиб қўйган катта ҳажмдаги тарик ҳосилини кўлга туширди», деб ёзилган ⁷⁴⁷.

Бан Гу (милодий 32-92) қаламига мансуб бўлган «Ханшу» (Хан сулоласи тарихи)нинг «Хунлар тазкираси» бобида У-ди [хукмронлиги вақтидаги] Хуоюан даврининг 1-чи йили (мил. авв.

⁷⁴² Ўша асар, 233-б.

⁷⁴³ Ўша жойда.

⁷⁴⁴ Чжунггуо Шинжянг гудай шэхуэй шэнгхуо ши (ХХР Шинжянгнинг қадимги жамияти ва ҳаёти тарихи). Урумчи, 1997. 86-б.

⁷⁴⁵ Асар 1956 йилда Улан-Батор Илм-фан кўмитаси нашриёти томонидан чоп этилган «Фанлар академиясининг тадқиқот натижалари» номли тўпламнинг 1-сонидан эълон қилинган.

⁷⁴⁶ Чжунггуо Шинжянг гудай шэхуэй шэнгхуо ши. 86-б.

⁷⁴⁷ Ўша жойда.

86) кузда *хунлар* юртида бир неча ой давомида кетма-кет ёмғир ёғиши туфайли «далаларга экилган донлар пишмай қолди», деган қизиқарли маълумот келтирилган⁷⁴⁸.

Мазкур манбанинг «Ғарбий мамлакатлар» бобида эса «Чжаоди даврида (мил. авв. 86-72) *асуэнлар* (*усунлар*) маликаси хоқонга мурожаат қилиб айтдики, *хунлар* (*кунна / шюнгу*) Чэши (Турфон давлати)га ўз чавандозларини юбориб, экин эктирдилар. Шюанди тахтга ўтирган йили (мил. авв. 73) 5 нафар зобитларга Чэшига қўшин тортиб бориб, у ердаги *хунларга* хужум қилиш ҳақида фармон берилди. Чэшида деҳқончилик қилаётган 4000 нафар *хун* лашкарлари қувиб юборилди»⁷⁴⁹, деб зикр этилган.

Хитой археологлари қўлга киритилган сўнгги маълумотларга асосланиб, «*Хунлар* ўз ҳаётининг илк даврларида шаҳарлар барпо этмаганки, улар бир жойда муқим яшамаган. Кенг чарвадор аҳоли кигиздан қилинган чодир уйларда яшаган.... Чин ва Хан (мил. авв. 221милодий 8) давридан кейин ... уларда ўтроқлашиш ҳоллари пайдо бўлган. *Хунлар* шаҳар деворларини ва кўп қаватли иморатлар қуришни ўрганган», деб ҳисобламоқдалар⁷⁵⁰.

Қўл хунармандчилиги соҳасида, темирчилик, мисгарлик, заргарлик, кўнчилик (териға ишлов бериш), кулолчилик, дурадгорлик, тўқимачилик, айниқса гилам тўқиш умумий ишлаб чиқаришнинг муҳим йўналишлари бўлган. Ушбу соҳаларда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар хорижий мамлакатларга, жумладан Хитойга ҳам олиб кетилган⁷⁵¹.

Хунларнинг археологлар томонидан очилган қабрларини ўрганиш жараёнида топилган гиламлар уларнинг бу соҳадаги санъати юксак бўлганлигини кўрсатади. Масалан, 6 рақамли бир *хун* қабридан узунлиги 2,6 м, кенглиги 1,95 м келадиган бир рангли гилам топилган. Уни тўқишда яшил, сариқ, тўқ қизил ва қора-қизил рангли иплар ишлатилган. Гиламнинг атрофига 24-28 ммли кичик катакчалар шаклида нақш солинган. Унинг ўртасига яшил ип билан 9 та дарахтнинг шакли тушириб тўқилган. Дарахтлар оралиғига 4 жуфт буғу ва куш, 5 жуфт арслон ва ер ҳайдашда ишлатиладиган хўкиз сурати тўқилган. Ушбу расмлар атрофига яшил, сариқ, қора, қизил, тўқ қизил рангли ип билан

⁷⁴⁸ Ўша жойда.

⁷⁴⁹ Ўша асар. 112-б.

⁷⁵⁰ Ўша асар. 98-б.

⁷⁵¹ Ванг Чжунгхан. Чжунггуо минзу ши. 233-35-б.

тўртбурчак, юмалок, ингичка бурчак ва қўшиш белгиси шаклида нақшлар туширилган⁷⁵².

Хунларга оид мунозарали масалалардан яна бири уларнинг ёзуви масаласидир. Ҳозиргача кўпчилик олимлар *хунларнинг* ўз тили бўлган, аммо ёзуви бўлмаган, деб ҳисоблайди. Хитой манбаларида учрайдиган айрим маълумотлар бундай фикрни рад этади. Чунончи, *хунлар* ишлов берилган терига хат ёзиб, китоб битишган. Лекин улар қайси ёзувни ишлатганлиги ҳозирча аниқ эмас. *Хунларнинг* тили Олтой туркий тиллари гуруҳига киради. Аммо айрим тарихчиларнинг асарларида у мўғул тили гуруҳига киради, деган фикр ҳам мавжуд⁷⁵³.

Хунларнинг ўша даврга ва ўзларига хос урф-одатлари бўлган. Уларнинг бирига кўра, бир уруғ доирасида қиз олиш ва қиз бериш қатъиян ман этилган. Узатилган қиз келин қилган уруғнинг аъзоси ҳисобланиши билан бирга, у меросхўрлик ҳуқуқига ҳам эга бўлган. Шунинг учун мабодо келин бева қолса, у қайнота ва қайнона уруғи доирасидан чиқиб, бошқа уруққа келин бўла олмаган. Мерос бўлиб қолган мулкни уруғ доирасида сақлаб қолиш мақсадида бундай бевалар мархум эрнинг ака-укаларига хотин бўлиши одат тусига кирган⁷⁵⁴.

Хунларнинг қиёфаси масаласи ҳам ханузгача мунозарали бўлиб келмоқда. Бинобарин, айрим олимлар уларни монголоидлар тоифасига киради, деб ҳисобласа, бошқалари европеоидларга мансуб, деб биладилар. Сўнгги 20-30 йил давомида Хитой Халқ Республикасида хитой ва уйғур тилларида нашр этилган тарихий асарлар, маҳаллий археологлар қўлга киритган янги маълумотлар иккинчи фикрни тасдиқлайди.

Уларда баён этилишича, хориж ва ХХР археологларининг ҳаракати натижасида Шарқий Туркистон (ҳозирги Шинжян-Уйғур мухтор ўлкаси) ҳудудидан, жумладан, Тангритоғ (Тяншан)нинг шимолий ва жанубий этакларидан, Олтой тоғларидан, Хэши йўлагидан, қадимий Хитойнинг пойтахти Чангъан (ҳозирги ХХР Шанси ўлкасининг маркази Шиан шаҳри) атрофидан *хунлар* жасадлари ва бошқа ёдгорликлар топилган. Олтойдан топилган жасадлар милoddан аввалги асрларга

⁷⁵² Ўша асар, 236-б.

⁷⁵³ Ўша асар, 235-б.

⁷⁵⁴ Ўша асар, 237-б.

тааллукли бўлиб, уларга қараганда, *хунлар* бошқа *турк* кабилалари намоёндалари каби ниҳоятда баланд бўйли, йўғон ва суяклари йирик одамлар бўлган. Уларнинг бурни қирра, юзлари тиниқ оқ келган.

Уйғур тарихчиси Турғун Олмос уларнинг кўриниши ҳақида қуйидагиларни ёзади: «Олтойдан топилган жасадларнинг вақти милоддан аввалги асрларга тааллукли бўлиб, уларга қараганда, *хунлар* ва *турклар* ниҳоятда баланд бўйли, йўғон ва йирик суякли одамлар бўлган. Уларнинг бурунлари қирра, юзлари тиниқ оқ рангли бўлган. *Хунлар* ва *турклар* жасадларни Олтой тоғларининг баланд ва салқин жойларида дафн этишган. Улар тоғнинг қаттиқ тошли жойларини танлаб, саройсимон гўр қазишган. Сўнг ҳосил бўлган тош деворларни силлиқлаб, ички томонини рандаланган ёғочлар билан қоплашган. Бундай ҳолда тайёрланган гўрга жасадни ёғоч тобутга солиб қўйишган.

Қабрлар бир неча хонадан иборат бўлиб, ёз кунлари қор эриб, ичига кирмаслиги учун уларни қопқоғи маҳкам ёпиб ташланган. Бундай жойда дафн этилган жасадлар қишин-ёзин бир хил ва паст ҳароратда сақланган. Шунинг учун бундай қабрлардан топилган жасадлар яхши сақланган бўлиб, уларнинг қиёфаси, ҳатто ранги ўзгармаган.

Хунларнинг баланд бўйли ва бақувват одамлар бўлганлигини қадимий Хитой тарихидаги маълумотлар ҳам тасдиқлайди. Милоддан 121 йил аввал ҳозирги ХХРнинг Гансу ўлкасидаги Хэси йўлагиде хитойлар билан *хунлар* ўртасида юз берган бир урушда *хун* қўшинларининг мағлубиятга учраши туфайли *хун* шахзодаларидан бири Хан сулоласи (ғарбий Хан милоддан аввалги 246-милодий 8) хоқони У-ди (мил. авв. 140-85) ўрдасига келтирилган. У-ди мазкур шахзодага Жинг-миди деб исм қўйиб, уни жангда ишлатиладиган отларни боқиш ва ўстириш ишларига масъул амалдор қилиб қўйган. Мана шу *хун* шахзодаси Жинг-мидининг бўйи ўша замондаги Хитой ўлчови билан 8 чи 2 цунг бўлган (ҳозирги ўлчовга кўра, 2 м 10 смга тўғри келади).

Олтойда *хун* қабрларидан топилган жасадларнинг бўйи ана шу хитой ёзма манбасида таърифланган Жингмидининг баландлигига тўғри келади. Хулоса қилиб айтиш мумкинки, *хунлар* баланд бўйли

ва бакувват одамлар бўлган.

Милодий VI асрда яшаган Шарқий Рим тарихчиси Фрокопи Орол денгизининг кун чиқиш томонида яшаган *хунларнинг* ранги оқлигига қараб, уларни «*оқ хунлар*» деб атаган эди»⁷⁵⁵.

XXP ижтимоий фанлар академияси Археология институтининг ходимлари 1955-1957 йилларда Шэнси ўлкасининг Шиан (қадимги Чангъан) шаҳри атрофидаги «Шанглиингфан» деб аталадиган жойдан Хан сулоласи даврига оид бир қабр топганлар. 140 рақами билан белгиланган ушбу қабрда дафн этилган жасад ёнидан икки парча тўртбурчак мис тахтача ҳам топилган⁷⁵⁶. Уларга икки одам билан икки отнинг сурати нақш қилиб солиниб, курашга тушаётганлиги акс эттирилган. Нақши солинган одамларнинг қиёфаси қирра бурунли ва узун сочли, устига кийган шимларининг пушқоқлари шимарилган қилиб тасвирланган. Хитой археологлари тасвирдаги кишилар Хан сулоласига келиб қолган *хунлар*, деган хулосага келишган⁷⁵⁷.

1972 йилда Шарқий Туркистоннинг Турфон вилоятидаги Астана деб аталган жойда V асрда Турфонда ҳокимлик қилган *хун* шахзодаси Қутку Пантайнинг қабри топилган. Мазкур қабрга мархумнинг жасади 445 йилда қўйилганлиги ҳам аниқланган. Қабр ичида 4 дона лойдан ясалган будда ҳайкалчаси ҳам бўлган. Уларининг қиёфаси ҳам *хунларга* ўхшаш қирра бурунли қилиб тасвирланган.

Маълумки, Қутку Пантай Кенгсу (ҳозир Гансу) ҳудудида ташкил топган *хунлар* хонлиги (397-460) подшоси Қутку Мунсу (400-432)нинг ўғли бўлган. Ўша пайтда мазкур хонлик ҳудудига Хэши йўлаги, Кўкнур (ҳозирги Цингхай)нинг бир қисми, ҳозирги Шинжян-Уйғур мухтор ўлкасининг шарқи-жанубий қисми, жумладан Турфон кирган.

Лобнордан топилган бундан тахминан 6400 йил аввалги даврга оид аёлнинг ва Қумул (Иверғул, Иву, Хами)дан топилган бундан 3600 йил аввалги даврга мансуб яна бир аёл кишининг жасадлари уларнинг қиёфаси сариқ-қизил сочли, қирра бурунли бўлганидан далолат беради.

«Ҳозирги Мўғулистон ҳудудида яшаган шарқий *уйғурларнинг* қиёфаси ҳам асосан шундай – ранги оқ сузук,

⁷⁵⁵ Турғун Олмас. Уйғурлар. 76-77-б.

⁷⁵⁶ Ўша асар. 78-б.

⁷⁵⁷ Ўша жойда.

бурни қирра, сочи қизғиш бўлган. *Қирғиз* қабиласи ҳам улардан фарқ қилмаган»⁷⁵⁸.

VIII асрда яшаган хитой шоири Ли Руван қаламига мансуб бўлган бир шеърий асарда «Лянгчжоу *уйғурлари* қайнаб ўйин ўйнайди, илмоқ бурун, ранги оппоқ қош тошига ўхшайди», деб ёзилган⁷⁵⁹.

1927 йилнинг март ойида Мўғулистон олимларининг Ноян ва Сужукту тоғлари оралиғи (ҳозирги Улан-Батор шаҳрининг шимолидан тахминан 70 миля нарида)да топган *хунлар* қабристонигадаги 25 рақамли қабр очилганда, унинг ичидан кўп нарсалар, жумладан бир кишининг матога тўқилган сурати чиққан. Мазкур суратдаги одамнинг боши серсоч ва сочи орқага таралган, кенг пешонали, кўзлари катта, қуюқ мўйловли, чўзинчоқ юзли қилиб тасвирланган. Кўз қорачиғининг марказий нуқтаси қора, атрофи кўк рангли ип билан тўқилганлиги алоҳида эътиборга сазовордир⁷⁶⁰.

XXРнинг Шэнши ўлкасидаги Чангъан вилоятида ҳам бир *хун* қабри топилган. XXР археология институти ходимлари уни очиб текширганларида маълум бўлганки, унга *хун* элчилари ёки улар билан бирга келган олий табақали икки киши дафн этилган. Улар ҳам қирра бурунли бўлган⁷⁶¹.

Қадимий Хитойнинг пойтахти Чангъан (ҳозирги Шиан) атрофида сақланиб қолган ва тошга ўйиб туширилган суратлардаги «отни етаклаб кетаётган *хун*»нинг бўйи паст, юзи йўғон, япалоқ, серсоч, қалин лабли, бурни пучуқ қилиб тасвирланган⁷⁶². Айрим тадқиқотчилар айнан шу мисолга ишора қилган ҳолда, *хунларнинг* ташқи қиёфаси шу шаклда бўлган, деган фикрни олға суришади⁷⁶³.

Аmmo бундай хулосага келишдан олдин икки масалага эътибор бериш керак. Биринчидан, мазкур суратлар тошга *хитойлар* томонидан ўйиб туширилганлиги туфайли уларда *хунларнинг* қиёфаси тўғри тасвирланмаган бўлиши мумкин. Иккинчидан, *Хун* хоқонлиги кучайгандан сўнг унинг таъсир доирасига Монголиянинг шарқий қисмида ва Манжурияда

⁷⁵⁸ Ўша жойда. 79-б.

⁷⁵⁹ Ўша жойда.

⁷⁶⁰ *Жянг Ёингянг*. Чжунггуо минзу ши. 1-жилд. 113-б.

⁷⁶¹ Ўша жойда.

⁷⁶² Чжунггуо Шинжянг гудай шэхуэй шэнгхуо ши. 89-б.

⁷⁶³ Ўша жойда.

яшаган қиёфаси манголоид тоифасидаги *дунгху* (шарқий *гуз*, рус адабиётида тунгус) халқлари ҳам кирган. Бир неча асрлар давомида уларнинг *хунлар* билан аралашиб кетиш ҳолатлари ҳам кузатилган. Қолаверса, айна замонда мазкур тоифадагилар ҳам умумий ҳолда *хун* деб аталган. Шунинг учун бу хилдаги тарихий ёдгорликларни *хунларнинг* қиёфасини кўрсатувчи асосий ашёвий далил сифатида ишлатиш ҳақиқатга тўғри келмайди, деб ўйлаймиз.

Хунларнинг ташқи қаёфаси европеоидларга ўхшашлигини олимларнинг Тангри тоғ этакларида яшаган *хунларнинг* бош суягини ўрганиш натижасида олинган хулосалари ҳам тасдиқлайди. Бинобарин, мавжуд тадқиқотларга кўра, қадимроқ даврдаги *хунларнинг* бош суяги кўпроқ европеоидлар тоифасига мансубдир ⁷⁶⁴. Улар асосида *хунларнинг* чўзиқ юзли, қирра бурунли ва чуқур кўзли эканлигини билиш мумкин.

Аниқ маълумотларга асосланиб тадқиқот олиб борган хитой тарихчиси Жянг Йинглиянг «*Хунлар* туркий халққа оиддир, аммо улар *турк* (*тужюэ*) қабиласининг ⁷⁶⁵ ибтидоси эмас ⁷⁶⁶, туркий халқ ичидаги бир шохидир. Чунки Чин (мил. авв. 246-207) давлатидан илгариги замонларда *хунлар туркларнинг* аجدодлари бўлмиш *динглинлар* билан бир тоифадаги бошқа-бошқа авлод эдилар» ⁷⁶⁷, деб хулоса қилган. Олимнинг ушбу хулосаси ҳам *хунларнинг* илк давридаги вакиллари бундан 3,5-4 минг йил илгариги хитой битикларида *тиек*, *теук* (ҳоз. талаф. *ди*) ⁷⁶⁸ деб аталган қадимий *турклар* тоифасидан эканлигини кўрсатади.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, қадим замонларда яшаган хитой тарихчилари ёзиб қолдирган маълумотлар хитой манбаларидаги *тиек* (*ди*), *бэй-тиек* (*бэй-ди*), *ху*, *шунюн*, *кунна* /

⁷⁶⁴ Сичоу чжилу гудай жюйминг чжунгзу ренлэй яньжю (Буюк ипак йўлидаги қадимий аҳолилар ва халқларга оид антропологик тадқиқотлар). Урумчи, 1995. 399-б.

⁷⁶⁵ Ашина (қадим. ўқил. Асиэна) авлодидан ташкил топган ва милодий VI асрда Олтойда тарихий сахнага кириб келган *турк* қабиласи кўзда тутилган.

⁷⁶⁶ *Ходжаев К.А.* ХХР тарихчиларининг «турк» атамасига оид янги фикр-мулоҳазалари // «Шарқшунослик». № 11, Тошкент, 2002. 164-172-б.; *Ходжаев А.* Из истории древних тюрков... С. 60-95.

⁷⁶⁷ *Жянг Йинглиянг.* Чжунггуо минзу ши. 1-жилд. 113-б.

⁷⁶⁸ *Хўжаев А.* Қадимий хитой манбаларидаги туркий халқларга оид айрим этнонимлар / «Ўзбекистон ўрта асрларда: тарих ва маданият. Тошкент, 2003. 176-184-б.; «Ўзбекистон тарихи» 2003, № 1. 3-11-б.

шюнгну бир тоифадаги халқнинг номи эканлигини тасдиқлайди. Бу атамалардаги фарқ шундаки, *тиек* (*ди*) уларнинг умумий номи, *хун* (*ху*), *шунюн*, *кунна* / *шюнгну* этнонимлари эса *тиек* (*ди*)ларнинг бир қисмига тегишли номдир. Хун империяси ташкил топган вақтидан унинг емирилишига қадар бўлган бир неча аср давомида *хунларнинг* номи барча туркий қавмларнинг умумий номига айланган. Демак, *хунларнинг* этник келиб чиқиши *туркдир*, деган фикр асослидир.

АСУЭН (УСУН) – УЙСУНЛАР

Хитой манбаларида Усун (Wusun 烏孫, қисқартирилган шаклда 乌孙) атамаси давлат номи ва этноним сифатида ишлатилади. У илк бор «Шижи»да учрайди. Қадимда мазкур атамани хитойлар Асуэн (Asuэн), Усуэн (Usuэн) деб талаффуз этишган. Уйғур тилида нашр этилган таржима асарларда ушбу атама Уйсун ёзилган. Бунга атаманинг қирғиз ва қозоқ халқлари таркибида айнан шу ном билан аталган уруғлар мавжудлиги асос қилиб олинган⁷⁶⁹. Ўтган асрнинг ўрталарида тарихчи олим В.В.Гинзбург ўз асарларида қирғизлар таркибидаги *усунларни* «уй-шун», қозоқлар таркибидагиларни эса «сарқ-уйшун» деб ёзган⁷⁷⁰. Биз таржималаримизда ва тадқиқотларимизда Усун атамасининг қадимги хитойча ўқилиши Асуэнни ишлатишни лозим топдик.

Хитой манбаларида ва луғатларида *асуэн* (*усун*) этнонимининг луғавий маъноси ҳақида маълумот учрамайди. Аммо «уйшун» бирлашсин маъносини англатувчи «уйисин» сўзидан келиб чиққан бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Одатдаги хитойча-русча луғатларда таърифланишича, «у» (*wu* 烏) иероглифи қарға, қора, «сун» (*sun* 孫) иероглифи эса навда, ажралиб чиқиш, набира каби маъноларни англатади. Шунга қараганда, қадимги *хитойлар асуэн* (*усун*) атамасини шу икки иероглиф билан ёзиб, унга бир тоифадаги авлоднинг ажралиб чиққан бир бўлаги, деган маъно берган бўлиши мумкин. Ўтмишда *асуэнлар рузие* (*гуз-ер*)ликлар билан ёнма-ён

⁷⁶⁹ Тарихий хотиралар. 443-б.

⁷⁷⁰ Гинзбург В.В. Древнее население центрального Тянь-Шаня и Алая по антропологическим данным (I тысячелетие до н.э. – I тысячелетие н.э.) // Среднеазиатский этнографический сборник. Москва, 1954. С.354.

яшаганлиги, кейинчалик *хунлар* итоатида бўлганлиги, урф-одатлари *хунлар* билан бир хил бўлганлиги⁷⁷¹ ҳам бу фикрга асос бўлади.

Хитой манбаларида келтириладиган маълумотларга кўра, биринчи хитой элчиси Чжанг Чян келганда, Асуэн давлати (Усун-гуо 烏孫國) қадимги Фарғона давлатининг шимоли-шарқида, Кангкия давлатининг жануби-шарқида жойлашган бўлган⁷⁷². Бу томондаги замин ҳозирги Иссиққўл атрофи ва Или дарёси бўйларидан ташкил топган ҳудудга тўғри келади. Илгари *асуэнлар* Тангритоғнинг ўрта қисмидаги, яъни ҳозирги Урумчи шаҳри яқиндан Или водийсигача бўлган жойларда яшаган. Хан сулоласи уларни ўзига *хунларга* қарши курашда иттифокдош қилиб олиш мақсадида шарққа кўчиб келиб, *хунлар* ҳокони Хунйя (Hunyia 渾邪) яшаган жойни эгаллашни ва Хан хонадонига куёв бўлишни таклиф қилган. Лекин *асуэнлар* ҳукмдори Хан хонадонининг маликасига уйланиш таклифини рад этиб, шарққа кўчиб боришга розилик бермаган. Хитой адабиётида улар Дунхуанг билан ҳозирги Чилиян тоғи орағида яшаган, деган фикр мавжуд⁷⁷³.

Ушбу фикр тарафдорлари хитой манбаларидаги *асуэнлар рузие (ғуз-ер)ликлар* билан ёнма-ён яшаган, *рузие (ғуз-ер)ликлар* эса Дунхуанг билан Чилиян тоғи оралиғида истиқомат қилган, деган кўрсатмаларга асосланганлар. Кейинги йилларда амалга оширган тадқиқотларимизда *Рузие (ғуз-ер)ликларнинг* қадимда яшаган жойи Тангритоғнинг Шарқий Туркистон қисмидаги яйловлар деб кўрсатиб ўтдик⁷⁷⁴. Эҳтимол, улар Или водийсининг шарқий ва ҳозирги Урумчи шаҳрининг ғарбий томонидаги Юлдуз яйловларида яшагандирлар. Бу жойлар от боқишга ихтисослашган *асуэнларга* ниҳоятда қўл келган бўлиши керак.

⁷⁷¹ Шижи. 1138(1138)-б.; Ханшу. 2374(1166)-б.

⁷⁷² Ўша жойда.

⁷⁷³ Ванг Чжилай. Чжунгъя шиганг. 102-б.

⁷⁷⁴ Қаранг: Ходжаев А. Новый взгляд к проблеме локализации территории государства Рузие (Юэчжи) // Лунвэн тиганг (Тезисы научных докладов). Синьцзян тулуфаньсюэ яньцзю юань (Синьцзянский институт турфановедения), 19-21 октябрь 2008 г. С. 28-330; К проблеме локализации места обитания рузицев (юэчжи) в первом тысячелетии до н.э. // Xitoyshunoslikning dolzarb masalalari: filologiya, falsafa, tarix, iqtisod va siyosat masalalari. Toshkent. 2009. С.13-22.

Асуэнларнинг Иссиқкўл атрофи ва Или дарёси бўйларига келиб жойлашиши милоддан аввалги иккинчи асрнинг ўрталарида содир бўлган. Бу уларнинг мазкур ҳудудга милоддан аввалги 175-174 йилларда *хунлардан* қочиб, шу ерга келиб жойлашиб қолган *рузие (гуз-ер)ликлар* устидан қилган ғалабасининг натижаси бўлган эди. *Асуэнларнинг* ушбу ғалабаси нафақат улар ҳудудининг кенгашига, балки этник таркибининг бойишга ҳам олиб келган. Иссиқкўл атрофи ва Или дарёси бўйларида қадимдан яшаган *саклар* ва бу ерларга кейин келиб жойлашган *рузие (гуз-ер)ликларнинг* бир қисми улар таркибига кирган. Шундан кейинги даврда *асуэнлар* давлати фуқароларининг сони 120 минг оила ёки 630000 кишидан иборат бўлиб, шулардан 180 минг киши урушда қатнаша оладиган жангчилар ҳисобланган.

Ушбу рақамларнинг салмоғини англаб олиш учун ўша даврдаги кўшни давлатлар аҳолисининг нуфусига эътибор бериш мумкин. Шу замонда Тангритоғнинг шимолий ва ҳарбий томонларида жами 45 давлат ва шаҳарлар мавжуд бўлган. Улар аҳолисининг умумий сони 41570 оила ёки 325091 кишидан, кўшинларининг сони эса 73504 кишидан иборат бўлган⁷⁷⁵.

Ташқи кўринишдан *асуэнлар* кўккўз ва қизил соч бўлган. Бу ҳақда Ян Шигу қуйидагича ёзган: «Ғарбий мамлакатлар (Шиюй) одамлари ичида *асуэнларнинг* сиртки кўриниши фарқланиб турар эди. [Улар] ҳозирги *гузлар (хурен)*дандир. [Уларнинг] кўзлари кўк, сочлари қизғиш эди»⁷⁷⁶. Сўнгги йилларда топилган *асуэнларнинг* бош суяklarини ўрганиш натижасига кўра, улар *саклар* билан ниҳоятда яқин бўлган. *Уйсунларнинг* бош суяги юмалоқ бўлиб, пешона қисми бир оз олдига чиққан, кўзлари чуқур жойлашган, бурни қирра, юз қисми йўғон ва бир оз чиққан⁷⁷⁷. Улар экин экмайди, дарахт ўстирмайди, *хунларга* ўхшаб, ўт-ўлан кўп жойларда яшайди. Уларнинг мамлакатада от кўп боқилади, бойларнинг отлари 4-5 минг бошдан ошади.

Рузие (гуз-ер)ликлар ғарб томонга чекиниб кетаётганида, Или водийси билан Иссиқкўл оралиғида яшаётган *сакларни* сиқиб чиқариб, уларни жануб томонга чекинишга мажбур қилган.

⁷⁷⁵ Чжунггуо Шинжянг гудай шэхуй шэнгхуо ши. 77-б.

⁷⁷⁶ Аслиятда шундай ёзилган: «Усун юй Шиюй чжу рунг чи шинг зюййи, жинчжи хурен чингъян чишюйчжуанглэй» (烏孫於西域諸戎其形最異今之胡人青眼赤須狀类). Ханшу. 2374(1166).

⁷⁷⁷ Чжунггуо Шинжянг гудай шэхуй шэнгхуо ши. 77-б.

Шунда *рузие (гуз-ер)ликлар саклар* жойини эгаллаб олишган. Кейинроқ *асуэн* хукмдори Кунмуо *хунларга* суяниб, *рузие (гуз-ер)ликларни* мағлубиятга учратган ва уларни жануб томонга чекинтирган. Шундан кейин илгари *саклар* яшаган заминни *усунлар* эгаллаган. Узоқ сафарга ожизлик қилганлиги туфайли ўз жойларида қолган *саклар* ва *рузие (гуз-ер)ликлар усунлар* таркибига кириб кетган⁷⁷⁸.

Қадимда Асуэн (Усун) давлати *хунларга* итоат қилган. Кейин кучайиб, ташқаридан қараганда *хунларга* итоат қилгандек кўринса ҳам, амалда солиқ тўламасликка ҳаракат қилган.

Хитой элчиси Чжанг Чян келганида, *усунларнинг* ғарбий чегараси Буюк Паркона (Дайюан / Даван) давлати билан, шимоли-ғарби чегараси Кангкия давлати билан туташган.

Асуэн давлатининг маркази Чигу шаҳри (Чигу-чэнг 赤谷城) бўлиб, у Норин дарёсининг юқори қисмидан жануби-шарққа томон 15 км нарида жойлашган. Иероглифларнинг маъносидан келиб чиққанда, Чигу-чэнг Қизилсой ёки Жанубий сой шаҳри маъносини англатади⁷⁷⁹.

ХИТОЙ МАНБАЛАРИДАГИ «ХУ» ЭТНОНИМИ

Ху (胡) этноними замонавий тарихий адабиётларда турли маъноларда ишлатилмоқда. Айрим муаллифлар ушбу атамани *хун*, *турк* деб таржима қилсалар, бошқалари суғдларнинг хитойча аталишидир, деб биладилар. Умуман олганда, бу фикрлар бир-бирига зид эмас. Аммо ушбу фикрлар масалага бир томонлама ёндашув асосида юзага келган. Гап шундаки, атамани мазкур этнос истиқомат қилган ҳамма даврларга ва барча ҳолатларга бирдек хос маънода ишлатиш ҳақиқатга тўғри келмайди. Энг аввало, бирламчи манбаларга асосланган ҳолда атаманинг келиб чиқиш вақти ва унинг билан қайси даврда қайси халқ аталганлигини аниқлаш мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз.

Ху этнонимини ёзиш учун ишлатилган иероглиф «қадимий» маъносини аниқловчи «гу» (古) ва «ой» сўзини ифода этувчи «юэ» (月) петроглифларини қўшиш асосида юзага келган. Энг қадимда

⁷⁷⁸ Ханшу. 2374(1166)-б.

⁷⁷⁹ Ханшу. 2374(1166)-б.

«ху» иероглифи билан хитойлар ҳайвонлар бўйнининг паст қисмини, қора молларнинг бўйни остида осилиб турадиган қисмини ва асирга олинган одамни ифодалаган. Кейинчалик у осилиб турмоқ, олис, қора, буюк, ёлғон, телба, ахмоқ, назр-чирок ўтказишда ишлатиладиган идиш каби маъноларда ишлатилган⁷⁸⁰. Хитой манбаларида «ху» давлат номи ва фамилия сифатида ҳам учраб туради. Лекин иероглифнинг қайд этилган маънолари асосида ху этнонимининг келиб чиқиши ҳақида ҳақиқатга тўғри келадиган биронта хулоса чиқариш қийин.

Хитой луғатларида ху атамаси қадимги Хитойнинг шимолий ва ғарбий томонида яшаган халқларнинг умумий номи бўлганлиги қайд этилади. Чунончи «Циюан» («Сўзларнинг келиб чиқиши») номли этимологик луғатда ушбу иероглифга «Қадим замонда давлатимизнинг шимолидаги чегара ҳудудлар ва Ғарбий мамлакатлар (Шиюй) халқлари умумлаштирилган ҳолда ху деб аталган. Кейинчалик барча ажнабий қавмлар ху деб номлана бошлади»⁷⁸¹, деб изоҳ берилган. Шунга ўхшаган шарҳ 56 минг иероглифни ўз ичига олган «Ханюй дазидян» («Хитой тили ёзувининг катта луғати»)⁷⁸² да ҳам келтирилади. Ушбу луғатлардаги изоҳларни тушуниб олиш учун аввалига қадимги Хитой қаерда эди, унинг ғарбий ва шимолий чегара ҳудудлари қайси жойларга тўғри келади, у ерда яшаган этнослар қайси тоифадан иборат эди, деган масалаларга аниқлик киритиш керак.

Илгари нашр этган ишларимизда айтиб ўтганимиздек, хитойларнинг илк ватани Хуанхэ дарёси қуйи оқимининг жанубига тўғри келган. Бу давр милoddан аввалги иккинчи минг йилликнинг дастлабки асрларига тўғри келади. Шундан кейинги 17 асрга яқин вақт ичида Хитойнинг ҳудуди бироз кенгайиб, унинг чегараси шимолда ҳозирги Ички Монголиянинг шарқий қисмигача ва ғарбда Хэши йўлагигача етган. Мана шу 1700 йилга яқин вақт давомида Хитой таркибига ўтган жойлар қадимги хитойлар юртининг ташқарисидagi қўшни ҳудудлар эди. Шу жойларда яшаган қабилалар *туркларнинг* шарқий қисми ҳисобланган.

Шу замондаги хитой битикчилари уларни ҳозирги ўқилишда «ди» (狄) ва «ху» (胡) иероглифлари билан ифодалашган ҳамда

⁷⁸⁰ Ханюй дазидян. 3-жилд. 2057-б.; Циюан. 3-жилд. 2548-б.

⁷⁸¹ Циюан. 3-жилд, 2549-б.

⁷⁸² Ханюй дазидян. 3-жилд. 2057-б.

улар ҳақидаги маълумотларни тош ва суякларга ёзиб қолдиришган. Биринчи «ди» иероглифи қадим замонда *тиек* ўқилган бўлиб, у *турк* этнонимининг хитойча илк транскрипцияси⁷⁸³, иккинчи «ху» иероглифи эса хитойлар томонидан *туркларга* қўйилган ном эди. Кейинчалик шарқий *турклар* хитойлар томонидан *ревем* (замон. ўқил. *рунг*, рус адабиётида *жун*) ва *тиек-ревем* (*ди-рунг*), *ревем-тиек* (*рунг-ди*) деб номланди.

Милоддан аввалги III асрда майда ҳокимликларга бўлинган ва уруш алангасида ёнган қадимий Хитой бирликка келиб, илк бор империяга айланди⁷⁸⁴. Гарчи ушбу империя узоқ яшамаган бўлсада, унинг асосчиларида ўз худудини ўзгалар ерлари ҳисобига кенгайтириш ғояси шаклланди. Бу ғоя амалиётининг натижаси шарқий *туркларнинг* секин-аста шимолга ва ғарбга чекинтиришга олиб келди. Шунинг билан бирга ху этнонимининг географияси ҳам ўзгариб, ғарб сари кенгайиб борди.

Шу ерда эслатиш ўринлики, *тиек* (*ди*) деб аталган *турклар* таркибида милоддан аввалги I асрда битилган ва Сима Чян қаламига мансуб «Тарихий хотиралар» («Шижи»)да кенг қўлланган *рузие* (*гуз-ер*)ликлар, яъни *юэчжилар* ва *хун* (*кунна*, замон. ўқил. *шюнгну* 匈奴) қабилалари ҳам бўлган.

Тош ва суякларга ёзилган расмсимон иероглифлар билан ёзилган битиклар билан шуғулланган олим Ванг Гуовэйнинг ёзишича, милоддан аввалги VIII-V асрларда хитойлар юртининг шимолида яшаган ва хитой манбаларида *тиек* (*ди*) деб номланганлар маълум бир даврда ху ва кунна (*шюнгну*) деб ҳам аталган; *тиек* (*ди*), *ху* (*ху*) ва *кунна* (*шюнгну*) аталганларнинг илк аждодлари бир бўлиб, улар *квей* (*куй / гуй*) *квей-фанг* (*куй-фанг* – Кун юртликлар) деб номланар эди. Масалан Ванг Гуовэй ўзининг «Гуан Танг жилин» («Гуан Танг тўплаган маълумотлар») номли асрида куйидагича ёзади: «Қадим замонда ватанимизнинг

783 *Ходжаев А.* О самых ранних транскрипциях этнонима «тюрк» в китайских источниках // Ўзбекистонда этнодемографик жараёнлар (Этнодемографические процессы в Узбекистане). В 2-х ч. Т. 2005. Ч. 1. С. 102-105; *Шу муаллиф.* Древнейшая китайская иероглифическая транскрипция этнонима тюрк // *Shygys Kazakhstan.* № 1, 2008. С. 7-26; *Шу муаллиф.* Из истории древних тюрков (сведения древнекитайских источников). Ташкент, 210. С. 20-31.

784 Ушбу империя ҳам «Чин» (秦) деб номланди. Унинг яшаган даври мил.авв. 221-206 йилларга тўғри келади.

[шимолий томонидаги] чегара ҳудудларида келиб чиқиши хитой бўлмаган бир халқ яшар эди. Мазкур халқнинг эгаллаган ерлари ниҳоятда катта бўлиб, Хитой (Чжунггуо)нинг шимолий ва ғарбий томонини ўраб турар эди. ... Бу халқ гоҳ бўлиниш, гоҳ бирлашиш ҳолатида бўлар эди. [Мазкур халқнинг] одамлари жанговар бўлиб, аҳён-аҳён юртимизга юриш қилиб турар эди. У турли даврларда ҳар хил аталган. Кўп ҳолларда бу халқ ўзи яшаган жойининг номи билан аталган. ... Шанг даврида (мил. авв. XVI-XI асрларда) *куэй-фанг* (鬼方), *кун-йей* (kun-yieі 昆夷), *хунъю* (хун-уи / шун-ю 獯鬻)...., Куз ва Баҳор (Чуньцю) даврида (мил. авв. 770-476 й.) *ривем* (*рунг* 戎) ва *тиек* (*ди* 狄), ўзаро урушган хонликлар (чжангуо) даврида (мил. авв. 475-221 й.) *ху* (*ху* 胡), *кунна* (*шюнгну* 匈奴) деб аталган»⁷⁸⁵.

Иккинчи бир қадимшунос хитой олими Дуан Лянцин Ванг Гуовэйнинг фикрини қўллаб-қувватлаб, «Куэй-фанг (Гуй-фанг) фамилияси Куэй (Гуй) бўлган турли қабилаларнинг умумий номидир. ... Бу қабилалар умумий ҳудуд, маданият, иқтисод ва тилга эга бўлган бир халқни ташкил этган»⁷⁸⁶, деб таъкидлайди.

Дуан Лянциндан олдин йирик тарихчи олим Люй Сымяня (1884-1957) «*биак-тиек* (*бай-ди* 白狄 – ғарбий *турк*)лар ҳам Шанг (мил. авв. XVI-XI асрларда) давридаги *Куэй-фанг* «*Гуй-фанг* ва *шюн-юнлар* (*хунлар*) авлоди бўлган. Буларнинг келиб чиқиши хитойларнинг ғарбий томонида яшаган *кянг-ривем* (*чян-рунг* (chiang-gong 羌戎)ларга бориб тақалади»⁷⁸⁷, деб ёзган.

Шу жойда изохлаб ўтиш жоизки, *кианг* деб ўқилган иероглиф бундан 4 минг йил аввалги тош ва суякларга ёзиб қолдирилган битиклар («жягувэн» 甲骨文)да учрайди ва кучли ҳокимият эгаси сифатида таърифланади. У «кўй» («янг» 羊, 羴) сўзидан келиб чиққан. *Киянг* (*чянг*)лар асосан кўй боқиш билан шуғулланганлиги учун шу ном билан аталган. Аслида *кианг* (*чянг*)лар Хуангхэ дарёсининг юқори оқими бўйларида ва унинг ғарб томонидаги

⁷⁸⁵ Ванг Гуовэй. Гуан Танг жилин (Гуан Танг тўплаган маълумотлар). «Чжунгхуа шужюй» (Нанкин), 1923. Илова 2. 13-боб (жюан). 583-б.

⁷⁸⁶ Дуан Лянцин. Динглинг, гаочэ юй телэ (Динглинглар, қанглилар ва телелар). Шангхай, 1988. 37-б.

⁷⁸⁷ Люй Симяня. Чжунггуо минзу ши. 49-б.; Ванг Чжунгхан. Чжунггуо минзу ши. 135-б.

жойларда яшаган ⁷⁸⁸. *Ривем* (*рунг*) этнонимини эса қадимги хитойлар ўзларининг шимолий ва ғарбий томонида яшаган от миниб юрувчи барча қавмларга нисбатан ишлатган. Шунинг учун хитой манбаларида *киянг* (*чянг*)лар қадимги *ривем* (*рунг*)ларнинг бир қисми, деб қаралади ⁷⁸⁹.

«Кейинги Хан [сулоласи] тарихи» («Хоу Ханшу»)да ху этноними Хэси йўлагида яшаган *кянг* (*чянг*)ларга нисбатан ишлатилган ҳолатлар ҳам учрайди. Чунончи, ушбу манбанинг 87-бобидаги «ғарбий кянг» (*шичянг*)ларга бағишланган бўлагида қуйидаги маълумот бор: «Ҳозир Лянгчжоу (Хэши йўлагидаги жой номи – А.Х.) қабилалари орасида асирга олинган *кянг* (*чянг*)лар мавжуд. *Кянг-хулар* сочларини ўраб ёпиб юришади. Ханликлар билан аралашганлари одатларимизни яхши билади. Бироқ уларнинг тилини тушуниб бўлмайди» (今凉州部有降羌羌胡被髮左衽而與漢人雜處習俗既異言語不通) ⁷⁹⁰. Ушбу бобнинг бошқа жойларида *кянг-ху* (*чянг-ху* 羌胡) этноними бир неча марта тилга олинган ⁷⁹¹.

Ху этноними Асиэна (Ашина) авлодларидан ташкил топган *турк* (*тукивет* / *тужюэ*) қабиласига нисбатан ҳам ишлатилган. Масалан «Суйшу» «Тунгдянь», «Тайнинг хуанюй жи» каби манбалардаги *турк* қабиласига бағишланган бобларда «*турк* (*тукивет* / *тужюэ*) [қабиласи]нинг аجدодлари Пинляндаги аралаш *турклар* (*заху*) эди» (突厥之先平凉雜胡也) ⁷⁹², деб ёзилган. «Тангшу»даги *туркларга* оид бобда эса «Асиэна (Ашина) авлодларидан ташкил топган *турклар* қадимги *хунларнинг* шимолий қисми эди» (突厥阿史那氏蓋古匈奴北部也) ⁷⁹³, деб баён этилган.

Милоддан аввалги V-I асрларда хитойлар орасида *хунларни ху* (胡) деб аташ кенг тарқалган. Бунинг исботи хитой манбаларида кўп учрайди. Масалан, мил. авв. 475-221 йиллардан иборат бўлган «ўзаро урушган хонликлар» («Чжангуо» 山海经) даврида битилган «Шанхай жинг» («Тоғлар ва дарёлар баёни») номли асарда *хунларнинг*

⁷⁸⁸ Цихай . 123, 391-б.

⁷⁸⁹ Чжунггуо дабайкэ чюаншу. Чжунггуо лиши. 499-б.

⁷⁹⁰ Хоу Ханшу. 3801(1291)-б.

⁷⁹¹ Ўша жойда. 3803(1293)-б.; 3812(1302)-б.; 3813(1303)-б.

⁷⁹² Суйшу 2812-б.; Тайпинг хуанюй жи 194-боб, 7б-б.

⁷⁹³ Оу Яншю, Сун Чи. Шин Тангшу. 13-жилд. 16913(1499)-б.

этник номи *giuən-tçiuk* (*шюн-юн* 獯粥) ва *kun-yiei* (*хун-йи* 昆夷) деб айтилган. Ушбу этнонимларга ёзилган шарҳда мазкур атамалар хитой манбаларида *ху* (*ku, yu / ху* 胡) деб номланган бир халқнинг турлича ёзилиши эди, деб таъкидланган⁷⁹⁴.

Шу даврда битилган «Чжоули» (周礼 – «Чжоу [мамлакати] урф-одатлари») номли иккинчи бир асарда «илгари *ху* (*hu* 胡) деб номланган халқ эндиликда *хун* (*кунна / шюнгну*) деб аталди»⁷⁹⁵, дейилган.

«Шижи» («Тарихий хотиралар»)да *ху* этноними *кунна* (*шюнгну*) атамасининг синоними сифатида ишлатилганлиги кўп учрайди. Чунончи, ушбу манбада келтирилган шарҳларнинг бирида «*кунна* (*шюнгну* 匈奴) этноними Хитойнинг шимолий томонида яшаган халқнинг номидир. Ушбу халқ *ху* (胡), деб ҳам аталади. Ўтмишда у *куэй-фанг* (*гуй-фанг* 鬼方), *гуэн-йей* (*yuən-yiei / хун-йи* 混夷), *шам-йивен* (*shiam-yiwen / шян-юн* 獫狁) ва *шивем-ривем* (замон. ўқил. *шан-рунг* 山戎), Чин (秦 – мил. авв. 221-206) даврида *кунна* (*шюнгну*) номланган, деб айтилган»⁷⁹⁶. Худди шундай фикр «Циюан»да ҳам келтирилади⁷⁹⁷.

«Му-тянзи жюан»нинг биринчи бобида «Йиюй (17-куни) ... [Му]тянзи шимолга юриб, *квен-ривем* (*чюан-рунг*) [юрти]га борди. Дангшуй дарёси жанубида *квен-ривем-ху* (*чюан-рунг-ху* 犬戎胡) [Му]-тянзига зиёфат берди. [Му]-тянзи хурсанд бўлиб [сўз ўчган] 7 нафар паҳлавонларнинг курашиши тамоша қилди»⁷⁹⁸, деб ёзилган мисрани учратамиз. «Му-тянзи чжуан»нинг битилган вақти мил.авв. 475-221 йилларга тўғри келади. Чунки асар милоддан аввалги V-III асрларга оид қабр ичидан топилган⁷⁹⁹. Шу асосда *квен-ривем-ху* (*чюан-рунг-ху*) этнонимининг ишлатилган даври милоддан аввалги III асрдан олдин бўлган, деб айтиш мумкин.

Ушбу сафарномадан келтирилган маълумотдаги *квен-ривем-ху* (*чюан-рунг-ху*) атамаси учта этник атамалардан ташкил топган. Буларнинг биринчи *квен* (*чюань* 犬) *хунларнинг* ўз тилида айтиладиган номи «кюн»нинг хитой ёзувидаги 30 дан зиёд

⁷⁹⁴ Люй Симян. Чжунггуо минзу ши. 31-б.

⁷⁹⁵ Ўша жойда.

⁷⁹⁶ Шижи. 1029(1029)-б.

⁷⁹⁷ Циюан. 1-жилд. 0387-б.

⁷⁹⁸ Гу шишинг жи. 6-б.

⁷⁹⁹ Ўша жойда. 1-б.

транскрипцияларининг бири эди⁸⁰⁰. Иккинчи этноним *ривем* (*рунг*) от минувчилар маъносига эга бўлиб, у қадимда хитойлар томонидан шимолий ва ғарбий томонидаги отда юрадиган қабилаларга нисбатан ишлатилган⁸⁰¹. Учинчиси юқорида зикр этилганидек, қадимий Хитойнинг шимолий ва ғарбий томонида яшаган туркий қабилаларнинг хитойлар томонидан қўлланилган умумий номи сифатида ишлатилган.

Ғарбий Чжоу («Шичжоу» – мил. авв. 1066-771 й.) сулоласи даврида *хун* қабилалари Ордосда яшаган. Шу даврда уларнинг этник номи хитойлар томонидан *йивен* (*yiwen / yün 允*) ва *кивен-ривем* (*kiwan-givem / чюан-рунг 犬戎*) деб транскрипция қилинган эди.

Киван-ривем (*чюан-рунг 犬戎*) этноними ҳозирги ХХРнинг Шэнши (Хэши йўлагинининг шарқий томонидаги қўшни ҳудуд) ўлкасининг Чжишан вилоятида (Чангъан / ҳозирги Шиан / шахрининг ғарбий томонида, Вэйшуй дарёсининг шимолида) бундан 3 минг йил муқаддам яшаган туркий қавмларга хитойлар берган ном бўлган. Бу этнонимни ифодалаган иероглифларнинг маъносидан келиб чиққанда, ундаги биринчиси «катта ит» ёки «ит боқувчилар», иккинчиси «от минувчилар», «отда юрувчи одамлар», «отлиқ жангчилар» маъноларини англатади. Хитойлар орасида бу этнонимнинг пайдо бўлиши *хунларнинг* ва бошқа туркий қавмларнинг ҳаёт тарзи билан, яъни уларнинг ҳаракатланишида ит ва отдан фойдаланганлиги ёки тотемалари билан боғлиқ бўлса керак, деб ўйлаймиз.

Хунлар кучайиб, туркий қабилаларни бирликка келтирувчи кучга айланганидан кейин, хитойлар уларнинг номини қадимда «кунна» ўқилган «шюнгну» (匈奴) иероглифлари билан ёза бошлади. Буларнинг биринчиси «кун» (шюнг) *хунлар* номининг транскрипцияси бўлса, иккинчиси «кул» маъносини англатувчи «на» (ну) унинг сифатини билдирувчи қўшимчасидир. Мазкур этнонимни қўллаш билан билан бирга Хитой ҳукмдорлари *хунларни ху* деб ҳам аташган. Шундан кейин сарой тарихчилари *ху* этнонимидан «шюнгну»нинг синоними сифатида кенг фойдаланишган. Бунинг исботини милоддан аввалги III асрдан бошлаб ёзилган хитой манбаларида, жумладан Сима Чян қаламига мансуб «Тарихий хотиралар» («Шижи»)да кўплаб учратиш

⁸⁰⁰ Люй Симян. Чжунггуо минзу ши. 30-б.

⁸⁰¹ Ходжаев А. Из истории древних тюрков... Алматинское изд. С. 47-56.

мумкин. Чунончи, «Шижи»нинг «Чин Шихуан жи» («Чи Шихуанг тазкираси») қисмида «атрофимиздаги қўлимизга киритилган ерларни ҳимоя қилиш учун шимолда узун девор қурилди, *хунлар* (*кунна / шюнгну*) 700 *ли* (403.2 км)дан зиёд масофа нарига улоқтириб юборилди. [Шундан кейин] кейин *ху* одамлари жануб томонга келиб, отларини боқишга журъат қилмайдиган бўлди» (北築長城而守藩籬却匈奴七百餘里胡人不敢南下而牧馬), деб ёзилган. Ушбу маълумотдаги *ху одамлари* (*хурэн*) Чин Шихуанг даврида (мил. авв. 246-208 йй.) *хунларга* нисбатан ишлатилганлиги шубҳасиздир.

«Шижи»нинг «Фарғона тазкираси» («Дайюан лежюан») бобида «Дай-рузие (Да-юэжи) хукмдорини *хулар* ўлдирганидан кейин унинг ўғли хон этиб тайинланган»⁸⁰², деган маълумот учрайди. Тарихдан маълумки, мазкур хукмдорни *хунларнинг* бошлиғи Ботур-тангрикут (Моду, Маодун, Модэ, Угузхан) қатл этган⁸⁰³.

Ушбу тазкиранинг иккинчи бир жойида «Чжанг Чян *хулар* (胡 – *хунлар*)дан бўлган хотини ва [хизматкори] Тангйифу билан бирга Хан [мамлакати]га қочиб келди»⁸⁰⁴, дейилган. Шу тазкиранинг яна бир қисмида «Тангри-ўғли [ўзига] ҳамроҳ бўлиб юрувчи амалдор Чжов Пуонуни [Ханга] итоат қилувчи элларнинг бир неча туман қўшинини сафарбар қилиб, *хулар* (胡)*га* хужум қилиш учун Шюнхэ дарёси бўйига юборди. Шунда *хулар* чекинди»⁸⁰⁵, деган маълумот ҳам учрайди.

«Фарғона тазкираси»нинг ўртасида эса «Шўркўл [йўли]дан [ўтишда] кўнгилсизликлар юз бериши муқаррардир. Унинг шимолидан юрилса, *хулар* (胡) хужумига дуч келинади, жанубида эса сув ва ўт-хашак етишмайди»⁸⁰⁶, дейилган.

Келтирилган мисоллардаги *ху* атамаси *хун* этнонимининг хитойча транскрипцияси эканлиги ва *кунна* (*шюнгну*)нинг синоними сифатида ишлатилганлиги шубҳасиздир.

Шунга ўхшаган маълумотлар бошқа манбаларда ҳам учрайди. Чунончи, «Ханшу» (Хан [сулоласи] тарихи)нинг *хунларга* бағишланган 94-бобида айтилишича, милоддан аввалги 9-йилда *хун* тангрикутининг Хан императорига ёзган хатидан бир парча келтирилади. Унда *хунлар* номи икки марта *ху* иероглифи билан

⁸⁰² Шижи. 1137(1137)-б.

⁸⁰³ Ўша жойда. 1033(1033)-б.

⁸⁰⁴ Ўша жойда. 1137(1137)-б.

⁸⁰⁵ Ўша жойда. 1142(1142)-б.

⁸⁰⁶ Ўша жойда. 1144(1144)-б.

ёзилган. Масалан, шу хат парчасида «Жанубда Буюк Хан мавжуд бўлса, [унинг] шимолида кучли ху бор. Хулар Тангрининг севимли фарзандларидир» (南有大漢北有强胡胡者天之驕子也)⁸⁰⁷, деб таъкидланган. Хунларнинг ху (胡) деб аталишини кўрсатадиган мисоллар хитой манбаларида кўп учрайди.

«Бэйши» («Шимолий [сулолалар] тарихи»)да «кией-ху» (kiei-hu 稽胡, замонавий хитой тили талаффузида «жи-ху», «чи-ху» ёки «жи-ху») аталмиш қабила номи тилга олинади. Масалан, ушбу қабилага бағишланган маълумотнинг бошида «кией-ху» (бўрикей) «булуо-жи» (步落稽) деб ҳам аталган. [Кией-ху] хунлар (шюнгну)нинг бошқа бир тоифасидир. Лююанхай (Liū-yüwen-hai 劉元海)⁸⁰⁸ даги 5 қабила авлодлари ҳисобланади. [Кией-ху]ларни шан-ривем (шан-рунг) ва циак-тиек (чи-ди – жанубий турклар)нинг авлодларидир, деб ҳам айтишади. Лиши (離石)⁸⁰⁹ нинг ғарби ва Андинг (安定)нинг⁸¹⁰ шарқидаги 7-8 юз ми (403-460.8 км) келадиган оралиғидаги тоғ жилғаларида яшайди, авлодлари ниҳоятда кўп. Уларнинг урф-одатлари деҳқонларникига ўхшайди, экин экишни билишади, пиллачилик билан ҳам шуғулланишади, кўпроқ каноудан мато тўқиб, кийим тикиб кияди.... тили ва ёзуви ёввойи турклар (йей-тиек / йи-ди)га ўхшайди»⁸¹¹, деб ёзилган⁸¹².

Хитой манбаларида ҳозирги ХХРнинг Чинхай (Кукуноор) ўлкаси жануби-шарқида жойлашган Хуангчжунг⁸¹³ вилоятида яшаган рузиелар (юэчжи / гуз-ерликлар) ҳам ху деб номланган. Масалан, «Кейинги Хан [сулоласи] тарихи» («Хоу Ханшу»)да «Хуангчжунг рузие чжуху / юэчжи чжуху» (遼中月氏諸胡 – «Хуангчжунг вилоятида яшовчи рузие / гуз-ерликлар»)⁸¹⁴ жумласи учрайди. Шунинг билан бирга ушбу манбада мазкур хуларнинг

⁸⁰⁷ Ханшу. 2-жилд. 2331(1123)-б.

⁸⁰⁸ Лююанхай (Дшэу-нгивен-хэ) хунлар тилидаги жой номининг транскрипцияси бўлса керак. Шу боис у Хитойнинг топономик луғатларида келтирилмаган.

⁸⁰⁹ Ҳозирги ХХРнинг Шанши ўлкасидаги жой номи [Чжнгуо гужин диминг дацидьян (Хитойнинг қадимдан ҳозиргача бўлган ер номлари луғати). Шангхай, 1930. 305-б.].

⁸¹⁰ Хэши йўлагидаги жой номи [Ўша луғатда. 305-б.].

⁸¹¹ Лидай гэзу жуанжи хуэйбян (Тарихий халқларга оид маълумотлар тўплами). 2-тўплам. 2-жилд. Шанхай. 1959. 1983-б.

⁸¹² Ўша жойда.

⁸¹³ Чжунгуо гужин диминг дацидьян. 918-б.

⁸¹⁴ Хоу Ханшу. 3805(1295)-б.

аждодлари *дай-рузие* (*да-юэчжи*)ларнинг бошқа бир қисми эканлиги ҳақида ҳам маълумот ҳам келтирилади.

«Тунгдьян» номли асарда *рузие-ху* (*юэжи-ху* 月氏胡)⁸¹⁵ ва «Хуангчжунг *рузие-ху* / *юэчжи-ху* (滄中月氏胡) атамалари ишлатилган ва булар Чжангъе ва Жючюан⁸¹⁶ каби жойларда яшаганлиги зикр этилган. Хусусан, «Ружие ҳукмдорини *хунлар* (*шюнгну*) подшоси Муодун (Маодун, Батур-тангрикут) қатл этганидан сўнг унинг фуқаролари тарқалиб кетган. Уларнинг аксарият қисми Помир (Цунглинг)нинг ғарбий томонига кўчиб кетган. Ожизлашиб қолганлари жануб томондаги тоғларга бориб, *кианг* (*чянг*)лар билан ёнма-ён яшаган... Кийим-кечаги, озиқ-овқатлари, тили ва ёзуви *чянгларга ўхшар эди*»⁸¹⁷, деб ёзилган маълумот келтирилади⁸¹⁸.

«Тунгдьян»нинг иккинчи бир жойида «Яйпан (Юпан) [Вэй сулоласи] билан Кейинги Вэй (Хоувэй) даврида (милодий 386-534) алоқа ўрнатган. Шунда *яйпан/юэбанлар* Асуэн (Усун) [мамлакати]нинг шимоли-ғарбида жойлашган эди. Улар [яйпанлар]нинг аждодлари шимолий *хунлар* ҳукмдорининг кабиласини ташкил қилган. Булар Хан сулоласи кўшинларининг кўмондони Доу Шян томонидан мағлубиятга учратилган. Шунда шимолий *хунлар* ҳукмдори одамлари билан Жинвэй-шан⁸¹⁹ тоғи орқали Кангкия (Кангжюй)нинг ғарбий томонига кўчиб кетган. Уларнинг узоқ сафарга яроқсизлари Кусан (Гуйзи, ҳозирги Кучар⁸²⁰)да яшаб қолган (住龟兹北). ... Уларнинг урф-одатлари ва тили *гавчэллар* (*баланд араваликлар*)⁸²¹ дан фарқ қилмас эди, улар *ху* (胡 *хун*)лар каби тозаликка риоя қилар эди»⁸²², деб ёзилган.

⁸¹⁵ Тунгдьян. 3-жилд. 2686-2687-б.

⁸¹⁶ Чжангъе ва Жючюан — Хэши йўлагидаги шаҳарларнинг номи.

⁸¹⁷ Тунгдьян. 3-жилд. 2686-б.

⁸¹⁸ «Ружие» сўзининг этимологияси «ғуз», «оғуз» сўзларига бориб тақалиши ҳақида қаранг: *Ходжаев А.* Из истории древних тюрокв ... Алматинское изд.. С.122-138.

⁸¹⁹ Жинвэй-шан (русча транскрипцияда Цзиньвэй-шань) — Монголия даштларининг шимолий томонидаги тоғнинг хитойча номи [Чжунггуо гужин диминг дацидьян. 546-б.]. У кичик олтин тоғ, яъни Кичик Олтой маъносини англатади.

⁸²⁰ Шарқий Туркистоннинг ғарбий томонида жойлашган қадимий шаҳар.

⁸²¹ «Гаочэ» (高車) атамаси билан хитойлар ўзларининг шимол томонида яшаган қадимий туркларнинг шарқий қисмини атаганлар. Айрим манбаларда гаочэллар *циак-тиек* (замон. ўқил. *чи-ди* — жанубий турк) деб ҳам аталади. Қадимда *циак* (*чи* — кизил) жанубнинг ранг белгиси, *тиек* (*ди*)

Мазкур маълумотдаги ху атамаси хунларга нисбатан қўлланган. Бунинг исботи сифатида хитой манбаларидаги хунларга бағишланган маълумотларга мурожаат қилиш мумкин. Масалан, «Вэйшу» ва «Тунгдянь»да «Яйпан (Юэпан)нинг ... аждодлари шимолий хунлар (бэй шюнгну) подшосининг қабиласи бўлган... уларнинг урф-одати тили гаочэлардан фарқ қилмаган, сочларини кесиб, тараб юришган... кунига уч маҳал ювинишган, [ювингандан] кейин таом истеъмол қилишган»⁸²³.

Рузиелар (юэчжилар – гуз-ерликлар) Шарқий Туркистондан Амударё ва Зарафшон дарёси атрофига кўчиб боргандан сўнг бу ерларнинг аҳолиси ҳам ху деб атала бошлади. Бу жойлардан Хитойга борган савдогарларни маҳаллий халқ «хушан» (胡商) деб атаган. V-IX асрларда Зарафшон воҳасига хос бўлган мусиқа ва ўйин савдогарлар орқали Хитойда кенг тарқалган. Шу даврда ушбу мамлакатда «хутэнгъу» (胡騰舞 – хуларнинг шўх ўйини), «хушюанъу» (胡旋舞 – хуларнинг айланиб ўйнайдиган ўйини) каби иборалар пайдо бўлган⁸²⁴.

Милодий IV асрда ху этноними хиндистонликларга нисбатан ҳам ишлатилган. Чунончи, «Ханюй дазидян» ва «Циюан» каби луғатларда ушбу иероглифга берилган изоҳларнинг бирида «Соушэн жи» (搜神记 – Ғаройиб воқеалар баёни)⁸²⁵ номли асар тилга олинади ва ундан «Жин [сулоласи]нинг Юнгжя⁸²⁶ даврида

атамаси эса *турк* этнонимининг хитойча илк транскрипцияси бўлган [Бу ҳақда қаранг: Хўжаев А. Из истории древних тюрков... Алматынское издание. С. 54-56-б].

⁸²² Вэйшу. 9700(1318)-б.; Тунгдянь. 3-жилд. 2749-б.

⁸²³ Тунгдянь. 3-жилд. 2749-б.

⁸²⁴ Чжан Чинже. Бэйчао Суй Танг Сутэ ди «хутэнгъу» (Шимолий сулолалар, Суй ва Танг [сулолалари давридаги] «хуларнинг шўх ўйини») // Сутэрэн зай Чжунгуо – лиши, каогу, юйян ди шинтансуо (Согдийлар Хитойда – тарих, археология ва тилшуносликка доир янги тадқиқотлар). Пекин, 2005. 391-398-б.

⁸²⁵ «Соушэн жи» 317-420 йилларда мавжуд бўлган Шарқий Жин (Дунг-Жин) сулоласининг сарой тарихчиси Юй Бао (于宝) қаламига мансуб ва 20 бобдан иборат нисбатан кичик ҳажмли асар номи. Асарнинг илк матни сақланмаган. Кейин тарихчилар унинг бошқа асарларда сақланиб қолган бўлаклари асосида тиклаб чиқишган. Асарда шу даврда мавжуд бўлган ғаройиб воқеалар, халқ орасида оғиздан оғизга ўтиб келган воқеалар баёни йиғилган [Цихай. 707-б.].

⁸²⁶ Юнгжя (永嘉) – 307-3312 йиллардан иборат даврга берилган ном бўлиб, у «абადий гўзаллик» маъносини англатади.

(307-312 йй.) ҳиндистонлик хулар (*Тянчжун-ху*) Чангжян (Янзи – А.Х.) дарёсидан ўтиб унинг жанубидаги ўлкаларга келишди»⁸²⁷ (晋永嘉中有天竺胡来渡江南⁸²⁸), деган маълумот келтирилади.

Ушбу маълумот билан танишганимизда, нима учун IV асрдан олдин хитой манбаларида бу ҳолат учрамайди, деган савол туғилиши табиийдир. Бизнинг фикримизча, бу саволга жавоб бериш учун қуйидаги билвосита тарихий воқеаларга мурожаат қилиш мумкин. Бинобарин, ушбу асрда Шимолий Ҳиндистон *улуғ гуз-ерликлар (дай-рузие / да-юэчжи)* назорати остида бўлганига бир асрдан кўп вақт ўтган эди. Қолаверса, ушбу вақтда Хитойда будда дини кенг тарқалган ва бунда *улуғ гуз-ерликлар (дай-рузиелар)*нинг ҳиссаси катта бўлган. Шу ҳолатдан келиб чиқиб, *тянчжун-ху (ҳиндистонлик хулар)* атамаси Ҳиндистонда ўтроқлашиб қолган *гузлар (рузие / юэчжи)ларга* нисбатан ишлатилган, деб айтиш ҳақиқатга тўғри келади.

Юқорида тилга олинган хитой манбаларида *ғарбий хулар (ши-ху 西胡)* ва *шарқий хулар (дунг-ху 东胡)* этнонимлари кўп учрайди. Улар «Циюан»да қуйидагича шарҳланган:

«*Ғарбий ху (ши-ху)* қадимги Ғарбий мамлакатлар (Шиюй) халқларининг умумий номидир. *Хунлар (кунна / шюнгну) ху* ёки *шимолий ху (бэй-ху 北胡)* деб номланган. *Хунларнинг* шарқий томонидаги *ўгон (ухуан)*, *сянби* қабилар *дунг-ху* деб аталган. *Хунларнинг* ғарбидаги барча мамлакатларда яшаганлар *ши-ху* деб номланган. Ғарбий Хангача (мил. авв. 206-милодий 8 й.) Помирнинг шарқида жойлашган мамлакатлар аҳолисини ташкил этган барча халқлар *ғарбий ху (ши-ху)* деб номланган. Шарқий Хандан (милодий 25-220 йй.) кейин Помирнинг ғарбий томонидаги мамлакатлар аҳолиси ҳам шу ном билан аталган»⁸²⁹.

Хун империяси емирилгандан сўнг илгари бирликка келган туркий қабилалар ҳар томонга тарқалди. Буларнинг аксарият қисми тарихий саҳнада ўзларининг қabila номи билан ҳаракат қилди. Шу сабабли хитой манбаларида ўтмишдаги *хун* қабилаларига мансуб бўлмаган туркий қабилалар *тиетлэк (телэ)*

⁸²⁷ Ханюй дазидян. 3-жилд. 2057-б.; Циюан. 3-жилд. 2548-б.

⁸²⁸ Жянган (江南) – Янзи (хитойча Чангжян – «Узун дарё» маъносини англатади) дарёсининг жанубидаги ўлкалар худуди демакдир. Ушбу худуд доирасига Жангши (江苏), Жянгши (江西), Анхуэй (安徽) ўлкалар киради [Чжунггуо гужин диминг дацидьян. 326-б.] .

⁸²⁹ Цихай. 1832-б.

деб номланди. Аммо ху этноними *хун* ва *тиетлэк* (*телэ*)ларнинг хитойча умумий номи сифатида сақланиб қолди. Шу боис милодий III асрдан бошлаб Хитойда ху этноними билан боғлиқ бўлган бир қатор атамалар, сўзлар ва иборалар юзага келди. «Хурен» (胡人 – ху одами ёки одамлари)⁸³⁰, «хуфа» (胡法 – «хулар коидаси»), «хушу» (胡書 / 胡书 – хулар ёзуви), «хуюй» (胡语 – «хулар тили») каби сўзлар шулар жумласидандир⁸³¹. Н.Я.Бичурин уларни «турклар», «хорижлик савдогарлар», «турклар қонун-коидаси», «турклар ёзуви», «турк тили», деб тўғри таржима қилган⁸³². Бинобарин, «Бэйши»нинг *турк* қабиласига бағишланган қисмида «уларнинг [*туеткиуат* (*тужюэ*)ларнинг] ёзуви *хун* (*ху*)лар ёзувига ўхшайди» (其書字類胡)⁸³³, дейилган. Бироқ олимнинг бу таржималарида иероглифлар келтирилмаганлиги туфайли, улардаги *турк* этноними хитой манбаларида ху деб ёзилганлиги билинмай қолган.

«Чжоушу»нинг *турк* (*туеткиуат* / *тужюэ*) қабиласига бағишланган 50-бобида ҳам «Бэйши»да ёзилган ушбу маълумот келтирилади. Бу бобнинг уйғурча таржимасида «хушу» сўзи «ғузлар ёзуви» деб таржима қилинган⁸³⁴.

Вақт ўтиши билан хитой манбаларидаги ху этнонимининг мазмуни ва унинг билан аталган қавмлар яшайдиган ерлар доираси ўзгариб борди. Хун хоқонлиги йўқолгандан кейин унинг итоатида бўлган халқларнинг ҳаммаси шу этноним билан аталадиган бўлди. Шундан кейин «хушу» (*турклар* ёзуви), «хуюй» (*турклар* тили) каби сўзларнинг мазмуни ўзгарди. У тили бир хил бўлмаган ҳамда Ғарбий ва Шарқий Туркистонда яшовчи қабилалар ва этносларга нисбатан ишлатила бошланди. Шу боис IV асрнинг охирида Ҳиндистонга Туркистон орқали сафар қилган Будда дини роҳибиди Фа Шян ўзининг сафарномасида «17 кун давомида тахминан 1500 *ли* (864 км) йўл юриб, Пишамшанга келдик, бу ердан ғарб томонга юрдик. Биз зиёрат қилиб ўтган барча давлатларда будда динига эътиқод қилинар экан. Бироқ бу

⁸³⁰ Циюан. 3-жилд. 2548-б.

⁸³¹ Лидай гэзу жуанжи хуэйбян. 2-жилд. 1996-б.

⁸³² Бичурин.Н.Я. Собрание сведений...Московское изд.Т. 2. С. 253-254.

⁸³³ Бэйши. 11-жилд. 13873(1317)-б.

⁸³⁴ Ғарбий юрт тарихий материаллари. Урумчи, 2004. 673, 686-б.

давлатлардаги хулар сўзлашадиган тиллар (хуюй) бир-бирига ўхшамас экан» (唯國國胡語不同)⁸³⁵, деб ёзган.

Ушбу маълумотни шарҳлаб ўтиш жоиз, зеро, биринчидан, унда тилга олинган Пишамшан (Шаншан) Шарқий Туркистондаги Такламакон чўлининг кунчиқар томонидаги қадимий шаҳар ҳисобланади. Иккинчидан, ушбу минтақаларда яшовчиларнинг тили (хуюй) бир-бирига ўхшамайди, деган сўзни бирини бири тушунмади, деб тушуниб бўлмайди. Агар шундай бўлганида, Фа Шян «бутунг» (不同 – ўхшамайди) сўзи ўрнига «тушунмайди» маъносига эга бўлган «бутунг» (不通) иероглифини ишлатган бўлар эди. Ушбу фикримизнинг исботи сифатида «Тайпинг хуанюй жи»дан бир мисол келтиришимиз мумкин. Чунончи, ушбу асарнинг хунларга бағишлаган бобида «турк одамлари (тиек-рен / ди-рен)нинг ... кийиниши бошқа, овқатланиш одатлари Хитой (Чжунгуо)ликларга ўхшамайди, тилини тушуниб бўлмайди» (狄人 ... 與中國 ... 服異習俗飲食不同言語不通)⁸³⁶, деб ёзилган. Ушбу мисолда тушуниб бўлмайди деган сўзни ифодалаш учун айнан иккинчи «бутунг» (不通) иероглифи ишлатилган.

«Шинжянг лиши цидян» («Шинжянг тарихи луғати»)да «хуюй (胡語) қадимги Хитойнинг шимолий ва ғарбий томонида яшаган этнослар тилларининг умумий номи»⁸³⁷, деб изоҳланганлиги ҳам кейинги даврда ушбу сўзнинг маъноси ўзгарганлигини кўрсатади. Бироқ ху этноними араблар ва форсларга нисбатан ишлатилмаган⁸³⁸. Бу ҳолат ҳам «хуюй» сўзи туркий тилларга нисбатан ишлатилганлигидан далолатдир.

Бундан ташқари, савдо ва маданий алоқаларнинг ривожланиши натижасида Марказий Осиё давлатларидан Хитойга тарқалган ўсимлик, мева дарахтлари, озиқ-овқатлар номининг олдига айнан ху этнонимининг кўшилиши⁸³⁹ ҳам бунинг далили бўла олади.

⁸³⁵ Гу шишинг жи. 32-б.

⁸³⁶ Тайпинг хуанюй жи. 191-б.об. 15а-б.

⁸³⁷ Шинжянг лиши цидян (Шинжянг тарихи луғати). Урумчи, 1996. 457-б.

⁸³⁸ Янг Хуайчжунг. Хуэйзу ши лунгао (Тунгонлар тарихига оид илмий мақолалар). Нинся, 1992. 51-б.

⁸³⁹ Бу ҳақда қаранг: Хўжаев А. Буёқ ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар. Тошкент, 2007.

Танг сулоласи даврида (618-907 йй.) ҳам ху этнонимининг турли сабаблар билан Хитойда ўтроқлашиб қолган *туркларга* нисбатан ишлатиш одати кенг тарқалган. Масалан, «Тангшу»нинг 150-бобида «Анлушан Йингчжоу [вилоятидаги] Лючэнг (柳城) [шаҳрида истиқомат қилувчи] ху (胡)лардан эди. Унинг фамилияси Кангму (康母) бўлиб, Ашидэ (қадимги ўқилишда Асиэтека / Asiə-tək 阿史德) авлодига мансуб бўлган. *Турклар (туеткиуат / туэюэ)* орасида яшаган»⁸⁴⁰, деб ёзилган маълумотни учратамиз. Ушбу жумладаги Анлушан 755-757 йилларда Хитойда юз берган кўзғолонга етакчилик қилган ва илгари Танг сулоласи маъмуриятида хизмат қилган *турклардан* эди. У Ашина (Асиэна) авлодининг бир қисми бўлмиш (Asiə-tək 阿史德, замон. ўқил. – Ашидэ / Асиэтека) қавмига мансуб бўлган⁸⁴¹.

Юқорида келтирилган маълумотлар асосида хулоса қилиб айтиш мумкинки, ху (胡) этноними хитойларнинг қадимги шарқий *туркларга* нисбатан қўллаган атамаси эди. Шунинг учун у этник жиҳатдан келиб чиқиши *туркларга* алоқадор бўлган рузие (юэчжи /ғузэр)ликлар ва *хун (кунна / шюнгну)ларга* нисбатан ҳам ишлатилган. Вақт ўтиши билан, айниқса рузие (юэчжи)ликларнинг Суғдиёнага ва унинг атрофидаги жойларга кўчиб келганидан сўнг, ху этнонимини ишлатиш географияси кенгайган. Натижада у қадимги Хитойнинг шимолий ва ғарбий томонидаги Шарқий ва Ғарбий Туркистон халқларининг, жумладан Суғд аҳолисининг хитой тилидаги умумий номига айланган. Бу жойлардан Хитойга бориб ўтроқлашиб қолганлар ҳам ху этноними тушунчасига киритилган. Бироқ ушбу этноним араб мамлакатлари, Эрон, Ҳиндистон, Россия ва бошқа давлатларнинг туркий бўлмаган аҳолисига нисбатан ишлатилмаган.

ЙИВАТПУАН (ЮЭПАН) - ЯЙПАН

Яйпан Ўзбекистоннинг Фарғона водийсида, аниқроғи, Кўқондан 25 км жануби-ғарбда жойлашган, 21 минг кишидан иборат аҳолига эга⁸⁴² кичик шаҳарнинг номидир. Бу ерда

⁸⁴⁰ Шин Тангшу. 17017(1608)-б.

⁸⁴¹ *Ходжаев А.* Из истории древних тюрков... Алматинское изд.. С. 81.

⁸⁴² Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 10-жилд. Тошкент, 2005. 362-б.

яшайдиган ўзбеклар *яйпанлар* ёки *яйпанликлар* деб номлади. Уларнинг сиртки қиёфаси ва урф-одатларида қандайдир ўзига хослик борлиги сезилиб туради. Лекин ушбу этнотопонимнинг келиб чиқиш тарихи ва ўзларини *яйпан* деб атаганларнинг этногенези ҳанузгача номаълум бўлиб келаётган масалалардандир. Унга аниқлик киритадиган ёзма манбалар ичида хитой манбаларини алоҳида тилга олиш мумкин.

Йиватпан (замон. ўқил. Юэпан 悦般) атамаси илк бор 506-572 йилларда яшаган сарой тарихчиси Вэй Шоу қаламига мансуб бўлган «Вэй [сулоласи]⁸⁴³ тарихи» («Вэйшу») ⁸⁴⁴, сўнгра 640-643 йилларда яшаган сарой тарихчиси Ли Яншоунинг «Шимолий сулолалар тарихи» («Бэйши»)да ⁸⁴⁵, 735-812 йилларда яшаган йирик хитой олими Ду Юнинг «Қонун-қоидалар ва урф-одатлар баёни» («Тунгдян») ⁸⁴⁶ да ва 930-1007 йилларда яшаган тарихчи Лэ Ши қаламига мансуб «Тинчилик ўрнатилган замин баёни» («Тайпинг хуанюй жи») номли асарларда учрайди. Уларда мазкур атамага оид қисқача маълумотлар ҳам келтирилади. Уларни ўрганиш, таржима ва таҳлил қилиш жараёнида ишонч

⁸⁴³ Вэй сулоласи – 386-534 йилларда мавжуд бўлган Шимолий Вэй хонлигини ташкил қилган авлод. Ушбу хонликнинг асосчиси *шарқий гузлар* (*дунг-ху*) таркибига кирган *шянби* (*сяньби*)ларнинг сардори Тобагуй ҳисобланади. Аввалига мазкур сулоланинг номи Дай деб номланган эди. Аммо сулоланинг ташкил топган йилининг ўзида у Вэйга ўзгартирилди. 398 йилда Пингчэнг (ҳозирги Ички Монголидаги Датунг) шаҳри пойтахт қилиб белгиланган. Шимолий Вэй хонлиги кучайганда, унинг худудига Хуанхэ дарёсининг бўйлари, ҳозирги Ички Монголия ва Хитой Халқ Республикасининг Гансу ўлкаси (Хэши йўлаги) кирган. У Марказий Осиё давлатлари билан фаол дипломатик ва савдо алоқаларини олиб борган. 534-йилда ушбу хонликнинг ғарбий қисми қўлдан кетган. Шундан кейин Шимолий Вэй давлати Шарқий Вэй деб аталган ва 550 йилгача яшаган.

⁸⁴⁴ Одатда Вэй сулоласи тарихининг айрим йўқолган қисмлари «Шимолий сулолалар тарихи» («Бэйши») асосида тўлдирилганлиги тахмин қилинади. Лекин бу иккинчи асарни ёзишда унинг муаллифи ўзидан олдин ёзилган асарлардан, жумладан «Вэйшу»даги маълумотлардан фойдаланган. Шунинг учун бу ҳаракатни асардан олинган маълумотни яна жойига қайтариш, деб билиш тўғри бўлади. Бу эса «Вэйшу»нинг мавқеини туширмайди.

⁸⁴⁵ Бэйши. 13848 (1292).

⁸⁴⁶ Тунгдян. 3-жилд. 2740-б.

ҳосил қилдикки, бу маълумотлар Фарғона водийсида яшайдиган *яйпанлар* тарихига тегишлидир⁸⁴⁷.

Албатта, тилга олинган манбаларда келтирилган маълумотлар *яйпанларнинг* ўтмиш тарихини тўла акс эттира олмайди. Шундай бўлсада, унинг номаълум томонларини, яъни *яйпан* атамасининг келиб чиқиши, яйпанликларнинг этник илдизи ва маълум бир тарихий даврда мустақил давлат бўлганлиги каби масалаларга бироз аниқлик кирита олади.

«Шиюй диминминг каолу» («Ғарбий мамлакатлар топонимикасига оид тадқиқотлардан лавҳалар») номли луғатда Юэпан / Яйпан атамаси «Юэбан» (yue ban) деб ёзилган ва уни «Урбан» (Urban) сўзига таққосланган⁸⁴⁸. Бизнинг фикримизча, бу тўғри эмас. Чунки, биринчидан, ушбу атамани ифодалашда ишлатилган иккинчи иероглиф (般) «пан» деб ҳам талаффуз этилган. Иккинчидан, бу иероглифни «бан» деб ўқиганда ҳам, «Юэбан» сўзи «Урбан»га яқин келмайди. Учинчидан, атамани ёзиш учун ишлатилган икки иероглифнинг қадимги ўқилишида Яйпан топонимининг хитойча талаффузи яққол кўриниб туради. Чунончи, Яйпан атамаси ифодаланган (транскрипция қилинган) икки иероглиф замонавий талаффузда Юэпан, қадимги хитой тилида Йиватпуан ёки Жватпуан (Yiwatpuan, Jiwatpuan) деб ўқилган⁸⁴⁹.

Ушбу топонимнинг маъноси ҳақида хитой манбаларида, луғатларида ва олимларнинг тадқиқотларида бирор фикр келтирилмайди. Аммо «Шинжянг лиши цидян»⁸⁵⁰ («Шинжянг тарихининг луғати»)да ёзилишича, мазкур атама аслида Шарқий Туркистоннинг жанубий қисмидаги Торим воҳаси, аниқроғи Қорашар (Бағрошқўл ёнидаги шаҳар)нинг ғарбий томонида жойлашган Байин-булоқ яйловларидаги бир жойнинг номи

⁸⁴⁷ «Вэйшу»даги «Йиватпан» («Юэпан»)га оид маълумотларнинг тажималари яқинда нашрдан чиққан «Фарғона қадимий хитой манбаларида» номли китобимизда келтирилган [Қаранг: *Ходжаев А. Фарғона қадимий хитой манбаларида*. Тошкент, 2013. 122-124-б.].

⁸⁴⁸ Шиюй диминминг каолу (Ғарбий мамлакатлар топонимикасига оид тадқиқотлардан лавҳалар). Пекин, 2008. 1144-б.

⁸⁴⁹ *Ходжаев А.* Сведения китайских источников о царстве Яйпан // *Ўзбекистон этнологиясининг долзарб муаммолари (Актуальные проблемы этнологии Узбекистана)*. Ташкент-Наманган, 2007. С. 59-63.

⁸⁵⁰ Шинжянг лиши цидян. 554-555-б.

бўлган⁸⁵¹. Шундан келиб чиқиб, атаманинг маъносини аниқлаш куйидаги омилларга эътибор беришни тақозо қилади.

1) Мазкур яйловлар ҳудуди ғарбий Тангритоғ (Тян-шан)нинг шарқий этакларидадир.

2) Тангритоғдаги Юлдуз яйловлари ғарбида Кунас (Кун чиқиш томон), Торим воҳасида Йўритқан (махаллий халқ тилида унинг қисқартирилган шакли Ётқон деб ишлатилади) каби жой номлари мавжуд. Булар ёруғлик ёки кунчиқар томон маъносида ишлатилган. Яйпан атамасининг қадимги хитойча талаффузи Yiwatpuan мазкур Йўритқан атамасига ниҳоятда яқин. Бу тасодиф бўлмаса керак, деб уйлаймиз.

3) *Хунлар* аслида шарқ томонда, яъни Ордос яйловлари ва унинг атрофидаги жойларда яшаган. Шунинг учун булар Тангритоғнинг ғарбий қисмига келиб жойлашганидан сўнг ўзларининг этник номини айнан шарқни билдирувчи сўз билан аташи мантиққа тўғри келади.

4) Қолаверса, милонинг дастлабки бир неча асрлари давомида Кучардан бошлаб, то Турфон водийсининг шимолидаги Баркул вилоятигача бўлган жойда *чиби* (*чибни*), *боло* (*бўржи*), *жииде* (*азий*), *нахэ* (*нақ*) *субо* (*сигнақ*), *уху* (*угуз*), *хэгу* (*қирғиз*), *еде* (*иртиш*), *юниху* (*унигур*) каби туркий қабилалар яшаган⁸⁵². Улар яшаган жойда *хунларнинг* жойлашиб кетганлиги Яйпан топонимининг келиб чиқиши туркий бўлиб, у Тангритоғнинг шарқий этаги маъносида ишлатилган бўлиши мумкинлигидан далолат беради.

Шунга асосланиб, қадимий хитой тилидаги Yiwatpuan топоними келиб чиқиши туркий бўлган Йўритқан (яъни ёруғлик/ёритилган) сўзининг транскрипцияси бўлиши эҳтимолдан холи эмас, деб тахмин қиламиз.

Яйпанликларнинг этник келиб чиқиши масаласи ҳам тарихимизда ёритилмаган. Аммо бирламчи хитой манбаларида *яйпанлар* шимолий хун тангрикутининг, яъни ҳукмдори қабиласининг аждодлари эканлиги аниқ кўрсатилган. Масалан, юқорида тилга олинган «Вэйшу»даги *яйпанларга* оид маълумотда «Уларнинг [яйпанларнинг] аждодлари шимолий хунлар

⁸⁵¹ Шинжянг лиши цидян. 554-555-б.

⁸⁵² Хўжаев А., Хўжаев К.А. Қадимги манбаларда халқимиз ўтмиши. Тошкент, 2001. 11-б.

тангрикутининг ⁸⁵³ қабиласидир. Ўтмишда Хан [сулоласининг] аравали кўшинлар кумондони Доу Шян шимолий тангрикутни [юртидан] сиқиб чиқарган эди ⁸⁵⁴. [Шунда у одамлари билан] Олтой (Жинвэйшан, Jinweishan) ⁸⁵⁵ дан ўтиб, ғарб томондаги Кангкия (ҳозирги ўқилишда Кангжюй)га кетган. Унинг ожизликдан юролмай қолган одамлари Кусан (Гуйзи)нинг ⁸⁵⁶ шимолида яшаб қолишган (其先匈奴北單于之部落也爲漢車騎將軍竇憲所逐北單于度金微山西走康居其弱不能去者住龜茲北) ⁸⁵⁷ », деб ёзилган.

Худди шу маълумот «Бэйши», «Тунгдянь», «Тайпинг хуанюй жи» каби асарларда ҳам келтирилади, бироқ уларда ҳам Хан қайси давлат, Доу Шяннинг *хунларга* қарши ҳарбий юриши қачон амалга оширилган, шимолий тангрикут ким, у қачон ва нега айнан Кангкияга чекинган каби саволларга жавоб йўқ.

Бу масалаларга аниқлик кирита оладиган хабарларни хитой манбаларидаги *хунларга* оид маълумотлардан топиш мумкин.

1. Аввало келтирилган маълумотда «шимолий *хун*» деб тилга олинганлар кимлар бўлганлигини изоҳлаб ўтиш жоиздир. Қадимий *туркларга* тегишли тадқиқотларимизда биз *турк* этнонимининг хитойча энг қадимий транскрипцияси *тиек (ди)* хитой манбаларида бундан 4 минг олдин пайдо бўлганлиги, *хунлар* шулар таркибидаги бир авлод эканлиги ва айрим ҳолларда

⁸⁵³ Аслиятда *тангрикут* сўзи қисқартирилган ҳолда *танюй* деб ёзилган. Танюй *хунлар* тилидаги Тангри сўзининг хитойча транскрипциясидир. Тан иероглифи шан деб ҳам ўқилганлиги учун Н.Я.Бичурин асарида у шанюй деб берилган.

⁸⁵⁴ Кейинги Хан империясининг (Хоу Хан ёки Дунг Хан – 25-220) Доу Шян (милодий 92 йилда ўлган) кумондонлигидаги кўшинлари билан хунлар ўртасида юз берган уруш милодий 89-йилда содир бўлган [Цихай. 1797-б.; Шиюй тунгши. 68-б.].

⁸⁵⁵ Жинвэйшан (Jinweishan) – Кичик Олтой тоғининг хитойча номи, қисқача Жиншан деб аталади [Цихай. 1690-1695-б.; Циюан. 4-жилд, 3155-б.]. Н.Я.Бичурин ушбу тоғнинг хитойча номини Гин-вэй-шань деб транскрипциялаган ва унга тушунтириш ёзмаган.

⁸⁵⁶ Кусан шахри ҳозир Кучор (рус адабиётида Куча), хитой тилида Кучэ деб аталади. Милоднинг дастлабги бир неча асрлари давомида ушбу шаҳар Кусан хонлигининг пойтахти ва будда динининг йирик марказларидан бири бўлган. Кучарнинг шимолидаги жойлар Тангритоғ (Тянь-Шань)нинг жанубий этаклари бўлиб, у ер чорвачилик ва дехқончиликка қулай ҳисобланган.

⁸⁵⁷ Вэйшу. 9700 (1318)-б.; Бэйши. 13848 (1292)-б.

бу авлод *шимолий турк (бэй-тиек / бэй-ди)* деб номланганлиги ҳақида айтиб ўтганмиз. Милоддан аввалги учинчи асрларда Хуангхэ (Қорамурон) дарёсининг ўрта оқими бўйидаги Ордос яйловларида яшаган ва бир неча минг йиллик тарихга эга бўлган рузие (*гуз-ер*)лик (*юэчжи*)лар давлати итоатида бўлган хун қабиласи кучая бошлади.

Милоддан аввалги 176 йилда *хунлар гуз-ерликлар (рузиелар / юэчжи)* ҳокимиятини ағдариб, янги давлат ташкил қилганлар. *Хунлар* ҳукмдори тангрикут (Тангри ўғли) деб аталган. Қадимий Хитойнинг⁸⁵⁸ шимолий ва ғарбий томонидаги туркий қабилалар бирлаштирилган ва улар яшаган ерлар бу давлат назоратига ўтган. Шундан кейин мазкур давлат фуқоролигидаги барча туркий қабилалар хитой манбаларида *хун (ху, кунна / шюнгу)* деб номланган.

Ушбу тарихий воқеа қадимий Хитойнинг илк бор бирликка келтирилиши ва шу асосда Чин (秦 мил. авв. 221-206) деб номланган биринчи империянинг ташкил топиши билан бир даврга тўғри келиб қолган. Бу империянинг асосчиси Чин-Шихуанг (秦始皇 – Чин сулоласининг биринчи императори маъносини англатади) ўзини Тангрининг ер юзидаги вакили ва бутун дунёнинг эгаси деб ҳисоблаб, ўз ҳудудини ўзгалар ерлари ҳисобидан кенгайтиришни асосий мақсад қилиб олган ва *хунлардан* бир қатор ерларни, жумладан Ордоснинг жанубини тортиб олган ҳамда уларни Ордосдан сиқиб чиқарган.

Хитой тарихчиси Шанг Юэнинг сўзи билан айтганда, «Чин-Шихуанг кумондон Мэн Куони 300 минг кишидан иборат қўшин билан *хунларга* қарши шимолга юриш қилишга сафарбар қилиб, дарё жанубидаги ерлар (ҳозирги Ордос ва унинг жануби)ни эгаллади ва у ерда 44 та майда маъмурий ҳудуд – ноҳия (хитой тилида «шян») ташкил этиб, қамоққа маҳкум этилган хитойларни олиб бориб жойлаштирди»⁸⁵⁹. Ушбу маълумотни «Хан сулоласи тарихи» («Ханшу»)нинг *хунларга* бағишланган бобида ҳам учратамиз⁸⁶⁰. Шундан кейин хитойлардан ўз жойини қайтариб

⁸⁵⁸ Эслатма: хитойлар (шялар, ханлар)нинг азалдан яшаган жойи Ордос ва Хуангхэ дарёсининг қуйи оқими жанубида эди [Бу ҳақда батафсил қаранг: Хўжаев А. Буюк ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар. Тошкент, 2007. 17-24-б.].

⁸⁵⁹ Шанг Юэ. Чжунгуо лиши гангъяо. 28–29-б.

⁸⁶⁰ Ханшу. 2318(1110)-б.

олиш *хунларнинг* орзуси ва кураш мақсади бўлиб қолган. Чин-Шихуанг эса буларни тажовузликда айблаб, бир томондан янгитган босиб олган жойларни ҳимоя қилиш мақсадида ўзининг янги чегараси бўйлаб мудофаа деворини қурган⁸⁶¹, иккинчи томондан турли дипломатик йўллар билан ўз рақибини порчалаб ташлашга ва шу йўл билан уни кучсизлантиришга ҳаракат қилган. Аммо умри қисқа бўлган Чин империяси ўз мақсадига эриша олмаган. Бу мақсадни унинг ўрнига ташкил топган Ғарбий Хан империяси (西汉 – мил. авв. 206-милодий 8), сўнгра Шарқий Хан (東漢, 东汉 – милодий 25-220) сулолалари амалга оширишга киришган.

Милоддан аввалги 140-87 йилларда, яъни Ғарбий Хан императори У-ди (жанговор император маъносини англатади) тахтга келганида, *хунларга* қарши кураш кучайган⁸⁶². Узоқ даврга чўзилган бу кураш гоҳ *хунларга*, гоҳ *хитойларга* ғалаба келтириб турарди. Милодий биринчи асрнинг ўрталарида Хан империяси учун қулай фурсат юзига келди. Шолуй Қанғуй тангрикут вафотидан кейин унинг Қутъуш, Қўғушар, Тужу, Оғуз, Чили исмли 5та ўғли орасида тахт талашини ҳаракатлари бошланди. Бир неча йилга чўзилган ва кўп қон тўкилишга сабаб бўлган бу урушлар натижасида тахтни Қутъуш эгаллади. Бундан норози бўлган ака-укалардан бири – Қўғушар – ёрдамчиси Илқусойнинг маслаҳати билан Шарқий Хан сулоласи ёрдамида тахтни эгаллашга ҳаракат қилди. Милоддан аввалги 52 йилда у ўз ўғлини ишонч қозониш учун Хан пойтахти Чаъанга гаров сифатида юборди. Хан сулоласи бу фурсатдан фойдаланиш мақсадида Қўғушарга амалий ёрдам бера бошлади.

Хитой манбалари ва тарихий адабиётларида келтирилишича, орадан 94 йилга яқин вақт ўтгач, яъни милодий 46 йилда навбатдаги *хунлар* ҳукмдори Арш Тавғанут тангрикут оламдан ўтганидан кейин *хунлар* орасида яна ички низолар кучайди. Унинг устига бир неча йил давомида табиий офатлар юз бериб турди. Бу вазиятда Шарқий Хан сулоласи ёрдамига суяниб, ҳокимиятни қўлга олишга интиланган Бай исмли бир амалдор бошлиқ бир гуруҳ шахслар пайдо бўлди.

⁸⁶¹ Бу ҳақда Қаранг: Хўжаев А. Буюк ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар. Тошкент, 2007. 24-26-б.

⁸⁶² Ушбу империя Чянхан (Цяньхань), яъни аввалги Хан сулоласи деб ҳам аталади.

Булардан фойдаланмоқчи бўлган Шимолий Хан сулоласи 48-йилда Байни *хунлар* тангрикути деб тан олиб, амалдаги *хунлар* тангрикути Панунинг (46-83) Хитой билан тинчлик муносабатида бўлиш ҳақидаги таклифини рад қилди. Бу ҳол ўша (48) йили *хунлар* давлатининг иккига бўлиниб кетишига олиб келди⁸⁶³ ва Шарқий Хан сулоласи учун жунубий *хунларни* қўллаб-қувватлаб, *шимолий хунларга* қарши кураш олиб боришга қулай шароит яратди. Шунинг учун хитой манбаларида Бай назоратига ўтган ва Хитойга яқин жойларда яшаган *хунлар* «*жанубий хун*» ёки «*шарқий хун*», қолган *хунлар* эса «*шимолий хун*» ёки «*ғарбий хун*» деб номланади ва шимолий тангрикут қабиласи деганда, *хунларнинг* ҳақиқий ҳукмдори сулоласига тегишли авлодлар кўзда тутилади. Шарқий *хунлар* тангрикути эса *хунлар* ҳукмдори сулоласига алоқадор бўлмаган ва хитойлар томонидан қўллаб-қувватланган шахсдир.

2. Келтирилган маълумотдаги *хан* қўшини кумондони Дуо Шяннинг шимолий *хунларга* қарши юриши Хэди (和帝 89-106) ҳокимиятга келган йили содир бўлган. Ушбу сана милодий 89-йилга тўғри келади. Айнан шу йилда *хунларнинг* навбатдаги ички низолари авж олган эди. 91-йилда Дуо Шяннинг қўшини иккинчи марта юриш қилиб, ғалабага эришган, *хунлар* эса ғарб томонга чекинишга мажбур бўлган⁸⁶⁴. Шу даврда шимолий *хунлар* ҳукмдори Илтекин тангрикут (91-93 йилларда тахтда ўтирган) эди. Унинг ўрнини Панғу тангрикут (93-118) эгаллаган.

3. Шимолий *хунларнинг* бир қисми Канкия давлатига чекинишининг сабаби *хунлар* тангрикутининг бу давлат ҳукмдори билан қудачилик муносабати борлиги ва ўзларини ҳимоя қилишда *хунлардан* фойдаланиш нияти бўлганлигидадир⁸⁶⁵. *Хунларнинг* иккинчи бир қисми Кусан (ҳозирги Кучар шаҳри) шимолида қолишининг сабаби ушбу давлат ва унинг қўшнисини Қорашар ҳукмдорлари хан қўшинларига қарши курашда шимолий *хунларга* мадат берган. Қолаверса, анчадан бери Хан сулоласининг босими остига тушиб қолган Кучар ва Қорашар ҳукмдорлари учун *хунлар* билан бирлашиш ўз ҳимоясини мустаҳкамлашдан иборат эди.

⁸⁶³ Бу ҳақда қаранг: Шанг Юэ. Чжунгуо лиши гангъяо. 56-б.; Шиюй тунгши. 68-б.; Турғун Олмос. Уйғурлар. Урумчи, 1989. 139-б.

⁸⁶⁴ Шиюй тунгши. 68-б.

⁸⁶⁵ Ўша асарда. 58-б.; Бэйши. 13848 (1292)-б.

4. Кучарнинг шимолидаги жой Тангритоғнинг ғарбий қисми ва унинг шарқий этакларидаги яйловларга тўғри келади. Ушбу жойда қолганлар фақат касаллар ёхуд қариялар эди, деб тушуниш хато бўлади, зеро жисмонан нисбатан заифлар билан бирга уларнинг барча соғлом оила аъзолари ҳам қолганлиги табиийдир.

5. Келтирилган маълумотда тилга олинган Канкия давлати Россия ва Марказий Осиё давлатларида нашр этилган ва чоп этилаётган рус тилидаги адабиётларда «Кангуй» деб аталади. Бу топонимни илк бор Н.Я.Бичурин ишлатган, у атаманининг на қадимий, на замонавий ўқилишига тўғри келади. Шу мавзуда нашр этилган мақалоларимизда⁸⁶⁶ айтиб ўтилганидек, Канкия давлатининг қишги пойтахти ҳозирги Тошкент вилояти ҳудудида, ёзги пойтахти Иссиққўл ёнида жойлашган. Маълум бир тарихий даврда мазкур давлатнинг жанубий ҳудуди Амударё бўйларигача борган, шимолий замини эса ҳозирги жанубий Қозоғистонни ўз ичига олган.

Келтирилган билвосита маълумотлардан келиб чиқиб, айтиш мумкинки, яйпанлар *хунларнинг* ҳақиқий ҳукмдори сулоласига тегишли қабила авлодларидандир. Милодий биринчи асрнинг сўнгги ўн йиллигининг дастлабги йилларида ички ва сиртки омилларнинг салбий таъсири остида ушбу қабила аъзолари Олтой ва Тангритоғ (Тян-шан)нинг Шарқий Туркистон қисми орқали Ғарбий Туркистон замини сари кўчишга мажбур бўлган. Бу жараёнда уларнинг бир қисми Канкия ҳудудида, иккинчи қисми Ғарбий Тангритоғ яйловларида қолган.

Яйпанларнинг тили ва урф-одати. Ушбу масала юзасидан ҳам юқорида тилга олинган 4та хитой манбаларида аниқ ва бир хил маълумот мавжуд. Масалан «Вэйшу»да «Уларнинг [яйпанларнинг] урф-одати ва тили *гаочэлар* билан бир хил. Улар

⁸⁶⁶ Бу ҳақда қаранг: *Ходжаев А.* Сведения китайских источников о топониме Канкия (Канцзюй) // Труды международной научно-практической конференции «Проблемы науки, образования и устойчивого социально-экономического развития общества в начале XXI века», посвященной 60-летию Южно-Казахстанского государственного университета им. М.Ауезова. Чимкент, 2003. С.135-140; *Шу муаллифнинг.* Сведения китайских источников о южных границах государства Канкия (Канцзюй) // Ўзбекистон этнологияси: янгича қарашлар ва ёндашувлар. Ташкент, 2004. С.67-75; *Шу муаллифнинг.* Сведения китайских источников о государстве Канкия (Канцзюй) // *Shygys Kazakhstan.* № 2, 2005. С. 96-108.

тозаликка риюя қилади, хуларга⁸⁶⁷ ўхшаб сочларини кесади ва қошларини тартибга солади, елим сурилган сочлари қуёш нуридан ялтираб туради. Кунига 3 марта ювинишади, оғзини чайгандан сўнг таом ейишади» (其风俗言語與高車同而其人清潔於胡俗剪髮齊眉以醃黼塗之昱昱然光澤日三澡漱然後飲食)⁸⁶⁸, деб ёзилган. Ушбу маълумот юқорида тилга олинган «Бэйши», «Тунгдян» ва «Тайпинг хуанюй жи» манбаларида ҳам қайд этилган⁸⁶⁹.

Мазкур манбаларда келтирилган маълумотдаги *гаочэ* (*gauche*, қадимги ўқилишда *кауциа* 高車) қайси қавм эканлигини ва қайси тилда сўзлашганлигини аниқламасдан туриб, *яйпанларнинг* тили қайси тиллар гуруҳига мансуб бўлганлигини билиш қийин. Бинобарин, аввалги тадқиқотларимизда таъкидлаб ўтганимиздек, *гаочэ* (*кауциа*) хитойча этноним бўлиб, унинг билан хитойлар ўзларининг шимол томонида яшаган қадимий *туркларнинг* жанубий қисмини аташган. Чунончи, «Вэйшу»да «Гаочэ қадимги жанубий *турклар* (*циак-тиек* (*chiak-tiek* / *чиди*))нинг авлодларидандир. Илгари *турклар тиеклиек* (*дили*) деб аталар эди, шимолликлар уларни *тиеклэк* (*чилэ*) деб аташган, хитойлар *кауциа-тиенглиенг* (*гаочэ-динглинг*) дейишган. Уларнинг тили *хунлар* билан бир хил, баъзан озгина фарқи борлиги сезилади»⁸⁷⁰ (高車蓋古赤狄餘種也初號爲狄歷北方以爲敕勒諸夏以爲高車丁零其語略與匈奴同而時有小異), деб ёзилган.

Бу маълумотга изоҳ сифатида қуйидагиларни айтиб ўтиш жоиз.

1. Хитой манбаларидаги *циак-тиек* (замон. талаф. *чи-ди*) этнонимига иероглифларнинг ҳозирги маъносидан келиб чиқиб ёндашилса, у «қизил *ди*» ёки «қизил *тиек*» деб таржима

⁸⁶⁷ Ушбу матнда «ху» сўзи хунларга нисбатан ишлатилган. «Шанхай жинг» (山海经 – «Тоғлар ва денгизлар баёни») номли асарга берилган шарҳларда ҳам Хан даврида (мил. авв. II – мил. II асрларда) хунларни хитойлар «кунна/шюнгну», «ху», деб аташган [Люй Симян. Чжунггуо минзу ши. 31-б.]. Ундан олдин улар ушбу этнонимни ўзларининг шимолий томонидаги халқларга нисбатан қўллашган. Кейинроқ хитойлар ўзларининг ғарбий томонидаги халқларни ҳам ху деб аташган.

⁸⁶⁸ Вэйшу. 9700(1318)-б.; Бэйши. 13848(1292)-б.

⁸⁶⁹ Бэйши. 13848 (1292)-б.; Тунгдян. 3-жил. 2810-б.; Тайпинг хуанюй жи. 94-б., 4а-б.

⁸⁷⁰ Вэйшу. 9721(1339)-б.

қилиниши мумкин. Аммо «чи» сўзи, яъни иероглифи қадимий хитой тилида жанубни билдирган⁸⁷¹. Чунки хитойларда жануб – қизил, ғарб – оқ, шарқ – кўк, шимол – қора деб белгиланган. Бу анъана *туркларда* ҳам мавжуд бўлган⁸⁷². Қолаверса, юқорида айтиб ўтилганидек, *тиек (ди) турк* этнонимининг энг қадимий хитойча транскрипциясидир⁸⁷³. Шунинг учун келтирилган маълумотдаги «*циак-тиек*» («*чи-ди*») этноними жанубий *турк* эканлигини англаб оламиз.

2. *Тиеклиек (дили), тиеклэк (чилэ) ва тиенглиенг (динглинг)* этнонимлари ҳам *турк* атамасининг милоддан аввалги биринчи минг йилликда ишлатилган хитойча транскрипцияларидир. Демак, *гаочэ* шарқ томондаги жанубий *туркларга хитойлар* томонидан берилган номдир.

3. *Кауциа (гаочэ)* атамаси *кауциа-тиенглиенг (гаочэ-динглинг)* этнонимининг қисқартирилган шаклидир. Бу тушунчага икки гуруҳдан иборат бўлган туркий қабилалар кирган. Биринчи гуруҳ *чипули, тур (туро), илжон, тарлон, қуга, тарбақон, ойрун, муен (баён), иркин, бўркли, қиюн, юшўби* каби 12 қабиладан, иккинчи гуруҳ зса *турк (тиек, ди), уйгур, хўгурсу, чибни, қирғиз, илтекин* каби 6 қабиладан ташкил топган⁸⁷⁴. *Уйгур* (*бяохэ, бяогэ /* қадимги ўқилишда *пяогэт 表紇*) этнонимининг ўзи қабилалар иттифоқининг номи эди. Улар бир тилда, яъни уйғур тилида сўзлашаган. Маълумки, уйғур тили туркий тил бўлиб, тубдан у ўзбек тилидан деярли фарқ қилмайди.

Шулар асосида айтиш мумкинки, хитой манбаларида *яйпанлар* ва *гаочэллар* бир тилда сўзлашганлиги ёзилган экан, демак уларнинг тили туркий бўлган. Аммо сўнгги минг йил давомида Ўзбекистон ва унинг атрофидаги худудларда яшаётган туркий тилли қавмларнинг ёзуви аввалига араб, сўнгра лотин ва рус алифболарига асосланганлиги сабабли ҳозирги *яйпанларнинг* тили қадимги тилдан фарқ қилиши табиийдир.

⁸⁷¹ Ханьюй дацзыдянь. 5-жилд. 3506-б.

⁸⁷² *Ходжаев А.* Из истории древних тюрок... Алматинское изд. С.168.

⁸⁷³ *Хўжаев А.* Қадимий хитой манбаларидаги туркий халқларга оид айрим этнонимлар // «Ўзбекистон ўрта асрларда: тарих ва маданият. Тошкент, 2003. 176-184-б.; «Ўзбекистон тарихи» № 1, 2003. 3-б.

⁸⁷⁴ Вэйшу. 9721(1339)-б.; *Хўжаев А., Хўжаев К.А.* Қадимги манбаларда халқимиз ўтмиши. 21-22-б.

Яйпанларнинг урф-одатлари ҳақида юқорида келтирилган маълумотлар изох талаб этмайди. Аммо «Чжунггуо сичоу чжилу цидян» («Хитойнинг ипак йўли луғати»)да⁸⁷⁵ қайд этилишича, *хунларнинг* ўша даврдаги ўзига хос урф-одатлари бўлган. Бу ҳақда мазкур асарнинг уларга бағишланган бўлимида айтиб ўтилди.

Яйпан давлати. Яйпан давлати хитой манбаларида «Yiwatpuan-guo» (замон. ўқил. «Yuepan-guo» 悦般国) деб аталади. Унга оид маълумотлар ниҳоятда қисқа берилган. Давлатнинг ташкил топган ва йўқолган йиллари ҳамда унинг тақдири аниқ кўрсатилмаган. Шунга қарамай, улар муҳим илмий аҳамият касб этади. Масалан, мазкур давлат илк бор тилга олинадиган «Вэйшу»да «Яйпан давлати Асуэн (Усун)нинг шимоли-ғарбида⁸⁷⁶ жойлашган, Дайгача⁸⁷⁷ 10930 *ли* (6295.68 *км*) нарида [жойлашган] (悦般国在烏孙西北去代一萬九百三十里)⁸⁷⁸, деб ёзилган. Ушбу маълумот юқорида тилга олинган 4 та манбанинг ҳаммасида мавжуд.

Ундаги Асуэн (Усун) атамаси хитой манбаларида давлат ва халқ номи сифатида ишлатилади. Асуэн (Усун) давлатининг худуди ҳозирги Иссиқкўл атрофи, Или ва Чу дарёлари бўйлари, Торим воҳасидаги Кучар шаҳрининг шимоли-ғарбидаги жойларни ўз ичига олган. Бу маълумот «Вэй сулоласи тарихи» («Вэйшу»)да аниқ кўрсатилган.

Ушбу манбада баён этилишича, Асуэн (Усун) давлати Кусаннинг (хитой манбаларида Гуйзи, ҳозир маҳаллий уйғур тилида Кучар, хитой тилида Кучэ деб номланади) шимоли-ғарбига тўғри келар эди. *Журженлар (руру)* мазкур давлатга ҳужум уюштирганидан сўнг, *асуэн (усун)лар* Помир тоғлари

⁸⁷⁵ Чжунггуо сичоу чжилу цидян. 237-б.

⁸⁷⁶ Милоддан аввалги III асрда усунлар Тангритоғ (Тян-шан)нинг Шарқий Туркистон худуди қисмидаги яйловларида яшаган [Чжунггуо шигао диту жи. 1-жилд. 67-68-б.].

⁸⁷⁷ Дай (代) атамаси Шимолий Вэй (386-534) хонлигининг илк номидир. Кейинчалик у мазкур хонликнинг пойтахти маъносида ишлатилган. Н.Я.Бичурин таржимасида пойтахт маъносига эга бўлган «дай» сўзи таржима қилинмасдан, топоним сифатида ишлатилган. Натижада ушбу таржимадан фойдаланувчилар учун «Дай» сўзининг асл маъносини билиб олиш қийин бўлган. Шимолий Вэй хонлигининг пойтахти Пингчэнг (Pingcheng) шаҳри бўлган. Ҳозир ушбу шаҳар Датунг деб аталади, у ХХРнинг Шанши (Шанси) ўлкасида жойлашган.

⁸⁷⁸ Вэйшу. 9700 (1318)-б.

(Цунглинг)га кўчиб кетган⁸⁷⁹. Шундан кейин *асуэн (усун)лар* жойини *яйпанлар* эгаллаган⁸⁸⁰. «Шимолий сулолалар тарихи» («Бэйши»)да «Яйпан давлати Асуэн (Усун) давлатининг шимоли-ғарбида жойлашган бўлиб, у Шимолий Вэй пойтахтидан 10930 *ли* (6295.68 *км*) нарида эди»⁸⁸¹, деб кўрсатилган.

Шундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, Асуэн (Усун)нинг шимоли-шарқида бўлган Яйпан хонлиги Иссиққўлнинг шимоли-ғарбига, яъни Балхаш кўли бўйларидан Орол денгизининг шимоли-шарқий қирғоқларигача бўлган жойларга тўғри келади. 1996 йилда Шанхай (ХХР)да нашр этилган тарихий харитада ҳам V асрнинг охирида *яйпанлар* замини шу жойдалиги ва уларнинг шарқий томони *гаочэлар* ерлари эканлиги акс эттирилган⁸⁸². Шундан маълумки, *яйпанлар* ҳозирги яшаётган жойига, яъни Фарғона водийсига кейинроқ кўчиб келган.

Яйпан давлатининг ташкил топган вақтини ҳам хитой манбаларидаги билвосита маълумотлардан аниқлаб олишимиз мумкин. Масалан, «Қонунлар ва урф-одатлар баёни» («Тунгдян»)да ёзилишича, «Тайъу» даврида Яйпан ҳукмдори Шимолий Вэй давлати (386-534) билан яқин муносабатда бўлиб турган⁸⁸³. «Тайъу» даври эса 408-452 йилларга тўғри келади.

«Вэйшу»да баён этилишича, Яйпандан биринчи элчи совғалар билан «Чжэнжюннинг 9-йилида келган» (眞君九年遣使朝獻)⁸⁸⁴. Ушбу маълумотдаги Чжэнжюн Шимолий Вэй ҳукмдори Тай-унинг исми бўлиб, у 427 йилда ҳокимиятга келган. Унинг 9-йили 436 йилга тўғри келади. Агар биз Яйпан давлати ташкил топганидан сўнг бир йил ўтгач Шимолий Вэй сулоласига элчи юборган, деб ҳисоблаганимизда, ушбу давлатининг юзага келган вақти 435-436 йилларга тўғри келади. Яйпан давлати бундан бир неча йил олдин ташкил топган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Қолаверса, Кангкия давлатига келган *хунлар* унинг доирасида ўз давлатини қуриши мумкин эмас эди. Бу воқеа фақат Кангкия давлати емирилганидан сўнг содир бўлган бўлиши мумкин эди. Канкия давлатининг парчаланиб, унинг ўрнига бир қанча майда

⁸⁷⁹ Ўша асар. 9697 (1315)-б.

⁸⁸⁰ Шиюй тунгши. 94-95-б.

⁸⁸¹ Бэйши. 13848(1292)-б.; Тунгдян. 3-жилд. 2749-б.

⁸⁸² Чжунггуо шигао диту жи. 1-жилд. 67-68-б.

⁸⁸³ Тунгдян. 3-жилд. 2749-б.

⁸⁸⁴ Вэйшу. 9700 (1318)-б.

хонликлар ташкил топган вақти эса айнан V асрнинг биринчи чорагига тўғри келади. 435 йилда бу давлатлардан Шимолий Вэй марказига элчилар борган⁸⁸⁵.

«Шимолий сулолалар тарихи» («Бэйши»)да «Яйпан давлати Асуэн (Усун) давлатининг шимоли-ғарбида жойлашган бўлиб, у Шимолий Вэй пойтахтидан 10930 *ли* (6295.68 *км*) нарида эди»⁸⁸⁶, деб кўрсатилган. «Вэй сулоласи тарихи» («Вэйшу»)да баён этилишича, Асуэн (Усун) давлати Кусаннинг (Гуйзи, ҳозирги Кучар) шимоли-ғарбига тўғри келар эди. *Журжсенлар (руру)* мазкур давлатга хужум уюштиргандан сўнг, *усунлар* Помир тоғлари (Цунглинг)га кўчиб кетган⁸⁸⁷. «Чжунггуо сичоу чжилу цидян» номли луғатда келтирилган маълумотларга кўра, *чжурчженлар* Асуэн (Усун)га қарши ҳарбий юриш қилган вақти IV асрнинг охири-V асрнинг бошларига тўғри келади⁸⁸⁸.

Бу маълумотлар асосида айтиш мумкинки, *асуэн (усун)ларнинг* ерларини *хунлар* эгаллагандан кейин илгари иккига бўлиниб кетган *хунлар* ҳукмдори қабиласининг бирлашиши учун қулай вазият юзага келган. Бу бирлашув давлат ташкил қилишга асос бўлганлиги табиийдир. «Вэйшу»да «Яйпан давлатининг аҳолиси 200000 кишидан зиёд бўлган»⁸⁸⁹, деб кўрсатилиши бежиз эмас. «Чжунггуо сичоу чжилу цидян» («Хитойнинг ипак йўли луғати») номли иккинчи луғатда айтилишича, яйпанлар Асуэн (Усун) мамлакати ҳудудини эгаллаганда, ўзларини *Yiwatpuaп* деб аташган⁸⁹⁰. Мазкур маълумот Яйпан давлатининг ташкил топган вақти V асрнинг биринчи чорагидан илгари бўлиши мумкин эмаслигидан далолатдир.

Яйпан давлатининг йўқолган вақти ҳам хитой манбаларида аниқ кўрсатилмаган. Аммо «Чжунггуо сичоу чжилу цидян» («Хитойнинг ипак йўли луғати»)да келтирилган маълумотга кўра, 448 йилда Яйпан ҳукмдори Шимолий Вэй хонлигига элчи юбориб, унинг ҳукмдорига иттифоқлашиб, бирга *чжурчженларга* қарши курашишни таклиф қилган. Бу таклиф ризолик билан қабул қилинган. Иттифоқчиларнинг икки томондан уюштирган

⁸⁸⁵ Тунгдян. 3-жилд. 2736-б.

⁸⁸⁶ Бэйши. 13848(1292)-б.; Тунгдян. 3-жилд. 2749-б.

⁸⁸⁷ Вэйшу. 9697(1315)-б.

⁸⁸⁸ Чжунггуо сичоу чжилу цидян. 278-279-б.

⁸⁸⁹ Вэйшу. 9700 (1318)-б; Шинжянг лиши цидян. 554-555-б.

⁸⁹⁰ Чжунггуо сичоу чжилу цидян. 278-279-б.

хужуми натижасида *чжурчженлар* мағлубиятга учраган. Яйпан ва Шимолий Вэй хонлигининг келишуви Яйпан давлатининг мустақамланишига мадат бўлган⁸⁹¹. Шундан кейин Вэй сулоласи саройида *яйпанлар* мусиқаси ва ўйини ижро этила бошлаган. Вэйликлар бу мусиқани «Яйпан мусиқаси» деб аташган⁸⁹². Шундан кейин анча вақтгача тадрижий ҳолда ушбу давлатдан элчилар келиб турган⁸⁹³. V асрнинг учинчи чорагида Яйпан давлати ўрнига Шимолий Вэй хонадонига Эфталитлар давлати номидан элчилар бора бошлаган⁸⁹⁴.

Бу каби маълумотлар Яйпан давлати V асрнинг учинчи чорагида Эфталит давлатига қўшилиб кетган, деган тахминга олиб келади. Япония тарихчиси Мацуда Хисаонинг фикрича, Эфталитлар давлати Яйпан ҳокимияти асосида ташкил топган⁸⁹⁵. Бу нуктаи назар асоссиз эмас, зеро *эфталитларнинг* келиб чиқиши ҳам *хунларга* бориб тақалади. Қолеверса, *эфталитлар* деб тилга олинадиган этноним ва давлат номи буларнинг ҳукмдори исмидан келиб чиққан. Бу ҳақда тадқиқотимизнинг *эфталитларга* бағишланган кейинги қисмида⁸⁹⁶ айтиб ўтилган.

Мазкур маълумотларга қараганда, Яйпан давлатининг ташкил топган вақти V асрнинг биринчи чорагига ва эфталитлар давлатига ўзгарган вақти ушбу асрнинг учинчи чорагига тўғри келади. Демак, Яйпан давлати ярим асрга яқин вақт давомида мустақил яшаган.

Келтирилган маълумотлар асосида хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Фарғона водийсидаги Яйпан топоними яйпанларнинг миграцияси натижасида юзага келган. У шарқ томон маъносини билдирувчи Йўритқан сўзининг транскрипцияси бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Яйпанлар *хунлар* ҳукмдориغا тегишли қабила авлодларидир. V асрнинг иккинчи чорагидан сўнгги

⁸⁹¹ Шинжянг лиши цидян. 555-б.

⁸⁹² Чжунггуо сичоу чжилу цидян. 278-279-б.

⁸⁹³ Лидай гэзу чжюанжи хуэйбян. 2001-б.

⁸⁹⁴ *Мацуда Хисао*. Гудай Тяншан лиши дили сюэ янцзю (Қадимий Тангритоғнинг тарихий жуғрофиясига оид тадқиқот). Пекин, 1989. 241-б.

⁸⁹⁵ Там же. 254-258-б.

⁸⁹⁶ Бу ҳақда қаранг: *Ходжаев А.* Об этническом происхождении эфталитов (Яда) (Сведения китайских источников) // «Xitoyshunoslikning dolzarb masalalari: filologiya, falsafa, tarix, iqtisod va siyosat masalalari». Тошкент. 2009. 88-100-б.

чорагигача бўлган ярим асрга яқин вақт давомида *ййпанлар* мустақил давлатга эга бўлган. Ушбу давлат ҳудудига Или водийси, Ғарбий Тангритоғнинг шарқий этаклари, Иссиқкўл бўйлари ва унинг ғарбидаги жойлар кирган. Фарғона водийсига кўчиб келган вақти хитой манбаларида аниқ кўрсатилмаган. Аммо эфталитлар давлати тарихидан келиб чиқиб, бу воқеа V асрнинг охирига ёки ундан кейинги даврга тўғри келади, деб тахмин қилинади.

ЙЕДА (ЯДА, ИДА) – ЭФТАЛИТЛАР

Маълумки, *эфталитлар* (*эфталийлар, эфталлар, хайталлар, абдаллар*) Марказий Осиё тарихида ниҳоятда катта аҳамият касб этган ва *ўзбек* халқининг шаклланиш жараёнида фаол қатнашган этнослардан бири ҳисобланади. Шунинг учун ушбу минтақа тарихи, жумладан Ўзбекистон тарихи ва *ўзбек* халқи этногенези хусусида қалам тебратган олим ва тадқиқотчилар уларни тилга олмай ўтмаган.

Мазкур қабила милодий V асрнинг бошларида Сирдарё ва Амударё оралиғидаги жойларга кўчиб келиб, *Эфталитлар* Йеда давлатини ташкил этган. Шундан кейин ярим асрдан кўпроқ вақт давомида кучайиб, атрофдаги мамлакатларни ўз назоратига олган. *Ўзбек*, рус, арман, араб тилларида чоп этилган асарларда *эфталитлар* ҳақида анчагина маълумотлар мавжуд⁸⁹⁷. Шу билан бирга бу асарларда бир қатор ечимини топмаган ва турли баҳсларга сабаб бўлиб келаётган масалалар ҳам бор. Шулар жумласига *эфталитларнинг* этник келиб чиқиши ҳам киради.

Ушбу масала юзасидан тожикистонлик тарихчи Б.Г.Гафуров ўзининг рус тилида нашр этган «Таджики» номли асарида фикр билдирган. Олим Н.Я.Бичуриннинг хитой тилидан қилинган таржималарида, Россия ва бошқа хориж мамлакатлар тадқиқотчиларининг, хусусан япониялик олим К.Еноки асарларида *эфталитларнинг* этник келиб чиқишига оид мулоҳазаларини таҳлил қилиб, «*эфталитлар* қандайдир Ўрта Осиё ва Шарқий Эрон тиллик қабилаларга маълум *турк* элементларининг аралашishi асосида шаклланган», деган

⁸⁹⁷ Гафуров Б.Г. Таджики. Изд. второе. Душанбе. 1989. С.264.

хулосага келган⁸⁹⁸ ва илгариги Россия ва Европа тарихчи-олимларининг *эфталитларнинг* келиб чиқиши *хунларга, масагетларга, юэчжиларга, туркларга* бориб тақалади, деган фикрларини асоссиз, деб билиб, *эфталитлар* Бадахшондан келиб чиққан, деган назарияни олға сурган⁸⁹⁹.

Марҳум олимнинг бундай хулосасига *эфталитлар* давлати ташкил топганидан сўнг ундаги расмий ишларнинг Шарқий Эрон тилида юритилганлиги сабаб бўлган. Бу борада Б.Г.Гафуровнинг фикрига қўшила олмаймиз, зеро ҳаётда ва давлат ишларида жорий этилган тил халқларнинг этник келиб чиқишини белгиламаслиги мисоллари кўп учраган. Мустақилликгача бўлган 70 йилдан ортиқ давр ичида собиқ СССР таркибидаги республикаларда асосан рус тилида иш юритилган. Маҳаллий халқлар зиёлилари шу тилда сўзлашдилар ва асарлар ёздилар. Лекин бу уларнинг этник ҳолатини ўзгартирмади. Асрлар ўтганидан кейин сақланиб қолган рус тилидаги давлат ҳужжатлари ва илмий, адабий асарларга асосланиб, уларнинг муалифларини ёки бу тилдан фойдланган рус бўлмаган халқларни *руслар* эдилар, деб айтиш тўғри бўладими? Тарихда тили ва ёзуви ўзгарган этнослар кўп бўлган.

Яқинда ўқув қўлланмаси сифатида нашр этилган Аҳмадали Асқаровнинг «Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи» номли асарида «Минтақанинг туб жой аҳолиси фақат эроний тилли халқлар бўлган деб, улар билан бирга ягона ҳудудий кенгликда туркий қавмлар ҳам яшаганлигини ҳисобга олмай, қадимги Турондаги туркий этносни инкор этиш даражасигача олиб келинди»⁹⁰⁰, деган танқидий фикр айтилган. Б.Г.Гафуровнинг *эфталитлар* этногенезига билдирган муносабати мана шундай хато принципда туриш, яъни этносларнинг келиб чиқиши масаласини ўрганишда биргина уларнинг ишлатган тили ва ёзувини мезон қилиб олиш натижасида келиб чиққан.

⁸⁹⁸ Аслиятда ушбу фикр қуйидагича ёзилган: «эфталиты сложились на базе каких-то среднеазиатских, восточноиранских по языку племен с определенной примесью тюркских этнических элементов». Қаранг: *Гафуров Б.Г.* Таджики. Изд. второе. Душанбе. 1989. С. 264.

⁸⁹⁹ Ўша жой. 262-б.

⁹⁰⁰ *Асқаров А.* Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. Тошкент, 2007. 9-б.

1992 йилда нашр этилган икки жилдли «Ўзбекистон халқлари тарихи»да *эфталитларнинг* этник келиб чиқиши ва таркиби ҳақида жаҳон адабиётида турли фикрлар борлигини эътироф этиш билан бирга, «Бизнинг фикримизча, «Авесто»да тилга олинган *татлар – кушэон* ва *эфталитлар* бўлиб, юқорида айтилган арман, араб, юнон ва хитойча номланишларга эгадир»⁹⁰¹, деб тахмин қилинган.

Марҳум ўзбек олими Карим Шониёзовнинг «Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни» номли асарида ҳам *эфталитларнинг* келиб чиқиши масаласи эътибордан четда қолмаган. Асарда *эфталитларнинг* ўзбек халқининг шаклланиш тарихида салмоқли ўрин эгаллаган этнослардан бири эканлиги таъкидланиши билан бирга улар *хион* (*хионий*) ва *кидарий* каби келиб чиқиши (этногенези) ҳанузгача номаълум қолаётган этнос эканлиги айтилади⁹⁰². Шунинг билан бирга яқинда нашр этилган «Ўзбекистон миллий энциклопедияси»да «*эфталитларнинг* илк аждодлари *хунлардан* бўлиши тахмин этилади»⁹⁰³, деган тезис келтирилади.

Сўнги 20-30 йил давомида Хитой Халқ Республикасида нашр этилган этимологик ва энциклопедик луғатларда, хитой олимларининг тадқиқотларида, айниқса, юқорида тилга олинган Ванг Чжилайнининг «Чжунгъя шиганг» (Марказий Осиёнинг қисқача тарихи) асарида *эфталитларнинг* этник келиб чиқиши масаласи эътибордан четда қолмаган. Бироқ бу асарларнинг кўпчилиги тил билмаслик туфайли ўзбек тарихчилари учун номаълум бўлиб келмоқда. Шундай экан, *эфталитларнинг* этногенези масаласининг хитой манбаларида ва олимларнинг асарларида ёритилишини тадқиқ этиш янада долзарблашади.

Аввало таъкидлаб ўтмоқ жоизки, хитой манбалари ва адабиётларида *эфталитлар йеда*, *ида* ёки *яда*, улар томонидан ташкил этилган давлат эса *Йеда-гуо*, *Ида-гуо* ёки *Яда-гуо* деб номланган. 8 жилдли «Ханюй дазидян» (Хитой тили ёзувининг катта луғати)да «*йеда* Марказий Осиёдаги қадимий халқ ва давлат номидир, *бай-шюнну* (*оқхунлар*) деб ҳам аталади. Аслида улар кўчманчи халқ бўлган»⁹⁰⁴, деб ёзилган.

⁹⁰¹ Ўзбекистон халқлари тарихи. 2 жилддан иборат. 1-жилд. 56-б.

⁹⁰² Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. Тошкент, 2001. 127-б.

⁹⁰³ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 10-жилд. 292-б.

⁹⁰⁴ Ханюй дазидян. 1-жилд. 696-б.

Шу ерда *бай-шюнну* атамасига шарҳ бериб ўтмоқ керак бўлади. Ҳозирги хитой тили нуқтаи назаридан келиб чиққанда, ушбу атаманинг таржимаси *оқ хун* маъносини англатади ва китобхонларда дарҳол бадани оқ бўлган *хунлар* шундай аталган бўлса керак, деган фикр туғилади. Лекин амалда мазкур атаманининг мазмуни ўзгача. Юқорида қай этилганидек, узок ўтмишда *туркларда* оқ сўзи ғарбни, қизил – жанубни, кўк – шарқни, қора – шимолни билдирган. Хитойда ҳам шундай одат бўлган. Оқ (бай) ғарбнинг ранг белгиси сифатида ишлатилган⁹⁰⁵. Шунинг учун *бай-шюнну* этнонимини *гарбий хунлар* деб тушунмоқ тарихий ҳақиқатга тўғри келади.

Хитойнинг «Цихай» («Сўзлар денгизи») номли энциклопедик луғатида *йеда йитян* деб аталганлиги ва қадимги ўқилишда бу атама *ieptat, iepdien* деб талаффуз этилганлиги ҳам айтилади⁹⁰⁶. «Циюан» («Сўзларнинг келиб чиқиши») номли 4 жилдли этимологик луғатда ҳам «Йеда қадимги халқ ва давлат номидир»⁹⁰⁷, дейилган.

Тилга олинган Хитой луғатларида келтирилган маълумоларни ва шарҳларни таҳлил қилганимизда, *йеда* атамаси авваллига халқ номи бўлиб, кейин давлат номига айланганми ёки унинг тескариси бўлганми, деган муҳим савол туғилди. Бу саволга жавоб топиш учун имкониятимиз доирасидаги хитой манбаларига ва тарихий адабиётларга мурожаат қилдик. Натижада маълум бўлдики, аслида *Йеда эфталитлар* аждодлари томонидан Шарқий Туркистон худудида ташкил этилган ва хитой манбаларида «Гу» (滑 Хуа деб ҳам ўқилади), қадимги талаффузда *Ғуэт* (γowæt , γwæt) деб аталган хонлик ҳукмдорининг исми Яндайи-Пияотуо (қадимги ўқилишда *Iem-tat-yiei liet-tuo* ёки *Iam-tai-ji liet-yi*)нинг қисқартирилган шакли бўлган. Тарихий адабиётларда бу ҳукмдорнинг исми *Ephthalites* деб номланади. *Ғуэт* (Гу) хонлигининг номи эса исми *Петғуэт* (八滑 замон. талаф. Багу) деб аталган ва 126 йилда Кейинги Хан сулоласи (25-220 йй.) кўшинларининг кўмондони Бан Юн бошчилигида хитойларнинг шимол томонидаги халқларга қарши

⁹⁰⁵ Ўша жойда .

⁹⁰⁶ Цихай. 740-б.

⁹⁰⁷ Циюан.1-жилд. 553-б.

қилинган ҳарбий юришларига жалб этилган Шарқий Туркистондаги Турфон вилояти (Чэши) ҳокимининг исмидан келиб чиққан.

Ушбу ҳоким кўрсатган хизмати учун мазкур сулола томонидан мукофотланган ва унга «Хан хонадонига яқин бўлган ҳоким» (цинханхоу) унвони берилган. Қадимги хитой талаффузидаги Петғуэт маҳаллий халқ тилида Боркут ёки Буркут бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Шунинг учун хитой манбаларида «Ғуэт давлати Турфон (Чэши)нинг бошқа бир тоифасидир»⁹⁰⁸, деб айтилади. Ушбу маълумотни шарҳлар эканмиз, шуни таъкидлаш жоизки, Турфон (Чэши) – ер номи, унинг билан биронта этнос ёки қабила аталган эмас. Шунинг учун мазкур атамани турфонликлар маъносида тушиниш ҳақиқатга тўғри келади. Қолаверса, милoddан аввалги 174 йилга қадар бўлган бир неча аср давомида Турфон Рузие (Юэчжи) деб номланган *ғузлар* давлати таркибига кирган. Ғузлар давлати худуди эса қадимий *турклар* яшаган жойлар эди. Бу ҳақда биз *рузие (юэчжи)ларга* оид тадқиқотимизда батафсил тўхтаб ўтганмиз.

Ванг Чжилай ўзининг «Чжунгъя шиганг» номли асарида Европа тарихчилари, айниқса Византия тарихчиси Теофанс (Theophants) маълумотига ишора қилиб, *эфталит* этноними улар бошлиғининг исми Ephthalites (хитойча транскрипцияси Яндаййи-Пияотуо)нинг қисқартирилган шаклидан иборат бўлганлиги айтилади⁹⁰⁹.

Шимолий Чжоу сулоласи (557-581) тарихчиси Лю Фан (璠 刘) битган «Лянг дян» (梁典 Лянг [сулоласи]⁹¹⁰ тарихи) номли асарда «Ғуэт (Гу) давлати [хони]нинг фамилияси Йеда эди, унинг авлодлари ўзларининг давлатини шу фамилия билан атаганлар»⁹¹¹, деб ёзилган. Мазкур маълумот «Тайпинг хуанюй жи»да ҳам келтирилган. Шу билан бирга бу асарда *эфталитлар* ўзларини Iemtat (挹怛 замон. ўқил. Ида) деб ҳам аташади, деб таъкидланган⁹¹².

⁹⁰⁸ Лянгшу (Лянг сулоласи тарихи) // 24 тарих. 7-жилд. 8075 (457)-б.; Тунгдян. 3-жилд. 2740-б.; Тайпинг хуанюй жи. 183-б.об. 7а-б.

⁹⁰⁹ Ванг Чжилай. Чжунгъя шиганг. 156-б.

⁹¹⁰ Лянг – 502-557 йилларда мавжуд бўлган ҳокимиятнинг номи.

⁹¹¹ Тунгдян. 3-жилд. 2740-б.

⁹¹² Тайпинг хуанюй жи. 183-боб. 8б-б.

Суй сулоласи императори Янгди даврида (605-616) Марказий Осиёга юборилган ва ҳозирги Ўзбекистоннинг Шаҳрисабз вилояти, Афғонистоннинг Ғазни, Вазиробод каби шаҳарларини зиёрат қилган элчи Вэй Же⁹¹³ нинг ватинига қайтиб келганидан сўнг ёзган «Шифан жи» (Ғарбдаги кўшни давлатлар хотираси)да⁹¹⁴ «мен шахсан ўзим бу мамлакат [Эфталитлар хонлиги] одамларидан сўрадим, улар ўзларини Iemdien (Yerdien 挹阗 замон.ўқил. Итян) деб аташар экан»⁹¹⁵, деб ёзилган. Ушбу манбалардаги Iemtat (Ида) ва Iemdien (Итян) эфталит атамасининг хитой иероглифлари билан транскрипция этилишидан иборатдир.

«Лянгшу» (Лянг [сулоласи] тарихи)да Яндайи-Пияотуо (қадим.ўқ. Iem-tat-yiei-liet-tuo ёки Iam-tai-ji-liet-yi) Ғуэт (Ғу) давлати хони (ванг) бўлиб, у илк бор 514 йилда (Тянцзян даврининг⁹¹⁶ 15 йилида) Лян сулоласи (502-556) саройига совғалар билан элчи юборган⁹¹⁷. Ушбу маълумот «Тунгдян»да⁹¹⁸ ҳам келтирилади.

Шулардан маълумки, *эфталит* атамаси аввалига одам номидан хонлик номига, сўнгра мазкур хонликнинг фуқаролари номига айланган. Шундай экан, унда бу хонликнинг фуқаролари қайси этносга тегишли, деган саволга жавобни яна хитой манбаларидан излаймиз.

Шу ерда қайд этмоқ керакки, Б.Г.Гафуровнинг юқорида тилга олинган асарида «хитой манбаларида *эфталитларнинг* келиб чиқишига оид кўп тахминлар мавжуд», деб ёзилган⁹¹⁹. Яъни олим хитой манбаларидаги маълумотларга шубҳа билан қараган. Бизнинг фикримизча эса, уларга ишонса бўлади, зеро, биринчидан, ишонмасликка бизда ҳеч қандай асос йўқ; иккинчидан, давримизгача етиб келган қадимий хитой манбалари кўп марта қайта-қайта нашр этилган ва таҳрир

⁹¹³ Цихай. 1234-б.

⁹¹⁴ Ушбу асар ҳозиргача сақланмаган, лекин унингдан олинган айрим маълумотлар «Тунгдян»да сақланиб қолган.

⁹¹⁵ Тунгдян. 3-жилд. 2740-б.

⁹¹⁶ Тянцзян – 502-519 йиллар даврининг номи. Ушбу даврнинг 15 йили 514 йилга тўғри келади.

⁹¹⁷ Лянгшу. 8075 (457)-б.

⁹¹⁸ Тунгдян. 3-жилд. 2739-б.

⁹¹⁹ Гафуров Б.Г. Таджики. Издание второе. С.258.

қилинган бўлсада, улардаги фактологик хабарлар ўзгармасдан сақланиб қолган; учинчидан, айрим қадим даврлардаги Марказий Осиёга оид тарихий воқеаларни тиклашда хитой манбалари ягона манба ҳисобланади. Бундан ташқари, қадимги манбаларда ўта тарқоқ ҳолда келтирилган маълумотлар энг қадимий иероглифларни билишни, уларни ҳозирги иероглифлар билан таққослаб, тўғри мазмунини топишни ва, энг муҳими, ҳар хил даврларга мансуб тарихлардан олинган маълумот ва саналарнинг таҳлилини талаб қилади. Шусиз келтирилган маълумотлар шубҳали туюлиши муқаррардир.

Яна бир муҳим ҳолат *эфталитларнинг* келиб чиқишига оид маълумотлар ҳақиқатга жуда яқин эканлигидан далолат беради. Милоддан аввалги II асрдан, яъни Ғарбий Хан империяси ташкил топганидан сўнг, Хитой ҳукмдорлари Марказий Осиёда содир бўлган воқеалар, халқлар ва улар ўртасидаги муносабатларни синчиклаб ўрганиб, улардан ўз манфаатлари йўлида, яъни ташқи сиёсат стратегиясини тузиш учун тўла фойдаланишнинг йўллари ахтарганлар. Шу боис сарой тарихчилари ҳар бир халқнинг этник келиб чиқиши ва улар орасидаги низоларни эътибордан четда қолдирмаганлар. Хитой манбаларидаги маълумотлар бир қараганда ҳар хил бўлсада, уларни чуқурроқ ўрганганда, бир-бирини тўлдириши мумкинлигининг гувоҳи бўламиз.

Эфталитларнинг этник келиб чиқиши масаласида хитой манбаларида 4 хил фикрни юзага келтирадиган маълумотлар мавжуд. Буларнинг бирига кўра, улар улуғ ғузерликлар (*дай-рузие / да-юэчжи*) авлоди, иккинчисига кўра – *гаочэлар* (*канлилар*) авлоди, учинчисига кўра – *гарбий хунлар* авлоди ва тўртинчисига кўра – *кянг* (*чянг*)лар авлоди. Масалан, «Циюан» номли этимологик луғатда *«йеда дай-рузиелар* авлодидир, *гаочэларнинг* бошқа бир тоифасидан иборат, деган фикр ҳам мавжуд», дейилган⁹²⁰. Хитой манбалари билан танишиш натижасида маълум бўлдики, ушбу маълумот илк бор «Вэйшу»да келтирилган, кейин бошқа манбаларда, жумладан «Тунгдянь» ва «Тайпинг хуанюй жи» каби асарларда ҳам қайд этилган⁹²¹.

⁹²⁰ Циюан. 1-жилд. 553-б.

⁹²¹ Тунгдянь. 3-жилд. 2739-б.; Тайпинг хуанюй жи. 183-б.об. 7б-б.

«Ханюй дазидян»да таъкидланишича эса, «йеда *бай-шюнну* деб ҳам аталади. Аслида улар кўчманчи халқ бўлган»⁹²². Юқорида айтилганидек, *бай-шюнну* атамасини кўпчилик олимлар *оқ хун* деб таржима қилганлар. Бинобарин, бай (白) иероглифи қадим замонда ғарб маъносида ишлатилган⁹²³. Шунинг учун бу атамани *ғарбий хунлар* деб тушунмоқ лозим.

Бу фикрлар бир-бирига зидми ёки улар яхлит бир нуқтаи назарга бўлган ҳар хил ёндашувми, деган савол ҳам олимлар олдида кўндаланг турган масалалардан биридир.

Агар хитой манбаридаги ***биринчи фикрга*** асослансак, *дай-рузие* (*да-юэчжи*) ким эди, деган саволга аниқлик киритишимиз зарур. Бинобарин, биз олдинги тадқиқотларимизда *да-юэчжи* этноними милоддан аввалги иккинчи асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб қўлланилганлиги, шу даврида у *дай-рузие* деб талаффуз этилганлиги, ундан олдинги бир асрга яқин даврда эса *рузие*, милоддан аввалги X-III асрлар давомида *ngiwozie*, *ngiwotzie*, *ngiwo-chie*, *ngiwet-chie*, *ngiwe-ctie*, *ngo-chie* или *ngeu-chie*, *ngiwot-ctie*, *ngo-ctie*, *ngeu-ctie* *rieuk-chie*, «*rieuk-tie*», «*rieuk-ctie*» деб аталганлиги ва бу *Ғуз-ер*, *Оғуз-ер* (*ғузлар* ёки *оғузлар* замини) деб аталган мамлакат номидан трансформация этилганлиги, ҳамда мазкур мамлакат одамлари қадимги *туркларнинг* бир тармоғи бўлганлиги ҳақида фикр юритган эдик⁹²⁴. *Рузиелар* (ғузликлар) милоддан аввалги иккинчи асрнинг сўнги чорагида Или дарёси бўйлари ва Фарғона водийси орқали Амударё бўйига кўчишидан илгариги 9 аср давомида (мил. авв. XI-II асрларда) Ордос яйловлари, Хэси йўлаги (Хэси зоуланг) ва Тангритоғ (Тяншан)нинг Шарқий Туркистондаги қисми этакларидаги жойларда яшаганлар. Хун хоқонлиги ташкил топгунга қадар уларнинг давлати Шарқий Туркистон ва Хэши йўлаги худудидаги йирик ҳокимият бўлган.

Иккинчи фикрга асосланиб, *гаочэллар* (*канглилар* ёки баланд араваликлар) кимлигини аниқлар эканмиз, тадқиқотчилар ва китобхонлар диққатини 2000 йилда нашр

⁹²² Ханюй дазидян. 1-жилд. 696-б.

⁹²³ Ўша асар. 4-жилд. 2642-б.

⁹²⁴ Бу ҳақда қаранг: *Ходжаев А.* О трансформации «юэчжи» из топонима в этноним // *O'zbekiston tarixi*. № 1. 2005. 3-14-б.; *Шу муаллифнинг*. Сведения китайских источников о тюркском происхождении Кушанского царства // АРАИС специальное приложение к журналу «Араис». Казань, 2006. С. 8-17.

этилган «Қадимги манбаларда халқимиз ўтмиши» номли тадқиқотмизда келтирилган маълумотларга⁹²⁵ жалб этишимиз мумкин. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, милодий II-V асрларда хитойлар *турк* этнонимини (*чиле*), *тиетлэк* (*телэ*) деб транскрипция этган. Шу *туркларнинг* Хуанхэ дарёсига яқин жойларда яшаб, Вэй хонадонига (мил. 220-260) итоат қилган қисмини улар *гаочэ-динглинг* (баланд аравалик *динглинглар*), қисқачасига *гаочэ* (баланд араваликлар), кумликнинг⁹²⁶ шимолида яшаб, *журженлар* итоатида бўлганларни эса *тиетлэк / телэ* (*турклер*) деб аташган⁹²⁷. Аммо *гаочэлар* ўзларини бундай деб аташмаган⁹²⁸.

Эфталитлар ғарбий *хунлар* авлодидан, деган ***учинчи фикр бўйича*** манбаларга эътибор бериладиган бўлса, *хунларнинг* илк бор хитой битикларида тилга олиниши милоддан аввалги 2 мингинчи йилларга бориб тақалади. Шу даврда улар бир қатор авлодларга бўлинганлиги ва ҳар бирининг ўз номи бўлганлиги туфайли хитойлар орасида *хунлар* бир қанча номлар билан аталган.

Мазкур авлодларнинг умумий номи маҳаллий тилда *хун* бўлиб, уни хитойлар ўқилиши бир, ёзилиши ва маъноси ҳар хил бўлган иероглифлар билан транскрипция этишган. Натижада *хун* атамасининг *шюннуй*, *шюнгюй*, *шюн*, *шюннун*, *ху* (*ху*) каби турли транскрипциялари пайдо бўлган. *Хунлар* авлодлари бирлашиб, ягона давлат ташкил қилганидан сўнг хитойлар уларнинг умумий номини айта бошлаган. Ҳозирги адабиётимизда мавжуд бўлган «шунну» (рус адабиётида *сюнну*) атамаси милоддан аввалги II асрда пайдо бўлган.

Хунларнинг келиб чиқиши ҳам хитой манбаларида туюк, туюк (замон. талаф. ди) деб номланган қадимги *турклар* каби *куй* (*куй-фанг*), *ту* (*ту-фанг*), *куйривем* (*рун*)ларга бориб тақалади⁹²⁹. Айрим ҳолларда хитойларнинг *хунларни* бэй-тиек (бэй-ди – шимолий *турклар*), *циак-тиек* (*чиди* – жанубий

⁹²⁵ Хўжаев А. Хўжаев К. Қадимги манбаларда халқимиз ўтмиши. 30-б.

⁹²⁶ Жанубий Мўғулистондаги чўллик кўзда тутилган.

⁹²⁷ Люй Симян. Чжунггуо минзу ши. 87-б.

⁹²⁸ Чжунггуо Шинжянг гудай шэхуэй шэнгхуо ши. 164-б.

⁹²⁹ Хўжаев А. Хунларнинг этник жиҳатдан қадимий туркларга оид эканлиги ҳақидаги хитой манбаларидаги маълумотлар//«Турон тарихи». 2002, № 5, 10-18-б.

турклар) деб аташи хунларнинг турклар билан келиб чиқиши бир бўлганлигини кўрсатади. Милодий биринчи асрда Шарқий Хан империяси хунларга қарши курашни авж олдиради. Натижада хунларнинг бир қисми Европа томонга, иккинчи бир қисми Канкия (Кангжюй) давлати ҳудудига кўчишга мажбур бўлган. Шу замонда Канкия давлати ҳукмдори билан хунлар тангрикутлари ўртасида қудачилик муносабатлари ҳам мавжуд эди⁹³⁰.

Тўртинчи фикрга кўра, эфталитлар кянг (чянг)лар авлодидан. Тош ва суякларга ёзилган қадимий битикларда ёзилишича, кянг (kiang, рус адабиётида *цян*) – бундан 4 минг йил илгари Хуанхэ дарёсининг юқори қисми бўйларида ва унинг ғарбий томонида яшаган халқ. Кейинчалик булар *ши-рунг (сией-ривем)*, *ди-чянг (тиек-кянг)* деб ҳам аталган. *Чянг (кянг)лар* ҳаётида чорвачилик, айниқса кўй боқиш асосий ўринни эгаллаган. Уларнинг этник номи бўлмиш *кянг (чянг)* сўзи ҳам кўйни билдирувчи «янг» сўзидан келиб чиққан⁹³¹. Кейинчалик *кянг (чянг)лар* ҳар томонга тарқалган. Шунда буларнинг бир қисми ҳозирги тибетликлар таркибига кириб кетган⁹³².

«Пэнсу тунйи» (Умумий қоидалар ва урф-одатлар) номли асарда «*кианглар (чянглар) ривем (рунг)лар* ичидаги камбағаллардан иборат эди, улар кўй боқиш билан шуғулланганлиги туфайли мазкур ном билан аталган. *Кянг* кўй атамасидан келиб чиққан»⁹³³, деб зикр этилган. *Рунг* атамаси (рус тилидаги адабиётларда *жун*) қадимги Хитой (Шя, Ся, Хуася)нинг ғарбий ва шимоли томонидаги туркий халқларнинг хитойча умумий номидир. У жангчи, қуроллик одамлар маъносини англатган. Кейинчалик хитойлар бу атамани ўзларининг ғарбий томонидаги, жумладан Хэси йўлаги ва Шарқий Туркистон ерларида яшаган халқларга нисбатан ишлатишган.

Келтирилган 4 фикрга асос бўлган маълумотларни умумлаштирган ҳолда қиёсий таҳлил қилганимизда, *эфталитларнинг* келиб чиқиши хитой манбаларида *куй, куй-*

⁹³⁰ *Ходжаев А.* Китайский фактор в Центральной Азии. Ташкент, 2007. С.20-22.

⁹³¹ Цихай. 391-б.

⁹³² Ўша жойда.

⁹³³ Ўша жойда. 123-б.

фанг, *тиек* ёки *тиук* (*ди*) деб номланган 4 минг йилдан ортик тарихга эга бўлган қадимий *туркларга* бориб тақалади. Буни хитой манбаларидаги *эфталитларнинг* аждодлари қадимда Олтой тоғлари ва унинг жанубида яшаганлигига оид маълумотлар ҳам тасдиқлайди. Масалан, «Вэйшу»да *эфталитлар*, яъни *йедаларнинг* илк аждодлари шимолдаги Олтинтоғ (Олтой, хитойча Жин-шан / Цзиншан) ва унинг жанубида яшаган, ҳозир Йеда давлати Хотаннинг ғарбида жойлашган, деган маълумот мавжуд⁹³⁴. У «Бэйши»⁹³⁵, «Тунгдянь»⁹³⁶ ва «Тайпин хуанюй жи»⁹³⁷ номли манбаларда ҳам келтирилади.

Хитой олимларининг асарларида **бешинчи фикр** ҳам мавжуд. Бу фикрга кўра, *эфталитлар хунлар* билан Шарқий Туркистондан ғарб томонга кўчиб кетган *улуғ рузиелар* (*да-юэчжилар*) билан аралашиб натижасида ташкил топган⁹³⁸. Бу фикр юқорида айтилган тўртта нуқтаи назарга зид эмас. Бинобарин, милoddан аввалги XI асрдан II асргача давр давомида *хунлар* ва *улуғ рузиелар* хитой манбаларида Рузие (Юэчжи) деб номланган бир давлат аҳолиси бўлган. Бизнинг фикримизча, бу аҳоли келиб чиқиши бир бўлган, аммо турли номлар билан аталган қабилалардан иборат бўлганлиги туфайли унинг этногенези ҳар хил бўлган, деб айтиш мумкин эмас. Қолаверса, биз юқорида таърифлаган *хунлар* одатига кўра, бир авлод ёки қабила доирасида қудачилик муносабатларини ўрнатиш мумкин бўлмаган.

Асаримизнинг олдинги бобларида «Лянг шу», «Тайпинг хуанюй жи» ва «Тунгдянь» каби манбаларга ишора қилиб, *йеданинг* Тангритоғ (Тян-шан) этакларида яшаган *чэшиликларнинг* бир қисмидан иборатлиги ҳақида айтиб ўтган эдик. Бошқа хитой манбаларида кўрсатилишича, Чэши аслида милoddан аввалги II-I асрлардаги давлат номи бўлиб, у ўз замонасида Гуши деб аталган. Олдинги Хан сулоласи (мил. авв. 206 – мил. 8») тарихида («Чян Ханшу») кўрсатилишича,

⁹³⁴ Вэйшу. 9705(1323)-б.

⁹³⁵ Бэйши. 13853(1297)-б.

⁹³⁶ Чжонггуо дабайкэ цюаншу. Чжонггуо лиши. 856-б.; Тунгдянь. 3-жилд. 2739-б. Тайпинг хуанюй жи. 183-б.об. 76-б.

⁹³⁷ Тайпинг хуанюй жи. 183-б.об. 76-8а-б.

⁹³⁸ Цихай. 740-б.; Тунгдянь. 3-жилд. 2739-б.

милоддан аввалги II асрнинг иккинчи яримида Ли Гуангли бошчилигидаги хан кўшинлари Фарғона давлати (Дайюан, Даван)га қарши ҳарбий юриш қилганида Гуши давлати катта йўл устида бўлганлиги сабали биринчи зарбага учраган. Ўша замонда мазкур давлатнинг ҳудуди Тангритоғнинг ўрта қисми ва унинг шимолий ҳамда жанубий этакларига тўғри келган. Хитой археологларининг маълум қилишича, бу жойлардаги Чэши шаҳарларининг қолдиқлари ҳали ҳам сақланиб қолган. Гуши давлати тор-мор қилинганидан сўнг аҳолининг бир қисми ғарб томонга, яъни рузиеларга яқин жойга кўчиб кетишга мажбур бўлганлиги, маълум бир вақт ўтиши билан уларнинг тили ўзгарганлиги эҳтимолдан холи эмас.

Ванг Чжилайнинг юқорида тилга олинган асаридан келтирилган маълумотларга кўра, дастлаб Ғуэт (Гу, Хуа) деб аталган хонлик аҳолиси Алтой тоғининг жанубий томонидаги жойлардан то Тангритоғнинг шарқий қисмигача бўлган ҳудудда яшаган⁹³⁹. «Бэйши»да эса шу даврда Ванг Чжилай кўрсатган жойларда *чибни, бўржи, жиде, сигноқ, нак (нахэ), угуз, қирғиз, иртиши (еде)* ва *унгур* каби туркий қабилалар яшаган⁹⁴⁰, дейилган.

Ванг Чжилайнинг тахминича, Ғуэт (Гу, Хуа) хонлигининг аҳолиси 460-470 йилларда *журженлар (жужу, руру)* зулмидан қутилиш мақсадида ўз жойларни тарк этган ва орадан бироз вақт ўтгандан сўнг Суғдиёнада пайдо бўлган⁹⁴¹. «Бэйши»да кўрсатилишича, 454 йилда (Тайъаннинг 2-йили) Йеда давлатидан Хитойга илк бор элчи келган⁹⁴². Шундан кейин мазкур мамлакат элчиларининг кети узилмаган⁹⁴³. Ушбу даврдаги Хитойда Сунг сулоласи (420-457) ҳукмрон эди. Шунга қараганда, Ғуэт (Гу, Хуа) хонлиги аҳолисининг ғарб томонга кўчиши V асрнинг иккинчи чорагига тўғри келади. Янги жойга келгандан сўнг қисқа вақт давомида давлат ташкил этишга муяссар бўлганлигига қараганда, кўчиш даврида *эфталитларнинг* нуфуси кам бўлмаган. Эҳтимол, булар бир неча туркий қабилалардан иборат бўлган.

⁹³⁹ Лянгшу. 8075(457)-б.

⁹⁴⁰ Бэйши. 13881 (1325)-б.

⁹⁴¹ Ванг Чжилай. Чжунгъя шиганг. 156-б.

⁹⁴² Бэйши. 12598 (42)-б.

⁹⁴³ Ўша жойда. 13853 (1297)-б.

Хитой манбалари ва адабиётларидан келтирилган маълумотлар асосида хулоса қилиб қуйидагиларни айтиш мумкин:

1. *Эфталит* (*эфталийлар*) этнонимининг пайдо бўлиш вақти V асрга тўғри келади. Этноним уларнинг ҳукмдори Яндайи-Пияотуо (қадим. ўқил. Iemtat-yiei liet-tuo ёки Iam-tai-ji liet-yi, Европа адабиётида Ephthalites) исмидан келиб чиққан.

2) Эфталитларнинг аждодлари Олтой ва Тангритоғ яйловлари ва улар этагидаги жойларда яшаган туркий қавмлардир. Улар милодий V асрнинг иккинчи чорагида Амударё ва Сирдарё оралиғига кўчиб келган.

3) Уларнинг этник келиб чиқиши қадимий *туркларга* бориб тақалади. Манбаларда *эфталитларнинг* келиб чиқиши *хунларга, рузие (ғуз-ер)ликлар (юэчжи), турфонликлар, гаочэлар* ва *туркларнинг* аралашшига боғлиқ бўлган, деган хулосалар бир-бирини инкор қилмайди. Аксинча, улар бир-бирини тўлдиради. Бинобарин, бу этнонимлар билан аталганларининг ҳаммасининг келиб чиқиши туркийдир.

ФОЙДАЛАНИЛГАН МАНБАЛАР ВА АДАБИЁТЛАР

1. Манбалар

Хитой тилида:

1. **Бан Гу.** Ханшу (Хан сулоласи тарихи) // Эршиси ши (24 тарих). 2-жилд. Шангхай, 1952-1958. Қуйида 24 тарихнинг нашр этилган жойи ва йили кўрсатилмайди.
2. Вангъу Тяньчжу-гуо чжуан (Ҳиндистондаги 5 та давлатга қилинган сафар ҳақида баён) // Гу шишинг жи. 107-125-бетлар.
3. **Вэй Чжэнг.** Суйшу (Суй сулоласи тарихи) // Эршиси ши (24 тарих). 9-жилд.
4. **Вэй Шоу.** Вэйшу (Вэй сулоласи тарихи) // Эршиси ши (24 тарих). 8-жилд.
5. Гуйзи шилёо (Кучар тарихига оид маълумотлар). Урумчи, 1996.
6. Гу шишинг жи (Қадимги ғарбий сафар хотиралари тўплами). Йинчуан (Нингся вилояти), 1989.
7. Датанг Шиюй жи (Буюк Танг даврида ғарбий мамлакатларга қилинган сафарлар хотираси) // Гу шишинг жи. 62-106-бетлар.
8. Ду Хуан жингшинг жи (Ду Хуаннинг борган жойлари хотираси) // Гу шишинг жи. 130-137-бетлар.
9. **Ду Ю.** Тунгдянь (Қонун-қоидалар ва урф-одатлар баёни). 3 жилддан иборат. Чангша, 1995.
10. **Сима Гуанг.** Зичжи тунгжян (Ҳукумдорларга сабоқ берувчи воқеалар баёни). 12-нашр. 2 жилддан иборат. Шангхай, 1995.
11. **Сунг Лян.** Юанши (Юан [сулоласи] тарихи);
12. Цзо Цюминг. Зуочжуан (Цзо Цюмингнинг баёни). 3-нашр. 2 жилддан иборат. Пекин, 1996.
13. **Цзо Цюминг.** Цзочжуан (Цзо Цюмингнинг баёни). 3-нашр. 2 жилддан иборат. Шангхай, 1997.
14. Лидай гэзу чжуанжи хуэйбянь (Тарихий халқларга оид маълумотлар тўплами). 2-тўплам. 2-жилд. Шангхай. 1959.
15. **Ли Минвэй.** Суй Танг сичоу чжилу (Суй ва Танг сулолалари давридаги ипак йўли). Ланчжоу, 1994.

16. **Ли Яншоу.** Бэйши (Шимолий сулолар тарихи) // Эршиси ши (24 тарих). 11-жилд.
17. **Линху Дэфэн.** Чжоушу (Чжоу сулоласи тарихи) // Эршиси ши (24 тарих). 10-жилд.
18. **Лэ Ши.** Тайпинг хуанюй жи (Тинчилик ўрнатилган замин баёни). Асарнинг чоп этилган жойи ва вақти маълум эмас, муаллиф 960-1007 йилларда яшаган.
19. **Лю Шюн.** Жю Тангшу (Танг сулоласининг аввалги тарихи) // Эршиси ши (24 тарих). 12-жилд.
20. **Оу Янгшю, Сунг Чи.** Шин Тангшу (Танг сулоласининг янги тарихи) // Эршиси ши (24 тарих). 13-жилд.
21. **Сима Чян.** Шижи (Тарихий хотиралар) // Эршиси ши (24 тарих). 1-жилд.
22. Шиюй шингчэнг жи (Ғарбий мамлакатларга қилинган сафар хотираси) // Гу шишинг жи. 263-280 бетлар.
23. **Сунг Лян.** Юанши (Юан [сулоласи] тарихи // Эршиси ши (24 тарих). 21-22-жилдлар. Шангхай, 1952-1958.
24. **Фан Йи, Сима Бяо.** Хоу Ханшу (Кейинги Хан сулоласи тарихи) // Эршиси ши (24 тарих). 3-жилд.
25. **Фэн Жяшэн. Чэн Сулуо, Му Гуангвэн.** Вэйвуэр зу шилёо жянбян. 2 жилддан иборат. 2-чи нашр. Пекин, 1981.
26. Эршиси ши (24 тарих). Факсимил наشري. 24 жилддан иборат. Шангхай, 1952-1958.
27. **Юан Шу.** Тунгжян жиши бэнмуо (Муҳим тарихий воқеалар баёни). 8 жилддан иборат. Шангхай, 1955.

Уйғур тилида:

28. **Бан Гу.** Ханнома. Урумчи, 1994.
29. **Ли Яншу.** Шимолий сулолалар тарихи. Урумчи, 2002.
30. **Маҳмуд Кошғарий.** Туркий тиллар дивони. 3 жилддан иборат. Урумчи, 2008.
31. **Фан Йи, Сима Бяо.** Кейинги ханнома. Урумчи, 1996.
32. **Сима Чян.** Тарихий хотиралар. Урумчи, 1989.
33. **Чин Шу, Фанг Шюанлинг.** Уч подшоҳлик тазкираси, Жиннома, Сунгнома. Урумчи, 2001.
34. **Оу Янгшю, Сунг Чи.** Янги Тангнома. Урумчи, 2010.
35. Ғарбий юрт тарихий материаллари. Урумчи, 2004.

Ўзбек тилида:

36. **Абулғозий**. Шажарайи турк. Қ. Муниров ва Қ. Маҳмудовлар томонидан нашрга тайёрланган. Тошкент, 1992.

37. **Маҳмуд Кошғарий**. Девону Луғотит турк. Тажима ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. 3 жилдан иборат. Тошкент, 1961.

Рус тилида:

38. **Бичурин Н.Я. (Иакинф)**. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3-х томах. Москва-Ленинград, 1950.

39. **Бичурин Н.Я. (Иакинф)**. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3-х томах. Алматы, 1998-1999.

40. **Кюннер Н.В.** Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. Москва, 1961.

41. **Маҳмуд ал-Кāшғарй**. Дивāн Луғāt ат-Турк (свод тюркских слов). В 3-х томах. Перевод с арабского АА.Рустамова. Москва, 2010.

42. **Сыма Цянь**. Исторические записки («Шижи»). Хитойчадан русчага Р.В.Вяткин таржима қилган. 5 жилдан иборат. 4-ж. Москва, 1986

2. Адабиётлар

Ўзбек тилида:

43. **Абдухолик Абдурасул ўғли**. Чин ва Мочин. Тошкент, 2006.

44. **Абдухолик Абдурасул ўғли**. Қадимги Фарғона тарихидан. Тошкент, 2002.

45. **Аскарлов А.** Аждодларимиз хунари // Фан ва турмуш. 1984, 1-сон, 8-б.

46. **Аскарлов А.А.** Марҳаматга ташриф ва Эрши мудофааси хақида мулоҳазалар // Археология Узбекистана. Самарканд, 2010. 151-б.

47. **Асқаров А.** Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. Тошкент, 2007.
48. **Суюн Қораев.** Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. Тошкент, 2005.
49. **Хўжаев А.** Буюк ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар. Тошкент, 2007.
50. **Хўжаев А., Хўжаев К.А.** Қадимги манбаларда халқимиз ўтмиши. Тошкент, 2001.
51. Ўзбекистон халқлари тарихи. 2 жилддан иборат. Тошкент, 1992.
52. **Хўжаев А.** Қанғ давлати // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Т. 10. 2005. 600-б.
53. **Шониёзов К.** Қанғ давлати ва қанғлилар. Тошкент, 1990.
54. **Шониёзов К.** Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. Тошкент, 2001.
55. Ўзбекистон ўрта асрларда: тарих ва маданият. Тошкент, 2003.
56. Ўзбекистон тарихи. № 1, 2003.
57. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 12 жилддан иборат. Тошкент, 2000-2006.
58. **Қўлдашев Ш.** Қадимги Фарғона (Дайюан) давлатининг пойтахти ҳақида // Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммолари ёш тадқиқотчилар талқинида. Самарқанд, 2010. 94-98-б.

Хитой тилида:

59. **Ванг Гуовэй.** Гуан Танг жилин (Гуан Танг тўплаган маълумотлар). «Чжунгхуа шужюй» (Нанкин), 1923. Илова 2. 13-боб (жюан).
60. **Ванг Дужян.** Чжунггуо минзу гуанши ши гангъяо (ХХР халқлари муносабатларининг қисқача тарихи). Пекин, 1990.
61. **Ванг Чжилай.** Чжунъя шиган (Марказий Осиёнинг қисқача тарихи). Чанша, 1986.
62. **Ванг Чжилай.** Чжунъя тунгши (Марказий Осиёнинг умумий тарихи). 2 жилддан иборат. Урумчи, 2007.
63. **Ванг Чжилай,** Динг Мабэн. Чжунгъя гуожи гуанши (Марказий Осиё халқаро муносабатлари). Чангша, 1997.

64. **Ванг Чжунгхан.** Чжунггуо минзу ши. (ХХР халқлари тарихи). Пекин, 1994.
65. Гудай Шинжянг шиши жи (Шинжянгнинг қадимги тарихида ўтган воқеалар хотираси). Пекин, 1988.
66. **Дуан Лянцин.** Динглинг, гаочэ юй телэ (Динглинглар, қанглилар ва телелар). Шангхай, 1988.
67. **Жянг Йинглиянг.** Чжунггуо минзу ши (ХХР халқлари тарихи), 1-2 жилд, Пекин, 1990.
68. **Ли Мингвэй.** Суй Танг сичоу чжилу (Суй ва Танг давридаги ипак йўли). Ланчжоу, 1994.
69. **Лин Мэйцун.** Шиюй вэнминг (Ғарб мамлакатларининг маданияти). Пекин. 1995.
70. **Лин Мэйцун.** Хан Танг Шиюй юй Чжунггуо вэнминг (Хан ва Танг даврларидаги Ғарбий Мамлакатлар ва Хитой маданияти). Пекин, 1998.
71. **Лю Йингшэнг.** Силу вэнхуа – цаоуюан жуан (Ипак йўли маданияти – яйлов йўлига оид жилд). Чжэжянг, 1996.
72. **Люй Симян.** Чжунггуо минзу ши (ХХР халқлари тарихи), Шангхай, 1987.
73. **Мацуда Хисао.** Гудай Тяншан лиши дили сюэ янцзю (Қадимий Тангритоғнинг тарихий жуғрофиясига оид тадқиқот). Пекин, 1989
74. **Мэн Фанрен.** Лоулан шинши (Круроннинг янги тарихи). Санхэсян. 1990.
75. Сима Чян юй шижи (Сима Чян ва Тарихий хотиралар). Пекин, 1957.
76. Сичоу чжилу гудай жюйминг чжунгзу ренлэй яньжю (Буюк ипак йўлидаги қадимий аҳолилар ва халқларга оид антропологик тадқиқотлар). Урумчи, 1995.
77. **Су Бэйхай.** Хасакэзу вэньхуа ши (Қозоқ халқи маданиятининг тарихи). 2-нашр. Пекин, 1996.
78. Хасакэзу жянши (Қозоқ халқининг қисқача тарихи). Урумчи, 1987.
79. Шиюй каоца юй янжю. (Ғарбий мамлакатларга оид изланишлар ва тадқиқотлар). Урумчи, 1994.
80. Шиюй тунгши (Ғарбий мамлакатларнинг умумий тарихи). Чангша, 1995.

81. **Шюй Шюйъя.** Тангдай сичоу чжилу юй Чжунгъя лиши дили янжю (Қадимги ипак йўли ва Марказий Осиё тарихий географиясига доир тадқиқотлар). Сиан, 2000.
82. **Чжанг Гуангда.** Шиюй шици цунггао чубян (Ғарбий мамлакатлар тарихий жуғрофиясига оид тадқиқотнинг дастлабки баённомаси). Шангхай, 1995.
83. **Чжанг Чингже.** Бэйчао Суй Танг Сутэ ди «хутэнгъу» (Шимолий сулолалар, Суй ва Танг [сулолалари давридаги] «хуларнинг шўх ўйини») // Сутэрэн зай Чжунггуо – лиши, каогу, юйян ди шинтансуо (Согдийлар Хитойда – тарих, археология ва тилшуносликка доир янги тадқиқотлар). Пекин, 2005. 391-398-б.
84. **Чжао Шэнглянг, Чжанг Янмэй.** Муо гаоку (Дунхуанг минг уйи). Пекин, 1995.
85. Чжунггуо дабайкэ чоаншу. Чжунггуо лиши (Хитойнинг катта энциклопедияси. Хитой тарихи). Пекин, 1997.
86. Чжунггуо шигао диту жи (Хитойнинг тарихий хариталари тўплами). 2 жилддан иборат. 1-ж., 4-нашр, Шангхай, 1996.
87. Чжунггуо Шинжянг гудай шэхуэй шэнгхуо ши (ХХР Шинжянгнинг қадимги жамияти ва ҳаёти тарихи). Урумчи, 1997.
88. **Шанг Юэ.** Чунгго лиши гангъяо (Хитой тарихидан қисқача баён). Пекин, 1954.
89. **Юй Тайшан.** Шиюй тунгши (Ғарбий мамлакатларнинг умумий тарихи). Пекин, 1996.
90. **Юй Тайшан.** Гузу шинкао (Қадимги халқларга оид янги тадқиқот).
91. **Янг Жяншин, Лу Вэй.** Сичоу чжилу (Ипак йўли). Ланчжоу, 1988.
92. **Янг Хуайчжунг.** Хуэйзу ши лунгао (Тунгонлар тарихига оид илмий мақолалар). Нинся, 1992.

Хитой луғатлари

93. Ханзи гуйинг шоуцэ (Хитой иероглифларининг қадимий талаффузи қўлланмаси). Пекин, 1986.

94. Ханюй дазидян (Хитой тили ва ёзувининг катта луғати). 8 жилддан иборат. Чэнгду, 1986-1990.
95. Цихай (Сўзлар денгизи). 6-чи нашр. Шангхай, 1985.
96. Циюан (Сўзларнинг келиб чиқиши). 4 жилддан иборат. Шангхай, 1985.
97. Чжунггуо гужин диминг дацидян (Хитойнинг қадимдан ҳозиргача бўлган давр топонимлари луғати). Шангхай, 1930.
98. Чжунггуо гужин мингрэн дазидян (Хитойнинг қадимдан ҳозиргача ўтган машҳур шахслари луғати). Пекин, 1991.
99. Чжунггуо лидай гуанчжи цидян. (Хитойнинг ўтмишдаги маъмурий лавозимлари луғати). Хэфей, 1991.
100. Чжунггуо лиши дацидян. Лиши шюэ (Хитойнинг катта тарихий луғати. Тарихнавислик). Шангхай, 1995.
101. Чжунггуо мингшэнг цидян. 5-чи нашр. Шангхай, 1987.
102. Чжунггуо ренминг дацидян (Хитой исмлари катта луғати). 2-чи нашр. Шангхай, 1984.
103. Чжунггуо сичоу чжилу цидян (Хитойча Буюк ипак йўли луғати). Урумчи, 1994.
104. Шинжянг лиши цидян (Шинжянг тарихи луғати). Урумчи, 1994.
105. Шиюй диминг каолу (Ғарбий мамлакатлар топонимика сига оид тадқиқотлардан лавҳалар). Пекин, 2008.

Уйғур тилида:

106. **Абдуқайимхўжа**. Ғарбий юрт ва қадимий маданият. Урумчи, 1994.
107. **Аблат Нурдун**. Ғарбий юртнинг тарихи ва маданияти тўғрисида издиниш. Урумчи, 2001.
108. **Анвар Бойтур**, Хайринисо Сидиқ. Шинжонгдики миллатлар тарихи. Пекин, 1991.
109. **Ванг Чжилай**. Ўттра Осиё тарихи. 2 жилддан иборат. Урумчи, 2000. Хитойчадан таржима.
110. **Ванг Чжилай, Динг Мабэн**. Чжунгъя гуожи гуанши (Марказий Осиё халқаро муносабатлари). Чангша, 1997.
111. **Лин Ган**. Турк тарихи. Урумчи, 2002.
112. **Лин Ган**. Хунларнинг умумий тарихи. Урумчи, 2004.

113. **Турғун Олмос.** Уйғурлар. Урумчи, 1989.
114. **Турғун Олмос.** Хунларнинг қисқача тарихи. Қашқар, 1986.
115. **Хуа Тао.** Ғарбий юрт тарихи ҳақида татқиқот. Урумчи, 2002.

Рус тилида:

116. **Анарбаев А.А.** Еще раз о локализации столичных городов Ферганы (Давань-Дайюань) и некоторые спорные вопросы, связанные с ними // Археология Узбекистана. Самарканд, 2010, С. 65-71.
117. **Анарбаев А.** Қадимги ва ўрта асрларда Ахскент // Ўзбекистон тарихида қадимги Фарғона. Ташкент, 2001. 14-15-б.;
118. **Аскарлов А.** Древнеземледельческая культура эпохи бронзы Юга Узбекистана. Ташкент, 1977.
119. **Аскарлов А.** Сапаллитепа. Ташкент, 1973.
120. **Боровкова Л.А.** Запад Центральной Азии. Москва, 1989.
121. **Боровкова Л.А.** Царство «Западного края». Москва, 2001.
122. **Бернштам А.Н.** Древняя Фергана. Ташкент, 1951.
123. Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. Очерки истории. Москва, 1988.
124. **Гафуров Б.Г.** Таджики. Изд. второе. В 2-х т. Душанбе. 1989.
125. **Гинзбург В.В.** Древнее население центрального Тянь-Шаня и Алая по антропологическим данным (I тысячелетие до н.э. – I тысячелетие н.э.) // Среднеазиатский этнографический сборник. Москва, 1954.
126. **Зуев Ю.А.** Ранние тюрки: Очерки истории и идеологии. Алматы, 2002.
127. История государственности Узбекистана. Т. 1. Ташкент, 2009.
128. История народов Узбекистана. Ташкент, 1950. Т. 1.
129. **Караев С.К.** Топонимия Узбекистана. Ташкент, 1991.
130. Мурзаев Э.М. География в названиях. Москва, 1982.

131. **Ошанин И.М.** Китайско-русский словарь. Москва, 1952. 343-б.
132. **Ошанин И.М.** Большой китайско-русский словарь. В 4 томах. Москва, 1984. Т. 3 С. 142-143.
133. Советский энциклопедический словарь. Москва, 1985.
134. **Ходжаев А.** Можно ли считать Эрши столицей древнего государства Фергана? // *O'zbekiston tarixi*. № 2. 2010. С. 63-73.
135. **Ходжаев А.** Сведения китайских источников о южных границах государства Кангкия (Канцзюй) // *Ўзбекистон этнологияси: янгича қарашлар ва ёндашувлар*. Ташкент, 2004. С. 67-75.
136. **Ходжаев А.** Сведения китайских источников о государстве Кангкия (Канцзюй) // *Shygys Kazakhstan*. № 2, 2005. С. 96-108.
137. **Ходжаев А.** Древнейшая китайская иероглифическая транскрипция этнонима тюрк // *Shygys Kazakhstan*. № 1, 2008. С. 7-26.
138. **Ходжаев А.** Из истории древних тюрков (сведения древнекитайских источников). Ташкент, 2010. С. 19-31.
139. **Ходжаев А.** К этимологии топонима Дайюань (Давань) в китайских источниках // *Фарғона водийси тарихи янги тадқиқотларда (История Ферганы в новых исследованиях)*. Фергана, 2009. С.135-140.
140. **Ходжаев А.** Наиболее ранние сведения китайских источников о государстве Шаш (Ташкент) // *O'zbekiston tarixi (История Узбекистана)*. 2005. № 1. С. 3-18.
141. **Ходжаев А.** О самой ранней китайской транскрипции этнонима тюрк // *Актуальные проблемы китаеведения: вопросы филологии, политики, экономики и философии*. Ташкент, 2006. С.12-17.
142. **Ходжаев А.** Сведения китайских источников о «юэчжи» // «Ўзбек халқининг келиб чиқиши: илмий-методологик ёндашувлар, этногенетик ва этник тарих» мавзусидаги республика илмий-назарий семинар материаллари. Ташкент, 2004. С. 13-16.

143. **Ходжаев А.** Сведения о Ташкенте в китайских источниках древнего периода // *О'zbekiston tarixi*. № 3. 2009. С. 52-66.

144. **Ходжаев А.** Сведения о Ташкенте в китайских источниках периода средневековья // *Ўзбекистон тарихи*, 2009, № 4. С. 38-50.

145. **Ходжаев А. Ходжаев К.А.** Сведения китайских источников о топониме Кангкия (Кангцзюй) // Труды международной научно-практической конференции «Проблемы науки, образования и устойчивого социально-экономического развития общества в начале XXI века». Чимкент. 2003. С. 135-140.

146. **Ходжаев А.** Новый взгляд к проблеме локализации территории государства Руэие (Юэчжи) // *Лунвэн тиганг (Тезисы научных докладов). Синьцзян тулуфаньсюэ яньцзю юань (Синьцзянский институт турфановедения)*, 19-21 октябрь 2008 г. С. 28-330.

147. **Ходжаев А.** Сведения китайских источников о царстве Яйпан // *Ўзбекистон эгнологиясининг долзарб муаммолари*. Тошкент-Наманган, 2007. 59-63-б.

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....3

1- ҚИСМ: ТАРЖИМАЛАР

1. СУЛОЛАЛАР ТАРИХИДАГИ ҚАДИМИЙ ФАРҒОНАГА ОИД МАЪЛУМОТЛАР

Шижи (Тарихий хотиралар).....	21
Ханшу (Хан [сулоласи] тарихи).....	79
Хоу Ханшу (Кейинги Хан [сулоласи] тарихи).....	84
Жиншу (Жин [сулоласи] тарихи).....	86
Вэйшу (Вэй [сулоласи] тарихи).....	88
Суйшу (Суй [сулоласи] тарихи)	90
Бэйши (Шимолий [сулолалар] тарихи).....	192
Шин Тангшу (Танг сулоласининг янги тарихи)	193

2. VIII-XII АСРЛАРДА ЁЗИЛГАН ТАРИХИЙ АСАРЛАРДАГИ МАЪЛУМОТЛАР

Тунгдян (Қонун-қоидалар ва урф-одатлар баёни).....	99
Тайпинг хуанюй жи (Тинчлик ўрнатилган замин баёни)..	106
Тунгжян жиши бэнмуо (Муҳим тарихий воқеалар баёни)	111

3. ҚАДИМИЙ ХИТОЙ САЙЁҲЛАРИНИНГ МАЪЛУМОТЛАРИ

Датанг Шиюй жи (Буюк Танг [давридаги] ғарбий мамлакатлар хотираси)	135
Вангъу Тяньчжу-гуо чжуан (Ҳиндистондаги 5та давлатга қилинган сафар ҳақида баён)	136
Ду Хуан жингшинг жи (Ду Хуаннинг борган жойлари хотираси).....	138

2-ҚИСМ: ШАРҲЛАР

ФАРҒОНАГА ОИД МАЪЛУМОТЛАРДА УЧРАЙДИГАН АЙРИМ ТОПОНИМ ВА ЭТНОНИМЛАР ҲАҚИДА

«Дайюан» («Даван») топонимининг келиб чиқиши ва маъноси.....	141
Қадимий Фарғона давлатининг маркази – Юан-чэнг (Паркона шаҳри)	148
Эрши шаҳри қаерга тўғри келади?.....	157
Йвэтсэнг-чэнг (Юйчэнг-чэнг) – Ўзган шаҳри.....	165
Кангкия (Кангжюй) давлати	160
Канг-гуо - Самарқанд давлати	168
«Шиюй» топонимининг келиб чиқиши ва маъноси.....	182
«Чилян-шан ва Дунхуанг атрофи» қаерда жойлашган.....	184
Рузие (юэчжи) атамасининг келиб чиқиши.....	200
Сэк (сай) ва (сэкчжунг) – саклар.....	212
Кунна (шюнгну) этнонимининг келиб чиқиши.....	230
Асуэн (усун) – уйсунлар	255
Хитой манбаларидаги «ху» этноними.....	258
Йиваепуан (юэпан) – яйпан.....	272
Йеда (яда, ида) – эфтолитлар.....	287
Фойдаланилган манбалар ва адабиётлар..	300

Аблат (Абдулахад) Хўжаев – 27.10.1942).

Тарих фанлари доктори (1990 йилдан), тарихчи ва хитойшунос олим, 8 монография ҳамда 230 дан зиёд илмий мақолалар муаллифи.

Марказий Осиё ва Хитой муносабатларининг тарихи, Буюк ипак йўли тарихи, Марказий Осиё халқларининг этник келиб чиқиши, қадимги хитой манбаларини ўзбек тилига таржима қилиш каби йўналишларда илмий тадқиқот олиб боради.